Lietuvių kalbos istorija

I

Zigmas Zinkevičius

Lietuvių kalbos kilmė

Ši knyga — rašomos didelės lietuvių kalbos istorijos pirmoji dalis. Ji skirta lietuvių kalbos ištakoms aptarti, taigi joje nagrinėjama žmonių kalbėjimo kontinuumo, davusio pradžią lietuvių kalbai, raida nuo seniausių lingvistine analize pasiekiamų laikų iki maždaug VII m.e.a., kai išryškėjo kalbinė struktūra, kuriai jau galima duoti lietuvių kalbos vardą. Visą leidinį sudarys dar bent keturios knygos. Antrojoje bus apžvelgta lietuvių kalbos raida nuo VII iki XV a. pabaigos, taigi iki pasirodant pirmiesiems rašto paminklams. Trečiojoje knygoje bus nagrinėjama senoji lietuvių raštų kalba (XVI—XVII a.), ketvirtojoje — tos raštų kalbos sunykimas (XVIII—XIX a.), o penktojoje — dabartinės bendrinės lietuvių kalbos susiformavimas ir raida iki mūsų dienų (XIX a. pab.—XX a.). Leidinio pabaigoje numatoma pridėti išsamias žodžių (suvestinę lietuvių, taip pat kitų kalbų) ir dalykinę rodykles.

Zigmas
Zinkevičius

Lietuvių kalbos istorija

I

Zigmas
Zinkevičius

Lietuvių kalbos kilmė

Vilnius „Mokslas“
1984

81.2L
Zi-102

Recenzavo
filologijos m. dr. V. Ambrazas
ir istorijos m. dr. R. Kulikauskienė

Z $\frac{4601000000-003}{M 854 (08)-84}$ 131—84

Pratarmė

Kalbos reiškinius galima gerai suprasti tik pažinus tos kalbos istoriją, nes dabartinis garsynas, gramatinės formos, konstrukcijos ir leksika yra ilgos, šimtmečiais ir tūkstantmečiais trukusios raidos produktas. Išsamios lietuvių kalbos istorijos neturime. Dr. P. Joniko 1952 m. Čikagoje išleista „Lietuvių kalbos istorija“ iš tikrųjų tėra tam tikri tokios istorijos etiudai, kuriuose trumpai aptarti tik patys svarbiausi jos bruožai. Be to, ši knyga jau gerokai paseno ir nebegaunama. Tarybų Lietuvoje pokario metais buvo išleisti du šios srities veikalai: prof. J. Palionio „Lietuvių literatūrinės kalbos istorija“ (1979 m.) ir šios knygos autoriaus „Lietuvių kalbos istorinė gramatika“ (I d. – 1980 m., II d. – 1981 m.). Abu jie skirti respublikos aukštųjų mokyklų studentams lituanistams, todėl juose pagrindinis dėmesys sukoncentruotas į aukštosios mokyklos poreikius. Be to, jie negali atstoti išsamios lietuvių kalbos istorijos ir dėl siauro profilio. Pirmajame iš jų apžvelgiama mūsų kalbos raida tik XVI – XX amžiais, taigi jis apima palyginti nedidelį (rašytinį) visos lietuvių kalbos istorijos laikotarpį, be to, jame aprašyta ne lietuvių kalbos apskritai, bet tik raštuose vartoto jos varianto raida. Antrajame nagrinėjama tik lietuvių kalbos garsų ir formų raida (nuo seniausių laikų iki šių dienų), visa kita neliečiama.

Autorius yra įsitikinęs, kad kalbos istorija glaudžiai susijusi su ta kalba šnekančių žmonių istorija. Juk ekstralingvistinės sąlygos apsprendžia kalbinę raidą. Neretai pasitaikančios tendencijos kalbos kitimo priežasčių ieškoti tik vidiniuose kalbos struktūros poslinkiuose ir nepaisyti tokių išorės faktorių, kaip substrato, dvikalbystės ir pan., yra didžiai neteisingos. Vidiniai poslinkiai paprastai tik sudaro tam tikras prielaidas kalbai kisti, bet pačiam pakitimui dažniausiai reikia postūmio iš šalies. Be to, ekstralingvistiniai faktoriai sąlygoja kalbos paplitimą įvairiais laikotarpiais, vienų dialektų iškilimą ir kitų išnykimą, raštų kalbos atsiradimą tam tikro (ne bet kurio) dialekto pagrindu, šnekamosios bendrinės kalbos susiformavimą, pagaliau daugeliu atvejų lemia apskritai kalbos diferenciacijos ar integracijos procesus. Todėl kalbos raidos jokiu būdu negalima nagrinėti atplėštos nuo ekstralingvistinių sąlygų. Juk kalbos ir tautos istorijos siejimas yra vienas iš svarbiausių tarybinės kalbotyros postulatų. Neišleistina iš akių dar ir tai, kad kalbos istorija padeda nušviesti seniausiąjį tautos istorijos laikotarpį, tiksliau jos priešistorę, kurios nesiekia istorijos mokslo šaltiniai. Visa tai ir vertė autorių rašyti tokią lietuvių kalbos istoriją, kurioje

būtų glaudžiausiai susieti lingvistikos ir ekstralingvistikos duomenys, pateikta tam tikra vieninga jų sintezė.

Susidurta su nemažais sunkumais. Pirmiausia, parengiamųjų darbų stoka. Daug lietuvių kalbos istorijos klausimų tebėra nepakankamai nušviesta, kai kurie ir visai neliesti. Dėl to iškilo įvairių problemų, kurių vienokį ar kitokį sprendimą sąlygojo dabartinė tyrinėjimų būklė. Daug kur nebuvo galima suformuluoti griežtų tvirtinimų ir tenkintasi apytikrėmis prielaidomis, kurias ateities tyrinėtojai turės patvirtinti ir detalizuoti arba visai atmesti. Tai ypač pasakytina dėl senesnių formų rekonstrukcijos, kurią iš esmės lemia turimų lyginamųjų duomenų kiekis bei patikimumas ir dabartinis diachroninės kalbotyros lygmuo. Anaiptol ne visais atvejais buvo įmanoma nustatyti atskirų pakitimų ne tik absoliutinės, bet ir santykinės chronologijos, kuri neretai liko neaiški arba abejotina. Todėl į pateikiamus fonetikos ir morfologijos archetipus dažnu atveju reikia žiūrėti kaip į tam tikrą pagalbinę metodologinę dėstymo priemonę, o ne absoliutinę kalbos realybę.

Stengtasi dėstyti populiariai, kad suprastų ir mažiau su lingvistika apsipratę žmonės (pvz., istorikai, archeologai, etnografai ir kt.), kuriems rūpi gimtosios kalbos praeities problemos. Tačiau autorius, suprantama, negalėjo išdėstyti visų šiandieninės lingvistikos išgalių, juo labiau sudėtingo fonetikos, morfologijos ir kitų kalbos lygmenų rekonstrukcijos metodologinio bei techninio mechanizmo, nors svarbiausius dalykus stengėsi, kad ir lakoniškai, paaiškinti.

Šiame, pirmajame, tome nušviečiama lietuvių kalbos kilmė, apžvelgiama kalbinė raida iki lietuvių kalbos ištakų.

Žmonės kalba nuo tų laikų, kai tapo žmonėmis. Niekas kalbos neišgalvojo. Mūsų laikus pasiekė labai tolimų amžių nepertraukiamas kalbėjimo kontinuumas. Taigi konkrečios kalbos kilmė yra istoriškai sąlyginis reiškinys. Paprastai kalbos istorija pradedama nuo to momento, kai dėl diferenciacijos ar integracijos procesų susiformuoja tam tikras kalbinis vienetas, turįs būdinguosius tos kalbos bruožus. Iki to laiko — rūpimos kalbos priešistorė, jos ištakos. Tokiai lietuvių kalbos priešistorei aptarti ir skiriamas šis tomas. Jame bus aprašyta to žmonių kalbėjimo kontinuumo, kuris davė pradžią lietuvių kalbai, raida nuo seniausių lingvistine analize pasiekiamų laikų iki maždaug VII m. e. a., kai jau ėmė ryškėti tasai kalbinis vienetas, kuriam buvo duotas lietuvių kalbos vardas.

Su kalbos kilme dažnai siejama tam tikro žmonių etnoso (tautybės, tautos) kilmė. Tačiau šių dalykų besąlygiškai tapatinti negalima. Kartais jie būna ir visai skirtingi. Istorija žino daug atvejų, kai ištisos etninės gru-

pės imdavo šnekėti kita kalba. Plg. kad ir romanų kalbomis šnekančių tautų istoriją. Šiame tome bus nagrinėjamos visų pirma lietuvių kalbos, bet ne tautos, ištakos. Tai kalbotyros, o ne etnogenezės veikalas.

Knygoje liečiama daug bendrųjų indoeuropeistikos ir baltistikos problemų, kurioms nagrinėti parašyta gausi literatūra. Kadangi skaitytojas ją gali nesunkiai rasti specialiose bibliografijose ir atitinkamų sričių veikaluose, tai jos išsamus nurodymas ir detalesnis aptarimas šioje knygoje netenka prasmės, juoba kad tai užimtų labai daug vietos. Todėl minimi tik patys svarbiausi veikalai.

Pasinaudota tik ta lingvistine literatūra, kuri pasirodė iki 1982 m. liepos 1 d.

Rašydamas „Lietuvių kalbos istoriją", autorius jautė Vilniaus universiteto vadovybės paramą. Įvairiais būdais jam yra padėję bendradarbiai, kitų įstaigų lituanistai, šeimos nariai bei artimieji. Visiems jiems, ypač recenzentams V. Ambrazui ir R. Kulikauskienei, nuoširdus ačiū.

Žmonėms visuomet rūpėjo savo tautos ir kalbos kilmė. Tais klausimais iš seno įvairios tautos yra sukūrusios daug legendų. Nemaža jų turime ir apie lietuvių bei jų kalbos kilmę. Ir iš ko tik nebuvome kildinami!

XV–XVI a. garsėjo lietuvių kilmės iš romėnų teorija. Ji net išdėstyta „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštyje" („Лѣтописецъ Великого князьства Литовъского и Жомоицъского"), sudarytame XVI a. pradžioje. Pagal šią teoriją, Romos imperatoriaus Nerono giminaitis Palemonas su savo pavaldiniais ir 500 bajorų su šeimomis palikęs senąją tėvynę, atplaukęs prie Nemuno bei Dubysos pakrančių, čia įsikūręs ir davęs pradžią lietuvių tautai. Ši teorija buvo remiama ir lingvistiniais argumentais. Antai apie Palemono palikuonis metraštyje rašoma: „...žmonės, tie, kurie už Vilijos įsikūrė, grojo ąžuoliniais trimitais, ir praminė Kernius tą pakraštį, kur jo žmonės kuriasi, savąja kalba – lotyniškai *litus*, o vamzdžius, kuriais groja, – *tuba*, ir suteikė vardą tiems žmonėms savąja kalba – lotyniškai *litusba*, sujungęs krantą su vamzdžiu. Ir paprasti žmonės nemokėjo vadinti lotyniškai ir pradėjo vadinti *Lietuva*..."

Mykolas Lietuvis savo traktate „Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" („De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum") pateikė net 74 lotyniškus žodžius, panašiai kaip lietuvių kalboje skambančius ir, jo nuomone, patvirtinančius romėniškąją lietuvių kilmę, plg. *anguis – angis*, *ansa – ąsa*, *dentes – dantys*, *deus – dievas*, *gentes – gentys*, *iugum – jungas*, *mensis – mėnesis*, *nasus – nosis*, *noctis – naktis*, *ovis – avis*, *ros – rasa*, *rota – ratas*, *semen – sėkla* (plg. *sėmenys*), gen. sing. *senis – senio*, *unda – vanduo*, *vir – vyras* ir kt.

Ši teorija buvo tiek įsigalėjusi, kad ja tikėjo daug garsių ano meto žmonių. Net buvo kovojama dėl „protėvių" lotynų kalbos teisių Lietuvoje atkūrimo, reikalaujama lotynų kalbą padaryti oficialiąja Lietuvos valstybės raštų kalba vietoj svetimos kanceliarinės slavų kalbos.

Buvo sukurta dar ir kitokių legendų apie lietuvių kilmę. Pvz., lietuviai kildinti iš pusdievio Gelono, iš alanų, herulių ir kt.[1] Tačiau jose nekeliami lingvistiniai argumentai, daugiausia kalbama apie pačių lietuvių, o ne jų kalbos, kilmę.

[1] Plačiau tos teorijos aptartos J. Jurginio knygoje „Legendos apie lietuvių kilmę" (V., 1971).

Nuo XVII a. atsiranda įvairesnių ir lietuvių kalbos kilmės aiškinimų. Mat buvo pastebėtas tam tikras lietuviškų žodžių panašumas ne tik su lotyniškais, bet ir su graikiškais bei kitų kalbų, ypač slavų, žodžiais. Iškelti ir kai kurie gramatinės sandaros sutapimai. Iš čia atsirado teorijos apie lietuvių kalbos kilmę iš graikų, slavų, skitų ar kitų kalbų, taip pat aiškinimų, kad lietuvių kalba kilusi sumišus kelioms kalboms[2].

Nuo XVIII a. atsiranda vis daugiau balsų, keliančių savaiminę lietuvių kalbos kilmę ir aiškinančių, kad lietuvių kalbai esančios artimos bei giminingos latvių ir prūsų kalbos. Tačiau tikrai moksliniam lietuvių, kaip ir kitų indoeuropiečių kalbų, kilmės problemos sprendimui prielaidos atsirado tik XIX a. pirmojoje pusėje. Tai buvo susiję su lyginamosios-istorinės indoeuropiečių kalbotyros iškilimu.

XIX a. pradžioje imtas taikyti lyginamasis-istorinis kalbų tyrinėimo metodas padarė perversmą Europos kalbotyroje. Gimė diachroninė lingvistika. Buvo nustatyta, kad daugelis Europos (čia neįeina suomių, estų, vengrų, baskų ir kai kurios šiaurės bei rytų Europos pakraščių kalbos) ir dalis Azijos (pirmiausia Irane, Pakistane, Bangladeše, Indijoje) kalbų yra bendros kilmės ir sudaro vieną didelę šeimą, kurią mokslininkai pavadino *indoeuropiẽčių*[3] kalbų vardu. Išaiškinta, kad visos dabartinės indoeuropiečių kalbos yra kilusios iš vienos kalbos, vadinamosios indoeuropiečių prokalbės.

Lygindami dabartinių indoeuropiečių kalbų, ypač jų seniausių paminklų, duomenis, mokslininkai rekonstravo nemaža indoeuropiečių prokalbės ypatybių. Tada paaiškėjo, kad lietuvių kalba esanti labai archaiška kalba, išlaikiusi geriau už kitas gyvąsias šių dienų indoeuropiečių kalbas daug senovės prokalbės ypatybių, savo garsų ir formų senumu prilygstanti ar mažai tenusileidžianti tai kitų indoeuropiečių kalbų būklei, kuri užfiksuota pačiuose seniausiuose tų kalbų paminkluose, rašytuose prieš 3 ar daugiau tūkstančių metų. Tai skatino mokslininkų domėjimąsi lietuvių kalba ir intensyvesnį jos istorijos tyrinėjimą.

Ilgainiui ėmė ryškėti tam tikri kalbinės raidos – nuo indoeuropiečių prokalbės suskilimo epochos iki šių dienų indoeuropiečių kalbų –

[2] Plačiau apie tai žr. Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m. – V., 1979, p. 6–12.

[3] Vardas dirbtinis, nuo *Indija* ir *Europa* (du kraštutiniai istoriniais laikais šios šeimos kalbų paplitimo poliai). Vokiečiai neretai vartoja *indogermãnų* (*ìndai*+*germãnai*) terminą.

momentai, kristalizuotis mokslinis tos raidos supratimas. Tačiau daug kas dar ir dabar tebėra neaišku, dėl daugelio kalbinių procesų, ypač ankstyvojo laikotarpio, tyrinėtojai nesutaria. Ir tai suprantama, turint galvoje, kad ankstyvieji procesai buvo iš esmės nulemti dar senesnės, mums nežinomos, kalbinės raidos. Juk dabartinė diachroninė indoeuropiečių kalbotyra tepajėgia rekonstruoti tik apie 6—7 tūkstančių metų raidą, o tai sudaro visai mažytę dalelę žmogaus kalbėjimo istorijos, vykstančios jau bent milijoną metų – tokio senumo žemėje kalbanti būtybė – žmogus! Vis dėlto pagrindiniai pastarųjų 6—7 tūkstančių metų – nuo indoeuropiečių prokalbės iki šių dienų – raidos etapai apskritai jau gerokai išryškinti. Tai pasakytina tiek dėl kitų giminingų kalbų, tiek ir dėl pačios lietuvių kalbos, kurios formavimąsi sudarė tokia bendriausia linija: indoeuropiečių prokalbė—baltų prokalbė—rytų baltų prokalbė—pralietuvių kalba—dabartinė lietuvių kalba.

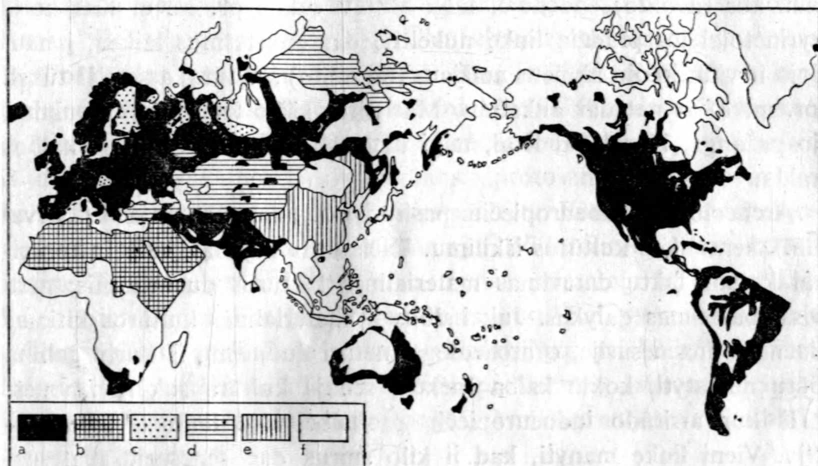
Suprantamas dalykas, juo toliau mes braunamės į praeitį, juo daugiau šioje linijoje randame ginčytinų ir neaiškių dalykų. Daug kas galbūt niekuomet nebus išaiškinta. Tačiau žmonių smalsumas ir nepasotinamas noras viską žinoti neturi ribų ir verčia kurti bent apytikrį vaizdą tų šios raidos atkarpų, kurioms išryškinti dar nėra tikresnių duomenų.

Tad lietuvių kalbos ištakų istoriją pradėkime susipažinimu su senaisiais indoeuropiečiais bei jų prokalbe, kiek apie juos gali pasakyti šių dienų mokslas.

INDOEUROPIEČIAI

V–III tūkst. pr. m. e.

Dabar pasaulyje vartojama apie trys tūkstančiai kalbų. Mokslininkai jas skirsto į tam tikras šeimas, pvz., indoeuropiečių, semitų-chamitų, ugrų-finų, tiurkų ir kt. Tasai skirstymas nėra išsamus, nes ne visos kalbos gerai ištirtos ir suklasifikuotos. Yra ir bemaž visai netyrinėtų kalbų. Kartais būna net neaišku, ar kuriame plote vartojama viena, ar kelios, net negiminingos, kalbos.

1 pav. Svarbiausios pasaulio kalbų šeimos: *a* – indoeuropiečių, *b* – semitų-chamitų, *c* – ugrų-finų, *d* – tiurkų, *e* – kinų-tibetiečių, *f* – kitos

Labiausiai pasaulyje paplitusi i n d o e u r o p i e č i ų kalbų šeima. Šios šeimos kalbomis dabar šneka beveik 2 milijardai žmonių, taigi apie pusė viso pasaulio gyventojų (žr. 1 pav.). Taip labai šios kalbos išplito palyginti neseniai. Atrasdami naujus žemynus, juos nukariaudami ir apgyvendindami, europiečiai kai kurias šios šeimos kalbas, pvz., anglų, ispanų, portugalų, prancūzų, rusų, per pastaruosius kelis šimtmečius labai išplatino, net toli nuo pirmykštės tomis kalbomis šnekėjusių žmonių tėvynės. Antai apskaičiuojama, kad 1600 m. angliškai kalbėjo tik 6 milijonai žmonių, o 1960 m. – jau net 260 milijonų. Per tą patį laiką rusiškai kalbančių žmonių padaugėjo nuo 3 iki 140 mil., ispaniškai – nuo $8^1/_2$ iki 140 mil., itališkai – nuo $9^1/_2$ iki 50 mil. Maždaug prieš 500 metų pasaulio kalbų žemėlapis atrodė

visai kitaip negu šiandien. Jame indoeuropiečių kilmės kalbos dar anaiptol nevyravo, bet užėmė gana kuklią vietą greta kitų šeimų kalbų.

Tačiau ne visos indoeuropiečių kalbos ilgainiui išplito. Buvo ir tokių, kurios, atvirkščiai, per laiką sunyko arba ir visai išnyko. Tiek kalbų išplitimas, tiek ir jų sunykimas, priklausė nuo tam tikrų istorinių sąlygų, daugiausia nuo tas kalbas vartojančių valstybių likimo. Apskritai tų kalbų raida nuo indoeuropiečių prokalbės iki mūsų dienų buvo labai sudėtinga.

Manoma, kad indoeuropiečių prokalbė egzistavo naujojo akmens amžiaus (neolito) epochoje, taigi V–IV tūkst. pr. m. e. Kai kurie tyrinėtojai jos pradžią linkę nukelti į dar ankstesnius laikus, į naujojo ir viduriniojo akmens amžiaus (mezolito) sandūrą, apie VII tūkst. pr. m. e. ar net dar anksčiau. Mat pirmykščio žmogaus gyvenimas, jo pažanga, kito labai lėtai, taigi daug lėtesnė turėjo būti ir kalbos raida.

Archeologai indoeuropiečių pasirodymą paprastai sieja su virvelinės keramikos kultūros iškilimu. Tačiau tas siejimas, kaip ir apskritai kalbos faktų datavimas materialinės kultūros duomenimis, nėra visai patikimas dalykas. Juk kalbos ir materialinės kultūros kitimas dažnai būna nesusiję, o archeologai neturi duomenų, iš kurių galima būtų nustatyti, kokia kalba šnekėjo senąją kultūrą sukūrę žmonės.

Iš kur atsirado indoeuropiečių prokalbė, mokslininkai tebesiginčija. Vieni linkę manyti, kad ji kilo suirus dar senesnei, platesnei prokalbei. Kai kurie įrodinėja buvus bendrą indoeuropiečių ir ugrų-finų prokalbę, kiti – indoeuropiečių ir semitų-chamitų, dar kiti – visų šių trijų prokalbių „prokalbę“. Danų kalbininkas H. Pedersenas dar 1903 m. iškėlė hipotezę, kad indoeuropiečių kalbos esančios giminingos su semitų-chamitų, uraliečių, altajiečių ir kai kurių kitų šeimų kalbomis, ir visas jas priskyrė didžiulei „nostratinių“ kalbų šeimai. Šia kryptimi tyrinėjimus toliau sėkmingai vykdė tarybinis kalbininkas V. Ilič-Svityčius, o dabar dirba A. Dolgopolskis ir kiti. Jie stengiasi sujungti į vieną net šešias stambias senojo pasaulio kalbų šeimas: indoeuropiečių, semitų-chamitų, kartvelų (pietų Kaukaze), dravidų (Indijoje), uraliečių (ugrų-finų-samodų) ir altajiečių (tiurkų, mongolų, tungusų-mandžiūrų). Stengiamasi lyginti rekonstruotus šių šeimų prokalbių žodžius, nustatyti fonetinius atitikmenis ir t. t. Kadangi atskirų šeimų prokalbės tėra tik rekonstrukcija, dažnai labai hipotetiška, tai juo labiau hipotetinį pobūdį turi rekonstruojama „nostratinė“ prokalbių „prokalbė“. Nepaisant esamų tam tikrų ati-

tikmenų, vis dėlto nelengva įrodyti šių kalbinių šeimų giminystę ir bendrą kilmę, nes turimos bendrybės gali būti ir senų senovėje buvusių intensyvių kontaktų padaras. Neabejotiną giminystę rodytų tik seniausių gramatinių elementų bendrumas, kurio, deja, iki šiol dar neaptikta. Bet gal šios šeimos išsiskyrė iš bendros prokalbės dar tada, kai nebuvo nei linksniavimo, nei asmenavimo? Tačiau apie tokią tolimą pirmykštės kalbos epochą mes ne ką težinome, ir spręsti apie to meto kalbinę giminystę labai jau sunku.

Kiti tyrinėtojai stengiasi įrodyti, kad indoeuropiečių prokalbė kilo susiliejus į vieną dviem ar kelioms negiminingoms senovės kalboms. Antai N. Trubeckojus, Chr. K. Ūlenbekas ir tarybinis kalbininkas B. Gornungas manė, kad susiliejo į vieną uraliečių-altajiečių ir kartvelų-semitų tipo kalbos. Italų kalbininkas V. Pizanis aiškina, kad indoeuropiečių prokalbei pradžią davė kalbų sąjunga, susidariusi iš užkariautojų kalbos, jo vadinamos „protosanskritu“, ir vietinių kalbų, anuomet išplitusių centrinėje bei rytų Europoje ir Anatolijoje, kurių vienas jis sieja su vadinamąja „Viduržemio jūros“ („kaukazine“?) kalbų grupe, kitas laiko buvus artimomis ugrų-finų kalboms. Šios ir panašios hipotezės remiasi tuo, kad rekonstruojamoje indoeuropiečių prokalbėje esama prieštaringų reiškinių, kuriuos lengviausia paaiškinti kilme iš skirtingų kalbinių sistemų. Suliejimas aiškinamas kalbinės integracijos, konvergencijos ir kalbinių kontaktų procesais.

Pastaruoju metu dedama pastangų abu skirtingus požiūrius — senesnės prokalbės suskilimą ir kelių prokalbių susiliejimą į vieną — susieti, keliama idėja apie kontaktinę-genetinę kelių kalbos šeimų giminystę.

Kur susidarė indoeuropiečių prokalbė, — sunkiai sprendžiama problema. Dabar indoeuropiečių kalbos vartojamos beveik visoje Europoje, nemažoje Azijos dalyje, beveik visur Amerikoje ir Australijoje, atskirose Afrikos šalyse. Bet, kaip sakyta, daug kur čia jos yra išplitusios palyginti vėlai, pastaraisiais šimtmečiais, ir tai buvo susiję su kai kurių Europos valstybių vykdytais kitų šalių nukariavimais ir kolonijine politika. Iš istorijos duomenų nesunkiai nustatome, kad senesniais laikais indoeuropiečių kalbomis šnekantys žmonės gyveno tik centrinėje bei rytų Europoje ir vakarų Azijos pietinėje dalyje nuo Juodosios jūros iki Himalajų (išskyrus Arabijos pusiasalį ir Tarpupį). Tačiau ir čia anaiptol ne visur jie buvo autochtonai.

Yra duomenų, rodančių, kad šie kraštai priešistoriniais laikais buvo neindoeuropietiški:

1. Indija, Bangladešas ir Pakistanas, kur III tūkst. pr. m. e. klestėjo neindoeuropietiška kultūra, o indoeuropiečių indų protėviai yra atėjūnai iš vakarų, įsibrovę į Indiją greičiausiai II tūkst. pr. m. e. pirmojoje pusėje.

2. Iranas, kuris III tūkst. pr. m. e. dar buvo apgyventas senųjų vietinių azijinių genčių, kalbėjusių neindoeuropiečių kalbomis, iš kurių geriausiai žinoma elamìtų kalba.

3. Armėnija, kur iki VII a. pr. m. e. gyveno vietinės azijinės gentys, kalbėjusios cháldų (arba chaldėjų, urártų) kalba.

4. Graikija, kurios seniausi vietovardžiai ir asmenvardžiai yra neindoeuropiečių kilmės, be to, turime aiškių duomenų apie graikų atsikėlimą net keliomis bangomis.

5. Italija, kurios seniausios indoeuropiečių kilmės kal̃bos rodo aiškų dar senesnį neindoeuropiečių substratą.

6. Vakarų Europa maždaug iki Reino, kur neindoeuropietiškos kalbos buvo išlikusios istoriniais laikais (pvz., pìktai IV m. e. a. Škotijoje) arba tebėra iki šiol (bãskai Pirėnų pusiasalyje).

7. Volgos baseinas ir šiaurės Rusija, kur iki ankstyvųjų istorinių laikų gyveno ugrų-finų gentys, salomis išlikusios iki mūsų dienų.

Visus šiuos kraštus reikia išskirti iš to ploto, kuriame ieškotina indoeuropiečių protėvynės. Atkrinta ir Rytų Turkestanas, kur mūsų eros pradžioje būta indoeuropiečių kalbų (išliko dviejų tocharų kalbų VI – VII m. e. a. tekstai), rodančių aiškų neindoeuropiečių substratą. Abejonę taip pat kelia Mažoji Azija, kur III tūkst. pr. m. e. gyveno vietinės kilmės neindoeuropietiškos gentys, iš kurių labiausiai žinomi hãtai (protohetìtai), taip pat Skandinavijos šalys, apgyventos palyginti vėlai, po ledynmečių.

Taigi lieka centrinė bei pietryčių Europa ir artimesnės Azijos sritys apie Kaspijos jūrą. Čia kažkur ir turėjo susiformuoti indoeuropiečių prokalbė. Greičiausiai ji iš pradžių užėmė palyginti nedidelį plotą. Juk ir dabartinėms romanų kalboms pradžią davusi lotynų kalba – jų savotiška prokalbė – istorijos priešaušryje buvo vartojama visai mažame plotelyje apie Romos miestą. Palyginti su dabartiniu slavų kalbų paplitimu, slavų prokalbė taip pat buvo vartota nedideliame plote.

Mokslininkai, siekdami nustatyti vietą, kurioje susiformavo arba, tiksliau, kur buvo vartojama indoeuropiečių prokalbė prieš pat sus-

kilimą (susiformuoti ji galėjo ir kitur), susiduria su dideliais sunkumais. Mat praeityje būta daug visokio kilnojimosi. Indoeuropiečių gentys neretai keisdavo savo gyvenamas vietas. Todėl dabar sunku nustatyti, kuri iš jų gyventų teritorijų yra pirmapradė. Nugalėtos tiek svetimos, tiek ir pačių indoeuropiečių gentys ilgainiui imdavo kalbėti nugalėtojų kalba ir aptemdydavo natūralią kalbų raidą tam tikroje teritorijoje, apsunkindavo protėvynės ieškojimą. Antai dabartinėmis romanų kalbomis šnekantys žmonės nėra biologiniai romėnų palikuonys, bet daugiausia kilę iš kitų, net ir neindoeuropiečių, genčių, romėnų sulotynintų. Taigi reikia griežtai skirti kalbos ir tautos protėvynę. Terminą protėvynę čia vartosime pirmąja, t. y. kalbine, o ne etnine, reikšme, suprasdami vietą, iš kur kilo mums rūpima kalba, bet ne ja kalbanti gentis (tauta).

Kalbų ir genčių maišatis gerokai supainioja protėvynės ieškojimą. Prie to dar prisideda neretai pasitaikančios atskirų mokslininkų darbuose autochtoninės tendencijos, t. y. siekimas įrodyti, kad būtent jo tauta gyvenanti plote, kur buvusi visos kalbų šeimos ar bent atskiros šakos protėvynė.

Paprastai lingvistai indoeuropiečių protėvynę stengiasi nustatyti iš rekonstruojamos leksikos duomenų. Antai iš fakto, kad indoeuropiečių leksikone nėra bendro termino jūrai pavadinti, sprendžiama, jog protėvynė buvusi toliau nuo jūros.

Iš lyginamųjų-istorinių leksikos tyrinėjimų matyti, kad visoms arba beveik visoms indoeuropiečių gentims iš seno buvo žinomi šie naminiai ir laukiniai gyvuliai: šuo, avis, karvė, jautis, arklys; vilkas, meška, pelė. Iš medžių bendru indoeuropietišku laikomas beržo pavadinimas. Bendrajam paveldėtam leksikos sluoksniui taip pat priklauso žodžiai žiema ir sniegas. Daugelio indoeuropiečių kalbų dar paliudyti giminingi šių gyvių pavadinimai: bebras, elnias, ežys, gyvatė, lapė, lūšis, ūdra, vėžlys, zuikis; šių paukščių: antis, erelis, gervė, naras, sakalas, strazdas, žąsis; šių vabzdžių: bitė, blakė, gylys, musė, utėlė, vapsva; šių medžių: alksnis, ąžuolas, bukas, eglė, epušė, ieva, pušis, uosis.

Visi šie faktai rodo, kad indoeuropiečių protėvynė ieškotina nuosaikaus klimato zonoje.

Tyrinėtojai daug dėmesio skiria toponimikos, ypač vandenvardžių, studijoms. Iš jų galima nustatyti, koks rūpimame krašte seniausias toponimikos sluoksnis: indoeuropiečių ar neindoeuropiečių.

Pastebėta, kad kalbų sumišimas yra viena iš svarbiausių kalbos struktūros pakitimo priežasčių. Juo labiau substratas skiriasi nuo superstrato, t. y. nugalėtųjų kalba nuo nugalėtojų, juo labiau kinta kalba.

Visa tai turėdami galvoje, mokslininkai yra sukūrę daug hipotezių apie indoeuropiečių protėvynę. Jų visų čia net ir trumpai apibūdinti neįmanoma. Galima išryškinti tik svarbiausias ieškojimų kryptis.

XIX a. vyravo indoeuropiečių azijinės kilmės hipotezės, pagal kurias protėvynė ieškotina Indijos šiaurės vakarų dalyje arba kur nors netoli centrinėje Azijoje. Šioms hipotezėms atsirasti pagrindą sudarė anuomet vyravęs požiūris, kad sanskritas esąs pati archaiškiausia indoeuropiečių kalba, vos ne prokalbė. Manyta, kad iš čia indoeuropiečių gentys tam tikromis migracijos bangomis vėliau išplitusios dideliuose plotuose, pasiekusios Europą ir ją užpildžiusios.

Vėliau paaiškėjus, kad Indijoje ir Irane indoeuropiečių kalbos nėra autochtoninės, bet atneštinės, taip pat ėmus svyruoti sanskrito kaip archaiškiausios indoeuropiečių kalbos autoritetui (pvz., išaiškinus sanskrito *a* kilmę iš ide. **a*, **o* ir **e*), imta abejoti azijine indoeuropiečių kilme. Paaiškėjo, kad indoiranėnų skolinių esama hetitų kalboje (Maž. Azijoje), taip pat ugrų-finų kalbose. Taigi indų bei iranėnų protėviai turėjo ateiti į savo vėlesnes sodybas iš vakarų, kur galėjo susitikti su hetitų ir ugrų-finų gentimis. Tyrinėtojų dėmesys tada ėmė krypti į Europą, kur yra daugiausia indoeuropiečių kalbų ir jos įvairiausios. Susiformavo dvi ieškojimo protėvynės Europoje kryptys: 1) centrinėje bei šiaurinėje Europoje ir 2) pietryčių Europoje.

Centrinės-šiaurinės Europos hipotezės šalininkų žvilgsnis daugiausia krypo į šiaurinę Vokietiją bei pietinę Skandinaviją. Šios hipotezės šalininkai, daugiausia vokiečiai, stengėsi rasti tokių bendrų indoeuropiečiams žodžių, kurių pirmykštė reikšmė būtų išlikusi būtent šiame krašte. Dėmesys atkreiptas į medžio b u k o ir žuvies l a š i š o s pavadinimus.

Šio medžio pavadinimas yra bendras germanų ir italikų kalbose. Imta manyti, kad šios kalbos išlaikė indoeuropiečių senovinį buko pavadinimą. Tasai medis auga tik į vakarus nuo Kaliningrado—Varnos—Krymo linijos, taigi ir germanų bei italikų šalyse. Kitose kalbose, vartojamose į rytus nuo šios linijos (kur buko medis neauga), tasai žodis imtas vartoti kitiems medžiams pavadinti, pvz., ąžuolui. Kadangi iš indoeuropiečių, gyvenančių protėvynės ieškotinoje teritorijoje, tik vieni germanai išlaikė spėjamą pirmykštį buko pavadi-

nimą, tai jų krašte, šios hipotezės šalininkų nuomone, ir turėjusi būti indoeuropiečių protėvynė. Tačiau botanikai yra įrodę, jog centrinėje ir šiaurinėje Europoje buko medis atsiradęs palyginti vėlai, jo pirmykštė išplitimo zona buvusi pietuose. Tai vertė abejoti, ar indoeuropiečiai žodžiu *bukas* iš tikrųjų senų senovėje vadino būtent šį, o ne kurį kitą medį. Taigi buko argumentas ėmė netekti savo įrodomosios galios.

Žuvies lašišos pavadinimas būdingas pirmiausia baltų, slavų ir germanų kalboms. Pati žuvis žinoma irgi tose šalyse, kur šiomis kalbomis iš seno buvo šnekama. Tocharų kalboje tasai žodis turi apskritai žuvies reikšmę. Kadangi Rytų Turkestane, kur buvo vartojama tocharų kalba, lašišų nėra, tai imta manyti, jog čia senasis lašišos pavadinimas bus gavęs antrinę, apibendrintą 'žuvies' reikšmę. Sanskrite taip pat aptikta šio žodžio vedinių, gavusių perkeltines reikšmes. Vadinasi, pirmykštė šio žodžio reikšmė išlikusi tik senosiose baltų-slavų-germanų teritorijose, kur ir ieškotina indoeuropiečių protėvynės. Kadangi rytų Europoje slavų kalbos yra vėlesnės, atneštinės, tai protėvynės reikia ieškoti centrinėje bei šiaurinėje Europos dalyje. Tačiau lingvistai yra iškėlę nemaža faktų, kai ilgainiui žodžio reikšmė kito priešinga negu šiuo atveju kryptimi, t. y. ne nuo konkretaus prie bendro, bet atvirkščiai, nuo bendro prie konkretaus. Taigi visai galimas dalykas, kad ir lašišos pavadinimas anksčiau galėjo turėti bendresnę, apskritai žuvies reikšmę, tik vėliau baltų-slavų-germanų areale jis imtas taikyti specialiai lašišai pavadinti. Ši aplinkybė irgi kalba ne nagrinėjamos hipotezės naudai.

Kalbamos hipotezės šalininkai daug dėmesio skyrė archeologijos duomenims. Įprasta indoeuropiečius tapatinti su vadinamąja virvelinės keramikos kultūra. Manyta, kad seniausias šios kultūros centras buvęs Saksonijos ir Tiuringijos teritorijoje. Iš čia esą virvelinės keramikos kultūra išplitusi kituose kraštuose. Tačiau naujausi archeologų kasinėjimai toliau rytuose aptiko dar senesnius negu Saksonijoje ar Tiuringijoje šios kultūros sluoksnius. Iš naujausių archeologijos duomenų matyti, kad virvelinės keramikos kultūra atsirado kažkur kitur ir atslinko ne vienu metu, gal ir ne iš vieno centro. Be to, materialinės kultūros sritys dažnai nesutampa su etninėmis sritimis, kuriose savo ruožtu anaiptol ne visuomet būna vartojama ta pati kalba. Kurioje nors srityje gali būti pakeista tik kalba, o žmonės gali išlikti tie patys. Tuo atveju ne visuomet įvyksta esminių pakitimų ir jų materialinėje kultūroje. Pvz., XIX a. paskutiniame ketvirtyje Vilniaus apylin-

kių kaimiečiai ėmė masiškai vartoti lenkų kalbą, bet nuo to jų buitis ir materialinė, net dvasinė, kultūra nepasikeitė. Taigi archeologijos duomenys vargu ar gali padėti lokalizuoti indoeuropiečių protėvynę. Iškasamas akmeninis kirvukas archeologams gali padėti nustatyti, kurios materialinės kultūros sluoksniui jis priklauso, bet jie negali pasakyti, kuriai etninei genčiai priklausė jį pagaminęs žmogus, juo labiau kuria kalba jis šnekėjo.

Centrinės-šiaurinės hipotezės šalininkai neretai kelia ir kitokių argumentų. Pvz., tvirtinama, kad pati archaiškiausia iš šių dienų gyvųjų indoeuropiečių kalbų – lietuvių kalba – rodanti, jog protėvynė turinti būti kažkur netoli jos užimamos teritorijos. Archainę struktūrą taip pat išlaikė slavų kalbos, taigi ir jų išplitimo centras turįs būti netoli ieškomos protėvynės. Juk kalba greičiausiai kinta maišydamasi su kitomis kalbomis, o tai dažniausiai įvyksta, kai gentys migruoja, apsigyvena tarp kitų genčių, sumyšta su jomis. Lietuvių protėviai senovėje turėję nedaug maišytis su kitais, taigi nedaug ir keliauti. Ilgus amžius ir slavų protėviai ramiai nuošaly gyvenę, tik nuo VI a. pradėję intensyviai plisti į kitų genčių teritorijas. Tačiau čia visur išleidžiama iš akių tai, kad tolimoje senovėje buvo daug negyvenamų ar beveik negyvenamų plotų, kur galima buvo keliauti be didesnių susidūrimų su kitomis gentimis bei kalbomis, taigi ir be žymesnio maišymosi. Lietuvių kalbos archaiška struktūra galėjo išlikti todėl, kad iš seno lietuvių protėviai baltai daugiausia susidurdavo su giminingomis slavų ir germanų gentimis, mažiau su negiminingais finais. Juk labiausiai kalba pakinta maišydamasi su tolimomis, negiminingomis kalbomis. Pagaliau rytuose (pvz., Dnepro baseine) išnykusių baltų kalbinė struktūra galėjo būti dar archaiškesnė negu dabartinės lietuvių kalbos.

Dėl visų nurodytų aplinkybių indoeuropiečių protėvynės ieškojimas centrinėje-šiaurinėje Europoje susiduria su nemažais sunkumais. Todėl mokslininkų akys vis labiau krypsta nuo šių kraštų į rytus bei pietus. Taip daryti verčia ir tai, kad ima vis labiau ryškėti tam tikri indoeuropiečių kalbų bendrumai su toliau rytuose ir pietuose esančiomis ugrųfinų, kartvelų (Kaukaze) ir semitų kalbomis. Be to, rekonstruojamos senosios indoeuropiečių leksikos pobūdis rodo, kad jos vartotojai veikiausiai buvo gyvulių augintojai ir iš dalies žemdirbiai. Galbūt tuo jie ir bus įgiję tam tikrą pranašumą prieš kitus, greit išplito didelėje teritorijoje. O juk gyvulininkystei geriausiai tiko rytų Europos stepių zona.

Kurioje pietryčių Europos vietoje galėjo susiformuoti indoeuropiečių prokalbė, šios hipotezės šalininkų nuomonės labai skirtingos. Vie-

ni protėvynės ieško Dunojaus baseino vidurinėje ir žemutinėje dalyje (pvz., V. Merlingenas). Kiti tą plotą išplečia šiaurėje iki Tisos aukštupio, rytuose – iki Dnestro (O. Paretas). Dar kiti linkę manyti, kad senovės indoeuropiečiai buvo užėmę didelį centrinės ir rytų Europos plotą tarp Reino ir Volgos. Pvz., italų kalbininkas V. Pizanis nurodo didžiulį plotą, kuris apibrėžiamas šia linija: Šiaurės jūra—Reinas—Dunojus—Karpatai—Juodoji jūra—Dnepras—Rygos įlanka—Baltijos jūra. Bulgarų kalbininkas V. Georgijevas čia priskiria dar ir Balkanų pusiasalio šiaurės rytų dalį. Kiti tyrinėtojai linkę indoeuropiečių protėvynės ieškoti dar toliau rytuose: žemutinės Volgos, Kaspijos ir Aralo jūrų (jau Azijoje) srityse (pvz., M. Gimbutienė). Mat archeologai aptiko, kad centrinėje Europoje, Balkanuose ir jiems artimose srityse IV tūkst. pr. m. e.—III tūkst. pr. m. e. pradžioje įvyko didelis kultūrų pasikeitimas, kurį jie sieja su indoeuropiečių atėjimu į šias sritis, o tos iki tol turėjo būti gyvenamos neindoeuropiečių.

Pastaraisiais laikais tyrinėtojų dėmesys vėl pradeda krypti į Aziją, tik šiuokart į pietvakarinę jos dalį, netoli Europos.

Žinoma, kad indoeuropiečiai pasižymėjo karingumu. Jau iš seno jie turėjo kovos vežimus. Tarp senosios paveldėtos leksikos yra bendri arklio, jungo, rato ir kitų vežimo atributų pavadinimai. Tyrinėtojų nuomone, vežimai, tarp jų ir kovos, pirmiausia atsirado Mesopotamijoje arba kur nors netoli jos pietvakarių Azijoje. Tais kovos vežimais indoeuropiečiai ir galėjo nugalėti kitas gentis, išplisti didelėse teritorijose. Į pietvakarių Aziją mus kreipia ir kai kurie kiti rekonstruojamos senovės indoeuropiečių leksikos duomenys. Pvz., avies pavadinimas neabejotinai paveldėtas iš prokalbės, o avis, tyrinėtojų nuomone, buvusi prijaukinta pietvakarių Azijoje. Tarybiniai kalbininkai V. Ivanovas ir T. Gamkrelidzė pastaruoju metu iškėlė hipotezę[4], kad indoeuropiečių protėvynė buvusi prie Maž. Azijos, kiek į rytus nuo jos. Mat Maž. Azijoje ir prie pat jos istorijos priešaušryje aptinkama didelė indoeuropiečių kalbų koncentracija: pusiasalio vakaruose buvo vartojama graikiška achajų kalba, pietuose – anatolų šakos luvių kalba, pusiasalio centre – hetitų, šiaurėje – palų (palajų), kiek toliau į pietryčius nuo pusiasalio, Mitanijos valstybėje, buvo šnekama indoiraniška kalba. Tokia didelė indoeuropiečių kalbų koncentracija palyginti nedideliame plote, šios hipotezės kūrėjų teigimu, verčia suabejoti tvirtinimais,

[4] Deja, autorius galėjo pasinaudoti tik šių mokslininkų straipsniais, nes jųdviejų parašytas didelis veikalas dar nepasirodė.

kad visų šių kalbų protėvynė būtų buvusi kažkur toli nuo tų vietų. Hipotezės autoriai nurodo, kad rekonstruojamame indoeuropiečių prokalbės žodyne esama daug žodžių, reiškiančių aukštus kalnus, uolas, kalnų augmeniją. Šalia pietų augmeniją ir gyvūniją reiškiančių žodžių prokalbėje būta ir sniego bei ledo pavadinimų. Tai įmanoma tik tuo atveju, jeigu prokalbe šnekėję žmonės gyveno kalnuose, bet ne lygumose. Naminių gyvulių ir sėjamos bei sodinamos augmenijos pavadinimai, rekonstruojami indoeuropiečių prokalbei, orientuoją į Maž. Aziją ir netolimas jai sritis, kur tie gyvuliai anksčiausiai buvo prijaukinti, augmenys imti kultivuoti. Žmonės, kalbėję indoeuropiečių prokalbe, turėjo gyventi greta prakartvelų (lokalizuojamų netoliese pietinėje Užkaukazėje) ir prasemitų (Sirijoje ir Mesopotamijoje), nes tarp šių trijų prokalbių buvę glaudūs kontaktai (tai rodo gausūs abipusiai skoliniai). Hipotezės kūrėjų nuomone, buvusi net tam tikra šių trijų prokalbių kalbinė sąjunga, panaši į dabar esamą Balkanuose. Į kalbamą plotą orientuoją ir indoeuropiečių prokalbei rekonstruojami žodžiai, paskolinti iš kitų tada netoliese vartotų neindoeuropiečių kalbų, pvz., šumerų, elamitų, churitų.

Iš viso to, kas čia buvo pasakyta apie indoeuropiečių protėvynę, matyti, jog jos lokalizacija iš tikrųjų dar nėra kaip reikiant paaiškėjusi. Turime daug prieštaringų hipotezių. Ateities tyrinėjimai, reikia tikėtis, vienas iš tų hipotezių paneigs, kitas sustiprins naujais argumentais ir įneš daugiau aiškumo į šios painios problemos sprendimą.

Iš rekonstruojamo prokalbės žodyno sprendžiama apie indoeuropiečių materialinę ir dvasinę kultūrą. Tuos duomenis galėtų gerokai paryškinti archeologų tyrinėjimai, jeigu būtų tiksliai lokalizuota ieškomoji indoeuropiečių protėvynė.

Iš turimų duomenų matyti, kad indoeuropiečių prokalbe šnekėję žmonės jau buvo pasiekę tam tikrą kultūros laipsnį, anaiptol nebuvo laukiniai ar puslaukiniai. Jie vertėsi daugiausia gyvulių auginimu. Turėjo prisijaukinę karves, avis, ožkas, taip pat arklius ir šunis. Bet naminių asilų, mulų, kačių, turbūt ir kiaulių, dar nepažino. Būta bitininkystės: kopinėjo galbūt ne tik laukines, bet ir namines bites. Tačiau žuvininkystė jiems nebūdinga. Matyt, jų gyvenamame krašte tinkamų žuvininkystei vandenų buvo maža.

Daugelio tyrinėtojų nuomone, žemdirbystė senovės indoeuropiečių gyvenime turėjo mažesnę reikšmę negu gyvulininkystė. Mat leksika, atspindinti žemdirbystę, indoeuropiečių kalbose gana marga. Matyt, dau-

gelis tų žodžių atsirado vėliau, skylant ar jau suskilus prokalbei. Tačiau kai kurie žemdirbystės terminai yra bendri, paveldėti iš prokalbės. Jie rodo, kad prokalbe šnekėję žmonės jau mokėjo auginti kai kuriuos javus, ypač miežius ir kviečius. Taigi žemdirbystės būta ne visiškai primityvios. Be kita ko, mokėta pasigaminti vyną.

Palyginti aukštą materialinės kultūros laipsnį rodo vežimo turėjimas. Rekonstruojamoje leksikoje yra labai senų žodžių, reiškiančių tiek vežimą, tiek ir jo dalis, kaip antai ratą, ašį, grąžulą, pakinktus, jungą. Vežimas buvo traukiamas jaučių ar arklių. Iš pradžių būta dviračio, vėliau keturračio vežimo. Turėta ir kovos vežimų, padėjusių nugalėti kaimynus ir išplisti didelėse teritorijose.

Vežimą sunku pagaminti be metalo. Tyrinėtojai daug ginčijasi, ar indoeuropiečių prokalbe šnekėję žmonės pažino metalus. Bendrų visoms indoeuropiečių šakoms metalų pavadinimų nėra. Esami terminai paplitę tik tam tikrose teritorijose ir yra vėliau gauti iš kitų (ne indoeuropiečių) kalbų. Dėl to imta tvirtinti, kad prokalbė suskilo dar vėlyvojo akmens amžiaus (neolito) epochoje. Tačiau neolitą pakeitusi žalvario (bronzos) epocha ne visur prasidėjo tuo pačiu laiku. Artimuosiuose Rytuose jai priskiriami V–IV tūkstantmečiai pr. m. e., o rytų Europoje ji prasidėjo tik nuo III tūkst. pr. m. e. vidurio. Taigi jei indoeuropiečiai pasklido iš Artimųjų Rytų, jie galėjo mokėti gamintis žalvario įrankius. Tyrinėtojai rekonstruojamame prokalbės žodyne randa žodžių, susijusių su žalvario metalurgija.

Iš rekonstruojamos leksikos duomenų galima spręsti ir apie prokalbe šnekėjusių žmonių gyvenimo būdą. Tyrinėtojai daug ginčijasi, ar senieji indoeuropiečiai buvę sėslūs, ar klajokliai. Rekonstruojami trobos (bei jos atributų, pvz., sienų, durų, stogo), net įtvirtintų pastatų (pilių) pavadinimai verčia manyti, kad jie buvę sėslūs žmonės, ne klajokliai. Tačiau esant palyginti menkai žemdirbystei, gyvulių augintojams sunku būtų buvę vienoje vietoje ilgiau išgyventi, jie turėjo ieškoti vis naujų ganyklų. Todėl bent dalis jų galėjo būti ir klajokliai arba pusiau klajokliai. Gyveno greičiausiai didelėmis šeimyninėmis bendruomenėmis, į kurias įeidavo kelių kartų šeimos. Jos buvo greičiau patriarchalinės negu matriarchalinės. Turėjo vedybų instituciją. Buvo turtinė nelygybė. Manoma, kad visuomenę sudarė trys sluoksniai: žyniai, kariai ir gyvulių augintojai (resp. žemdirbiai, gal ir tam tikri amatininkai, pirkliai). Būta kai kurių valstybingumo pradų, nemažą vaidmenį vaidino karingų genčių vadai. Visuomenės gyvenime didelę reikš-

mę turėjo priesaika, vaišingumas, kraujo kerštas. Religijos būta poilteistinės, tikėta į įvairius demonus, visokias dievybes. Garbino ir gamtos jėgas: saulę, mėnulį, perkūną, taip pat ugnį, vandenį ir kt. Tačiau tokį didingą dievų panteoną, kokį turėjo, pvz., senovės egiptiečiai, indoeuropiečiai vargu ar buvo sukūrę. Apskritai ryškesnės dievų hierarchijos greičiausiai nebuvo. Turėjo išsirutuliojusį protėvių kultą, sudėtingą dualistinę mitologiją. Palyginti nežemą kultūros laipsnį, be kita ko, rodo tai, jog mokėjo skaičiuoti iki šimto.

Tyrinėtojai akcentuoja senovės indoeuropiečių karingumą. Esą jie buvę išdidūs, linkę kitiems įsakinėti, kitus valdyti. Matyt, iš tikrųjų būta gerokai agresyvių. Juk tik tuo galima paaiškinti greitą jų plitimą didelėse teritorijose.

INDOEUROPIEČIŲ PROKALBĖ

Įvadinės pastabos

Nuo XIX a. pradžios, kai buvo išaiškinta bendra indoeuropiečių kalbų kilmė, lingvistai stengiasi rekonstruoti jų prokalbę. Tai atliekama lyginant dabartinių kalbų, ypač seniausių jų paminklų, duomenis. Sukurtas ir ištobulintas lyginamasis-istorinis kalbų tyrinėjimo metodas. Jis remiasi tuo, kad, kintant kalbai, nauji elementai visuomet atsiranda iš kalboje jau esamų. Taigi kalbos sudėtis ir struktūra kiekvienu raidos laikotarpiu turi savo šaknis ankstesniuose laikotarpiuose. Dėl to vienos šeimos kalbas visuomet sieja griežti dėsningumai, taisyklingi garsų ir gramatinės sistemos atitikmenys, kuriais ir grindžiama prokalbės rekonstrukcija.

Pirmieji indoeuropeistai manė, kad bus įmanoma prokalbę rekonstruoti visą kaip realią kalbą. Jie buvo įsitikinę dideliu sanskrito archaiškumu ir tikėjosi, kad rekonstruojamoji prokalbė turinti būti artima sanskritui. Žymusis XIX a. vidurio vokiečių indoeuropeistas A. Šleicheris net buvo parašęs „prokalbe" pasakėčią (!).

Tačiau greit tokiomis rekonstrukcijomis pradėta nusivilti. Pačiame sanskrite buvo išaiškinta nemaža inovacijų. Vadinasi, prokalbė turėjo gerokai skirtis nuo sanskrito. Imta vis labiau įsitikinti, kad lyginamuoju-istoriniu metodu atliekamos rekonstrukcijos ne visais atvejais būna tikslios. Tai daugiausia priklauso nuo lyginamosios medžiagos kiekio. Tie prokalbės elementai, kuriuos gerai paliudija iš jos kilusios kalbos, rekonstruojami nesunkiai ir tiksliai. Mokslas žino faktų, kai lyginamuoju-istoriniu metodu rekonstruoti reiškiniai iš tikrųjų vėliau būdavo realiai atrandami naujai iššifruojamuose senuosiuose tekstuose. Tam tikrais atvejais rekonstrukcijų tikslumą galima net patikrinti. Antai lotynų kalbą galime laikyti dabartinių romanų kalbų prokalbe. Juk pastarosios kilo iš laudies lotynų kalbos tarmių. Taigi lyginamuoju--istoriniu metodu rekonstravę romanų kalbų prokalbę, ją galime patikrinti, lygindami su lotynų kalba.

Tačiau daug indoeuropiečių prokalbės reiškinių išliko ne visose kalbose, bet tik kai kuriose. Nelengva nustatyti, ar nagrinėjamas reiškinys yra prokalbės palaikas, ar jį turinčių kalbų inovacija. Paprastai tokiu atveju žiūrima, kur yra reiškinį turinčios kalbos. Jeigu jos yra skirtinguose, ypač pakraštiniuose, indoeuropiečių ploto arealuose, tai nagri-

nėjamasis reiškinys laikomas senovės reliktu, nes sunku įsivaizduoti, kad keliuose nesusisiekiančiuose arealuose būtų atsiradusi ta pati inovacija. Šiuo atveju didesnė tikimybė, jog pakraščiuose išlikęs reiškinys anksčiau turėtas ir visame plote. Taip pat, žinoma, svarbu, ar tasai reiškinys paliudytas seniausiuose indoeuropiečių kalbų paminkluose, ar terandamas tik vėlesniuose.

Dar sunkiau rekonstruoti tokius prokalbės reiškinius, kurie išliko tik vienoje kurioje kalboje, be to, labai pakito. Jų rekonstrukcija dažnai būna apytikrė, gerokai hipotetiška. Pagaliau būna atvejų, kai tam tikri reiškiniai ilgainiui visai išnyksta, neišlieka nei vienoje kalboje arba neatpažįstamai pakinta. Jų rekonstrukcija – labai jau probleminis dalykas.

Neretai tokiais atvejais gelbsti vadinamoji vidinė rekonstrukcija. Tai senesnių vienos kurios kalbos formų (be lyginimo su kitomis kalbomis) rekonstrukcijos metodas, kuris remiasi tuo, jog kiekvienos kalbos sistemoje esama reiškinių, atspindinčių įvairius jos istorijos etapus. Iš turimų kilmės požiūriu tapačių reiškinių išskiriami tokie, kurie nėra sąlygojami kalbos dabartinės sistemos, bet atspindi senesnę būklę. Jų pagrindu stengiamasi rekonstruoti ankstesnę tos kalbos sistemą. Tačiau šiuo metodu galima naudotis tik tais atvejais, kai yra pakankamas kiekis akivaizdžių nesisteminių kalbos elementų. Kitur jis praktiškai nepritaikomas. Ypač tokia rekonstrukcija praverčia tais atvejais, kai kalba neturi senų rašytinių paminklų ir kai negalime remtis giminingų kalbų duomenimis.

Ne visos iš indoeuropiečių prokalbės kilusios kalbos pasiekė mūsų laikus. Dalis jų anksti išnyko, nepaliko rašto paminklų. Tokių kalbų duomenys nebegali būti panaudojami, dėl to rekonstrukcijoje dažnai atsiranda spragų, pats rekonstravimas gerokai pasunkėja.

Dėl nevienodo lyginamųjų duomenų kiekio ir pobūdžio dažnai atskirų reiškinių pajėgiame rekonstruoti skirtingo senumo variantą: vienų tokį, koks buvo prieš pat prokalbei suskylant, kitų gerokai senesnį, buvusį dar ankstyvuoju jos laikotarpiu. Mokslininkai ne visuomet pajėgia nustatyti santykinę rekonstruojamų reiškinių chronologiją ir neretai būna priversti juos projektuoti vienoje chronologinėje plokštumoje. Tuo atveju rekonstruojama ne reali prokalbė, bet įvairių laikotarpių jos elementai, tam tikra jų visuma.

Iš viso to, kas čia buvo pasakyta, matyti, jog įmanoma rekonstruoti ne visą realią prokalbę, bet svarbiausius jos bruožus, tam tikrą komplek-

są reiškinių, apibūdinančių prokalbės struktūrą. Bene lengviausiai rekonstruojama prokalbės fonologinė sistema, nes ji yra uždara. Labiau komplikuotas morfologijos rekonstravimas, nors morfologija irgi sudaro uždarą sistemą. Dar sudėtingesnė, daugeliu atvejų labai hipotetiška, sintaksės reiškinių rekonstrukcija, nes šie reiškiniai yra ne kalbos materialinio, bet struktūrinio pobūdžio ir jų bendrybės dažnai nebūna genetiškai tapatingos. Žodynas, ypač atskirų sričių, palyginti nesunkiai rekonstruojamas. Tačiau kadangi jis nesudaro uždaros sistemos, tai jo rekonstravimas gali būti tik dalinis. Ypač sunku, dažnai tiesiog neįmanoma, nustatyti rekonstruojamų žodžių reikšmių.

Suprantama, kaupiant naujus duomenis ir tobulinant metodologiją, rekonstrukcija nuolat tikslinama. Šiandien ji gerokai skiriasi nuo tos, kuria buvo operuojama prieš kokį šimtą metų.

Šiaip ar taip, mokslininkų rekonstruojama indoeuropiečių prokalbė, tiksliau tam tikra jos reiškinių sistema, nėra fikcija. Ji atspindi realiai egzistavusią kalbinę būklę, davusią pradžią dabartinei indoeuropiečių kalbų šeimai.

Iš rekonstrukcijos matyti, kad toji prokalbė nebuvo vieninga. Neretai pasitaiko, kad esame priversti rekonstruoti ne vieną kurio žodžio formą ar vienodą kurį reiškinį, bet kelis jo variantus, rodančius prokalbėje buvusią tarminę diferenciaciją. Galime konstatuoti tik prokalbės ryškius tarminius skirtumus, bet ne jos tarmių geografinį išsidėstymą.

Kalba nepaliaujamai kinta. Prokalbė taip pat turėjo kisti. Paprastai stengiamasi ją rekonstruoti tokią, kokia buvo prieš pat suskilimą. Tačiau ji irgi turėjo savo istoriją. Tik tą jos istoriją dabar sunku rekonstruoti, nes daugiausia remiamasi rezultatais, gautais tiriant vėlyvosios prokalbės sistemą vidinės rekonstrukcijos metodu.

Naujausi tyrinėjimai rodo, kad indoeuropiečių prokalbės raida buvo ilga ir labai sudėtinga. Jos struktūra atskirais laikotarpiais iš esmės kito. Rekonstruojamoji prieš pat suskilimą prokalbė turėjo tipišką sintetinę struktūrą su sudėtinga žodžių kaitymo sistema, gausia fleksija. Tačiau joje aptinkame aiškių požymių, rodančių, kad toji fleksinė struktūra išsirutuliojo iš senesnės nefleksinės. Matyt, prokalbė rutuliojosi nuo tokios kalbinės sistemos, kurią sudarė nekaitomi žodžiai, prie fleksija kaitomos kalbos, perėjusi agliutinacijos stadiją.

Manoma, kad seniausiu laikotarpiu sakinys būdavo sudaromas iš nekaitomų žodžių-šaknų. Kadangi žodžiai buvo vienamorfemiai, susidėjo tik iš šaknies, šiaip nekaitomi, tai jų gramatinė reikšmė bei san-

tykis su kitais žodžiais daugiausia turėjo priklausyti nuo tvarkos sakinyje, kuri turėjo būti griežta. Formalaus skirtumo tarp kalbos dalių, žinoma, dar nebuvo. Be kita ko, tą laikotarpį atspindi seniausi indoeuropiečių sudurtiniai vardažodžiai, kurių pirmuoju dėmeniu eina ne linksnio forma (kaip vėlesnio tipo sudurtinių žodžių), bet šaknys ar kamienai. Tokių lietuvių sudurtinių žodžių, kaip *šiena-pjūtė*, *šikšnó-sparnis*, *pelẽ-kautai*, *avì-kailis*, *viršù-galvis*, pirmieji dėmenys turi nefleksinę formą. Nors patys šie daiktavardžiai gali būti vėliau pasidaryti pagal ankstesnių modelį, bet tokia žodžių daryba yra labai sena, paveldėta dar iš tų laikų, kai žodžiai buvo nekaitomi. Plg. vėlesnio darybos modelio pavyzdį *šuns-uodẽgis*, kur *šuñs* – genityvo forma. Pastarasis darybos tipas galėjo atsirasti tik tada, kai sakinyje santykius imta reikšti linksniais.

Šiandien sunku nustatyti to seniausio indoeuropiečių laikotarpio gramatinę struktūrą. Manoma, kad nekaitomi žodžiai-šaknys buvo dviejų rūšių. Tai rodo dvejopas jų tolesnis likimas: vieni ilgainiui tapo naujų žodžių šaknimis, kiti – jų afiksais. Matyt, pirmieji senų senovėje sudarė savarankiškų, antrieji – tarnybinių žodžių klases.

Gramatinės formos iš pradžių ėmė rastis prie savarankiškų žodžių jungiantis tarnybiniams. Matyt, pastarieji buvo bekirčiai ar silpnai kirčiuoti, todėl postpoziciškai šliejosi prie savarankiškųjų ir ilgainiui virto jų morfemomis, t. y. sufiksais, fleksija. Prepozicinio tarnybinių žodžių jungimosi tada nebuvo. Dėl to prokalbė iki pat suskilimo neturėjo prefiksų (priešdėlių). Jie atsirado vėliau, jau po suskilimo.

Ir dabar dar jaučiamas tam tikras genetinis ryšys tarp atskirų morfemų ir kai kurių žodžių šaknų, pvz., tarp veiksmažodžių asmenų galūnių ir negimininių įvardžių. Mokslininkai indoeuropiečių 1. asmens vienaskaitos galūnes **-mi*, **-m* (plg. lie. *es-mì* 'esu') sieja su to paties asmens įvardžio šaknimi **me-* (plg. s. sl. *mę* 'mane', lie. *manè* < < **me-ne*). Dar plg. veiksmažodžių galūnes 1. pl. *-me*, 1. du. *-va* ir atitinkamas lietuvių įvardžio formas *mẽs*, že. *vẽ-du*. Įžiūrimas tam tikras ryšys ir tarp veiksmažodžių 2. asmens fleksijos ir atitinkamo įvardžio kamieno. Antai 2. pl. galūnė *-te* (ide. **-tes*) traktuojama kaip įvardžio *tu* daugiskaitos forma (iš **tues* <**tu*+*es*). Plg. lie. 2. du. *-ta* su to paties kamieno *t-*. Visa tai verčia daryti prielaidą, kad veiksmažodžių fleksijai pradžią davę tarnybiniai žodžiai buvo etimologiškai giminingi dabartiniams negimininiams įvardžiams.

Iš pradžių prie savarankiškų žodžių postpoziciškai prisišlieję tarnybiniai, virtę morfemomis, matyt, turėjo agliutinacinį pobūdį, t. y. kiekviena morfema atlikdavo kurią nors vieną funkciją. Dėl balsių kontrakcijos dvì gretimos morfemos susiliedavo į vieną, plg. gen. sg. *šun-ès* 'šuns' ir **pēd-ā-es* > **pēd-ā̃s* 'pėdõs'. Tuo būdu formavosi morfemų polisemija, kalba iš agliutinacinės virto flektyvine. Be to, tai sudarė prielaidą atsirasti skirtingiems kaitybos tipams. Ilgainiui dėl to indoeuropiečių prokalbė tapo sudėtingą kaitybos sistemą turinčia tipiška sintetine kalba. Vis labiau didėjo diferenciacija tarp vardažodžio ir veiksmažodžio, kuri iš pradžių nebuvo tokia ryški. Formuojantis pastovioms paradigmoms, į jas būdavo įtraukiami visokie šakninio tipo reliktai. Taip atsirado supletyvinės paradigmos, pvz., lie. nom. sg. *àš*, nom. pl. *mẽs* ir kt.

Jeigu iš seno žodis sakinyje buvo izoliuotas nuo kitų, jeigu jo ryšiai su kitais žodžiais nebuvo pastovūs, tai tuo atveju negalėjo būti palankių sąlygų fleksijai atsirasti. Dėl tos priežasties fleksijos negavo daiktavardžių vokatyvo ir veiksmažodžių liepiamosios nuosakos vienaskaitos formos: jas indoeuropiečių kalbose iš seno sudarė gryni daiktavardžio resp. veiksmažodžio kamienai, be galūnių, pvz., lie. *vil̃ke*, lot. *lupe*, gr. λύκε ; gr. φέρε 'nešk' (čia visur *-e* iš seno priklausė kamienui, nebuvo galūnė).

Diachroninė kalbotyra rekonstruoja indoeuropiečių prokalbę, kokia ji buvo epochoje prieš pat suskilimą. Rekonstrukcija iš esmės buvo atlikta XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, kai dar nebuvo iššifruoti hetitų kalbos tekstai. Daugiausia tada buvo remiamasi sanskrito, graikų, lotynų, gotų ir lietuvių kalbų lyginimu. Iššifravus hetitų kalbos tekstus, kurie yra patys seniausi iš visų indoeuropiečių kalbų rašto paminklų, teko rekonstrukciją gerokai tikslinti, koreguoti. Svarbiausia, tada pasidarė įmanoma atskleisti senesnę negu iki tol buvo pasiekiama prokalbės fazę. Mat vis labiau ėmė aiškėti, kad anatolų kalbų šaka, kuriai priklausė hetitų kalba, anksčiau už kitas išsiskyrė iš indoeuropiečių prokalbės. Taigi dabar vis labiau linkstama manyti, kad be hetitų kalbos duomenų atlikta rekonstrukcija rodo vėlyvą indoeuropiečių prokalbės fazę, jau po dialekto, davusio pradžią anatolų kalbų šakai, atsiskyrimo. Šios vėlyvos prokalbės būklės rekonstrukcija mums čia ir turi labiausiai rūpėti, nes ji sudaro išeities bazę baltų kalbų šakai, iš kurios išsirutuliojo lietuvių kalba.

Vėlyvosios indoeuropiečių prokalbės vokalizmą greičiausiai sudarė penki trumpieji balsiai *i*, *e*, *a*, *o*[5], *u*, penki ilgieji *ī*, *ē*, *ā*, *ō*, *ū* ir vienas redukuotas neaiškios kokybės *ə* (vadinamasis indoeuropiečių *šva*). Taigi būta tokios trikampės fonologinės sistemos:

ī̆ ... *ū̆*

ē̆ *ə* *ō̆*

ā̆

Atviresni balsiai *e*, *a*, *o* su uždaresniais *i*, *u* sudarydavo tautosilabinius junginius, t. y. dvibalsius. Buvo šie dvibalsiai, traktuotini kaip dviejų fonemų junginiai:

ei *oi* *eu* *ou*

ai *au*

Morfemų sandūroje dėl balsių kontrakcijos dvibalsių pirmasis dėmuo būdavo ilgas. Taigi turėti ilgieji dvibalsiai *āi*, *ōi*, *ēu*, *ōu* (dėl *ēi*, *āu* abejojama). Ilgieji dvibalsiai (taip pat dviejų fonemų junginiai) daugiausia pasitaikydavo žodžių galūnėse. Ar jų buvo ir šaknyse, tyrinėtojai nesutaria.

Balsiai *e*, *a*, *o* (ir ilgieji *ē*, *ā*, *ō*) galėdavo sudaryti tautosilabinius junginius ir su sklandžiaisiais bei nosiniais priebalsiais *r*, *l*, *m*, *n*, taigi buvo *er*, *el*, *em*, *en* (*ēr*, *ēl*, *ēm*, *ēn*)... Bet tokie (dviejų fonemų) junginiai turėjo būti nedažni.

Sklandieji resp. nosiniai *r*, *l*, *m*, *n* pozicijoje tarp priebalsių buvo vokalizuoti ir virtę balsiais. Tai – sonantai *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*. Jų būta ir ilgųjų.

Žodžių šaknyse ir morfemose būta balsių kaitos. Šaknis ar morfema, turinti trumpąjį *e* (vadinamąjį normalųjį balsių kaitos laipsnį), gaudavo ir variantą su trumpuoju *o* (normaliojo laipsnio atbalsį). Tai sudarė vadinamąją pamatinę balsių kaitą, kuri išliko, pvz., lotynų žodžiuose *tego* 'dengiu': *toga* 'tam tikras apdangalas, drabužis', graikų žodžiuose ἔχω 'laikau, turiu': ὄχος 'laikantis'. Šaknies ir morfemos vokalizmas ilgainiui susilpnėdavo ar išnykdavo (silpnasis resp. nykstamasis voka-

[5] Kadangi lietuvių kalba neturi paveldėto trumpojo *o*, tai raidė *o* mums asocijuojasi su ilguoju balsiu *o*. Todėl neretai indoeuropiečių prokalbės trumpasis *o* lietuvių lingvistiniuose raštuose žymimas *ŏ* raide.

lizmo laipsnis), galėdavo taip pat pailgėti (įvykdavo kiekybinė balsių kaita): pastaruoju atveju šaknis resp. morfema gaudavo ilguosius *ē* (pailgintas normalusis laipsnis) ir *ō* (pailgintas jo atbalsis). Visi šie balsių kaitos laipsniai gražiai išliko pateikiamame graikų kalbos pavyzdyje (πατήρ 'tėvas', εὐπάτωρ 'garbingos kilmės tėvas'; čia šaknis yra πα-, o -τερ-, -τορ-, -τηρ-, -τωρ- priesaga su įvairiais balsių kaitos laipsniais):

normalusis laipsnis	jo atbalsis	nykstamasis laipsnis	pailgintieji laipsniai	
acc. sg.	acc. sg.	gen. sg.	nom. sg.	nom. sg.
πα-τέρ-α	: εὐ-πά-τορ-α	: πα-τρ-ός	: πα-τήρ	: εὐ-πά-τωρ

Balsių kaita vykdavo ne tik atvirame skiemenyje, bet ir kai *e* : *o* : *ē* : *ō* sudarė tautosilabinius junginius (dvibalsius) su *u*, *i*, *r*, *l*, *m*, *n*. Tuo atveju silpnuoju laipsniu eidavo *u*, *i*, resp. sonantai *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*. Taigi buvo kaita (*R* = *r*, *l*, *m*, *n*; *R̥* = *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*):

pamatiniai laipsniai	silpnasis laipsnis	pailgintieji laipsniai
ei : *oi*	*i*	*ēi* : *ōi*
eu : *ou*	*u*	*ēu* : *ōu*
eR : *oR*	*R̥*	*ēR* : *ōR*

Pavyzdžiai:

gr. λείπ-ω 'palieku' : λέ-λοιπ-α 'palikau' (perf.) : ἔ-λιπ-ον 'palikau' (aor.)
ἐλεύσομαι 'einu' : εἰλήλουθα : ἤλυθον
δέρκ-ομαι 'žiūriu' : δέ-δορκ-α : ἔ-δρακ-ον (iš ide. **dr̥k-*)

Suprantama, dabartinėse kalbose ne kiekviena šaknis išlaikė visus balsių kaitos laipsnius.

Manoma, indoeuropiečių prokalbėje būta ir tokių šaknų, kur pamatinę kaitą sudarydavo ne *e* : *o*, bet *a* : *o*, pvz., gr. ἄκρος 'viršutinis' : ὄκρις 'ašmenys'. Bet tokia kaita buvo reta, nes fonema *a* prokalbėje palyginti retai pasitaikydavo. Kiek dažnesnė buvo kaita, kai pamatiniu laipsniu ėjo ne trumpieji, bet ilgieji balsiai *ē*, *ā*, *ō* (jais tokios šaknys baigdavosi). Silpnuoju laipsniu tuo atveju paprastai eidavo vadinamasis šva (ə), pvz., gr. ἵστᾱ-μι 'statau' : στα-τός 'pastatytas', skr. *sthi-ta* (ide. *ə* europinėse kalbose virto *a*, sanskrite – *i*).

Balsių kaita buvo susijusi su tam tikromis gramatinėmis formomis, pvz., daugelio veiksmažodžių vienaskaita turėjo normaliojo, daugiskaita ir dviskaita – silpnojo laipsnio šaknies vokalizmą.

Balsių kaitos kilmė tyrinėtojų dar nepakankamai išaiškinta. Vieni (pvz., H. Hirtas) pagrindinės *e* : *o* kaitos atsiradimą aiškina kirčio kilnojimu ankstyvojoje prokalbės epochoje (nekirčiuotas *e* virtęs *o*), kiti tyrinėtojai (pvz., J. Boduenas de Kurtenė) jos kilmę sieja su skirtinga gretimų garsų aplinka. J. Kurilovičius sukūrė hipotezę, pagal kurią *e* : *o* kaita pirmiausia atsiradusi pozicijoje prieš *r*, *l*, *m*, *n* (kirčiuotas *e* išlikęs, nekirčiuotas virtęs *o*), vėliau paplitusi į kitas pozicijas.

Silpnojo laipsnio atsiradimas siejamas su vokalizmo silpnėjimu bei nykimu nekirčiuotoje pozicijoje. Plg. skr. *ás-mi* < ide. **és-mi* 'aš esu' (šaknis kirčiuota) : *s-ánti* < ide. **s-énti* 'jie yra' (šaknis nekirčiuota). Tai rodo ir tasai faktas, jog ilgųjų balsių silpnuoju laipsniu eina šva, tai yra trumpas redukuotas balsis, niekuomet nekirčiuojamas. Kadangi toks balsių silpnėjimas ir net išnykimas būna tik kalbose, turinčiose stiprų ekspiratorinį kirtį, tai silpnojo (nykstamojo) vokalizmo laipsnio atsiradimo epochoje indoeuropiečių prokalbei turėjo būti būdingas ekspiratorinis kirtis.

Pailgintųjų laipsnių kilmė labai neaiški. Dėl jos lingvistai ypač daug ginčijasi. Galimas dalykas, kad ji priklausė nuo įvairių faktorių ir vyko ne tuo pačiu laiku. Vadinamosios laringalinės hipotezės šalininkai vokalizmo pailgėjimą sieja su ankstesniu laikotarpiu turėtų laringalinių (gerklinių) garsų išnykimu. Aiškinama, kad po pamatinio balsio *e* kažkada galėję eiti trejopi laringalai (juos įprasta žymėti didžiąja *H* raide), taigi H_1, H_2 ir H_3. Išnykdamas H_1 balsį *e* pavertęs *ē*, atitinkamai H_2 jį pavertęs balsiu *ā*, o H_3 – balsiu *ō* (tie patys H_1, H_2, H_3, išnykdami pozicijoje p r i e š *e*, davę trejopus trumpojo balsio refleksus: *e*, *a*, *o*). Visa tai veda prie išvados, kad kažkada indoeuropiečių prokalbė turėjo tik vieną balsį *e* (*u*, *i*, kai kurių tyrinėtojų nuomone, tesą tik dvibalsių kaitos *eu* : *ou*, *ei* : *oi* silpnasis laipsnis). Tačiau taip vargu ar galėjo būti, nes šiuo metu lyg ir nėra kalbų, turinčių tik vieną balsį. Suprantama, indoeuropiečių prokalbė negalėjo turėti ypatybių, kurių nėra nei vienoje pasaulio kalboje. Dėl to visi šie klausimai tebėra labai neaiškūs.

Daug ginčijamasi ir dėl laringalų buvimo indoeuropiečių prokalbėje. Kai kurie tyrinėtojai joje randa ne tris laringalus, bet daugiau (pvz., net dešimt!), kiti – mažiau, vos vieną. Tų laringalų atspindys,

manoma, išliko hetitų kalbos (turinčios pačius seniausius iš indoeuropiečių kalbų raštus) tekstuose. Juo laikomas tos kalbos gerklinis spirantas (pučiamasis priebalsis) *ḫ*. Tačiau jis pasitaiko ne visais atvejais, kuriais lauktume buvus laringalą. Iš tikrųjų neįmanoma visų ilgųjų balsių atsiradimo atvejų paaiškinti vien laringalų išnykimu, kaip ir visų trumpųjų balsių *u*, *i* tapatinti su *eu* : *ou*, *ei* : *oi* kaitos silpnuoju laipsniu. Tikriausiai būta ir kitokios kilmės ilgųjų balsių resp. kitokios kilmės *u*, *i*. Patys laringalai, jeigu jų iš tikrųjų būta, indoeuropiečių prokalbės vėlyvuoju laikotarpiu jau turėjo būti gerokai apnykę. Šiaip ar taip, dabar vis labiau linkstama manyti, kad prokalbė epochoje iki anatolų šakos (iš kurios kilo hetitų kalba) atsiskyrimo turėjusi gerklinį spirantą *h*. Taip manyti verčia ir tipologinės priežastys. Pastebėta, jog kalbos, turinčios priebalsių poras skardusis – duslusis ir aspiruotas – neaspiruotas (prokalbė, kaip matysime, jas turėjo), turi ir fonemą *h*. Matyt, po anatolų šakos atsiskyrimo likę indoeuropiečiai to priebalsio *h* greit neteko.

Be *r*, *l*, *m*, *n*, kurių tautosilabiniai junginiai su balsiais (mišrieji dvibalsiai) sudarė koreliaciją su sonantais *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥*, indoeuropiečių prokalbėje buvo ir pusbalsiai *u̯*, *i̯* (kuriuos indoeuropeistai dažnai žymi *w*, *y* raidėmis), sudarę koreliaciją su trumpaisiais balsiais *u*, *i*: pirmiesiems (*u̯*, *i̯*) būdinga pozicija prieš balsius resp. sonantus ir tarp jų, antriesiems (*u*, *i*) – pozicija tarp priebalsių.

Spirantų (pučiamųjų priebalsių), išskyrus aptartąjį *h*, indoeuropiečių prokalbė turėjo tik vieną, būtent, *s*. Pozicijoje prieš skardžiuosius priebalsius jis suskardėdavo ir, matyt, būdavo tariamas kaip *z*.

Sprogstamųjų priebalsių iš seno indoeuropiečiai turėjo palyginti daug. Be lūpinių (labialinių) *p*, *b* (pastarojo žodžio pradžios pozicijoje greičiausiai nebuvo), liežuvio priešakinių, arba dantinių (dentalinių), *t*, *d* ir liežuvio užpakalinių, arba gomurinių (guturalinių), *k*, *g*, būta dar vadinamųjų aspiruotų porų. Tai buvo skirtingos priebalsinės fonemos, tariamos kitaip negu paprastosios. Manoma, jos pasižymėjo aspiracija, t. y. tarimu su tam tikru iškvepiamo oro srovės sukeltu šlamesiu. Tačiau tikrasis jų tarimas nėra žinomas. Rekonstruotus indoeuropiečių aspiruotus priebalsius (paprastai juos vadiname tiesiog aspirãtomis) lingvistai pažymi pridėdami *h* raidę prie atitinkamos sprogstamojo priebalsio raidės, pvz., *bh* – aspiruotas *b*, *dh* – aspiruotas *d* ir t. t.

Pastaruoju metu tyrinėtojai daug ginčijasi, ar kiekvienas sprogstamasis priebalsis turėjo aspiruotą porą. Susidarė dvi nuomonės. Vieni mano, kad aspiruotas poras turėję visi sprogstamieji priebalsiai, tiek skar-

dieji, tiek ir duslieji. Pagal šią (tradicinę) nuomonę, indoeuropiečių prokalbė turėjusi keturias sprogstamųjų priebalsių eiles:

1. skardžiuosius *b*, *d*, *g*, *gᵘ*[6]
2. dusliuosius *p*, *t*, *k*, *kᵘ*
3. skardžiuosius aspiruotus *bh*, *dh*, *gh*, *gᵘh*
4. dusliuosius aspiruotus *ph*, *th*, *kh*, *kᵘh*

Ketvirtoji eilė nuo kitų skyrusis tik tuo, kad buvusi reta. Tačiau anaiptol ne visi indoeuropeistai dabar šios nuomonės laikosi. Nemaža yra tokių, kurie tvirtina, jog prokalbėje tebuvusios tik trys eilės: skardžiųjų, dusliųjų ir skardžiųjų aspiruotų, o dusliųjų aspiruotų nebuvę. Mat iš visų indoeuropiečių kalbų tik indoiranėnų šaka skyrė visas keturias eiles. Kitos šakos teturėjo tik tris iš jų: skardžiuosius, dusliuosius ir skardžiuosius aspiruotus. Todėl imta tvirtinti, jog dusliosios aspiratos tesančios indoiranėnų šakos konsonantizmo vėlesnės raidos padaras ir indoeuropiečių prokalbei nerekonstruotinos. Tačiau visiško aiškumo nėra, nes nustatyta, kad dabar įvairiose pasaulio kalbose šalia skardžiųjų ir dusliųjų eilių būna aspiratų tik dusliųjų, o ne skardžiųjų, eilė. Todėl trijų eilių pažiūros šalininkai vis labiau linksta manyti, kad rekonstruojamos skardžiosios aspiratos buvo tariamos kažkaip kitaip, kad iš tikrųjų čia rekonstruojamas tik jų simbolis, o ne tarimas. Kiti grįžta prie keturių eilių pažiūros, pabrėždami išlygą, jog dusliosios aspiratos prokalbėje turėjusios būti labai retos. Šiais klausimais vieningos nuomonės anaiptol nėra, ir indoeuropeistai, kaip sakyta, tebesiginčija. Prikurta nemaža įvairių hipotezių. Antai V. Ivanovas ir T. Gamkrelidzė vietoj skardžiųjų priebalsių eilės rekonstruoja glotalizuotų priebalsių (t. y. sprogstamųjų gerklinių, primenančių Kaukazo kalbų garsus) eilę, kitas dvi – aspiruotus skardžiuosius ir aspiruotus dusliuosius.

Ilgainiui, skylant indoeuropiečių prokalbei, tam tikrame areale (kuriam priklausė ir mūsų tolimi protėviai) skirtumas tarp rekonstruojamų aspiratų (kad ir kiek jų būtų) ir neaspiratų išnyko: aspiratos čia sutapo su atitinkamomis neaspiratomis. Tuo būdu specifinio aspiratų požymio neteko ne tik baltų šaka, bet ir kai kurios kitos, pvz., slavų, keltų, albanų. Tačiau kitame indoeuropiečių areale ir toliau išliko skirtumas tarp senovinių aspiratų ir neaspiratų, tik šio arealo kai kurios šakos (ypač germanai) tiek aspiratų, tiek ir neaspiratų tarimą ilgainiui gerokai pakeitė.

[6] Raidėmis *gᵘ*, *kᵘ* resp. *gᵘh*, *kᵘh* žymimi prokalbės lūpų gomuriniai priebalsiai, apie kuriuos netrukus bus kalbama.

Liežuvio užpakalinių, arba gomurinių, sprogstamųjų priebalsių pro kalbėje būta, manoma, net trejopų. Rekonstruojami tokie trys jų tipai:

paprastieji gomuriniai, arba veliãriniai, *k*, *g*;

lūpų gomuriniai, arba labioveliãriniai, $k^{\underset{\smile}{u}}$, $g^{\underset{\smile}{u}}$, $g^{\underset{\smile}{u}}h$ (kartais jie žymimi raidėmis k^w, g^w, g^wh arba *kw*, *gw*, *gwh*, vietoj $k^{\underset{\smile}{u}}$ dar rašoma *q*);

minkštieji gomuriniai, arba palatãliniai, *k̂*, *ĝ*, *ĝh*.

Kadangi kiekviena dabartinė indoeuropiečių šaka turi ne po tris, bet tiktai po du šių priebalsių tipus (ne visos tuos pačius), tai nemaža tyrinėtojų linkę manyti, kad ir prokalbėje, bent ankstesniu jos raidos periodu, buvę du tipai. Paprastai nerekonstruojamas palatalinių priebalsių tipas (tai bus aptarta vėliau).

Rekonstruojamų lūpų gomurinių, arba labioveliarinių, priebalsių iki šių dienų neišlaikė nė viena indoeuropiečių kalba. Jie rekonstruojami remiantis atliepimu vienose indoeuropiečių šakose lūpiniais, kitose gomuriniais priebalsiais, pvz., la. *gùovs* 'karvė': gr. βοῦς 'jautis'. Tikrasis jų tarimas nežinomas. Greičiausiai tai buvo labializuoti *k*, *g* (artikuliuojama lūpomis). Galbūt jie ir kilo iš ankstesnėje prokalbės fazėje buvusių *k* (*h*), *g* (*h*) ir *u̯* sandūros. Lotynų kalboje jie paprastai ir atliepiami dvigarsiais, sudarytais iš gomurinio ir lūpinio priebalsių, pvz., nom. sg. f. *quae* 'kuri' (*qu* tariama *kv* iš ide. *$k^{\underset{\smile}{u}}$). Ilgainiui lūpų gomuriniai priebalsiai tam tikrame indoeuropiečių areale (vadinamosiose sateminėse kalbose) neteko lūpinio elemento ir sutapo su paprastaisiais gomuriniais, taigi čia *$k^{\underset{\smile}{u}}$(*h*), $g^{\underset{\smile}{u}}$(*h*) virto *k* (*h*), *g* (*h*). Iš to arealo kilo ir baltų, taip pat slavų, kalbos. Kitose indoeuropiečių šakose (kentuminėse kalbose) lūpų gomuriniai priebalsiai nesutapo su paprastaisiais gomuriniais, nors patys gerokai pakito.

Iš senovinių vadinamųjų minkštųjų gomurinių, arba palatalinių (pavadinimas kiek sąlyginis, nes tikrasis tarimas neaiškus, tačiau manoma, jiems buvęs būdingas minkštumas resp. palatalizacija), priebalsių *k̂* (*h*), *ĝ*(*h*) sateminėse kalbose (pavadinimas nuo sen. iraniečių *satəm* 'šimtas' iš ide. **k̂m̥tom*), kurioms priklauso ir baltų šaka, ilgainiui išsirutuliojo pučiamieji priebalsiai *š*, *ž*, vėliau daugelyje šios grupės kalbų virtę *s*, *z* (lietuviai išlaikė *š*, *ž*). Kentuminėse kalbose (pavadinimas nuo lot. *centum* 'šimtas', senovėje tarto *kentum*) išliko ir toliau gomuriniai priebalsiai, tik jų tarimas kai kuriose šakose (ypač germanų) ilgainiui gerokai pakito. Pastaruoju laiku vis labiau linkstama manyti, kad *k* (*h*), *g* (*h*) palatalizacija buvusi vėlesnė, prokalbei skylant ar jau suskilus, ir palietusi tik satemines kalbas, todėl būklei prieš pat prokalbės suskilimą rekonstruotini vien veliariniai *k* (*h*), *g* (*h*) priebalsiai.

Visi trys gomurinių priebalsių tipai paprastai rekonstruojami tik indoeuropiečių konsonantizmo raidos tyrinėjimo metodiniais sumetimais.

Priebalsių kaitos, tokios kaip balsių, prokalbėje nebuvo. Iš kitų konsonantizmo reiškinių nurodytini šie:

Judrusis *s*. Prokalbėje būta šaknų, kurios galėjo turėti žodžio pradžios *s*, galėjo jo ir neturėti, pvz., **steg-* || **teg-* 'dengti' (plg. gr. στέγος 'stogas', lie. *stíegti* 'stogą dengti' ir τέγος 'stogas', lot. *tegō* 'dengiu', s. air. *tech* 'namas'), **spek̑-* || **pek̑-* 'matyti' (plg. av. *spasyeiti* 'jis mato', lot. *speciō* 'žiūriu' ir skr. *páśyati* 'jis mato', av. *pašne* 'atsižvelgiant').

Žodžio pradžioje dar pasitaikydavo *tu̯-* || *t-*, *su̯-* || *s-*, *si̯-* || *s-* ir kai kurios kitos „kaitos“, pvz., ide. **tu̯e* || **te* 'tave', **su̯e* || **se* 'save', **swek̑s* || **sek̑s* 'šeši' ir kt.

Morfemų gale (rečiau pradžioje) pasitaikydavo kartais skirtingų priebalsių, plg. skr. *āp-as* || s. air. *ab-ann* 'upė'. Bet tokie reiškiniai nebuvo dažni.

Morfemų sandūroje, kaip ir dabartinėse kalbose, duslieji priebalsiai prieš skardžiuosius, matyt, skardėdavo, o skardieji prieš dusliuosius – duslėdavo.

Geminatų (dviejų vienodų priebalsių) žodžių šaknyse nebuvo. Jos pasitaikydavo (dažniau *tt* ir *ss*) tik morfemų sandūroje.

Iš to, kas iki šiol buvo pasakyta, matyti, jog indoeuropiečių prokalbės vėlyvojo laikotarpio fonologinė sistema turėjo būti tokia (skliaustuose pažymėtos fonemos, dėl kurių buvimo ginčijamasi):

ĭ *ŭ*
ĕ *ə* *ŏ* *n̥* *m̥*
ă *l̥* *r̥*

i̯	*u̯*	*p*	(*ph*)	*b*	*bh*
m	*n*	*t*	(*th*)	*d*	*dh*
l		(*k̑*	*k̑h*)	(*ĝ*	*ĝh*)
r		*k*	(*kh*)	*g*	*gh*
s	*h*	*ku̯*	(*ku̯h*)	*gu̯*	*gu̯h*

Kokia buvo indoeuropiečių prokalbės vėlyvojo laikotarpio **kirčiavimo** sistema, ne visai aišku. Jos rekonstrukcija susiduria su labai dideliais sunkumais dėl lyginamųjų duomenų stokos. Mat daugumas indoeuropiečių kalbų ilgainiui apibendrino vieno kurio skiemens kirtį, pvz., vokiečiai pirmąjį, prancūzai paskutinįjį, lenkai – priešpaskutinįjį ir pan. Lotynų kalboje kirtį gauna priešpaskutinis skiemuo, jeigu

jis ilgas, ir trečiasis nuo galo skiemuo, jeigu priešpaskutinis trumpas. Toks pastovus ar beveik pastovus daugelio indoeuropiečių kalbų kirčiavimas yra vėlesnių laikų padaras, nes nustatyta, kad indoeuropiečių prokalbė turėjo laisvą kirtį, t. y. jis galėjo šokinėti į bet kurį žodžio skiemenį ir tai nepriklausė nuo skiemens ilgumo ar trumpumo. Suprantama, prokalbės kirčiavimo sistemos rekonstrukcijai galima panaudoti kirčiavimo duomenis tik tų indoeuropiečių kalbų, kurios kirčio nėra apibendrinusios vienam kuriam skiemeniui. Deja, tokių kalbų palyginti nedaug. Dar labiau rekonstrukciją sunkina tai, kad palyginti nedaugelis indoeuropiečių kalbų turi senų kirčiuotų tekstų. Praktiškai nustatant rekonstruojamų prokalbės žodžių ar formų kirtį, daugiausia remiamasi šių kalbų duomenimis: senosios indų (kirčiuotais vedų tekstais), graikų (jos daugumas senųjų tekstų kirčiuoti), lietuvių (senesnių kirčiuotų tekstų nedaug) ir kai kurių slavų (rusų, serbų-chorvatų – pastarosios dėl priegaidžių). Šį bei tą dar galima spręsti iš kitų kalbų (ypač germanų) fonetikos pakitimų, priklausiusių nuo kirčio vietos, ir eiliuotų tekstų metrikos (germanų, keltų ir kt.). Tačiau apskritai kirčiavimo rekonstrukcijai duomenų esama nepalyginti mažiau negu turime rekonstruodami fonetinę prokalbės sistemą (vokalizmą, konsonantizmą) ar jos morfologinę sandarą. Mūsų dispozicijoje esantys atskirų indoeuropiečių kalbų kirčiavimo faktai dažnai labai skiriasi, būna gerokai nutolę nuo senovinio indoeuropietiško prototipo.

Visų minėtų duomenų lyginimas rodo, kad daugiausia senovinio indoeuropiečių kirčiavimo elementų buvo išlaikiusios senovės indų ir graikų (pastaroji ypač vardažodžių sistemoje) kalbos. Todėl praktiškai rekonstruojant kurio žodžio ar formos kirtį, daugiausia dėmesio skiriama vedų ir graikų kirčiavimo sutapimams, pvz., skr. *dhūmás* 'dūmas': gr. θῡμός 'dvasia', skr. *pāt* 'pėda', acc. sg. *pā́dam*, gen. sg. *padás*: gr. πούς 't. p.', acc. sg. πόδα, gen. sg. ποδός. Kad tokie sutapimai yra paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės, neretai patvirtina dar minėti germanų ir kitų kalbų duomenys.

Dabartinės baltų ir slavų kalbos (turinčios daug tarpusavio akcentologinių bendrybių) senąją indoeuropiečių kirčio vietą yra kiek prasčiau išlaikiusios. Jose daugiau visokių kirčio naujovių (plg. lie. *dū́mas*, r. *дым*, *дыма*, bet skr. *dhūmás*, gr. θῡμός), nors daug kur ir čia kirčio šokinėjimas yra didžiai archaiškas.

Kirtis ne visose kalbose būna toks pat ir savo pobūdžiu. Vienose kalbose jis visuomet vienodai paliečia visą kirčiuojamą skiemenį. Tuo atveju sakome, kad kalba turi dinaminį, arba ekspiratorinį, kirtį. Tokį

turi, pvz., rusų, lenkų, vokiečių kalbos. Kitose kalbose kirtis būna diferencijuotas: gali liesti įvairias kirčiuojamo skiemens dalis, pvz., pradžią, pabaigą ar pan. Sakome, kad tokios kalbos turi priegaidę. Pastarosios rūšies kirtį (su priegaidėmis) turi, pvz., lietuvių, serbų-chorvatų kalbos.

Dėl indoeuropiečių prokalbės (turime galvoje vėlyvąjį laikotarpį prieš pat suskilimą) kirčio pobūdžio lingvistai gerokai ginčijasi. Kad joje galėjo būti skiriama dvejopa priegaidė, rodo gausūs žodžio galūnės priegaidžių sutapimai lietuvių ir graikų kalbose, pvz.:

nom. sg. *šakà* < **šakấ* (plg. *gerà* šalia *geró-ji*): gr. ϑεά;
nom.-acc. du. *vilkù* < **vilkúo* (plg. *du gerù* šalia *du gerúo-ju*): gr. ϑεώ;
gen. sg. *šakõs* : gr. ϑεᾶς;
dat. sg. dial. *taĩ* : gr. τῇ;
gen. pl. *vaikų̃* : gr. ϑεῶν;
instr. pl. *vaikaĩs* : gr. ϑεοῖς.

Tokie sutapimai negali būti atsitiktiniai. Jie verčia manyti, kad dvejopos ilgųjų skiemenų priegaidės – akūtinė ir cirkumfleksinė – gali būti paveldėtos iš prokalbės. Lietuvių kalba jas turi tiek galūnėse, tiek ir žodžio kamiene, o graikų kalba – tik galūnėse, nes žodžio kamieno akūtas ir cirkumfleksas graikų kalboje priklauso nuo galūnės vokalizmo kiekybės. Lingvistai randa ir tam tikrų priegaidžių reliktų kitose indoeuropiečių kalbose. Antai senosiose indų gramatikose esama užuominų, rodančių, kad vedų kalboje galėjo būti priegaidžių. Pastebėti ir tam tikri dėsningumai: graikų galūnės cirkumfleksui vedose atliepia dviejų morų balsiai, o akūtui – tik vienos moros. Aptikta šiokių tokių „priegaidėjimo reliktų" dar gotų tekstuose. Esama priegaidžių šiaurinėse germanų kalbose, tik jų ryšys su kitų giminingų kalbų priegaidėmis tebėra neaiškus.

Tačiau anaiptol ne visi tyrinėtojai pripažįsta priegaidžių buvimą indoeuropiečių prokalbėje. Kiti linkę manyti, kad priegaidės atsirado vėliau, jau suskilus prokalbei. Jas imta sieti su indoeuropiečių prokalbės vokalizmo kiekybės skirtumais. Iškelta hipotezė, kad akūtinė priegaidė atsirado ten, kur prokalbėje (kai kurių nuomone, dar jos ankstyvojoje stadijoje) buvo ilgasis balsis arba ilgasis dvibalsis, o cirkumfleksinei priegaidei esą pradžią davė prokalbės normalieji diftongai ir dėl kontrakcijos (balsių sutraukimo, suliejimo) atsiradę ilgieji balsiai. Kad balsių kontrakcija duoda cirkumfleksą, matyti iš fleksijos, pvz., nom.

sg. *dagỹs* turi galūnę *-ỹs* iš **-i̯as* < **-i̯õs*, gen. sg. *šakõs* turi galūnę *-õs* iš **-ā̃s* < **-ā+es*, gen. pl. *šakų̃* turi *-ų̃* iš **-ōn* < **-ā+on* ir kt. Taigi imta tvirtinti, kad lietuvių kalbos priegaidės esančios paveldėtos ne iš indoeuropiečių prokalbės, bet tik iš bendrosios baltų-slavų epochos. J. Kurilovičiaus nuomone, baltų-slavų akūtas atsirado dėl kirčio retrakcijos (atitraukimo) į ilgą pradinį skiemenį. Tačiau ši hipotezė yra nepakankamai pagrįsta, nes nėra duomenų, rodančių, jog dėl kirčio atitraukimo galėtų atsirasti priegaidės tokioje kalboje, kuri jų neturėjo. Todėl vis labiau linkstama manyti, kad įvairūs prozodiniai procesai galėjo tik modifikuoti esamas priegaides, o ne jas sukurti. Esamus priegaidžių sutapimus lietuvių ir graikų kalbų galūnėse naujųjų hipotezių šalininkai stengiasi išaiškinti kaip įvairių faktorių sukeltą paralelinės raidos rezultatą, o ne prokalbės veldinį. Minėtus vedų ir gotų kalbų reiškinius imama skelbti antriniais: pirmieji esą atsiradę dėl metrikos, antrieji – dėl tam tikrų morfologijos priežasčių. Tačiau daugelis tų aiškinimų nėra pakankamai įtikinantys, todėl ir pastaruoju laiku nemaža tyrinėtojų tvirtina, jog priegaidės buvusios jau indoeuropiečių prokalbėje (prieš jai suskylant), kartu sutikdami, jog senovinė akūto ir cirkumflekso distribucija ilgainiui galėjo būti gerokai pakeista dėl įvairių fonetinių bei prozodinių procesų.

Morfologija

Indoeuropiečių prokalbės šaknys buvo vienaskiemenės ir galėjo turėti gana įvairią struktūrą: jas galėjo sudaryti, pvz., balsis + priebalsis, priebalsis + balsis + priebalsis, taip pat sprogstamasis priebalsis + sonorinis priebalsis + balsis + sprogstamasis priebalsis, sprogstamasis priebalsis + balsis + sonorinis priebalsis + sprogstamasis priebalsis ir kt. Tačiau šaknyse galėjo būti tik tam tikri sprogstamųjų priebalsių deriniai, būtent:

skardusis ir skardusis aspiruotas, pvz., **bedh-*;
skardusis ir duslusis, pvz., **dek-*;
skardusis aspiruotas ir skardusis, pvz., **bheid-*;
skardusis aspiruotas ir skardusis aspiruotas, pvz., **bheidh-*;
duslusis ir skardusis, pvz., **ped-*;
duslusis ir duslusis, pvz., **pet-*.

Bet buvo negalimi tokie deriniai:
skardusis ir skardusis (pvz., **bed-*);

skardusis aspiruotas ir duslusis (pvz., **bhet-*);
duslusis ir skardusis aspiruotas[7] (pvz., **tebh-*).

Taip pat po šaknies balsio negalėjo eiti nei du sonoriniai priebalsiai resp. pusbalsiai, nei du sprogstamieji priebalsiai, pvz., negalėjo būti tokio tipo šaknys: **teurk-* ar **tekt-*.

Šaknys buvo išplečiamos tam tikrais priebalsiniais determinantais. Antai šalia šaknies **gheu-* 'lieti' buvo ir išvestinis jos variantas (su determinantu *-d-*) **gheud-*. Šaknis galėjo turėti ir po kelis determinantus, pvz., šalia **u̯el-* (: lie. *vil-iúosi, vil-tìs*, lot. *velle*) buvo ir variantai **u̯elp-* (: gr. ἔλπ-ομαι 'viliuosi'), **u̯eld-* (: gr. ἔλδ-ομαι 'pageidauju'). Tie determinantai – tai pirmykštės priesagos, neišlaikiusios aiškesnės reikšmės. Prokalbėje jau buvo ir tikrų priesagų, susidedančių iš kelių garsų, tiek priebalsių, tiek ir balsių. Vienos iš tų priesagų atlikdavo tik tam tikrą naujų žodžių (paprastai vardažodžių) darybos funkciją, kitos turėjo ne tik darybinę, bet ir kaitybinę (ypač veiksmažodžiuose) funkciją. Priesagoms taip pat buvo būdinga balsių kaita, ypač paskutiniojo balsio prieš galūnę (kamiengalio).

Priešdėlių indoeuropiečių prokalbė dar neturėjo. Būsimieji priešdėliai tebebuvo atskiri žodžiai, nesuaugę su vardažodžiais ar veiksmažodžiais. Jie suaugo į vieną žodį vėliau, jau prokalbei suskilus. Taigi indoeuropiečių prokalbei buvo būdinga tik priesaginė, bet ne priešdėlinė žodžių daryba.

Būta jau tada ir sudurtinių žodžių. Jiems pradžią davė žodžių junginiai, plg. lie. *kraujãžolė* ir *kraũjo žolẽ*, *akìmirksnis* ir *akiẽs mìrksnis*, *niẽkniekis* ir *niekų̃ niẽkas*. Seniausi indoeuropiečių sudurtiniai žodžiai atsirado dar ankstyvuoju, ikifleksiniu laikotarpiu. Sudurtiniai (sudaryti iš dviejų kamienų) buvo ir seniausi antroponimai, t. y. žmonių vardai.

Morfologinės struktūros požiūriu indoeuropiečių prokalbė vėlyvuoju laikotarpiu buvo tipiška sintetinė kalba su sudėtinga fleksija, ypač vardažodžių ir veiksmažodžių. Svarbiausioji priemonė gramatiniams santykiams reikšti tada buvo žodžių kaitymas, o ne jų tvarka sakinyje ar tarnybiniai žodžiai, kaip dabar daugelyje indoeuropiečių kalbų. Visi prokalbės žodžiai buvo kaitomi, išskyrus prieveiksmius, kurie atlikdavo ir šių dienų priešdėlių, prielinksnių, net jungtukų funkcijas. Fleksija vėlyvuoju laikotarpiu jau turėjo aiškią kompleksinę gramatinę reikšmę, be jokių agliutinacijos požymių.

[7] Po *s* šis derinys buvo galimas: **steigh-* 'kilti'.

Vardažodis ir veiksmažodis buvo griežtai diferencijuoti. Taigi būta visai susiformavusių linksniavimo ir asmenavimo sistemų.

Tačiau daiktavardžiai nuo būdvardžių tada dar menkai tesiskyrė. Ryškiausią skirtumą sudarė tai, kad būdvardžiai buvo kaitomi giminėmis sistemingai, o daiktavardžiai – tik ypatingais atvejais ir retai, plg. lot. *equus* 'arklys' : *equa* 'kumelė'. Šiaip visais atvejais būdvardžių ir daiktavardžių formos buvo analoginės, fleksija ta pati.

Daiktavardžiai prokalbės vėlyvuoju laikotarpiu buvo trijų giminių: vyriškosios, moteriškosios ir bevardės. Bevardės giminės daiktavardžiai nuo kitų to paties tipo daiktavardžių skyrėsi tik nominatyvo-akuzatyvo-vokatyvo forma, kitų linksnių fleksija buvo ta pati. Be to, bevardės giminės daugiskaita reiškė ne tiesiog daug atskirų tuo daiktavardžiu žymimų daiktų, bet turėjo kuopinę reikšmę, žymėjo tam tikrą tų daiktų masę.

Tokia trijų giminių sistema išsirutuliojo iš senesnės dviejų giminių sistemos, kurią sudarė „aktyvioji" (čia priklausė gyvus padarus reiškiantys daiktavardžiai) ir „pasyvioji" (visi kiti) daiktavardžių giminės. Tokios senesnės sistemos atspindys liko hetitų kalboje. Matyt, trijų giminių sistema susiformavo jau po anatolų šakos atsiskyrimo. Tuomet „pasyvioji" giminė buvo diferencijuota į vyriškąją ir moteriškąją. Tai diferenciacijai pagrindą sudarė natūralus gyvųjų padarų skirstymas į vyriškąją ir moteriškąją lytis. Kokiu būdu kiti daiktavardžiai (ne gyvųjų padarų pavadinimai) gavo gramatinius vyriškosios arba moteriškosios giminės požymius, tyrinėtojai ginčijasi. Tačiau vis labiau linkstama manyti, kad moteriškosios giminės atskyrimo nuo vyriškosios bei daiktavardžių *ā* ir *ī* kamiengalių virtimo moteriškosios giminės požymiais ištakų reikia ieškoti įvardžiuose, plg. **sā* 'ta', **sī* 'ši'.

Indoeuropiečių prokalbė turėjo tris skaičius: vienaskaitą, daugiskaitą ir dviskaitą. Vienaskaita pasižymėjo labiausiai diferencijuotomis linksnių formomis. Daugiskaitos ir dviskaitos linksniai buvo mažiau diferencijuoti, turėta daugiau formų su homoniminėmis galūnėmis. Dviskaitos nominatyvas, akuzatyvas ir vokatyvas visuomet turėjo tą pačią formą.

Linksnių vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu greičiausiai buvo aštuoni: nominatyvas, genityvas, datyvas, akuzatyvas, abliatyvas, instrumentalis, lokatyvas ir vokatyvas. Jų formos atskirų skaičių paradigmose, kaip minėta, nevienodu mastu buvo diferencijuotos. Nuosekli diferenciacija buvo tik vienaskaitos paradigmoje, bet ir tai tik *ŏ* kamieno vardažodžių. Kitų linksniavimo tipų abliatyvas vienaskaitoje buvo sutapęs

su genityvu, o daugiskaitoje ir dviskaitoje – su datyvu. Vokatyvas turėjo specialią, skirtingą nuo nominatyvo, tik vienaskaitos formą (ir tai ne visų linksniavimo tipų), o jų abiejų daugiskaitos ir dviskaitos formos nesiskyrė. Dar turint galvoje minėtas vienodas dviskaitos nominatyvo-akuzatyvo-vokatyvo formas ir tai, kad bevardės giminės daiktavardžių visų skaičiųnominatyvai-vokatyvai nesiskyrė nuo atitinkamų akuzatyvų, matyti, jog daugiskaitos paradigmose galėjo būti tik po šešias skirtingas formas, o dviskaitos paradigmose – vos po keturias.

Suprantama, ne visi linksniai buvo vienodu laiku atsiradę. Labai archaiška, pvz., vokatyvo forma. Ją sudarė grynas kamienas, be fleksijos. Ji turėjo būti paveldėta dar iš ikifleksinės epochos. Kitų linksnių formos buvo vėlesnės kilmės, ypač instrumentalio ir lokatyvo. Manoma, kad vienaskaitos paradigma susidarė anksčiau negu daugiskaitos ir dviskaitos. Kadangi hetitų kalboje linksnių yra mažiau ir paradigmos nenusistovėjusios, tai daugelis tyrinėtojų linkę manyti, jog šios kalbos paminklai atspindi senesnę būklę, buvusią dar prieš anatolų šakos atskilimą. Tačiau visa tai dar nėra pakankamai išaiškinta. Galėjo kai kurių linksnių hetitai ir vėliau netekti.

Vėlyvojo laikotarpio indoeuropiečių prokalbė turėjo sintetinį gramatinių santykių reiškimo būdą. Taigi jie buvo reiškiami žodžių galūnėmis, o ne tarnybiniais žodžiais. Daugelis tų galūnių palyginti nesunkiai rekonstruojamos. Linksnių formas sudarydavo pastovus kamienas (jei neskaitysime balsių kaitos reiškinių) ir tam tikri linksnio rodikliai-galūnės. Kamieną retai sudarydavo tik šaknis. Dažniausiai šaknis būdavo išplėsta tam tikra priesaga, susidedančia iš vieno ar kelių garsų. Tai buvo susiję su žodžio reikšme, nes vienodą priesagą turintys žodžiai sudarė tam tikras semantines žodžių grupes.

Kamienai galėjo baigtis tiek priebalsiu, tiek ir balsiu. Priebalsiai kamieno gale galėjo būti bet kurie. Iš balsių kamiengaliu – tam tikra priesaga – galėjo eiti tik *-i-*, *-u-*, *-ŏ-* (kaitaliojęsis su *-e-*) ir *-ī-*, *-ū-*, *-ā-* (bet ne *-a-*). Galimas dalykas, kad dalis kamiengaliais ėjusių ilgųjų balsių kilo iš balsio ir laringalo *h* junginių, taigi *-ī-*, *-ū-*, *-ā-* iš *-ih-*, *-uh-*, *-ah-* (*-ŏh-*?).

Jeigu kamienas baigdavosi balsiu, o linksnio rodiklis prasidėdavo taip pat balsiu, tai tie abu balsiai būdavo sutraukiami į vieną. Pvz., *ā* kamieno nom. pl. galūnė **-ās* (iš jos kilo šių dienų lietuvių *-os*, pvz., *šãkos*) buvo sutraukta iš **-ā-es* (kur *ā* – kamiengalis, o *-es* – nom. pl. rodiklis, išlikęs mūsų tarminėje formoje *šùn-es* 'šunys'), *ŏ* kamieno gen. pl. galūnė **-ōm* (jos palaikas šių dienų lietuvių kalboje yra *-ų*,

pvz., *vilkų̃*) kilo iš **-ŏ-ŏm* (*ŏ* – kamiengalis, *-ŏm* – gen. pl. rodiklis). Pastarasis pavyzdys rodo, kad dėl dviejų balsių suliejimo išnykdavo riba tarp kamiengalio ir galūnės (linksnio rodiklio). Tuo būdu skirtingų kamiengalių daiktavardžiai ilgainiui formavo skirtingus linksniavimo tipus vietoj ankstesniu prokalbės periodu buvusio vieningo vardažodžių linksniavimo. Tačiau ir vėlyvuoju laikotarpiu tie besiformuojantys linksniavimo tipai dar tebebuvo artimi kits kitam, jie labai išsiskyrė vėliau, jau suskilus prokalbei, atskirose indoeuropiečių šakose.

Tuos prokalbės vėlyvuoju laikotarpiu besiformuojančius skirtingus linksniavimo tipus įprasta vadinti pagal paskutinį kamieno garsą – kamiengalį, pvz., sakome *ŏ* kamienas (čia priklauso vardažodžiai, turėję kamiengalyje *-ŏ-*), *ā* kamienas (turėję kamiengalyje *-ā-*), *i* kamienas (kamiengalis *-i-*) ir t. t.

Lyginimo duomenys rodo, kad indoeuropiečių prokalbėje formavosi tokie vardažodžių linksniavimo tipai:

ŏ kamienas, t. y. žodžiai (daugiausia vyriškosios ir bevardės giminės), kurių kamiengalyje buvo ide. *-ŏ-*, kaitaliojęsis su *-e-*; šio tipo tęsinys lietuvių kalboje yra tokie daiktavardžiai, kaip *dū́mas*, *pir̃štas*, *rýtas*, *vil̃kas* (I linksniuotė);

ā kamienas – daugiausia moteriškosios giminės žodžiai, kurių kamiengalyje buvo ide. *-ā-*; tęsinį lietuvių kalboje sudaro tokie daiktavardžiai, kaip *bóba*, *balà*, *pėdà*, *šakà* (II linksniuotė); šis linksniavimo tipas dar turėjo variantą su *i̯* prieš kamiengalio *ā*, taigi *i̯ā* kamieną (*-i̯ā-* kaitaliojosi su *-i̯ə-*), pvz., lie. *dvasià*, *valdžià*, *martì*;

i kamienas – visų giminių žodžiai, turėję kamiengalyje *-i-* (kaita su *-ei-* / *-ŏi-*, pailgintasis laipsnis *-ēi-* / *-ōi-*), pvz., lie. *vagìs*, *anglìs* (III linksn.);

u kamienas – irgi visų giminių žodžiai, kurių kamiengalis buvo *-u-* (kaitaliojęsis su *-ŏu-* / *-eu-*, pailg. l. *-ōu-* / *-ēu-*), pvz., lie. *tur̃gus*, *sūnùs*, *dangùs* (IV linksn.);

ī kamienas – vyr. ir mot. g. žodžiai su kamiengaliu *-ī-*; lietuvių kalboje neišliko;

ū kamienas – vyr. ir mot. g. žodžiai su kamiengaliu *-ū-*; lietuvių kalboje neišliko;

dvibalsiniai kamienai – vyr. ir mot. g. žodžiai, kurių kamiengalius sudarė dvibalsiai *-eu-*, *-au-*, *-ŏu-* (pailg. l. *-ēu-*, *-āu-*, *-ōu-*); lietuvių kalboje neišliko.

Be šių vokalinių kamienų, buvo dar ir konsonantiniai (priebalsiniai) kamienai, kurių kamiengalis turėjo priebalsį. Jie sudarė tokias grupes:

kamienai, kurie baigėsi sprogstamaisiais priebalsiais (visų trijų giminių žodžiai; lietuvių kalboje neišliko, išskyrus *nt* kamieno liekanas vyr. g. dalyvių paradigmose, pvz., *nešą̃s* < **nešant-s*);

s kamienas (nykstamasis laipsnis; pagrindiniai laipsniai *-es* / *ŏs-*, pailg. l. *-ēs* / *ōs-*; visų giminių žodžiai), pvz., lie. *mė́nuo*, acc. sg. *mė̃nes-į* (V linksn.);

n kamienas (silpnasis laipsnis; pagrindiniai laipsniai *-en* / *ŏn-*, pailg. l. *-ēn* / *ōn-*; visų giminių žodžiai), pvz., lie. *šuõ*, *akmuõ*, acc. sg. *šùn-į*, *ãkmen-į* (V linksn.); buvo ir negausus *m* kamienas (lietuvių kalboje neišliko);

r kamienas (silpnasis laipsnis *-r*, *r̥-*, pagr. l. *-er* / *ŏr-*, pailg. l. *-ēr* / / *ōr-*; vyr. ir mot. g.), pvz., lie. *sesuõ*, *duktė̃*, acc. sg. *sė̃ser-į*, *dùkter-į* (V linksn.); retai pasitaikydavo *l* kamienas (lietuvių kalboje tėra reliktas gen. sg. *obel̃-s*);

heteroklitinis *r* ir *n* kamienas (tik bevardės giminės žodžiai), kuomet nom.-acc.-voc. linksnis gaudavo kamiengalį *-r-*, o kiti linksniai – *-n-*; lietuvių kalboje neišliko (pėdsakų yra žodžių daryboje).

Dar buvo šakninis tipas, neturėjęs jokio kamiengalio-priesagos: čia galūnės ėjo tiesiog po šaknies; lietuvių kalboje neišliko, perėjo į *i* kamieną (turime tik reliktinių gen. pl. formų, pvz., *aus-ų̃*, *puš-ų̃*, *žąs-ų̃*).

Vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu kai kurie linksniai atskirose paradigmose turėjo skirtingos struktūros formas. Antai vienaskaitos nominatyvą sudarydavo arba grynas kamienas (jei kamiengalyje buvo *ā*, *i̯ā*, *s*, *n*, *r*), arba su rodikliu *-s* (jei kamiengalyje *ŏ*, *i*, *u*, *ī*, *ū*, dvibalsiai, sprogstamieji priebalsiai). Pirmasis nominatyvo modelis gali būti labai archaiškas, paveldėtas dar iš ikifleksinės epochos. Jo tęsinys lietuvių kalboje tokie nominatyvai: *šakà*, *martì*, *šuõ*, *sesuõ*, *duktė̃* ir kt. Iš antrojo modelio (su *-s*) kilo lietuvių nominatyvai *vil̃kas*, *akìs*, *sūnùs* ir kt.

Nevienodos struktūros formas turėjo ir dar kai kurie linksniai, pvz., vienaskaitos instrumentalis būdavo padaromas su rodikliais **-ē* / **-ō* ir **-bhi* / **-mi*, daugiskaitos instrumentalis – su **-ōis* (?) ir **-bhis* / / **-mis*, dviskaitos nominatyvas-akuzatyvas-vokatyvas – su **-e* ir **-ī* / **-i*, vienaskaitos lokatyvu eidavo arba grynas kamienas, arba gaudavo dar rodiklį **-i*.

Pačiuose linksnių rodikliuose būta balsių kaitos reiškinių, pvz., gen. sg. **-es* / **-ŏs*, abl. sg. **-ed* / **-ŏd*, instr. sg. **-e* / **-ŏ*. Susiliejus rodiklių balsiui su kamiengalio balsiu, tų reiškinių dar padaugėjo, plg. *ŏ* kamieno nom. sg. galūnę **-ŏs* ir to paties kamieno gen. pl. galūnę **-ōm* (iš **-ŏ-*

-ŏm). Dėl to ilgainiui keitėsi morfemų riba: buvęs kamiengalis (priesaga) įėjo į fleksijos sudėtį.

Lyginamoji indoeuropiečių kalbų gramatika rekonstruoja tokius prokalbės pirmykščius linksnių rodiklius (ir jų variantus): vienaskaitos nominatyvo **-s* (kaip matėme, būta ir nominatyvų be rodiklio), genityvo **-es* / **-ŏs* / **-s*, datyvo **-ei*, akuzatyvo **-m* / (po priebalsių) ***-m̥***, instrumentalio **-e* / **-ŏ* ir ***-bhi*** / **-mi*, lokatyvo **-i* (arba be rodiklio), abliatyvo **-ed* / **-ŏd* (tik *ŏ* kamieno, kitų paradigmų abliatyvas nesiskyrė nuo genityvo), vokatyvo – be jokio rodiklio (grynas kamienas); daugiskaitos nominatyvo (ir vokatyvo) **-es*, genityvo **-ŏm* / ***-ōm***, datyvo (ir abliatyvo) **-bh(i̯ŏs?)* / **-mŏs*, akuzatyvo **-ns* / (po priebalsių) **-n̥s*, instrumentalio **-ōis* (?) ir **-bhis* / **-mis*, lokatyvo ***-su***; dviskaitos nominatyvo-akuzatyvo-vokatyvo **-e*, **-ī* / **-i*, genityvo **-ŏus* (?), **-ōs* (?), datyvo-instrumentalio-abliatyvo **-bh(i̯)ō* / ***-mō*** (?), lokatyvo **-ŏu*.

Šiems rodikliams susiliejus su skirtingais kamiengaliais, išsirutuliojo prokalbės fleksija. Iliustracijai pateikiame rekonstruojamas daiktavardžių, turėjusių kamiengalį *-ŏ* / *e-*, linksnių galūnes, kuriose tokie susiliejimai ir pati fleksija buvo bene įvairiausi:

Vienaskaita		Daugiskaita	Dviskaita	
Nom.	*-ŏs	*-ōs	Nom.-acc.-voc.	*-ō
Gen.	*-es(i̯)ŏ/*-ŏs(i̯)ŏ[8]	*-ōm	Gen.	*-ōs
Dat.	*-ōi	*-ŏbh(i̯)ŏs/*-mŏs	Dat.-abl.-instr.	*-ŏbhi̯ō(m) /*-omō
Acc.	*-ŏm	*-ōns	Loc.	*-ŏu
Instr.	*-ē/*-ō	*-ōis (?)		
Abl.	*-ōd	*-bh(i̯)ŏs		
Loc.	*-ei/*-ŏi	*-ŏisu[9]		
Voc.	*-e	*-ōs		

Būdvardžiai, kaip buvo nurodyta, nuo daiktavardžių daugiausia skyrėsi tuo, kad kaityti giminėmis. Jų linksniavimas nesiskyrė nuo atitinkamo kamieno daiktavardžių linksniavimo.

Aukštesnysis būdvardžių laipsnis (komparatyvas) būdavo padaromas iš nelyginamojo su priesaga **-i̯es*/**-i̯ŏs*, pvz., **sen-i̯es*/***sen-i̯ŏs*** ‘senesnis’ (plg. **sen-ŏs* ‘senas’). Aukščiausiajam laipsniui (superliaty-

[8] Galbūt iš **-es* / **-ŏs* (gen. sg. rodiklis) ir neaiškios kilmės **-i̯ŏ* (siejamo su santykiniu įvardžiu).

[9] Vietoj kamiengalio balsio yra diftongas *ŏi*, gautas iš įvardžių paradigmos.

vui) buvo būdinga priesaga *-*ist*- (manoma, kilusi iš komparatyvo priesagos su silpnuoju vokalizmo laipsniu -*is*- ir priesagos -*t*-), pvz., *sen-ist-ŏs* 'seniausias'.

Įvardžiai vėlyvuoju laikotarpiu iš esmės buvo kaitomi kaip vardažodžiai, tačiau jų sistemoje iš seno būta ir tam tikrų specifinių ypatybių. Pirmiausia pabrėžtinas skirtingų kamienų; sujungtų į vieną paradigmą, buvimas, vadinamasis supletyvizmas. Pvz., I asmens įvardžio vienaskaitos nominatyvas turėjo formą **egō* 'aš', o akuzatyvas – **me* 'mane', parodomojo įvardžio vienaskaitos nominatyvas turėjo formą **sŏ* 'tas', f. **sā* 'ta', o kitų linksnių formos buvo daromos iš kamieno *tŏ*-, f. *tā*-. Įvardžiai ne visuomet turėdavo tas pačias kaip daiktavardžiai galūnes, kartais jų visai negaudavo arba būdavo su skirtingomis negu daiktavardžiai galūnėmis, plg. acc. sg. **me* 'mane', **t(u̯)e* 'tave' ir **ek̑u̯ŏ-m* 'arklį'. Tarp kamiengalio ir galūnių būdavo dar tam tikrų formantų, pvz., dat. sg. **tŏ-sm-ei* 'tam'. Prie įvardžių neretai priaugdavo dalelytės. Dėl viso to jau nuo palyginti senų laikų indoeuropiečių įvardžiai skyrėsi nuo daiktavardžių tiek savo struktūra, tiek ir formomis.

Asmeniniai įvardžiai neturėjo giminės kategorijos, bet ją turėjo parodomieji ir klausiamieji. Tie įvardžiai, kurie turėjo giminę, savo kaityba buvo artimesni daiktavardžiams. Juos pirmiausia ir aptarsime.

Iš parodomųjų įvardžių svarbiausi buvo du: **sŏ* (f. **sā*, n. **tŏd*) – artimam parodymui reikšti, kaip lie. *tàs*, ir **is* (f. **ī*, n. **id*) – tolimo parodymo, kaip lie. *anàs*. Abu šie įvardžiai turėjo supletyvines paradigmas. Skirtumas tarp *sŏ*- ir *tŏ*- kamienų greičiausiai buvo susijęs su pirmykščiu gyvųjų būtybių ir negyvųjų daiktų (plg. nom.-acc. sg. n.**tŏd*) skyrimu. Šio įvardžio vyriškosios giminės vienaskaitos paradigmoje datyvas, abliatyvas ir lokatyvas turėjo formas su -*sm*-. Dėl šio formanto kilmės nemaža ginčijamasi. Pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad -*sm*- galėjo turėti pirmykštę emfatinę funkciją ir kilti iš skaitvardžio **sem*- 'vienas'.

Vyriškosios giminės daugiskaitos nominatyvas turėjo skirtingą nuo daiktavardžių formą **tŏi* (*ŏ* kamieno daiktavardžių galūnė buvo*-*ōs*), kurios pagrindu greičiausiai buvo padarytos kitų daugiskaitos linksnių (be akuzatyvo **tōns*) formos, plg. gen. pl. **tŏi-sōm*, dat.-abl. pl. **tŏi-bh(i̯)ŏs*, loc. pl. **tŏi-su*.

Įvardžio **is* paradigmoje kamieną *i*- / *ī*- turėjo nominatyvo (išskyrus nom. pl. m.) ir akuzatyvo formos, pvz., nom. sg. m. **is*, f. **ī*, n. **id*, nom. pl. f. *ii̯ās*, n. **ī*, acc. sg. m. **im*, f. *iu̯m̥*, acc. pl. m. **ins*, f.

**i̯ā(n)s*. Kitų linksnių formos prasidėjo *e-*, pvz., nom. pl. m. **ei̯es*, gen. sg. m. ir n. **esi̯ō*, f. **esi̯ās*, gen. pl. (visų giminių) **eisōm* ir pan.

Svarbiausias klausiamasis bei nežymimasis (tuo atveju eidavo enklitiku) įvardis buvo **k^{u}is* (m. ir f.), n. **k^{u}id*. Jo paradigmoje *-i-* kaitaliojosi su *-e-*, pvz., gen. sg. (m. ir f.) **k^{u}esi̯ō*, dat. sg. *k^{u}esmei*. Jis atlikdavo ir santykinio įvardžio funkcijas. Vėliau (gal jau prokalbei suskilus) atsirado specialus santykinis įvardis **i̯ōs* (f. **i̯ā*, n. **i̯ōd*), veikiausiai savo kilme susiję su parodomuoju **is*.

Asmeninių įvardžių buvo tik du: **eĝō* (rekonstruojamas ir variantas **eĝ[h]ōm*, greičiausiai senesnis) 'aš' – pirmajam asmeniui reikšti, ir **tū*/**tu* 'tu' – antrajam asmeniui. Specialaus trečiojo asmens įvardžio nebuvo. Tam reikalui būdavo vartojami parodomieji įvardžiai.

Asmeninių įvardžių paradigmos rekonstrukcija sudaro nemažą problemą. Mat formos indoeuropiečių kalbose gerokai įvairuoja, todėl prokalbės būklė sunkiai rekonstruojama. Paradigma vėlyvuoju laikotarpiu buvo sudėtinė, sudaryta net iš kelių kamienų. Skirtingą kamieną turėjo nominatyvas lyginant su kitais linksniais, taip pat skyrėsi daugiskaita (apie dviskaitą sunku spręsti) nuo vienaskaitos. Plg. nom. sg. **eĝō*/**eĝ(h)ōm* 'aš' ir acc. sg. **me* 'mane', bet nom. pl. **u̯ei* 'mes' ir acc. pl. **nes*/**nōs* 'mus'; nom. sg. **tū*/**tu* 'tu' ir acc. sg. **te*/**tu̯e* 'tave', bet nom. pl. **i̯ūs* 'jūs' ir acc. pl. **u̯es*/**u̯ōs* 'jus'.

Matyt, asmeninių įvardžių paradigma susidarė vėliau negu kitų. Ankstesniu indoeuropiečių prokalbės periodu (kai kas mano, kad ir prokalbei yrant) tebūta dar tik dviejų – nominatyvo ir netiesioginio – linksnių.

Iš asmeninių įvardžių pasidaryti savybiniai **(e)mōs* 'mano', **tu̯ōs* 'tavo', **n̥smōs* 'mūsų', **usmōs* 'jūsų'. Jie buvo kaitomi giminėmis ir linksniuojami kaip gimininiai įvardžiai.

Šalia asmeninių įvardžių buvo ir sangrąžinis. Jis teturėjo vienaskaitos formas, be nominatyvo. Jas nelengva rekonstruoti. Greičiausiai buvo to paties modelio kaip atitinkamos asmeninių įvardžių formos, pvz., acc. sg. **s(u̯)e* 'save' (plg. **me* 'mane', **te*/**tu̯e* 'tave'). Sangrąžinis savybinis įvardis **su̯ōs* 'savo' (kaitomas giminėmis ir linksniais) turėjo tą ypatybę, kad galėjo būti susijęs su visais asmenimis, kaip yra, pvz., lietuvių kalboje, kai vietoj *aš turiu mano knygą, tu turi tavo knygą* sakome *aš turiu savo knygą, tu turi savo knygą*. Šios ypatybės atsiradimą, manoma, lėmė didelės šeimos visuomeninė santvarka: nebuvo pasiglemžiamų daiktų asmeninės nuosavybės, viskas priklausė didelei

šeimai. Ji buvo vadinama **su̯e*/**su̯ō-* 'giminė' (nuo **sū-* 'ginti'), iš čia subūdvardėjusi forma **su̯ōs* 'priklausąs giminei = nuosavas'.

Indoeuropiečių prokalbė turėjo jau palyginti tobulą s k a i t v a r d ž i ų sistemą. Ji buvo decimalinė (dešimtinė). Palyginti nesunkiai rekonstruojami skaitvardžiai nuo '1' iki '10'. Toliau skaičiuodavo dešimtimis: '20', '30' ... '90'. Skaitvardžių '11' – '19' vieningo modelio rekonstruoti neįmanoma, ko gero, jo ir nebuvo. Tačiau turėtas skaitvardis '100'. Iki tūkstančio, matyt, tuomet dar nepriskaičiuodavo. Skaitvardžiai nuo '1' iki '4' ir '100' vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu buvo linksniuojami, visi kiti – nekaitomi.

Rekonstruojami skaičių pavadinimai, manoma, buvo kilę iš konkrečių skaičiuojamų daiktų pavadinimų, ilgainiui abstrahuotų ir virtusių skaitvardžiais. Mokslininkams iki šiol nepavyko nustatyti pirmykštės skaičių pavadinimų reikšmės dėl didelio jų senumo ir abstrakcijos.

Lyginimo duomenys leidžia rekonstruoti tokius vėlyvojo prokalbės periodo '1' – '10' skaitvardžius:

**ŏinŏs* '1' – greičiausiai skaitvardžio reikšmę gavęs įvardinės kilmės būdvardis, reiškęs 'vienintelis'; tikrasis skaitvardis turėjęs šaknį **sem-*;

**d(u)u̯ō* 'du' (f. ir n. **duu̯ŏi*, **du̯ŏi*);

**tre̯i̯es* 'trys' (f. **trisres* / **tisres*, n. **trī*);

**k^{u}etu̯ōres* 'keturi' (f. *k^{u}etesres*, n. **k^{u}etu̯ōr*);

**penk^{u}e* 'penki';

**u̯ek̑s* / **su̯ek̑s* 'šeši' (*s-* galėjo atsirasti dėl **septm̥* '7' įtakos);

**septm̥* 'septyni';

**ŏk̑tō* 'aštuoni';

**neu̯n̥* 'devyni';

**dek̑m̥t* / **dek̑m̥* 'dešimt'.

Dešimčių pavadinimus sudarė sudurtiniai žodžiai, kurių pirmuoju dėmeniu eidavo skaitvardžių '1' – '9' kamienai, turėję pailgintojo laipsnio vokalizmą, antruoju dėmeniu – elementas **(d)k̑ŏmt* (iš **dek̑m̥t* '10'), pvz., **trīk̑ŏmt* '30', **k^{u}etu̯r̥k̑ŏmt* '40', **penk^{u}ēk̑ŏmt* '50' ir t. t.

'Šimtui' reikšti buvo vartojama bevardės giminės oksitoninė (galūnės kirčiavimo) forma **k̑m̥tóm* '100', manoma, kilusi iš junginio **dek̑m̥(t)-k̑ómt*, t. y. 'dešimt dešimčių'.

Kelintiniai skaitvardžiai kilo iš atitinkamų kiekinių skaitvardžių *ŏ*-kamienių formų (su skiemens, ėjusio prieš kamiengalį, silpnuoju vokalizmo laipsniu), kurių vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu kamien-

galis *-ŏ-* buvo pakeistas *-tŏ-* (su *-t-* iš 'dešimties'), pvz., **tri-tŏ-* 'III', **k^{u}etur-tŏ-* 'IV', **penk^u-tŏ-* 'V' ir t. t. Visai skirtingos kilmės buvo kelintiniai skaitvardžiai 'I' ir 'II'. Pirmuoju ėjo išvestinis būdvardis **pr̥-mŏ-*, **pr̥-u̯ŏ-* 'priešakinis' (šaknis **pr̥-* iš **prŏ* 'prieš'), antruoju – 'kitas' reikšmę turėjęs žodis (plg. lie. *añtras*, dial. *añtaras* ir got. *anþar* 'kitas'), greičiausiai priesagos *-tŏrŏ-* vedinys iš šaknies **ŏn-* (: lie. *anàs*).

Indoeuropiečių prokalbės veiksmažodžio sistemą rekonstruoti sunkiau negu linksniuojamųjų kalbos dalių. Mat istoriškai paliudytų kalbų jau seniausiuose paminkluose asmenavimo sistemos labai skyrėsi: vienų jos buvo sudėtingos (pvz., sanskrito, graikų), kitų – gana paprastos (pvz., hetitų). Išvesti jas iš bendros pirmapradės būklės – sunkus uždavinys. Todėl neretai linkstama manyti, kad prokalbės skilimo epochoje dialektiniai skirtumai veiksmažodžio srityje turėjo būti daug didesni, negu vardažodžių sferoje. Galėjo egzistuoti net keli arealiniai veiksmažodžio sistemos variantai. Tuo atveju vieninga sistema turėjo būti tik ankstesnėje praindoeuropiečių epochoje, kitaip sakant, ji galėjo ir nebūti sinchroninė su rekonstruojama daiktavardžių linksniavimo sistema. Šiaip ar taip, diachroninė kalbotyra šiuo metu dar tik artėja prie indoeuropiečių veiksmažodžio sistemos tikslesnio modelio rekonstravimo.

Pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad senojoje indoeuropiečių veiksmažodžio sistemoje laikai buvo susiję su veikslu. Matyt, veiksmažodžio sistemos pirmykštį branduolį sudarė prezentas, aoristas ir perfektas, o kitų laikų formos buvo išvedamos iš šių ir esančios vėlesnės kilmės. Net prezento ir futūro formalios diferenciacijos prokalbėje greičiausiai dar nebuvo: abu reikšti tomis pačiomis formomis. Apskritai veiksmažodžio laikų struktūra galutinai bus išsikristalizavusi bei nusistovėjusi tik paskutiniuoju prokalbės egzistavimo laikotarpiu.

Prezento formomis iš seno indoeuropiečiai reikšdavo tęstinį veiksmą, aoristu – tiesiog veiksmą, nepriklausantį nuo laiko, arba apskritai netęstinį veiksmą. Perfektas reiškė būklę, kilusią iš veiksmo rezultato. Taigi prezentas ir aoristas tarpusavyje iš seno sudarė ne tik laiko, bet ir veikslo opoziciją. Jie abu kartu sudarė opoziciją perfektui, kuris neturėjo nei aiškios laiko, nei veikslo reikšmės. Veiksmo tęsimas ar netęsimas daugiausia būdavo reiškiamas veiksmažodžių kamienais, o laikai – galūnėmis.

Nuosakų vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu, matyt, buvo keturios: indikatyvas, konjunktyvas, optatyvas ir imperatyvas. Pirmąją nuo-

saką – indikatyvą, arba lietuviškai tiesioginę nuosaką, sudarė minėti prezentas, aoristas ir perfektas. Konjunktyvo formomis būdavo reiškiamas tariamas, kartais ir norimas veiksmas. Optatyvas reiškė geidžiamą, kartais galimą veiksmą. Skirtumas tarp šių dviejų pastarųjų nuosakų reikšmės ne visuomet aiškus. Imperatyvu būdavo reiškiamas liepimas. Kai kurie mokslininkai prie šių nuosakų priskiria dar injunktyvą, išlikusį tik vediškajame sanskrite ir Avestos kalboje. Jo reikšmė ne visai aiški: kartais artima imperatyvui ar optatyvui, o kartais atskiriems indikatyvo laikams. Neabejotina, kad tai labai archaiškos reliktinės formos, tik ne visai susijusios su nuosakų reiškimu.

Be veiksmažodžių veikiamosios rūšies (aktyvo), indoeuropiečių prokalbėje būta dar ir medialinės, t. y. medijo, neretai vadinamo mediopasyvu, nes iš jo atskirose indoeuropiečių šakose išsirutuliojo pasyvas (neveikiamoji rūšis).

Kaip ir vardažodžiai, veiksmažodžiai turėjo vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos formas. Veiksmažodžių dviskaita buvo vėlesnės kilmės ir, galimas dalykas, turėta ne visuose dialektuose.

Indoeuropiečių prokalbei būdinga veiksmažodžio kamienų įvairovė ir gana individualios paradigmos. Senovinio veiksmažodžio formų sistemą neretai sudarydavo skirtingi kamienai, individualiai išvesti iš to paties veiksmažodžio šaknies, bet vienas nuo kito nepriklausantys. Sakysim, vienodo tipo prezentą turintys veiksmažodžiai neretai gaudavo skirtingas aoristo ar perfekto formas ir pan. To paties veiksmažodžio laikų sistemą galėjo sudaryti skirtingi kamienai, kurių nei vienas nebuvo dominuojantis. Paradigmos neretai būdavo supletyvinės. Be to, ne visi veiksmažodžiai turėdavo visų laikų, nuosakų ar rūšių formas, būdavo ir „nepilnų“ paradigmų.

Formos būdavo dvejopos darybos: atematinės[10], kai galūnės jungdavosi tiesiog prie šaknies resp. laiko ar nuosakos kamieno, ir teminės, kai tarp šaknies (kamieno) ir galūnių dar būdavo tam tikra „tema“ – balsinis kamiengalis, paprastai *-e/ŏ-*.

Ypač įvairavo prezento formos. Jos buvo tiek atematinės, tiek tematinės darybos ir skyrėsi nuo aoristo ir perfekto formų ne tik galūnėmis, bet ir kamienais. Tačiau prezento kamienai neturėjo kokio nors specifinio, tik prezentui būdingo bruožo. Įvairių veiksmažodžių

[10] Lietuviškai *atematinis* reiškia 'netematinis' (graikiškai *a-* 'ne-'), taigi neturintis „temos“.

prezento kamienai nuo atitinkamų aoristo ar perfekto kamienų skyrėsi ne tomis pačiomis ypatybėmis.

Dalį prezento kamienų sudarė tiesiog veiksmažodžių šaknys, pvz., **es-mi* 'esu', **ei-mi* 'einu'. Tos šaknys galėdavo gauti infiksą (intarpą) *-ne / n-*, pvz., **i̯u-ne-g-mi* 'jungiu' (be intarpo šaknis **i̯ug-*), arba būdavo reduplikuojamos, t. y. sudvigubinamos (atitinkamai pakeičiant jų vokalizmą, kartais ir konsonantizmą), pvz., **dhi-dhē-mi* 'statau', **di-dō-mi* 'duodu'.

Didelę prezento kamienų dalį sudarė šaknys, išplėstos tema *-e / ŏ-*, pvz., 3. sg. **bher-e-ti* 'neša', pl. *bher-ŏ-nti* (šaknis **bher-*). Ir šiuo atveju šaknys galėjo būti reduplikuojamos (pvz., 3. sg. **pi-b-e-ti* 'geria', pl. *pi-b-ŏ-nti* 'geria'), bet retai gaudavo infiksą *-ne / n-*.

Iš sufiksų (priesagų), įėjusių į prezento kamienų sudėtį, svarbiausi buvo *-sk-* ir *-i̯e / i̯ŏ / i-*. Pirmąjį sufiksą (*-sk-*) greičiausiai galėdavo turėti tik tematinės darybos prezento formos, pvz., 3. sg. **gᵘm̥-sk-e-ti* 'eina'. Antrasis sufiksas (su trejopu vokalizmo laipsniu) veiksmažodžiams suteikdavo būsenos reikšmę. Buvo dar skirtingas sufiksas *-i̯e / i̯ŏ-*, vartotas išvedant veiksmažodžius iš daiktavardžių.

Asmenų galūnes ne visų veiksmažodžių prezentas turėdavo tas pačias. Kiek skyrėsi atematinės ir tematinės darybos formos. Atematinių formų 1. sg. galūnė buvo **-mi*, pvz., **es-mi* 'esu'. Tematinės formos turėjo to paties asmens galūnę **-ō*, pvz., **bher-ō* 'nešu'. Kitų asmenų galūnės buvo bendros, t. y. tos pačios atematinių ir tematinių formų. Jos dažniausiai rekonstruojamos tokios: 2. sg. **-si*, 3. sg. **-ti*, 1. pl. **-mes /-mŏs*, 2. pl. **-te*, 3. pl. **-nti*, 1. du. **-u̯es / -u̯ŏs* (2. du. ir 3. du rekonstruoti sunku, aišku tik tiek, kad jos turėjo priebalsį *t*).

Atematinės darybos prezento paradigmoje vienaskaitos formos paprastai turėjo pagrindinio vokalizmo laipsnio kirčiuotą šaknį, o daugiskaitos ir dviskaitos formų šaknis buvo su silpnuoju (nuliniu) vokalizmo laipsniu ir bekirtė (taigi kirčiavo galūnes), pvz., 1. sg. **és-mi* 'esu', **éi-mi* 'einu', bet 1. pl. **s-més* 'esame', **i-més* 'einame'. Tematinės darybos prezento formose šaknies vokalizmas ir kirčio vieta (ja galėdavo būti ir tema) labiau įvairavo.

Aoristo formų daryba buvo paprastesnė už prezento. Jo kamienų struktūra dvejopa: turėjo sufiksą *-s-*, tai vadinamasis sigmatinis[11] aoristas, ir to sufikso neturėjo – asigmatinis aoristas. Vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu ypač populiarus buvo sigmatinis aoristas, nors

[11] sigma – graikų „*s*" raidė.

jis kilmės požiūriu laikytinas vėlesniu dariniu už asigmatinį. Pastarasis (asigmatinis) turėjo tiek atematines, tiek ir tematines formas. Atematinių formų galūnės būdavo dedamos tiesiog prie šaknies, kurios vokalizmas neretai skyrėsi nuo atitinkamų prezento formų šaknies. Tematinės formos tarp šaknies (dažnai su skirtingu vokalizmu) ir galūnių dar turėjo temą.

Aoristo asmenų galūnės skyrėsi nuo prezento. Jos rekonstruojamos tokios: 1. sg. **-m*, 2. sg. **-s*, 3. sg. **-t*, 1. pl. **-mes* / **-mŏs* (kaip prezento), 2. pl. **-te* (kaip prezento), 3. pl. **-nt*. Palyginę vienaskaitos galūnes **-m*, **-s*, **-t* ir 3. pl. **-nt* su atitinkamomis prezento galūnėmis **-mi*, **-si*, **-ti*, **-nti*, matome, jog jos nuo pastarųjų skiriasi tik balsio *i* nebuvimu. Mokslininkai yra įpratę galūnes su *i*, kurias turėjo prezentas, vadinti pirminėmis galūnėmis, o galūnes be *i*, kurios buvo būdingos aoristui (matysime, kad ir optatyvui, injunktyvui, iš dalies konjunktyvui), – antrinėmis. Linkstama manyti, kad jos esančios vienos kilmės, tačiau senesnėmis laikytinos antrinės galūnės (be *i*), o pirminės bus gavusios *i* vėliau, kai prezento ir aoristo formomis imta reikšti skirtingus laikus. Apskritai linkstama manyti, kad indoeuropiečių veiksmažodžio asmenų galūnėms pradžią davė asmeniniai įvardžiai. Tokia asmenų galūnių kilmė pastebėta ir kai kuriose neindoeuropiečių kalbose. Visa tai verčia daryti prielaidą, kad veiksmažodžio asmens formų ištakų reikia ieškoti linksniavimo sistemoje.

Perfektas nuo prezento ir aoristo skyrėsi labiausiai tuo, kad turėjo kitokias asmenų galūnes, nesusijusias nei su aptartomis indoeuropiečių pirminėmis, nei su antrinėmis galūnėmis. Dėl lyginamųjų duomenų stokos (perfekto paradigmą, nepaisant tam tikrų pakitimų, išlaikė tik sanskritas, graikų kalba ir iš dalies germanai) galima rekonstruoti tik kai kurių asmenų galūnes. Iš lengviau rekonstruojamų labiausiai nuo prezento resp. aoristo skiriasi ši perfekto fleksija: 1. sg. **-a*, 2. sg. **-tha*, 3. sg. **-e*. Tą patį reikia pasakyti ir apie sunkiau rekonstruojamą 3. pl. galūnę, kuri buvo **-r* ar **-r̥*. Šias galūnes tyrinėtojai linkę laikyti indoeuropiečių prokalbės senosios epochos gramatinės sandaros, kitokios negu buvo vėlyvuoju laikotarpiu, reliktu. Daugiskaitos ir dviskaitos pirmojo asmens galūnės vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu jau buvo tos pačios ar bent panašios kaip prezento resp. aoristo, greičiausiai 1. pl. **-me*, 1. du. **-u̯e*. Kitų asmenų fleksijos rekonstruoti neįmanoma.

Perfekto galūnės prie perfekto kamieno buvo jungiamos atematiškai, t. y. be jungiamojo balsio (temos). Kamienas pasižymėjo tuo,

kad vietoj šaknies balsio *e* vienaskaitos formose turėjo *ŏ* laipsnį, kitose formose – silpnąjį laipsnį. Antroji perfekto kamieno būdinga ypatybė – labai dažna šaknies reduplikacija. Ilgainiui ji perfekto daryboje visuotinai įsigalėjo. Vienintele nereduplikuota forma laikoma **u̯ŏida* 'žinau' (1. pl. **u̯id-me*, veiksmažodžio šaknis **u̯eid-*), bet ir ši veikiausiai kilusi iš **u̯e-u̯ŏida*.

Konjunktyvo formų skiriamasis požymis buvo sufiksas *-e / ŏ-*, po kurio ėjo asmenų galūnės. Manoma, iš pradžių kiekvienas veiksmažodis turėjo tik vieną konjunktyvo formą, kuri vėliau buvo diferencijuota visiems asmenims bei skaičiams. Sufiksas *-e / ŏ-* ryškiausias būdavo tų veiksmažodžių formose, kurie turėjo atematinį prezentą, pvz., 3. sg. **es-e-t(i)*, 3. pl. **es-ŏ-nt* (plg. prezentą 3. sg. **es-ti* 'yra'). Tematinį prezentą turėjusių veiksmažodžių konjunktyvo sufiksas *-e / ŏ-* susiliedavo į vieną su tema *-e / ŏ-* ir virsdavo ilguoju „jungiamuoju balsiu" *ē / ō*, pvz., 3. sg. **bher-ē-t(i)*, 3. pl. **bher-ō-nt* (plg. prezentą 3. sg. **bher-e-ti* 'neša', 3. pl. **bher-ŏ-nti* 'neša'). Konjunktyvas vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu, atrodo, galėjo turėti tiek pirmines, tiek ir antrines galūnes. Linkstama manyti, kad iš seno jis turėjo tik antrines galūnes, o pirminės atsiradusios vėliau dėl prezento įtakos.

Optatyvo formoms buvo būdingas sufiksas *-i̯ē / ī-* (iš senesnio *-i̯eh / ih-)*, po kurio ėjo antrinės asmenų galūnės. Tai aiškiai matyti iš atematinių veiksmažodžių paradigmos. Čia prie kamieno su silpnuoju (resp. nykstamuoju) šaknies vokalizmu jungėsi vienaskaitos formose sufikso variantas *-i̯ē-*, kitose formose – *-ī-*. Pvz., veiksmažodžio **es-* 'būti' rekonstruojama tokia optatyvo paradigma: 1. sg. **-s-i̯ē-m*, 2. sg. **s-i̯ē-s*, 3. sg. **s-i̯ē-t*, 1. pl. **s-ī-me*, 2. pl. **s-ī-te*, 3. pl. **s-ii̯-ent*. Tematiniuose veiksmažodžiuose tema (matyt, variantas *ŏ*) susiliedavo su sufiksu (variantu *-ī-*) ir suformavo dvibalsinį sufiksą *-ŏi-*. Pvz., veiksmažodžio **bher-* 'nešti' rekonstruojama tokia paradigma: 1. sg. **bher-ŏi-m̥*, 2. sg. **bher-ŏi-s*, 3. sg. **bher-ŏi-t*, 1. pl. **bher-ŏi-me*, 2. pl. **bher-ŏi-te*, 3. pl. **bher-ŏi-n̥t*.

Imperatyvą iš seno sudarė grynas veiksmažodžių kamienas, be jokios galūnės. Ir kitų šeimų kalbose (pvz., tiurkų, mongolų, kai kuriose ugrų-finų) liepimas neretai reiškiamas grynu kamienu. Matyt, toks indoeuropiečių imperatyvas yra labai senas, paveldėtas dar iš ikifleksinės epochos. Vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu šalia tokio imperatyvo jau būta (gal tik atskiruose dialektuose) ir variantų su tam tikromis dalelytėmis. Tam reikalui, matyt, būdavo vartojamos

ir injunktyvo formos. Be to, imperatyvu, matyt, jau galėjo eiti indikatyvo formos, ypač prezento daugiskaitos pirmasis asmuo.

Visos iki šiol apžvelgtos veiksmažodžio formos sudarė veikiamąją rūšį (aktyvą). Kaip jau buvo nurodyta, indoeuropiečių prokalbė turėjo ir medialinę („vidurinę“) rūšį, arba tiesiog mediją, neretai vadinamą mediopasyvu, nes iš šios rūšies formų atskirose indoeuropiečių šakose išsirutuliojo pasyvinės (neveikiamosios rūšies) formos. Indoeuropiečių medijo rekonstrukcija sudaro nemažą problemą. Jo reliktai atskirose šakose tiek formos, tiek ir reikšmės požiūriu gerokai įvairuoja ir iš jų rekonstruoti pirmykštę būklę sunku. Galimas dalykas, kad vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu būta didelių skirtumų atskiruose dialektuose. Gali būti, jog tie skirtumai atspindėjo įvairius sudėtingos medijo raidos ankstesniais prokalbės laikotarpiais etapus. Visais šiais klausimais tyrinėtojų nuomonės gerokai skiriasi.

Detali medijo reliktų analizė rodo, kad jo formų sistemoje būta tiek pirminių, tiek ir antrinių galūnių. Bent daliai indoeuropiečių prokalbės dialektų galima rekonstruoti tokias medijo galūnių poras (pirmiau pateikiama pirminė, paskui – antrinė galūnė): 1. sg. **-(m)-ai* / **-(m)ā*, 2. sg. **-sŏi* / **-sŏ*, 3. sg. **-tŏi* / **-tŏ*, 1. pl. **-medha* (*-ā*?), 2. pl. **-dhu̯e*, 3. pl. *-ntŏi* / **-ntŏ*. Kituose dialektuose būta kitokių (sunkiai rekonstruojamų) medijo galūnių. Šiaip ar taip, toji fleksija, galimas dalykas, atspindi kažkokią kitą senųjų laikų sistemą, kuriai rekonstruoti trūksta duomenų.

Ne tik fleksija, bet ir medijo formų reikšmė atskirose indoeuropiečių šakose labai įvairuoja. Sunku tiksliai nustatyti senovinę jo formų reikšmę bei vartoseną. Vis dėlto linkstama manyti, kad iš seniausių laikų medijo formoms ypač buvo būdinga būsenos reikšmė, kuri ir vėlyvuoju laikotarpiu tebebuvo jei ne vienintelė, tai bent pagrindinė.

Be čia aptartų formų, vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu būta dar ir šiaip įvairių veiksmažodžio darinių, kurie ne visi šiandien lengvai rekonstruojami. Antai būta tam tikrų sigmatinių modalinių formų, davusių pradžią baltų (matyt, ir kai kurių kitų šakų) futūrui, t. y. būsimajam laikui. Būta ir tam tikrų infinitinių veiksmažodžio formų – savotiškų veiksmažodinių būdvardžių, davusių pradžią dalyviams, kurie, matyt, vėlyvuoju prokalbės laikotarpiu jau aiškiai formavosi. Iš tokių infinitinių darinių ypač pažymėtini su sufiksu *-nt-*, jungiamu prie prezento, iš dalies aoristo, vėliau ir futūro kamienų, su sufiksu *-u̯ŏs* / *u̯ōs* / *us-*, siejamu su perfekto kamienu, su sufiksu *-menŏ* / *mnŏ-*, jungiamu prie medijo, vėliau ir aoristo, futūro ir kitų kamienų, su

sufiksais *-tŏ-*, *-nŏ-*, iš pradžių, matyt, dėliotais prie įvairių veiksmažodžio kamienų, vėliau vis labiau imtais sieti su išryškėjusiu pasyvu. Sunku pasakyti, ar šių darinių tada jau buvo vartojamos pilnos paradigmos, ar tik atskiri linksniai.

Nekaitomųjų žodžių indoeuropiečių prokalbės vėlyvuoju laikotarpiu turėjo būti nedaug. Jie iš esmės prilygo šių dienų prieveiksmiams, bet galėdavo atlikti ir dabartinių prielinksnių, jungtukų ar dalelyčių funkcijas. Daugelis iš jų buvo atsiradę iš sustabarėjusių bei atitolusių nuo savo paradigmų tam tikrų kaitomų žodžių formų. Tų nekaitomų žodžių skaičius ilgainiui vis didėjo tiek pačioje prokalbėje, tiek ir jai suskilus atskirose kalbose. Esant artimai gramatinei sandarai, adverbializacijos procesas galėdavo paliesti ir atskirų kalbų tas pačias formas. Todėl dabar nelengva nustatyti, kurie, pvz., lietuvių kalbos nekaitomi žodžiai yra paveldėti iš prokalbės, ir kurie tėra vėlesnės epochos, jau po prokalbės suskilimo, padaras.

Per ilgą laiką dėl morfologinės ir ypač dėl funkcinės šių žodžių diferenciacijos ėmė ryškėti dabartinės nekaitomosios kalbos dalys, kurios susiformavo jau atskirose indoeuropiečių kalbose prokalbei suskilus. Iš nekaitomų žodžių, anuomet tam tikrais atvejais ėjusių su veiksmažodžiais (vadinamųjų preverbų) ir vardažodžiais (t. y. prenomų), atsirado dabartiniai priešdėliai, kurių etimologinis ryšys su prielinksniais dar ir šiandien tebėra akivaizdus. Bet visi šie procesai vyko vėliau, jau prokalbei suskilus.

Sintaksė

Rekonstruoti indoeuropiečių prokalbės sintaksės ypatybes daug sunkiau negu fonetiką ar morfologiją. Mat sintaksės reiškiniai turi ne materialinį, bet struktūrinį pobūdį. Skirtingai nuo materialinių bendrybių, t. y. genetiškai tapatingų garsų ir morfemų, esamų tik giminingose kalbose ir kilusių iš vieno šaltinio, struktūrinės bendrybės būna ne tik giminingose, bet ir negiminingose kalbose, jos gali būti kilusios iš skirtingų šaltinių. Taigi jų pagrindu rizikinga rekonstruoti senesnę sintaksinę struktūrą. Rekonstrukcija būna patikima tik tuo atveju, kai struktūrinę bendrybę paremia materialinė bendrybė. Tačiau tokių atvejų retai pasitaiko. Todėl, rekonstruojant sintaksines ypatybes, negalima tenkintis tik lyginamuoju-istoriniu kalbų tyrinėjimo metodu. Naudojamasi dar vidinės rekonstrukcijos priemonėmis, kalbų tipologijos ir

įvairiais kitokiais duomenimis, taigi kompleksiniu metodu. Vis dėlto rekonstrukcijos būna labai hipotetiškos, nelabai patikimos, neretai prieštaringos. Dėl viso to mokslininkams iki šiol dar nepavyko įtikinamai rekonstruoti indoeuropiečių prokalbės (suprantama, vėlyvojo laikotarpio) sintaksės modelio. Tegalima kalbėti tik apie bendrąsias to modelio ypatybes ir tik labai apytikriai.

Indoeuropiečių prokalbės sintaksinėje struktūroje visi žodžiai, išskyrus dalelyčių funkciją atliekančius nekaitomus žodžius, turėjo savarankišką reikšmę. Žodžių savarankiškumas buvo pagrindinis principas, lėmęs pirmykštę indoeuropiečių sakinio struktūrą.

Kadangi gramatiniai santykiai reikšti sintetiniu būdu, gausiomis kaitomų žodžių formomis, tarnybinių žodžių buvo palyginti visai nedaug, tai prokalbė turėjo pasižymėti sintaksinių konstrukcijų laisvumu.

Sakinio centrą sudarė predikatinis tarinio ir veiksnio ryšys. Tariniu paprastai ėjo veiksmažodžio formos, žinoma, finitinės. Infinitinės (linksniuojamos) veiksmažodžio formos yra vėlesnės kilmės. Juk prokalbėje dar nebuvo bendraties, dalyviai su *-nt-* ir kiti neturėjo glaudesnio ryšio su veiksmažodžiu, greičiausiai jie tada dar tebebuvo tam tikri veiksmažodiniai vardažodžiai, neturintys laiko ir rūšies kategorijų, terodantys, matyt, tik veiksmo tęsimą ar netęsimą.

Veiksnys iš seno būdavo reiškiamas vardažodžių arba įvardžių nominatyvo forma. Veikiausiai tam tikrais atvejais, ypač kalbant apie gamtos reiškinius, iš seno jis galėjo būti ir nepasakomas, panašiai kaip dabar beasmeniuose sakiniuose, pvz., (lietus) *lỹja*, (sniegas) *sniñga* ir pan.

Turėta būdvardžių (vėliau ir dalyvių), kurie šliedavosi prie tariniu einančio veiksmažodžio, tačiau semantikos požiūriu glaudžiai susietų su veiksniu. Jų ryšys su tariniu dvejopas: pažymimasis ir predikatinis, pvz., kaip lietuvių pasakyme *stãčias stóviu.*

Be tarinio ir veiksnio, iš seno sakinyje būdavo žodžių, pavaldžių šiems. Jie tarpusavyje ir su pagrindinėmis sakinio dalimis – tariniu ir veiksniu – galėjo būti susiję, kaip ir dabartinėse kalbose, valdymo, derinimo ir šliejimo būdu. Tačiau toji sąsaja buvo silpnesnė negu šiandien. Antai žodžių valdymą senų senovėje greičiausiai lėmė ne veiksmažodžio formų gramatinės (sintaksinės) ypatybės, bet reikšmė. Taigi veiksmažodžiai nereikalavo tam tikrų linksnių (kaip dabar), bet būdavo vartojami su tuo ar kitu linksniu, žiūrint sakinio prasmės. Plg. lietuvių veiksmažodžio *klausýti* senovišką vartojimą su įvairiais linksniais tokiuose pasakymuose: *išklausiau visą kalbą* (akuzatyvas čia rodo klausymo objektą), *klausiau savo tėvo balso* (genityvu reiškiamas šalti-

nis, iš kurio ateina balsas), *klausiau ausim̃* (instrumentaliu parodomas klausymo įnagis). Prokalbėje valdymo šių dienų prasme veikiausiai nė nebuvo. Juo labiau negalėjo būti prielinksninio valdymo, nes nebuvo pačių prielinksnių.

Tiesioginis papildinys būdavo reiškiamas akuzatyvo forma, plg. lie. *turiu knygą*. Tai ir buvo pagrindinė akuzatyvo funkcija. Tačiau jeigu objektą sudarydavo medžiaga, kurios tik dalis liečiama, tai toji medžiaga buvo reiškiama genityvo forma, plg. lie. *dúonos valgyti*, r. *попить воды*. Netiesioginis papildinys būdavo reiškiamas datyvu ir instrumentaliu. Datyvu reikštas objektas, į kurį nukreiptas veiksmas, plg. *raktus atiduok tėvui*. Instrumentalis paprastai rodydavo veiksmo priemonę ar objektą, kuriuo atliekamas veiksmas, plg. *priešai kardais kovojo*. Vėliau vietoj instrumentalio įsigalėjo prielinksninės konstrukcijos, plg. lie. *su kardais kovojo*. Tam tikrais atvejais netiesioginis papildinys iš seno dar būdavo reiškiamas ir genityvu, plg. *jie savo nori*.

Pažyminys, skirtingai negu papildinys, priklausė daiktavardžiui ir reiškė požymį to objekto, kurį žymi tas daiktavardis. Pažyminys būdavo reiškiamas būdvardžiu, kuris derintas su daiktavardžiu gimine, skaičiumi ir linksniu. Tai buvo pagrindinė būdvardžio funkcija. Be to, pažyminiu dar galėjo eiti ir daiktavardžio genityvas, kuris, kaip nederinamasis pažyminys, konkuravo su derinamuoju būdvardiniu pažyminiu, plg. *auksinis aukso žiedas*.

Aplinkybės paprastai apibūdindavo veiksmą ir todėl būdavo susijusios su veiksmažodžiu. Tačiau, matyt, pasitaikydavo ir su būdvardžiais susijusių aplinkybių.

Veiksmo būdas paprastai būdavo reiškiamas prieveiksmiais. Tačiau tam reikalui vartotas ir daiktavardžių (kartais su būdvardžiais ar juos atstojančiomis kitomis kalbos dalimis) instrumentalis, plg. *aš jokiu būdu neisiu*.

Vietos aplinkybė buvo skirtinga, destis, ką ji rodė – veiksmo vietą ar kryptį. Pirmuoju atveju paprastai vartotas lokatyvas. Tai buvo jo svarbiausia funkcija. Tačiau tam reikalui galėdavo tikti ir kai kurie prieveiksmiai. Antruoju atveju ėjo akuzatyvas, plg. lot. *Aeschines se Rhodum contulit* 'Eschinas pasitraukė į Rodą'. Ilgainiui šiuo atveju indoeuropiečių kalbose įsigalėjo prielinksninės konstrukcijos su akuzatyvu, tarp kitų ir lietuvių kalboje, pvz., *einu į miestą*, dial. *einu miestan* (iliatyvas, kilęs iš akuzatyvo ir postpozicija virtusio polinksnio **nā̆*).

Nurodant vietą, iš kurios vyko judėjimas, būdavo vartojamas abliatyvas, plg. lot. *prohibere hostem finibus* 'atmušti priešą nuo sienų'.

Vietoj jo lietuvių kalboje įsigalėjo genityvas su prielinksniais *nuo*, *iš*, pvz., *atmušė priešą nuo sienų*, *parėjo iš miesto*.

Vieta, kuria vyko judėjimas, būdavo nurodoma instrumentaliu, plg. *eik keliu*. Ilgainiui ir šiuo atveju įsigalėjo įvairios prielinksninės konstrukcijos, kurios jau dažnai vartojamos ir lietuvių kalboje, pvz., šalia *bėgo mišku* sakome ir *bėgo per mišką*.

Laiko aplinkybė būdavo reiškiama tais pačiais linksniais kaip ir vietos aplinkybė, plg. lie. (lokatyvu) *senovėje kitaip būdavo*, (instrumentaliu) *tuo metu smarkiai lijo*, (akuzatyvu) *dieną ir naktį važiavome*.

Priežastis būdavo reiškiama abliatyvu arba instrumentaliu, plg. lie. *mirti badu*. Tikslą reikšdavo datyvas, plg. *liko stovyklai saugoti*.

Apie indoeuropiečių prokalbės sudėtinio sakinio struktūrą nieko tikra pasakyti negalima. Apskritai linkstama manyti, kad tada vyravo sakinių sujungimas (parataksė), o ne prijungimas (hipotaksė). Mat sujungiamieji sakiniai būdingi visoms pasaulio kalboms ir todėl sunku patikėti, kad be jų būtų galėjusi išsiversti sudėtingą gramatinę struktūrą turėjusi indoeuropiečių prokalbė.

Sunkiau sprendžiama prijungiamųjų sakinių indoeuropiečių prokalbėje problema. Turimi duomenys neaiškūs. Mėginimai rekonstruoti prokalbėje įvairius šalutinius sakinius remiami ne kalbų materialinėmis, bet tik struktūrinėmis bendrybėmis, kurios, kaip buvo nurodyta, gali būti įvairiakilmės. Materialiniai prijungiamųjų sakinių rodikliai – jungtukai – nedaug teturi bendra tarp savęs įvairiose indoeuropiečių kalbose. Taigi visai galimas dalykas, kad daugelis dabartinių prijungiamųjų konstrukcijų yra vėlesnės kilmės, o ne prokalbės veldiniai. Tačiau negalima tvirtinti, jog indoeuropiečių prokalbėje visai nebūtų buvę prijungiamųjų sakinių. Taip elgtis neleidžia rekonstruojamas santykinis įvardis **i̯ŏs* (f. **i̯ā*, n. **i̯ŏd*), kuris juk turėjo eiti prijungiamuoju jungtuku. Vis dėlto daugelis dabartinių šalutinių sakinių greičiausiai yra išsirutulioję iš vientisinių.

Leksika

Indoeuropiečių prokalbės žodynas, ypač atskirų sričių, palyginti nesunkiai rekonstruojamas. Pvz., galime rekonstruoti žodžius **pətēr* 'tėvas', **mātēr* 'motina', **u̯l̥kᵘŏs* 'vilkas', **i̯ugŏm* 'jungas', **senŏs* 'senas', **neu̯ŏs* 'naujas' ir kt. Iš tokių rekonstrukcijų matyti, kad indoeuropiečių prokalbė turėjo turtingą žodyninę sudėtį, atspindinčią ano meto materialinį ir dvasinį gyvenimą.

Tačiau kadangi leksika nesudaro uždaros sistemos, tai jos rekonstravimas gali būti tik dalinis. Sudaryti išsamaus prokalbės vėlyvojo laikotarpio žodyno neįmanoma; ir ne tik dėl dalinio rekonstrukcijos pobūdžio, bet ir dėl sunkumų, susijusių su rekonstruojamų žodžių reikšmės nustatymu. Tais atvejais, kai rekonstruojamo žodžio palaikai įvairiose indoeuropiečių kalbose turi nevienodą reikšmę, nustatyti pirmykštę to žodžio reikšmę yra labai sunku, dažnai visai negalima. Vis dėlto iš rekonstrukcijų galima susidaryti bendrą prokalbės leksikos vaizdą, apibūdinti atskirus tos leksikos sluoksnius.

Antai prokalbėje giminystės terminologiją sudarė žodžiai, reiškiantys tėvą, motiną, brolį, seserį, sūnų, dukterį, marčią, šešurą (vyro tėvą), anytą (vyro motiną), dieverį (vyro brolį), mošą (vyro seserį), jenterį (vyro brolio žmoną), našlę, taigi žodžiai, susiję su vyro šeima. Giminystės terminai, susiję su žmonos šeimos linija, indoeuropiečių kalbose labiau įvairuoja ir yra vėlesnės kilmės. Pats vyro pavadinimas sutapęs su namų šeimininko pavadinimu. Visa tai rodo, kad senovės indoeuropiečiams buvo būdingas žmonos perėjimas gyventi į vyro šeimą, kad buvo gyvenama didelėmis šeimyninėmis bendruomenėmis, į kurias įeidavo kelių kartų šeimos pagal vyro liniją.

Rekonstruojamame prokalbės žodyne ryškų sluoksnį sudaro naminių ir laukinių gyvulių pavadinimai. Tai karvė, jautis, avis, avinas, arklys, ožys, ožka, šuo, vilkas, meška, pelė, elnias ir kai kurie kiti. Tačiau nėra katės, kiaulės (bent naminės), asilo, mulo pavadinimų.

Iš paukščių nurodytina antis, žąsis, erelis, strazdas, gervė. Tačiau aiškiai rekonstruojamų žuvų pavadinimų nėra. Iš vandens gyvūnų išryškėja tik ūdros ir bebro terminai, pirmasis išvestas iš vandens, antrasis iš rudą spalvą reiškiančių žodžių.

Iš šliužų bei vabzdžių nurodytini kirmino, gyvatės, musės, blakės, utėlės, gylio, širšės, vapsvos ir bitės pavadinimai.

Turėti specialūs terminai bandai, vilnai, medui vadinti. Visa tai aiškiai rodo indoeuropiečius buvus gyvulių augintojus.

Aiškiai rekonstruojamų augmenijos pavadinimų mažiau negu gyvūnijos. Nėra net specialaus 'miško' termino. Iš medžių nurodytini beržas, bukas, ąžuolas.

Būta specialaus javams vadinti termino, kuris kartu su arimą reiškiančiu veiksmažodžiu rodo indoeuropiečius jau pažinusius ir žemdirbystę. Kokie javai tada buvo sėjami, iš kalbos duomenų nustatyti nelengva. Daugelio javų pavadinimai atskirose indoeuropiečių kalbose įvairuoja. Iš bendrų bei paveldėtų terminų bene ryškiausi yra kviečiai

ir miežiai, tik ne visai aišku, ar tie patys javai šiais vardais tada buvo vadinami. Kiti terminai kelia daugiau abejonių.

Gausesnė ir sudėtingesnė gyvulininkystės, negu žemdirbystės, terminologija verčia manyti, kad indoeuropiečių maitinimosi racione didesnę reikšmę turėjo mėsa ir galbūt pienas negu augalinis maistas.

Iš landšafto ir klimato srities minėtini žiemos, sniego, kalnų terminai. Tačiau greičiausiai nebuvo jūros pavadinimo.

Konkretiems daiktams ir įrankiams vadinti vartojami terminai, kaip žinoma, gali ilgainiui keisti savo reikšmę. Mat prekiaujant ir šiaip palaikant santykius su kaimynais, nuolat atsiranda naujų daiktų arba senieji patobulinami. Nauji daiktų ir įrankių pavadinimai, tiek skolinti, tiek ir savi, ima ilgainiui įsigalėti ir stumia iš vartosenos senuosius. Dėl to tų pačių daiktų pavadinimai gimininngose kalbose per ilga ima skirtis. Todėl šią leksiką rekonstruoti sunku. Antai kirvio pavadinimo sutapimas graikų ir sanskrito kalbose (plg. gr. πέλεκυς, skr. *paraśús*) leidžia šį žodį kildinti iš prokalbės. Tačiau jį indoeuropiečiai greičiausiai gavo iš asirų (plg. asirų *pilakku* 'kirvis'). Indoeuropiečių kalbose esama ir kitokių kirvio pavadinimų. Pvz., s. sl. *tesla*, sva. *dehsala*, s. air. *tāl* turi tą pačią šaknį kaip skr. *tákṣati* 'tašyti'. S. sl. *sekыra*, lot. *secūris* turi veiksmažodžio s. sl. *sěkǫ*, lot. *secō* šaknį. Lie. *vedegà*, pr. *wedigo* yra senas žodis, susijęs su skr. *svádhitis*. Gotų *aqizi* primena gr. ἀξίνη ir lot. *ascia*. Sunku pasakyti, kurie iš šių žodžių yra prokalbės vartoto kirvio pavadinimo reprezentantai.

Nepaisant visų rekonstrukcijos sunkumų, vis dėlto lyginimo duomenys leidžia spręsti ir apie šios srities indoeuropietiškąją leksiką. Antai prokalbėje turėta gana sudėtinga trobesių, jų dalių (stogo, durų, sienų...) ir vežimo bei jo atributikos (ratų, jungo, ašių, grąžulo...) terminija. Iš metalų, matyt, pažinta tik žalvaris (bronza). Apskritai metalų pavadinimai atskirose indoeuropiečių šakose gerokai įvairuoja ir nėra jokių įrodymų, kad tais įvairuojančiais terminais vadinami metalai indoeuropiečių gyvenime būtų turėję žymesnės reikšmės. Geležies greičiausiai iš viso dar nebuvo.

Ir kiti indoeuropiečių prokalbės leksikos sluoksniai dėl didelio duomenų dabartinėse kalbose įvairavimo ne visuomet lengvai rekonstruojami. Net žmogaus kūno dalių pavadinimai dažnai nesutampa. Jų šaknys paprastai būna tos pačios (pasitaiko ir skirtingų), bet išplėstos kitomis priesagomis. Todėl lengviau rekonstruoti prokalbės žodžių šaknis (bet kurio leksikos sluoksnio) su pagrindinėmis reikšmėmis negu pačius konkrečius žodžius.

Ypač sunku rekonstruoti abstrakčios reikšmės žodžius, kurie yra ilgalaikis žmogaus mąstymo bei dvasinės veiklos produktas. Mat kintant materialinei ir juo labiau dvasinei žmonių kultūrai, kinta ir tą kultūrą atspindinti leksika, todėl jos fragmentai gali būti atstatomi tik po visapusiškų studijų, remiantis ne vien lingvistikos, bet ir kitų mokslų duomenimis.

Vis dėlto ir tokią leksiką rekonstruoti neretai būna įmanoma. Antai tyrinėtojai ypač daug dėmesio skiria indoeuropiečių mitologijos bei religijos terminų ir sąvokų studijoms. Iš tų studijų matyti, jog, be dangaus kūnų (pvz., saulės, mėnulio) ir gamtos reiškinių (aušros, perkūno, ugnies...), kurie iš seno galėjo būti indoeuropiečių garbinami, šiaip jau kokios nors konkrečios dievybės pavadinimo prokalbėje veikiausiai nebuvo. Taip pat nebūta žodžio, reiškusio aukojimą ar apeigas, nors pati 'dievybės' sąvoka turėta. Jai reikšti terminas buvo susijęs su dienos bei dangaus šviesos pavadinimais, taigi reiškė 'žibantį, blizgantį'. Tyrinėtojai linksta manyti, jog indoeuropiečių mitologija apskritai buvusi gerokai diferencijuota, t. y. atskiros gentys turėjusios savitą kultą ir savus terminus.

INDOEUROPIEČIŲ MIGRACIJA IR PROKALBĖS SUSKILIMAS

Priežastys, laikas, eiga ir kt.

Kalba visoje teritorijoje niekada nebūna vienoda. Tam tikri tarminiai skirtumai buvo ir indoeuropiečių prokalbėje. Tai aiškiai rodo jos rekonstrukcija. Antai rekonstruojamos dvejopos asmeninių įvardžių formos **eĝō* ir **eĝ(h)ŏm* 'aš', **tū* ir **tu* 'tu', net keleriopos vienaskaitos akuzatyvo formos **me* (iš **eme*), **mē* ir **mēm* 'mane', **t(u̯)e*/**t(u̯)ē* ir **t(u̯)ēm* 'tave' ir pan. Skirtumų būta ir fonetikoje (pvz., nevienodai nyko laringalai), leksikoje bei kituose kalbos lygmenyse.

Ilgainiui tie skirtumai vis didėjo. Mat kalba nuolat kito, ir tasai jos kitimas nebuvo vienodas visoje teritorijoje. Netolygų kalbos kitimą, tyrinėtojų nuomone, intensyvino šie indoeuropiečių gyvenimo reiškiniai: atskirų etninių grupių izoliacija, geografinių, ekonominių ir kultūrinių sąlygų kai kurių genčių gyvenime pasikeitimas ir ypač susidūrimas su kitakalbėmis gentimis. Visa tai lėmė indoeuropiečių užimamos teritorijos didėjimas, jų plėtimasis į tas teritorijas, kur buvo vartojamos kitos kalbos.

Labai didelę reikšmę turėjo neindoeuropiečių kalbų substratas. Lingvistiniu substratu vadiname pėdsakus, kuriuos palieka atėjūnų kalboje vietinė iš vartosenos išstumta kalba. Juk vėliau, jau istoriniais laikais, žmonės, šnekantys indoeuropiečių kalbomis (kurias neretai buvo išmokę jų protėviai), paplito po visus žemės kontinentus, kur jų atneštoji kalba maišėsi su vietine, gaudama daugybę pastarosios ypatybių. Taip buvo vėlyvuoju raidos laikotarpiu, panašiai turėjo būti ir ankstyvuoju.

Indoeuropiečiai, kaip nugalėtojai, asimiliavo daug svetimų genčių. Jų kalba buvusių skirtingų kitakalbių žmonių lūpose nevienodai kito įvairiose šalyse. Įsigalėdavo skirtingos kalbos-substrato tarties ypatybės, išnykdavo tos gramatinės kategorijos, kurių atitikmens kalboje-substrate nebuvo. Įsivyravo vietinės kalbos sintaksinės konstrukcijos, atskiri žodžiai ir pan.

Pastebėta, kad dėl substrato kalboje pakinta ne tiek materialiniai elementai (garsai, žodžių dalys, kaityba), kiek struktūriniai, taigi sintaksė, tipologinė kalbos pusė. Todėl substratas nelengvai išaiškinamas bei apčiuopiamas, juoba kad mes beveik nieko nežinome apie daugelį

tą substratą sukėlusių kalbų, kurias atskiros indoeuropiečių gentys yra asimiliavusios. Dažnai negalime nustatyti net jų vartojimo ploto.

Indoeuropiečių plitimą, o kartu ir maišymąsi su kitakalbėmis gentimis lėmė, žinoma, jų migracija. Senovėje genčių kilnojimasis iš vienos vietos į kitą buvo visai įprastas dalykas. Prisiminkime istoriniais laikais klajoklius arabus, hunus, didįjį Europos tautų kraustymąsi.

Indoeuropiečiai, matyt, iš seno pasižymėjo karingumu, nes plitimas be karinių pergalių neįmanomas. Matyt, iš pradžių migruodavo ne ištisos gentys. Greičiausiai tai buvo tik didesnių ar mažesnių kovos būrių tolimi žygiai žirgais, lengvais kovos vežimais ar vandens keliu. Tokių žygių metu būdavo įsikuriama nugalėtos genties teritorijoje, toji gentis pavergiama ir ilgainiui asimiliuojama. Dabar susekti tokį „kėlimąsi" nelengva, nes jis dažnai nepalieka pėdsakų net archeologų iškasenose. Juk ir vėlesnio germanų genčių kraustymosi iš materialinės kultūros iškasenų nebūtų galima nustatyti, jeigu apie jį neturėtume istorinių duomenų.

Kokios priežastys sukėlė indoeuropiečių migraciją, ne visai aišku. Vieni tyrinėtojai nurodo klimato atšalimą. Kiti migracijos pradžią sieja su gyvulininkystės raida. Esą mėsa mintantys gyventojai sparčiai daugėję. Gyvuliams reikėję naujų ganyklų, kurių senoje vietoje ėmę trūkti. Galbūt kėlimąsi kitur stimuliavo prasidėjusios sausros. Gyvulininkystei labiau tiko stepių zona, kurioje pirmiausia ir plitę indoeuropiečiai.

Dar kiti tyrinėtojai mano, kad migraciją sukėlęs žemdirbystės progresas. Antai V. Ivanovas ir T. Gamkrelidzė, kildinantys indoeuropiečius iš kalnuotos srities į rytus nuo Maž. Azijos, linkę manyti, jog kalnuose greit pasidarę ankšta, dėl to ir kilęs demografinis sprogimas. Kadangi artimi slėniai bei lygumų plotai buvę jau tankiai gyvenami, tai tekę keltis į tolimas šalis.

Nurodoma dar ir įvairių kitokių migracijos priežasčių.

Tas faktas, kad indoeuropiečiai nugalėdavo kitas gentis ir patys paplisdavo didelėse teritorijose, rodo, jog jie, palyginti su kaimynais, turėję būti kovose kažkuo pranašesni. Tą jų pranašumą kai kurie tyrinėtojai linkę aiškinti žirgo panaudojimu kare ir kovos vežimų turėjimu. Tai esą ir buvęs pats didysis indoeuropiečių įnašas į to meto žmonijos civilizaciją. Juk greitakojai žirgai turėję iš esmės paveikti santykius tarp atskirų genčių, palengvinti jų kontaktus, o kartu ir atskirų kalbų plėtimąsi.

Kada prasidėjo indoeuropiečių migracija, taigi ir prokalbės skilimas, tyrinėtojai nesutaria. Dar neseniai būdavo nurodomas III tūkst. pr. m. e. Pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad tai turėję įvykti anksčiau, apie IV ir III tūkst. pr. m. e. ribą. V. Ivanovas ir T. Gamkrelidzė kalba apie dar ankstesnius laikus: ne vėliau kaip IV tūkst. pr. m. e. ar net dar anksčiau. Mat asirų dantiraščiuose, datuojamuose III ir II tūkst. riba ir II tūkst. pradžia, esama tikrinių vardų, etimologizuojamų jau susiformavusių atskirų anatolų kalbų (pvz., hetitų, luvių) duomenimis. Taigi anatolų šaka turėjo suskilti gerokai anksčiau, o atsiskirti nuo kitų indoeuropiečių – dar daug anksčiau.

Kadangi dar nėra paaiškėję, kur gyveno indoeuropiečiai prieš suskilimą, tai neturime išeities taško ir jų migracijai bei plėtimuisi išryškinti. Kartu lieka miglota ir pati indoeuropiečių prokalbės skilimo eiga.

Nėra abejonės, kad tarp toli nusikėlusių genčių kontaktai greit nutrūkdavo. Tai sudarė sąlygas formuotis skirtingiems kalbiniams vienetams, taigi skilti prokalbei. Tasai skilimas turėjo būti ne vienkartinis reiškinys. Jis truko ilgą laiką, vyko laipsniškai, net su tam tikrais pertrūkiais ir netolygiai įvairiose indoeuropiečių užimamo ploto vietose. Atskilus vienam dialektui, kiti dar ilgą laiką galėjo sudaryti vienovę. Antai daug tyrinėtojų linkę manyti, kad anksčiausiai atsiskyrė anatolų dialektas, davęs pradžią hetitų, luvių ir kitoms šios šakos kalboms. Vokiečių kalbininkas H. Krajė (Krahe) mano, kad ir vėliau, atsiskyrus graikų bei indų protėviams, dar nebuvę aiškių italikų, keltų, germanų ir kitų vadinamųjų vakarinių dialektų: jie visi dar tebesudarę palyginti monolitišką kalbinį vienetą, Krajės terminologija kalbant, „senąją europiečių kalbą“, kurioje tebuvę dar tik užuomazgos būsimosios diferenciacijos.

Matyt, indoeuropiečių migracija atskirose vietose, pvz., vakarų ir pietų Europoje, vyko tam tikromis bangomis. Vienos iš tų bangų užliedavo kitas. Tuo būdu susiklostydavo nauji kalbiniai sluoksniai. Tokia migracija ne tik didino kalbos diferenciaciją, bet tam tikrais atvejais lėmė ir kalbinės integracijos procesus, ypač kai skirtingais dialektais kalbantys indoeuropiečiai įvairiu laiku plūsdavo į tą patį plotą. Nežymiai kits nuo kito nutolę dialektai (kai žmonės dar lengvai susikalbėdavo) galėjo susilieti į vieną, ištirpti dominuojančiuose kalbiniuose vienetuose, kurie savo ruožtu ilgainiui vėl suskildavo. Taip atsitikdavo ir vėliau, jau istoriniais laikais. Antai italikų kalbos ištirpo dominuojančiame šios šakos kalbiniame vienete – lotynų kalboje,

kuri savo ruožtu vėliau davė pradžią naujiems dialektams, iš kurių išsirutuliojo šių dienų romanų kalbos.

Pagaliau senovėje, panašiai kaip šiais laikais, tarp atskirų kalbinių vienetų kartais susidarydavo ir tam tikrų pastovių kontaktų, dėl kurių atsirasdavo bendrų ypatybių, galinčių toliau rutuliotis net ir po to, kai kontaktai nutrūkdavę.

Visą šitą labai painų kalbinės raidos procesą dabar sunku, praktiškai net neįmanoma, detaliai išnarplioti, nors tyrinėtojai ir labai stengiasi.

Pastebėta, kad gimininingų kalbų raidos dėsniai paprastai būna panašūs. Nors atskiri indoeuropiečių kalbiniai vienetai, kits nuo kito nutolę, toliau rutuliojosi savarankiškai ir priklausė nuo jais kalbančių genčių likimo, jų kalbinėje raidoje konstatuojame ir tam tikrą panašumą: išryškėja bendros tendencijos, tam tikra bendra raidos kryptis. Antai visos indoeuropiečių kalbos ilgainiui neteko prokalbės redukuotų balsių (indoeuropiečių šva), visur matyti tendencija panaikinti senovinius sonantus *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥* bei sustiprinti vokalizmo ir konsonantizmo priešpriešą. Dvibalsius laipsniškai imta monoftongizuoti (versti vienabalsiais) arba skaldyti į du savarankiškus garsinius vienetus. Visur ryški tendencija suprastinti sudėtingą sprogstamųjų priebalsių sistemą (dalį paverčiant pučiamaisiais ir afrikatomis), apriboti ar visai panaikinti kirčio šokinėjimą, niveliuoti priegaides ir pan. Iš gramatinės sandaros bendrųjų raidos dėsningumų nurodytina tendencija unifikuoti kaitybos tipus, prastinti fleksiją, didinti tarnybinių žodžių vaidmenį ir apskritai pereiti prie analitinio gramatinių santykių reiškimo būdo. Veiksmažodžio sistemoje vis labiau įsigali reguliarus, vieningas asmenavimas, didėja laiko kategorijos reikšmė. Suprantama, visi šie pakitimai atskirose kalbose vyko ne tuo pačiu laiku ir skirtingomis aplinkybėmis.

Mokslininkai, kaip buvo nurodyta, jau seniai liovėsi traktuoti indoeuropiečių prokalbę kaip nedalomą vienybę. Tačiau iki šiol dar nepavyko susidaryti aiškesnio jos dialektų vaizdo. Kai kurie tyrinėtojai linkę manyti, jog istoriniais laikais indoeuropiečių kalbų išsidėstymas esą padidintu masteliu atspindįs gentinių dialektų būklę protėvynėje. Kiti tai neigia, tvirtindami, jog praeityje būta didelio sumišimo ir pirminio dialektų išsidėstymo modelio dabartiniame kalbų geografiniame paplitime neišlikę. Šiaip ar taip, pastangos išryškinti prokalbės dialektus vis nesiliauja. Juk ši problema betarpiškai susijusi su svarbiausiu indoeuropiečių kalbotyros uždaviniu – nušviesti atskirų šios šeimos kalbų priešistorę.

Nuomonių apie senosios epochos tarminį suskilimą vieningumo nebuvimas rodo nepaprastą šios problemos sunkumą ir nepakankamą tobulumą tų metodų, kuriais naudojasi tyrinėtojai. Dabar indoeuropeistikos mokslas dar yra toli iki prokalbės tarmių žemėlapio sudarymo. Daugumos tyrinėtojų nuomone, tokio žemėlapio iš viso nebūsią įmanoma sudaryti.

Anksčiau indoeuropeistai manė, kad prokalbė pirmiausia suskilo į du dialektus pagal ide. **k̂*, **ĝ* (*h*) likimą: viename sprogstamieji gomuriniai *k̂*, *ĝ* (*h*) ir toliau liko kokie buvę, o kitame jie virto pučiamaisiais *š*, *ž*, kurie didelėje ploto dalyje vėliau pakito į *s*, *z*. Tai iliustruoja ide. **k̂m̥tóm* 'šimtas' atitikmenys, plg. lot. *centum* (tarė *kentum*), s. air. *cét* (ir čia *c*=*k*), toch. *känt*, gr. ἑ-κατόν, got. *hund* (*h* iš *k*) ir s. ind. *śatám* (*ś* = minkštas *š*), av. *satəm*, lie. *šim̃tas*, s. sl. *sъto*. Iš pirmojo dialekto kildinamas kalbas imta vadinti kentum, arba kentuminėmis, kalbomis (nuo lotynų *centum*), iš antrojo dialekto kilusias – satem, arba sateminėmis, kalbomis (nuo sen. iranėnų *satəm*).

Kentuminę kalbų grupę sudaro graikų, italikų (ir iš jų kilusios romanų), germanų, tocharų, hetitų (bent dantiraščiais rašytų tekstų, nes hieroglifiniuose yra ir ryškių satem elementų), galbūt ir ilirų (trūksta patikimų duomenų) kalbos, o sateminę grupę – indų, iranėnų, armėnų, albanų, baltų, slavų, matyt, ir trakų bei frigų (šių trūksta duomenų) kalbos.

Kentuminę ir sateminę grupes skiria dar viena ryški fonetinė ypatybė: pirmajai buvo būdingi lūpų gomuriniai (labioveliariniai) priebalsiai, antrojoje šie sutapo su paprastaisiais gomuriniais (veliariniais).

Šias abi grupes buvo bandyta ir detaliau klasifikuoti. Antai iš kentuminės grupės buvo išskiriamos, kaip tarpusavy artimesnės, graikų ir italikų kalbos. Kiti tyrinėtojai bandė į vieną sujungti italikų ir keltų kalbas, kartu suponuodami buvus atitinkamas patarmes indoeuropiečių kentum dialekte.

Dar artimesni ryšiai tarp atskirų kalbų pastebėti sateminėje grupėje. Pirmiausia, labai daug bendrumų rasta tarp indų ir iranėnų kalbų. Tyrinėtojai priėjo prie išvados, kad šios dvi sateminių kalbų šakos yra kilusios iš vieno dialekto, kad buvusi kažkada bendra – arijų – kalba. Nemaža bendrybių taip pat turi baltų ir slavų kalbos. Tačiau ar būta bendro prabaltų-praslavų dialekto, tyrinėtojai tebesiginčija. Dar nemaža bendrumų pastebima ir tarp trakų bei frigų kalbų.

Kol nebuvo iššifruoti hetitų ir tocharų tekstai, kentuminės kalbos aiškiai sudarė vakarinę, o sateminės – rytinę indoeuropiečių arealo da-

lį. Taigi išskiriami prokalbės kentum ir satem dialektai geografiškai buvo traktuojami pirmasis kaip vakarinis, o antrasis – rytinis. Tokį traktavimą kiek sumaišė nurodytų kalbų, ypač tocharų, tekstų iššifravimas. Būdamos toli rytuose – Kinijos Turkestane – tocharų kalbos (vadinamoji *A* ir *B*) yra aiškiai kentuminės. Be to, paaiškėjo ir daugiau siūlomos prokalbės skilimo schemos prieštaringumų. Antai sateminei grupei priklausančioms baltų ir slavų kalboms šiaip jau yra artimesnės kentuminei grupei priklausančios germanų, negu sateminės grupės armėnų, albanų arba arijų (indoiranėnų) kalbos.

Ilgainiui vis labiau ėmė aiškėti, kad ide. **k̂*, **ĝ* (*h*) pučiamieji refleksai ne visose sateminėse kalbose vienodai dėsningi. Nuosekliausi jie yra arijų ir armėnų kalbose, kitose esama nemaža žodžių (dažnai ne tų pačių atskirose kalbose) su išlaikytais sprogstamaisiais gomuriniais. Plg. žodžių poras, turinčias tos pačios kilmės šaknis, bet viename žodyje išlaikiusias gomurinį priebalsį, o kitame jį pavertusias pučiamuoju: lie. *kaũkti* – *šaũkti*, *kiẽmas* (iš **keĩmas*) – *šeimà*, *kleĩvas* – *šleĩvas*, *klùpti* – *šlùbas*, *akmuõ* – *ašmuõ*, *kvañkšti* – *švañkšti*, *gar̃das* – *žar̃dis*, *gnýbti (gnáibyti)* – *žnýbti (žnáibyti)*, *gel̃tas* – *žel̃tas*, *gentìs* – *žéntas*, la. *kuņa* 'kalė' – lie. *šuõ*, acc. sg. *šùnį*, lie. *smãkras* – skr. *śmáśru* 'barzda', s. lie. *pẽkus* 'galvijas' (jei ne skolinys iš germanų) – skr. *páśu*, lie. *klausýti* – s. sl. *slušati*, s. sl. *svekrъ* – lie. *šẽšuras*, r. *гусь* (iš sl. **gǫsь*, jei ne germanų skolinys) – lie. *žąsìs*, l. *gwiazda* (bet r. *звезда*) – lie. *žvaigždė̃* ir kt.

Visa tai tyrinėtojus verčia manyti, kad ide. **k̂*, *ĝ* (*h*) yra išvirtę pučiamaisiais priebalsiais atskirose sateminėse kalbose ne tuo pačiu metu ir skirtingomis aplinkybėmis. Taigi **k̂*, **ĝ* (*h*) virtimas greičiausiai turėjo prokalbę ne suskaldyti į du dialektus, bet vykti vėliau jau esamuose dialektuose.

Pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad tasai virtimas prasidėjo indoeuropiečių arealo rytuose, kažkur arijų-armėnų plote. Yra duomenų, jog arijai XV a. pr. m. e. jau turėjo satem ypatybę. Tai matyti iš tikrinių žodžių, pvz., Mitanijos valdovo *Mattiwaza* vardo (XIV a. pr. m. e. vidurys), kur *-waza* siejama su skr. *vāja-* 'pergalinga jėga', plg. lot. *vegeo*. Tą patį rodo ir arijų kilmės skoliniai hetitų tekstuose, rašytuose XV a. pr. m. e., pvz., *panza* 'penki' (plg. skr. *pañca* iš ide. **penk^{u}e*). Italų indoeuropeistas V. Pizanis (Pisani) mano, kad apie 1000 m. pr. m. e. tasai virtimas buvo jau pasiekęs frigus, ne vėliau kaip 500 m. pr. m. e. – apėmęs trakų, tuoj po to ir ilirų plotus, paskui (jau

gerokai nusilpęs) slinkęs tolyn į vakarus baltų bei slavų link. Tačiau visais šiais klausimais dar anaiptol nėra vieningos nuomonės.

Nepaisant viso to, ide. **k*, **ĝ*(*h*) virtimas tyrinėtojų ir toliau laikomas labai svarbia ir viena iš pagrindinių indoeuropiečių dialektinių izoglosų.

Vėliau indoeuropeistai yra bandę įvairiai kitaip aiškinti prokalbės suskilimą, prikūrė įvairių hipotezių apie to skilimo eigą. Tos hipotezės daugiau remiasi išprotavimu negu nenuginčijamais faktais, kurių dar vis nepavyksta apčiuopti. Ir toliau neretai vis kalbama apie pirmykštį prokalbės vakarinį ir rytinį arealą, tik ne visi tyrinėtojai tas pačias kalbas iš jų kildina. Antai vokiečių kalbininkas (šveicarų kilmės) V. Porcigas prie kalbų, kilusių iš rytinio arealo, linkęs priskirti graikų, tocharų ir hetitų, kurios šiaip jau yra kentuminės.

Buvo nemaža bandymų ir įvairiai kitaip klasifikuoti pirmykščius indoeuropiečių dialektus. Pvz., bulgarų kalbininkas V. Georgijevas išskiria tokias keturias tų dialektų grupes: šiaurinę – iš čia kildinami baltai, slavai, germanai ir, matyt, tocharai, vakarinę – keltai, italikai, ilirai, centrinę – graikai, albanai, arijai, armėnai, trakai, frigai, ir pietinę – anatolai (hetitai ir kt.).

Šiuo metu ypač madinga prokalbę skirstyti į centrinį ir periferinį arealus. Iš centrinio arealo daugelis tyrinėtojų (ne visi!) kildina satemines kalbas. Apie centrinį arealą grupuojami (ne visų vienodai) periferiniai dialektai, kaip antai, išskiriami vakariniai, davę pradžią italikų, keltų ir germanų kalboms, toliau nuo šių esą buvę protograikų dialektai, artimi priklausiusiems centriniam arealui, dar toliau ėję rytiniai dialektai, iš kur kildinamos abi tocharų kalbos, ir pagaliau – anksčiausiai nuo visų kitų atsiskyręs dialektas, davęs pradžią anatolų kalbų grupei.

Pagal V. Ivanovą ir T. Gamkrelidzę, tam tikrame indoeuropiečių prokalbės areale anksti (jau IV tūkst. pr. m. e.) ėmusi formuotis būsimųjų anatolų prokalbė. Maždaug tuo pačiu metu išsiskyrusi graikų-armėnų-indoiranėnų dialektų grupė, iš kurios savo ruožtu atsiskyręs indoiranėnų dialektas (ne vėliau kaip III tūkst. pr. m. e.) ir protograikai (II tūkst. pr. m. e. viduryje). Likę indoeuropiečių prokalbės dialektai, išskyrus būsimuosius tocharus, nuklydusius toli į rytus, dar kurį laiką sudarę gana vieningą kalbinį vienetą. Jį vartoję indoeuropiečiai ilgainiui patraukę (matyt, keliomis bangomis) į vakarus, per Uralo – Volgos stepes prie šiaurinių Juodosios jūros pakrančių, o iš čia – į Europą.

Palikę nuošaly hipotezes apie indoeuropiečių prokalbės suskilimo procesą ir pačią ankstyvąją dialektų raidą, susipažinkime su ta padėtimi, kurią fiksuoja seniausieji istorijos šaltiniai. Tai padės ne tik geriau išryškinti senųjų migracijų kryptis, patį prokalbės skilimo procesą (jo vėlyvąją fazę), bet ir, svarbiausia, susipažinę su kitų indoeuropiečių šakų likimu, geriau galėsime suvokti istoriją tos šakos, iš kurios kilo lietuvių kalba, lengviau bus išryškinti mūsų protėvių kalbos genetinius ryšius su kitomis indoeuropiečių šakomis, jos užimamą vietą didžiojoje indoeuropiečių kalbų šeimoje.

Visų pirma reikia konstatuoti, kad senieji indoeuropiečiai patys nebuvo sukūrę jokios rašto sistemos ir į istoriją įėjo vėliau negu tais laikais, kai senovės egiptiečiai, šumerai, akadai, asirai, elamitai, Egėjo kultūros atstovai (senieji Graikijos bei rytinių Viduržemio jūros pakraščių gyventojai), Indijos Mohendžodaro bei Harapos kultūros atstovai, taip pat kinai kūrė didžiąsias civilizacijas. Susidūrę su aukštesnę civilizaciją pasiekusiomis gentimis, indoeuropiečiai iš jų perėmė raštą ir pateko į jų rašytinius šaltinius.

Apžvalgą pradėkime nuo azijinių (anksčiausiai Azijoje aptinkamų) indoeuropiečių šakų, be to, tų, kurios į istorijos šaltinius pateko anksčiausiai ir kurių rašytiniai paminklai yra patys seniausi.

Azijinių kalbų raida

Anatolai

Daugelis indoeuropeistų mano, kad iš prokalbės anksčiausiai išsiskyrė dialektas, davęs pradžią vadinamajai anatòlų, arba hetìtų-lùvių (kiti dar vadina Maž. Azijos) kalbų šakai, kurios svarbiausias atstovas – hetìtų kalba.

Šios kalbos tekstai yra patys seniausi iš visų indoeuropiečių kalbų, siekia XVIII a. pr. m. e. Tie tekstai buvo iššifruoti tik 1915 m. čekų mokslininko B. Hrozno (Hrozný). Ilgą laiką mokslas apie hetitus ir jų kalbą bemaž nieko nežinojo. Tebuvo žinoma, kad hetitai II tūkst. pr. m. e. buvo sukūrę Maž. Azijoje galingą imperiją, kuri minima Egipto, Babilonijos ir Asirijos šaltiniuose. Hetitų vardas pateko net į bibliją. 1906–1912 m. vokiečių archeologo H. Vinklerio organizuota ekspedicija Turkijoje prie Bohazkėjaus kaimo (Boghaz-köy, 150 km į rytus nuo Ankaros) atkasė sugriautą hetitų sostinę Hātusą. Tarp kitų iškasenų

čia buvo rastas hetitų raštų archyvas: apie 13 tūkstančių dantiraščio plytelių (vėliau prirankiota dar apie 3 tūkstančius). Daugumas tų plytelių turėjo įrašus hetitų kalba. Iššifravus tuos tekstus, paaiškėjo daug ne tik hetitų imperijos, bet ir kitų to regiono šalių istorijos paslapčių.

Kraštas, kur istorijos priešaušry randame hetitus, buvo vadinamas Hãtija (Hatti). Tai nedidelė šalis Maž. Azijos šiaurės rytų dalyje (Kapadòkijoje), esanti Hãlio upės (dab. Kizil Irmako 'Raudonoji upė') vingyje. Pirmykščiai Hatijos gyventojai buvo hãtai – ne indoeuropiečių kilmės gentis. Juos pavergė čia atsikėlę indoeuropiečiai, patys ilgainiui gavę vardą nuo senųjų gyventojų, nes hatai ir hetitai – tai to paties vardo du variantai[12].

Kada indoeuropiečių gentis, dabar vadinama hetitais, atsikėlė į Hatiją, mokslininkai nesutaria. Linkstama manyti, kad tai turėjo būti ne anksčiau kaip IV tūkst. pr. m. e. pabaigoje ir ne vėliau kaip III tūkst. viduryje ar net pabaigoje.

Dar daugiau ginčų kelia klausimas, iš kur jie atsikėlė. Pačių hetitų šaltiniuose apie atsikėlimą nekalbama. Tyrinėtojai yra sukūrę įvairių hipotezių. Tos hipotezės daugiausia priklauso nuo požiūrio į indoeuropiečių protėvynės lokalizavimą. Antai anksčiau buvo populiari hipotezė apie hetitų atsikėlimą per Balkanus, vėliau mokslininkų akys nukrypo į Kaukazą, nes manyta, kad indoeuropiečių protėvynė buvusi kažkur į šiaurę nuo Juodosios jūros. Dabar pasigirsta balsų, jog hetitai esą atsikėlę kažkur netoli iš Maž. Azijos, kad jie vos ne autochtonai, nes protėvynės imta ieškoti į rytus nuo Maž. Azijos.

Iš pačių hetitų tekstų matyti, kad jie buvo geri žirgų augintojai ir raiteliai (rastas net specialus žirgų mokymo vadovėlis), turėjo labai ištobulintus kovos vežimus, kurie kėlė siaubą priešams. Manoma, kad hetitai pirmieji išrado geležinį durklą. Visa tai ir padėjo jiems įsitvirtinti naujoje šalyje ir sukurti galingą imperiją, siekusią net Siriją, trumpam užėmusią Babiloną, konkuravusią su Egiptu. Nuo XIII a. pr. m. e. toji

[12] Plg. tekstuose vartojamą šalies pavadinimą *Hatti*, sostinės vardą *Hattusas*, biblinius hetitų vardus graikiškai Χετταῖοι, rusiškai *хет(т)еяне*, angliškai *Hettites*, vokiškai *Hethiter*. Hatijoje apsigyvenę indoeuropiečiai patys šiuo vardu (plg. *hattili* 'hetitiškai') vadino autochtonus gyventojus, sau taikydami nesìtų (plg. *nasili* 'nesitiškai') vardą, padarytą nuo Nesos miesto pavadinimo. Tačiau mokslininkai dabar *nesitų* vardo tiems indoeuropiečiams vadinti nevartoja. Visuotinai įsigalėjo *hetitų* (rus. *хетты*) terminas, o autochtonams vadinti, vengiant terminologinės painiavos, paliktas variantas *hatai* (rus. *хатты*), kartais dar sakoma *protohatai*, net *protohetitai* (rus. *протохатты*, *протохетты*).

imperija ėmė silpti. XII a. pradžioje ją sunaikino vadinamosios „jūrų tautos“ – frigai ir kiti. Tam tikros buvusios imperijos liekanos – atskiros hetitų kunigaikštystės išsilaikė iki VIII a. pr. m. e., paskui jas pavergė Asirija.

Hetitai buvo ne vien geri kariai, bet ir žemdirbiai. Jie kultivavo neirigacinio tipo žemdirbystę, taip pat vertėsi gyvulininkyste, ypač avių auginimu, be to, garsėjo amatais. Kasė akmens anglis ir gaminosi metalų. Klestėjo prekyba, ypač su gretimomis Artimųjų Rytų ir Viduržemio jūros šalimis.

Hetitų kultūra buvo glaudžiai susijusi su kitų Artimųjų Rytų šalių, ypač Babilonijos, kultūra, stipriai jos veikiama. Tai matyti ir iš mitologijos, ypač dievų panteono, kurį sudarė įvairių šalių, daugiausia nugalėtųjų, dievai. Hetitų raštuose pasitaikantys hatų kalbos teksto fragmentai yra ritualinio pobūdžio (maldos, užkeikimai ir pan.), o tai rodo, kad šią kalbą hetitai vartojo kulto reikalams. Taigi jų dvasinė kultūra formavosi stipriai veikiama autochtonų hatų.

Rašyti hetitai išmoko iš neindoeuropiečių. Jie vartojo akadų (= babiloniečių) bei šumerų dantiraštį, pritaikę jį savo kalbai. Raštininkai neretai hetitų žodžius tiesiog pakeisdavo akadų ir šumerų ideogramomis. Taigi raštininkai turėjo mokėti šias kalbas. Bohazkėjaus archyve rasta tam tikrų šumerų-akadų-hetitų žodynėlio (skirto greičiausiai mokytis) nuotrupų, taip pat teksto fragmentų akadų, šumerų, huritų (visos ne indoeuropiečių kilmės) ir luvių, palų (giminingų hetitams) kalbomis.

Seniausias hetitų kalba tekstas yra jų valdovo Anito plytelės (XVIII a. pr. m. e.). Iš kitų seniausių paminklų minėtinas Hatusilio I testamentas (hetitų ir akadų kalbomis, XVI a.), Telepino deklaracija (XVI a. pabaiga), valdovų autobiografijos, įvairūs valstybės kanceliarijos raštai, juridiniai ir diplomatiniai dokumentai, religiniai bei mitologiniai tekstai ir kt. Ypač daug tekstų iš XIV–XIII a. Yra ir grožinės literatūros kūrinių, tarp jų didžiausio senovės Mesopotamijos literatūrinio veikalo – Gilgamešo epo (šumerų kilmės) vertimo nuotrupos.

Hetitų kalba, matyt, buvo vartojama ne tik Hatijoje, bet plito ir kitur po visą imperiją, ypač valstybės raštinėse. Kaip rašto kalba ji susiformavo XVII–XVI a. Manoma, kad ją, kaip šnekamąją kalbą, liautasi vartoti jau XIV–XIII a., vėliau ji liko tik raštinėse.

Dantiraštis ne visais atvejais perteikia hetitų kalbos ypatybes, juoba kad raštininkai neretai vartojo akadų ir šumerų ideogramas, kuriomis pakeisdavo prasmės požiūriu tapačius hetitų kalbos žodžius.

Tyrinėtojai hetitų kalboje randa daug neindoeuropiečių kalbų elementų, ypač leksikoje. Apskaičiuota, kad tik 20% tekstuose užfiksuotų žodžių yra neabejotinai indoeuropiečių kilmės, o 80% sudaro tokie, kurių indoeuropiečių leksikos duomenimis paaiškinti negalima. Bemaž ištisai neindoeuropietiškos kilmės asmenvardžiai ir vietovardžiai. Esama svetimos kilmės ir gramatinės struktūros elementų, net atskirų morfemų. Visi tie svetimi elementai turėjo atsirasti hetitams maišantis su vietinėmis neindoeuropiečių gentimis ir dėl aukštesnį civilizacijos laipsnį pasiekusių Artimųjų Rytų šalių įtakos.

Be abejo, hetitų kalbą turėjo ypač stipriai veikti autochtonų hatų kalba, tačiau tą įtaką išryškinti nelengva, nes apie pačią hatų kalbą žinoma visai nedaug. Sprendžiant iš trūktinų ir labai netiksliai užrašytų hatų tekstų, ši kalba savo struktūra buvo labai skirtinga nuo indoeuropiečių (pvz., joje priešdėliai atlikdavo galūnių funkcijas), spėjama, galėjusi būti gimininga kai kurioms Kaukazo (pvz., abchazų-adygėjų) kalboms.

Hetitams didelę įtaką turėjo Babilonijos kultūra, kurią jie perėmė daugiausia per huritų (II tūkst. pr. m. e. šiaurės Mesopotamijoje išplitusi neindoeuropiečių kilmės kalba) tarpininkavimą. Raštingieji hetitai mokėjo ir semitiškos kilmės babiloniečių, t. y. akãdų, kalbą. Taip pat bent dalis jų turėjo mokėti Mesopotamijos kultūros pradininkų ir dantiraščio išradėjų šumèrų kalbą, kurios giminystė su kitomis pasaulio kalbomis iki šiol dar nenustatyta. Šios kal̃bos taip pat bus tam tikru mastu veikusios hetitus.

Lyginant su kitomis indoeuropiečių kalbomis, užfiksuotomis seniausiuose jų paminkluose, hetitų kalba (ir apskritai visa anatolų kalbų grupė) išsiskiria kai kuriais savotiškumais. Iš fonetikos ypatybių ypač reikia nurodyti liežuvio užpakalinę pučiamąją priebalsinę fonemą *ḫ*, kuri daugeliu atvejų atitinka rekonstruojamus indoeuropiečių laringalus, kitose kalbose jau seniai išnykusius. Mokslininkų nuomone, tai didelis hetitų kalbos archaizmas.

Hetitų morfologija pasižymi tuo, kad joje esama gramatinių formų, kurių nėra kitose indoeuropiečių kalbose (bent dalis jų gali būti substratinės kilmės), antra vertus, joje trūksta kai kurių tokių gramatinių kategorijų ir formų, kurios būdingos kitoms senosioms indoeuropiečių kalboms. Antai hetitų kalbos daiktavardžiai yra tik dviejų giminių: „bendrosios“, dar nediferencijuotos į vyriškąją ir moteriš-

kąją, ir bevardės. Toji dviejų giminių sistema, tyrinėtojų nuomone, turinti atspindėti indoeuropiečių prokalbės ankstesniam periodui rekonstruojamas „aktyviąją“ ir „pasyviąją“ gimines. Taigi ir šiuo atveju hetitai greičiausiai bus išlaikę senovę. „Aktyviosios“ giminės diferenciacija į vyriškąją ir moteriškąją, matyt, įvyko jau po anatolų kalbų šakos atsiskyrimo nuo kitų indoeuropiečių.

Hetitų bevardės giminės daiktavardžiai gerai išlaikė senovinį heteroklitinį linksniavimo tipą, pasižymintį tuo, kad nominatyvas-akuzatyvas turėjo *r*, o kiti linksniai *n* kamiengalius. Kitų indoeuropiečių kalbų net seniausiuose paminkluose šio archaiško linksniavimo tipo tėra tik reliktai. Tačiau hetitų kalboje visai nėra kitose kalbose labai produktyvaus *ā* kamieno. Tai gali būti susiję su moteriškosios giminės nebuvimu, nes *ā* kamieno daiktavardžiai paprastai būna moteriškosios giminės.

Hetitų kalbos linksniavimo sistemos savotiškumą sudaro palyginti menka daugiskaitos formų diferenciacija (dviskaitos visai nėra): genityvas ir datyvas-lokatyvas turi tą pačią galūnę, sutampančią su vienaskaitos genityvo fleksija. Ši ypatybė tyrinėtojų įvairiai aiškinama: vieni joje įžiūri didelį archaizmą, kiti – vėlesnio linksnių sinkretizmo rezultatą (tuo pastaruoju laiku vis labiau abejojama).

Gana paprasta hetitų kalbos veiksmažodžių asmenavimo sistema: tik du sintetiniai laikai ir dvi nuosakos. Daugelis tyrinėtojų linkę manyti, kad ši kalba neteko pirmykščių aoristo, perfekto, konjunktyvo ir optatyvo. Tačiau visiško aiškumo nėra, nes, kaip anksčiau sakyta, indoeuropiečių prokalbės veiksmažodžio modelis dar nėra kaip reikiant paaiškėjęs. Hetitų veiksmažodžio savotiškumą sudaro dar ir tai, kad šalia vadinamosios *-mi* asmenuotės (kur 1. sg. formos baigiasi galūne *-mi*) čia yra dar ir neaiškios kilmės *-ḫi* asmenuotė (1. sg. formos baigiasi *-ḫi*), turinti skirtingas tik vienaskaitos galūnes.

Minėtinas dar gausus dalelyčių vartojimas. Jos kartu su bekirčiais įvardžiais ir kitais enklitikais sudaro sudėtingus kompleksus, paprastai esančius sakinio pradžioje.

Be hetitų kalbos, anatolų grupei priklausė dar kelios giminingos kalbos, apie kurias palyginti nedaug težinome. Bene žinomiausia iš jų – l ù v i ų kalba.

Luviai Hetitų imperijos metu gyveno Lùvijoje, didokoje srityje Maž. Azijos pietuose. Manoma, kad jie čia atsikėlė net anksčiau už

hetitus. Buvo sukūrę dvi valstybes, kurias hetitai nugalėjo ir pavergė. Žlungant Hetitų imperijai, tos pačios „jūrų tautos", kurios sugriovė hetitų valstybę, privertė ir dalį luvių pasitraukti į rytus, ypač į šiaurės Siriją. Čia luviai įkūrė keletą smulkių kunigaikštysčių ir, tęsdami Hetitų imperijos tradicijas, patys vadinosi hetitais[13]. Tas kunigaikštystes VIII a. pr. m. e. pabaigoje galutinai sunaikino Asirija.

Luvių kalba, kiek galima spręsti iš jos nuotrupų hetitų raštuose (atskirų žodžių ir posakių), buvo panaši į hetitų kalbą. Ji išlaikė net kai kuriuos archaiškesnius bruožus negu hetitų kalba. Antai luvių kalboje veiksmažodžių prezentas turėjo sveiką indoeuropiečių 3. sg. galūnę *-ti* ir 3. pl. *-nti*, kurios hetitų kalboje dėl *t* prieš *i* virtimo afrikata buvo tapusios *-zi* ir *-nzi* *(z= c)*.

Tyrinėtojai luvių kalbos tarme laiko vadinamąją hieroglifinę „hetitų" kalbą, kurios šiek tiek paminklų yra iš Hetitų imperijos laikų, bet daugiausia tokių, kurie buvo parašyti „hetitų" (= luvių) kunigaikštysčių epochoje (X–VIII a. pr. m. e.). Tai hieroglifiniai įrašai akmenyse ir kitur, rasti daugiausia Sirijoje. Mokslininkams jie buvo žinomi jau nuo XIX a. pradžios, bet juos išskaityti pavyko tik po to, kai 1947 m. prie Karpėtės (rytų Kilikija, Maž. Azijoje) buvo rasta bilingva finikiečių ir hieroglifine „hetitų" kalbomis. Mokslininkų susidomėjimą ypač kelia tai, kad šioje kalboje yra aiškių satem elementų (hetitų ir kitos anatolų kalbos buvo kentuminės).

Hetitų ir luvių kalboms artima p ã l ų kalba, galbūt net tarpinė tarp jų. Ji buvo vartojama Pãloje, į šiaurės vakarus nuo Hatijos. Palų kalbos fragmentų (glosų, nedidelių teksto nuotrupų) išliko tarp hetitų raštų Hatuso (dab. Bohazkėjaus) archyve. Ši kalba išnyko dar Hetitų imperijos laikais (II tūkst. pr. m. e.). Palų kalboje, kaip ir luvių, buvo išlikusios sveikos indoeuropiečių prezento galūnės 3. sg. *-ti* ir 3. pl. *-nti*.

Anatolų grupei dar priklausė lỹdų, kãrų ir lỹkų kalbos, kuriomis buvo šnekama Maž. Azijos pietvakarių dalyje, neįėjusioje į Hetitų imperiją. Šiomis kalbomis parašytų tekstų tėra tik menkos nuotrupos ir iš vėlesnių laikų. Jie rašyti alfabetu, artimu graikų raštui. Dėl trūktinų rašto paminklų apie šias kalbas žinome visai nedaug: galima išryškinti tik kai kuriuos fonetikos bruožus, atskirus žodžius, vieną kitą morfologijos ypatybę.

[13] Manoma, kad šie „hetitai", o ne tikrieji, pateko į bibliją.

Be indoeuropiečių dialekto, davusio pradžią anatolų kalbų šakai, iš prokalbės labai anksti turėjo išsiskirti ir tas dialektas, iš kurio išsirutuliojo tochārų kalbos. Tačiau šių kalbų rašytiniai paminklai yra iš laikotarpio, daugiau kaip 2 tūkstančiais metų vėlesnio, palyginti su seniausiais užfiksuotais anatolų (hetitų) tekstais.

Apie tocharų kalbų šaką mokslininkai sužinojo tik XX a. pradžioje, kai dab. Kinijos Liaudies Respublikos vakarinėje dalyje (vadinamajame Rytų Turkestane), Turfāno, Karašāro ir Kùčos miestų apylinkėse (Sincziano provincija), buvo rasti ir vokiečių mokslininkų E. Zygo (Sieg) bei V. Zyglingo (Siegling), taip pat kitų, iššifruoti šių kalbų tekstai. Tai buvo budistinių sanskrito raštų vertimai (šiek tiek yra medicininių ir kitokių), rašyti jau mūsų eros V–VIII a. vienu iš indų rašto variantu. Tie tekstai rodo buvus du skirtingus tocharų dialektus, tiksliau dvi giminingas kalbas, kurias sąlygiškai imta vadinti tocharų *A* ir tocharų *B* kalbomis[14]. Kadangi tekstai yra pažodinis vertimas iš sanskrito, tai tikrąją to meto kalbos būklę atspindi gana prastai. Tyrinėti tocharų kalbas trukdo dar ir tai, kad išliko ne ištisiniai tekstai, bet daugiausia tik atskiri jų fragmentai (atsitiktiniai lapai).

Iki šiol atlikti tocharų kalbų tyrinėjimai rodo, kad šios kalbos iki palyginti vėlyvos tekstų fiksacijos jau buvo nuėjusios ilgą raidos kelią ir labai pakitusios. Jos buvo stipriai paveiktos vietinių neindoeuropiečių kalbų substrato, smarkiai nutolo nuo indoeuropiečių prokalbės. Antai neteko skirtumo tarp skardžiųjų ir dusliųjų priebalsių (teliko duslieji). Sudėtinga indoeuropiečių morfologinė struktūra buvo gerokai suprastinta ir perdirbta, ypač vardažodžių linksniavimas. Išliko tik palyginti nedidelis procentas žodžių, turinčių neabejotinai indoeuropietišką etimologiją. Tačiau tocharų kalbose yra ir

[14] Pirmoji dar kartais vadinama *rytų tocharų*, arba *turfānų, karašārų* (mat jos tekstai iš Turfano ir Karašaro apylinkių), antroji – *vakarų tocharų*, arba *kùčų* (tekstai iš Kučos apylinkių), kalba. Ir pats terminas *tochārai* nėra tikslus. Kaip šiomis kalbomis šnekėję žmonės patys save vadino, mes nežinome. Imta juos vadinti tocharais dėl tekstuose minimo etnonimo *tochri*, kuris sutapatintas su Baktrijoje (dab. Uzbekijos ir Tadžikijos pietuose, Afganistano šiaurėje) gyvenusia gentimi, graikiškai vadinama τόχαροι, nors ši gentis greičiausiai priklausė iranėnų kalbų grupei. Nors kai kurie mokslininkai ir protestavo, terminas *tocharai* visuotinai įsigalėjo.

labai senų indoeuropiečių kalbinės sistemos bruožų, rodančių, jog šios kalbos kilo iš senos indoeuropiečių prokalbės raidos pakopos.

Mokslininkus ypač sudomino tai, kad tocharų kalbų šaka, labiausiai nutolusi į rytus iš visų indoeuropiečių, turi neabejotinų kentum ypatybių. Stebina ir tai, kad ji pasirodė neturinti specifinių bendrybių su arijų (indoiranėnų) šaka, vienintele iš indoeuropiečių, esančia netoliese. Linkstama manyti, kad tocharai į Azijos gilumą atsikėlė anksčiau už arijus ir buvo kilę iš kito, negu šie, indoeuropiečių dialektinio arealo.

Indoiranėnai

Anatolų ir tocharų kalbos iki šių dienų neišliko. Pirmosios galutinai išnyko apie IV a. pr. m. e., antrosios – tik daugiau kaip po tūkstančio metų. Trečioji azijinė indoeuropiečių kalbų šaka – indoiranėnų – išliko iki šių dienų ir yra labai išplitusi: jos kalbomis dabar šnekama nuo rytinių Turkijos pakraščių iki Indokinijos pusiasalio ir nuo Himalajų kalnų šiaurėje iki Indijos vandenyno pietuose.

Šių kalbų pirmuosius pėdsakus aptinkame Artimuosiuose Rytuose. Šiaurės Mesopotamijoje, Eufrato upės aukštupyje, XVII a. pr. m. e. buvo susikūrusi Mitãnijos valstybė, vėliau gerokai išplitusi ir egzistavusi iki XIII a. pr. m. e. Pasirodo, šios valstybės kūrėjai buvo indoiranėnų kilmės gentis, pavergusi vietinius gyventojus huritus ir sudariusi valdantįjį valstybės sluoksnį, nors ilgainiui pati ištirpusi huritų masėje. Tai matyti iš Mitanijos valstybės 1500–1300 pr. m. e. dokumentų, rašytų dantiraščiu, kuriuose užfiksuoti valdovų vardai yra aiškiai indoiranėnų kilmės. Tos pačios kilmės asmenvardžių pasitaiko ir gretimų valstybių dokumentuose, rašytuose asirų ir babiloniečių kalba.

Su Mitanija artimus ryšius (tiek taikos, tiek karo) palaikė ir Hetitų imperija. Bohazkėjaus archyve yra nemaža tekstų, kuriuose užfiksuota indoiranėnų kilmės mitaniečių vardų, net atskirų žodžių. Ypač svarbiu dokumentu laikytina apie 1350 m. pr. m. e. Hetitų valdovo Supiliumo ir Mitanijos valdovo Mativazos (indoiranėnų kilmės vardas) sudaryta sutartis, kurioje prisiekiama indoiranėnų dievais. Tokios kilmės dievų vardai minimi ir kasitų dinastijos (apie 1750–1170 m. pr. m. e.) Babilonijoje dokumentuose. Visa tai rodo, kad anuomet Artimuosiuose Rytuose būta ne tik indoiranėnų kilmės kalbos, bet ir religijos.

Manoma, kad ir žirgo, kaip kovos priemonės, pasirodymas Artimuosiuose Rytuose yra susijęs su Mitanijos indoiranėnais. Hetitų sostinės archyve rasto žirgų priežiūros ir treniravimo vadovėlio autorius buvo mitanietis Kikulis. Ten net vartojami kai kurie indoiranėnų kilmės žirgininkystės terminai. Nėra abejonės, kad žirgų ir ypač kovos vežimų panaudojimas kare anuomet turėjo labai didelę reikšmę (ją galima palyginti tik su tankų vaidmeniu mūsų amžiaus pirmojoje pusėje) ir iš esmės palengvino indoiranėnų gentims vėliau užkariauti didžiulius plotus nuo Mesopotamijos iki Indijos.

Kada indoiranėnai atsirado Mitanijoje, sunku pasakyti. Jie palaipsniui okupavo vis didesnius plotus, ir toji okupacija pasibaigė apie 1500 m. pr. m. e. Taigi įsiveržimo į šį kraštą pradžia turėjo būti gerokai anksčiau, juoba kad dokumentuose nėra užuominų, jog jie būtų buvę ateiviai. Taip pat neaišku, iš kur jie atsikėlė. Indoiranėnų kilmės labai senų skolinių buvimas ugrų-finų kalbose verčia manyti, kad atsikelta kažkur iš šiaurės.

Matyt, indoiranėnų slinkimas į Artimuosius Rytus ir toliau į Vidurinę Aziją sudarė vėlesnę, po tocharų ir hetitų, indoeuropiečių ekspansijos bangą. Jie slinko vietomis, kur jau būta indoeuropiečių, todėl jų kalba buvo mažiau paveikta svetimo substrato, mažiau nutolo nuo indoeuropiečių prokalbės. Išliko iš esmės sveika senoji gramatinė struktūra. Iš ryškesnių fonetinių pakitimų nurodytina *ă*, *ĕ*, *ŏ* sutapimas į vieną balsį *ă*, ide. *ə* virtimas *i*, vietoj ide. *s* tam tikrais atvejais (po *ĭ*, *ŭ*, *k*, *r*) atsiradimas *š* tipo priebalsių ir kt.

Šiandien sunku nustatyti Mitanijos indoiranėnų ryšį su tais savo giminaičiais, kurie atsidūrė Vidurinėje Azijoje ir davė pradžią indų ir iranėnų kalbų atšakoms. Mitaniečių kalbos fonetika rodo senesnę raidos stadiją, dar išlaikiusią dvibalsį *ai* vietoj vėlesnio indų ir iranėnų monoftongo *ē*. Greičiausiai tai buvo tos pačios indoiranėnų šakos skirtingos gentys.

Pastarieji, t. y. indų ir iranėnų protėviai, save vadino ārijais (plg. skr. *āryas*, av. *airya-*, s. persų *ariya-*), t. y. „kilniaisiais“. Maždaug iki 1500 m. pr. m. e. tie arijai dar turėjo sudaryti vieną etninę grupę, kalbėjo viena kalba, turėjo vienodus papročius ir garbino tuos pačius dievus. Tai matyti iš seniausių indų ir iranėnų raštijos paminklų (vėdų himnų ir Avèstos) palyginimo. Šių paminklų kalba dar tebėra labai panaši, bemaž dvi vienos kalbos tarmės. Seniausių indų himnų (Rigvèdos) eiliuotoje kalboje esama sakinių, kuriuos lengvai, atsižvelgiant į vėlesnius fonetinius pakitimus, pažodžiui galima išversti į

Avestos (iranėnų) kalbą, išlaikant ne tik tas pačias gramatines formas, bet ir skiemenų skaičių bei metriką.

Arijai kurį laiką gyveno Vidurinėje Azijoje ar Irane ir vertėsi gyvulininkyste. Ilgainiui jie ėmė slinkti tolyn į pietryčius. Vieni iš jų įsitvirtino kažkur dabartiniame Irane[15], kiti apie 1500 m. pr. m. e. patraukė dar toliau, į dabartinę Indiją. Tada prasidėjo ryškesnis arijų kalbos skilimas į dvi tarmes, davusias pradžią dabartinėms indų ir iranėnų kalboms[16].

Į Indiją arijai įsiveržė *ánsā ráthena* ('su vežėčiomis ir kovos vežimais' Rigveda III 33, 10) iš dabartinio Afganistano teritorijos per Kabùlo upės slėnį ir Bolãno tarpukalnę. Derlingose Indo[17] upės lygumose jie susidūrė su aukštos kultūros vietiniais gyventojais, kalbėjusiais greičiausiai dravìdų šeimos kalbomis. Rigvedoje tie vietiniai gyventojai pravardžiuojami dãsijais, t. y. priešais, netikėliais, barbarais. Arijai žiauriose kovose palaužė atkaklų jų pasipriešinimą (tai atsispindi Rigvedos himnuose ir kituose senosios indų raštijos paminkluose), sugriovė jų miestus (dab. Mohendžodãro, Harãpos ir kt.), išžudė daug žmonių, kitus pavergė. Įsikūrę naujose žemėse, arijai priėmė nemaža vietinės kalbos ir kultūros elementų. Tyrinėtojų nuomone, vietinių gyventojų materialinė ir dvasinė kultūra daugeliu atvejų buvusi aukštesnė už įsibrovėlių, kurie atrodę lyg nuožmūs klajokliai, palyginti su didingus miestus (su kelių aukštų namais, požemine kanalizacija ir prabanga!) sukūrusiais vietiniais, turėjusiais net raštą (iki šiol neiššifruotas). Manoma, kad daugeliui specifinių dabartinės Indijos kultūros elementų (induizmas, jogų mokslas, nacionaliniai drabužiai ir kt.) pradžią davė būtent vietiniai nearijai.

Nuo Indo upės arijai brovėsi tolyn į Gango baseiną, o iš čia – dar toliau į pietus. Ilgainiui arijų kilmės kalbos užliejo didelę Indostano pusiasalio dalį, tik jo pietuose ir vietomis viduryje ir šiaurėje iki šių dienų išliko senosios dravidų ir mundų šeimų kalbos, gerokai paveiktos arijų kalbos.

[15] Pavadinimas kilo iš to paties arijų vardo: *Īrãn* iš Avestos *airya-* daugiskaitos genityvo formos.

[16] Yra ir pereinamųjų tarp indų ir iranėnų kalbų, pvz., kafìrų kalbos Dardistanė (šiaurės vakarų Indijoje).

[17] Sen. indų kalba *sindhus* 'upė'. Iranėnų kalbose *s-* virto *h-*, iš čia *Hinduš*, graikų Ἰνδος. Iš upės vardo graikai pasidarė šalies pavadinimą, kurį perėmė kitos Europos tautos. Patys indai savo šalį vadino kitaip (pvz., sanskrito kalba *Bhãrata*), be to, ne vienu vardu.

Indijoje ilgainiui susiformavo savita kultūra, sudaryta iš atneštinės arijų ir vietinės kultūros elementų. Didelį savotiškumą sudarė kastos – tam tikri uždari žmonių luomai.

Tolesnė Indijos istorija buvo labai sudėtinga. Didysis budizmo propaguotojas karalius Ašoka (272–232 m. pr. m. e.) buvo sujungęs atskiras kunigaikštystes ir sukūręs didelę valstybę, apėmusią beveik visą Indiją (išskyrus pietinę dalį), bet ji iširo Ašokai mirus. Šiaip jau Indijoje ilgą laiką buvo daug mažų valstybių ir valstybėlių, kurių viena kita kartais gerokai išsiplėsdavo. VIII m. e. a. į šiaurės vakarų Indiją įsiveržė arabai, atnešę islamo religiją. XV–XVII a. didelėje Indijos dalyje (šiaurėje, iš dalies viduryje) klestėjo garsioji Mogùlų imperija, kurią valdė islamą išpažįstantys ir persų kalbą vartoję imperatoriai. Šią valstybę XVIII a. pavergė Anglija, visą Indiją pavertusi savo kolonija. 1947 m. Indija tapo nepriklausoma, bet nuo jos atsiskyrė islamiškoji dalis, sukūrusi atskirą Pakistano valstybę, nuo kurios 1971 m. dar atsiskyrė Bangladešo respublika.

Seniausias indoarijų, t. y. Indijos arijų, kalbos paminklas – vėdų[18] himnai. Tai religiniai himnai, giedoti ir dabar Indijoje tebegiedami dievų garbei, sukurti tam tikrų privilegijuoto sluoksnio žmonių – dainių (rišių). Tie himnai ilgą laiką nebuvo užrašyti, bet perduodami iš lūpų į lūpas. Rašto Indijos arijai tada dar neturėjo. Manoma, kad pačius seniausius himnus jie atsinešė įsibraudami į Indiją, taigi bus sukūrę dar prieš XV a. pr. m. e., greičiausiai kur nors Irane ar Vidurinėje Azijoje. Vėliau himnų kūrimas buvo tęsiamas jau Indijoje. Jų išlikimu rūpinosi žyniai, kurie prižiūrėjo, kad himnų kalba nebūtų iškraipoma. Dėl to himnuose turima daug kalbos archaizmų. Iš atskirų himnų vientisas rinkinys sudarytas tik atsiradus raštui. Kada tai įvyko, ginčijamasi. Linkstama manyti, kad dabartinį pavidalą himnai gavo apie 1000 m. pr. m. e. Taigi jie daugiausia turėtų atspindėti to meto indoarijų poetinę kalbą. Joje jau fiksuojamos tos kalbinės ypatybės, kurias

[18] Žodis reiškia 'šventąją literatūrą'. Tokia reikšmė išsirutuliojo iš 'šventųjų dalykų žinojimo' ir apskritai 'žinojimo' reikšmės. Lietuviškai vartojame moteriškosios giminės formą *vedà*, pl. *vèdos*, gautą iš kitų Europos kalbų (mat indų žodynuose įprasta pateikti tik žodžio kamieną, taigi *veda-*), nors s. ind. žodis *vēdas* (*vēdaḥ*) yra vyriškosios giminės. Taigi vietoj įsigalėjusios moteriškosios giminės formos *vedà*, taip pat himnų rinkinių pavadinimų *Samaveda*, *Jadžurveda*, *Atharvaveda* ir didžiųjų poemų *Mahabharata*, *Ramajana* patys indai iš seno vartojo (kartais taip ir mes pasakome) atitinkamas vyriškosios giminės formas: lietuviškai būtų *vedas*, *Samavedas*, *Jadžurvedas*, *Atharvavedas* ir *Mahabharatas*, *Ramajanas*.

arijų kalba gavo Indijoje, stipriai veikiama vietinių kalbų. Be kita ko, čia jau turimi cerebraliniai garsai (sprogstamieji priebalsiai, artikuliuojami prie kietojo gomurio į viršų išlenktu liežuvio galu), atematinių veiksmažodžių 1. sg. galūnė *-mi* apibendrinta ir tematiniams kamienams. Kirčiuotas metrinis himnų tekstas rodo labai archaišką kirčio pobūdį, kurio vėliau indoarijų kalba neteko.

Vedas sudaro keturi rinkiniai. Seniausias iš jų – Rigveda (himnų veda), kurio atskiros dalys gali būti sukurtos dar prieš 1500 m. pr. m. e. Kiti trys rinkiniai yra vėlesnės kilmės. Rinkinių apimtis didelė, pvz., Rigvedą sudaro 10 knygų (mandalų), turinčių net 1028 himnus (sūktas). Be šių keturių svarbiausių rinkinių, yra dar tam tikrų prozos veikalų, kuriuose aiškinami ir komentuojami pirmieji rinkiniai, dėstomos induizmo dogmos ir pan. Šie prozos kūriniai atsirado dar vėliau, VIII–V a. pr. m. e. Visa ši literatūra vadinama vedų literatūros vardu, o jos kalba – vèdų kalba (kartais dar vartojamas terminas *vediškàsis sanskrìtas*). Visi tekstai parašyti skiemeniniu raštu (vadinamuoju devanāgari), kilusiu iš dar senesnio varianto – brahmi.

Apie V a. pr. m. e. atsirado kitas indoarijų raštų kalbos variantas, vadinamas sanskritù (s. ind. *saṃskṛtam* 'sudarytas, sukurtas, tobulas'), pakeitęs vedų kalbą. Jis nėra išriedėjęs iš vedų kalbos, bet kilęs iš kitos negu vedų kalba šiaurės Indijos arijų tarmės. Jį sutvarkė bei sunormino didysis gramatikas Pāninis. Sanskrito morfologija kiek paprastesnė negu vedų kalbos, pvz., išnyko konjunktyvas, vietoj buvusių 12 bendračių liko tik viena, rašte išnyko akcentuacija ir pan.

Sanskritas, skirtingai nuo religinį atspalvį turėjusios vedų kalbos, buvo pasaulinė literatūrinė kalba. Seniausi jo paminklai – didieji epiniai kūriniai Mahabhārata ir Ramājana. Tai milžiniškos poemos. Pirmąją sudaro net 18 knygų, turinčių per 100 tūkstančių šlòkų (dvigubų eilučių), taigi šis epas savo apimtimi maždaug aštuonis kartus didesnis už Homero Iliadą ir Odisėją, kartu paėmus. Mahabharata galutinai susiformavo apie V–IV a. pr. m. e., nors šios poemos branduolys (pasakojimas apie Bharato ainių kovą) buvo sukurtas gerokai anksčiau. Mažesnėje Ramajanoje apdainuojami didvyrio Ramos žygiai. Šis epas susidarė apie IV a. pr. m. e. – II m. e. a.

Vėliau sanskritu buvo sukurta didžiulė grožinė ir mokslinė literatūra. Sanskritas buvo vartojamas ir per visus viduramžius. Jis tapo didingu Indijos kultūros reiškėju, dariusiu milžinišką įtaką kitoms, net ir neindoeuropiečių kilmės, Indijos kalboms. Dabar sanskritas nėra šnekamoji kalba, tačiau negalima jo vadinti ir mirusia. Šią kalbą Indijoje tebevartoja nemaža rašytojų, mokslininkai ja dažnai bendrauja, yra

sanskrito mokymo ir mokslo įstaigų, išeina laikraščiai, žodžiu, sanskritas Indijoje turi maždaug tokią reikšmę, kokią viduramžių Europoje turėjo lotynų kalba. Garsėja jis ir už Indijos ribų. Juo labai daug remiasi lyginamoji indoeuropiečių kalbotyra. Dėstomas daugelyje pasaulio universitetų. Mums, lietuviams, jis svarbus dar ir tuo, kad turi nemaža bendrų bruožų su lietuvių kalba. Taip yra todėl, kad sanskrite užfiksuotas labai senas indoeuropiečių arijų kalbos variantas, o lietuvių kalba yra apskritai didžiai archaiška, išlaikiusi iki šių dienų tokius senovės indoeuropiečių garsus ir formas, kuriuos daugumas kitų kalbų seniai pakeitė arba visai neteko.

Maždaug nuo V m. e. a. sanskritas buvo jau tik raštų kalba ir neatspindėjo to meto gyvosios žmonių kalbos. Tas gyvąsias ankstyvųjų viduramžių kalbas, užfiksuotas raštuose, vadiname prakrìtais (*prākṛtam*[19] 'liaudies kalba'). Trimis iš jų dar III a. pr. m. e. buvo padaryti garsieji budizmo propaguotojo karaliaus Ašokos įrašai. Kai kurie iš prakritų tapo net sritinėmis literatūrinėmis kalbomis.

Naujosios (dabartinės) kalbos pradėjo išsirutulioti maždaug nuo X m. e. a. Didžiausia iš jų – vadinamoji hindustānų kalba su dviem atmainomis: hiñdi ir uȓdu. Pirmąja iš jų (hindi) dabar šneka apie 130 milijonų žmonių šiaurės Indijoje, šalia anglų kalbos ji yra svarbiausia valstybinė Indijos respublikos kalba, ją norima padaryti bendrine visos Indijos kalba. Urdu variantą vartoja apie 100 mil. žmonių Pakistane (tai valstybinė Pakistano kalba) ir kai kur Indijoje. Kitos plačiau vartojamos dabartinės arijų kilmės kalbos yra bengãlų (apie 95 mil.), bihãrų (55 mil.), marãthų (40 mil.), pendžãbų (35 mil.), gudžarãtų (25 mil.), orìjų (vartojama Orisoje[20], 20 mil.), radžastãnų (20 mil.) ir kt. Indoarijų kilmės yra ir čigõnų kalba. Čigonai iš Indijos išsikėlė V m. e. a. ir vėliau pasklido po visą Europą, iš dalies ir Ameriką. Į Lietuvą čigonai pateko XV a. antrojoje pusėje.

Tie arijai, kurie apie XV a. pr. m. e. būsimiesiems indoarijams nusikėlus į Indiją pasiliko kažkur Vidurinėje Azijoje ar dabartiniame Irane, ilgainiui davė pradžią ariškajai iranėnų atšakai. Prie jos tyrinėtojai linkę priskirti ir skitùs, gyvenusius Juodosios jūros šiaurinių pakrančių stepėse, nuo VII a. pr. m. e. minimus graikų autorių. Net linkstama manyti, kad tai buvusi iš protėvynės besitraukiančių (jei protėvynės ieškosime į šiaurę nuo Juodosios jūros) indoiranėnų liekana. Tačiau graikų istorikas Herodotas, gyvenęs V a. pr. m. e., tvirtina, jog skitai šiame krašte atsiradę tik prieš kokius 200–300 metų, taigi apie VIII–VII a. pr. m. e. Pagal Herodotą, prieš tai čia gyvenę kimèrai, kurie greičiausiai taip pat buvo indoeuropiečiai (sprendžiant iš genčių vadų asmenvardžių). Skitus VII a. pr. m. e. dar mini ir asirai (vardu *iškuza*, *aškuza*), kurių kraštą šie, pereidami Kaukazą, yra puldinėję. 514 m. pr.

19 Sanskritiškas žodis, sukurtas pavadinti „šventojo“ sanskrito priešpriešai – liaudies kalbai.

20 Su šia rytine Indijos valstija Lietuvos TSR palaiko glaudžius draugystės ryšius.

m. e. skitus nesėkmingai bandė pavergti persų valdovas Darijas. Skitai išnyko apie III m. e. a., nepalikę rašto paminklų, išskyrus negausius žodžius (daugiausia tikrinius vardus), minimus antikos autorių. Skitiškos kilmės yra Dnèpro, Dnèstro, Dòno ir kai kurių kitų upių į šiaurę nuo Juodosios jūros pavadinimai. II–IX m. e. a. Kaukaze gyvenusios iranėnų kilmės alãnų gentys, davusios pradžią dabartinei osetìnų kalbai, daugelio tyrinėtojų vedamos iš senųjų skitų.

Į pietus nuo Kaspijos jūros, vakarinėje dabartinio Irano dalyje, I tūkst. pr. m. e. gyveno iranėnų gentis mėdai, kurie asirų minimi nuo X a. pr. m. e. Išsivadavę iš Asirijos valdžios, jie VII–VI a. pr. m. e. turėjo savo galingą valstybę, daugiausia prisidėjo prie asirų valstybės sunaikinimo 612 m. pr. m. e., buvo nukariavę net Maž. Aziją iki Halio upės. Juos 550 m. pr. m. e. pavergė persai. Rašytinių paminklų savo kalba nepaliko. Nepaliko jų ir iš vėlesnių šaltinių žinomi bãktrai, gyvenę Amudarjos upės aukštupyje (maždaug dab. Afganistane), ir į šiaurę nuo jų sògdai (maždaug dab. Uzbekijos TSR).

Labiausiai iš iranėnų genčių anuomet iškilo pérsai, minimi asirų šaltiniuose nuo X a. pr. m. e. Jie sukūrė didžiulę imperiją, kuri savo galybės apogėjų pasiekė Achemenidų dinastijos valdovo Darijo I (521–485 m. pr. m. e.) laikais. Tuomet persai valdė Maž. Aziją, Egiptą, Artimuosius Rytus, Vidurinę Aziją ir šiaurės vakarų Indiją. Persijos imperiją 334–330 m. pr. m. e. nukariavo Aleksandras Didysis. Vėliau Persija išgyveno ilgus sudėtingos savo istorijos amžius (VII m. e. a. tapo islamiška), kol pasiekė mūsų dienas (nuo 1935 m. ji vadinasi Iranas).

Iš senųjų iranėnų kalbų geriausiai mokslui žinomos dvi: Avestos ir senoji persų kalba.

Avestà[21] – Zaratùstros religijos šventraštis. Jos kalba išriedėjo iš senųjų iranėnų rytinių tarmių, kurios buvo kažkur į rytus bei šiaurę nuo Mèdijos (medų valstybės branduolio). Pradėta kurti, matyt, ne ką vėliau už indų vedas. Archaiškoji dalis (himnai) vadinasi gãtos. Šių kalba senumu nenusileidžia vedų kalbai. VI a. pr. m. e. Avesta buvo sutvarkyta, suredaguota bei papildyta pagal Zaratustros mokymą. Ilgą laiką egzistavo žmonių lūpose. Užrašyta aramėjų kilmės rašmenimis tik apie III m. e. a. Avestos kalba, kuri yra archaiškiausia iš visų paliudytų iranėnų kalbų, išnyko VII m. e. a., po arabų invazijos.

Senajai persų kalbai pradžią davė iranėnų tarmės, buvusios dab. Irano pietvakarių dalyje. Šios kalbos paminklai yra Achemenidų di-

[21] Šis žodis, panašiai kaip ir indų *vedos*, reiškia 'žinojimas', 'išmintis', 'įstatymas'.

nastijos persų karalių VI—V a. pr. m. e. dantiraštiniai įrašai, iš kurių svarbiausi yra Darijo I įsakymu iškaltieji Behistùno uolose, prie kelio iš Irano į Bagdadą. Dantiraščiu rašyti persai buvo išmokę iš babiloniečių ir asirų. Šis raštas prastai tiko jų kalbai, todėl visiškai teisingo tos kalbos fonetikos ir morfologijos vaizdo neduoda. Gerokai vėlesni įrašai atlikti aramėjų raštu. Dar naujesnė persų kalbos stadija užfiksuota Sasanidų dinastijos (224–652 m. e. m.) metu pehlevì alfabetu. Toji kalba paprastai ir vadinama pèhlevio kalba.

Viduramžiais persų kalbos plotas gerokai susiaurėjo, daugiausia dėl tiurkų invazijos į šias žemes. Dabartinė persų kalba (oficialioji Irano kalba, apie 10 mil.) iš esmės yra pehlevio kalbos tęsinys, labai atmieštas arabų kalbos žodžiais (vartojamas ir arabų raštas). Iš kitų dabartinių iranėnų kalbų minėtinos *pùštų* (Afganistane ir Pakistane, apie 14 mil.), *kùrdų* (Turkijoje, Irane, Irake, tarybinėse Kaukazo respublikose ir kitur, per 6 mil.), *belùdžių* (Irano ir Pakistano pasieny, 2 mil.), *tadžikų* (Tadžikijos TSR ir kaimynų tarybinėse respublikose, per 1 mil.).

Europinių kalbų raida

Graikai

Anatolų, tocharų ir indoiranėnų šakas ankstyvieji istorijos šaltiniai aptinka Azijoje. Iš tų indoeuropiečių, kurie anksčiausiai randami Europoje, pirmiausia reikia minėti graĩkų šaką. Jų ir rašytìniai paminklai yra patys seniausi iš visų europiečių.

Senoji graikų, kaip ir kai kurių kitų (gal net visų?) europinių indoeuropiečių šakų, teritorija neįeina į tą plotą, kuriame ieškotina indoeuropiečių protėvynė. Į šią teritoriją indoeuropiečiai atsikėlė iš kitur. Atsikeldami ją rado jau apgyventą. Kas buvo tie pirmykščiai Europos gyventojai, šį bei tą galima spręsti tik iš archeologijos duomenų. Iš naujausių tyrinėjimų matyti, jog tie nežinomos kilmės senieji Europos gyventojai savo civilizacija labai skyrėsi nuo atėjūnų indoeuropiečių.

Pagal M. Gimbutienę (JAV), jie daugiausia vertęsi žemdirbyste, tačiau pasižymėję ir kaip metalurgai, net turėję gana didelių vario kasyklų. Gyvenę stambiomis, iki 2,5 km ilgio, gyvenvietėmis, dideliuose, net po 2–3 aukštus, namuose, gražiai išpuoštuose freskomis. Pusiau klajoklių indoeuropiečių būstai buvo nepalyginti kuklesni. Senojoje Europoje jau būta gražių šventyklų, bet gyvenvietės neturėjo jokių įtvirtinimų. todėl karingi indoeuropiečiai jas lengvai užimdavę. Senųjų gyventojų visuomeninė struktūra buvusi matriarchalinė, valdymosi forma – teokratinė monarchija su karaliene (ne karaliumi!) priešakyje. Jie garbinę daugiausia deives, buvę labai taikingi, švelnūs žmonės, mėgę meną. Visa tai sudarė priešingybę karingiems ir vadų vyrų vedamiems indoeuropiečiams.

Ramią, taikingą senųjų Europos gyventojų civilizaciją sugriovė karingi įsibrovėliai. M. Gimbutienės nuomone, indoeuropiečiai plūdo į Europą trimis bangomis. Jų brovimasis prasidėjęs net apie V–IV tūkst. pr. m. e. ir baigęsis III tūkst. pr. m. e. Taigi Europos civilizacija susiformavo iš anų senųjų gyventojų ir atneštinės indoeuropiečių civilizacijos mišinio. Reikia manyti, kad ir atėjūnų indoeuropiečių kalboms, iš pradžių dar genčių dialektams, didelę įtaką turėjo senųjų Europos gyventojų kalbos, apie kurias, deja, nieko nežinome. Jų substratas, be abejo, turėjo gerokai pagilinti jau atsineštą kalbinę diferenciaciją, gal net lėmė čia atskirų šakų susiformavimą. Visai galimas dalykas, kad daug tik atskirose šakose turimų žodžių, ypač tokių, kuriais imta reikšti naujas sąvokas, pvz., metalų pavadinimų, buvo perimta iš senųjų Europos gyventojų. Deja, jų indėliui į vėlesnį indoeuropiečių kalbų formavimosi procesą ištirti šiuo metu dar trūksta duomenų.

Tyrinėtojai tvirtina, kad senosios graikų gentys achãjai, eòlai ir jonẽnai apie 1900 m. pr. m. e. atsikėlė į dab. Graikiją ir Egėjo jūros kraštus iš šiaurės. Čia graikai pamažu asimiliavo aukštos kultūros vietinius gyventojus, paprastai vadinamus pelãzgais. Neaišku, kas buvo tie pelazgai: ar dar anksčiau atsikėlę indoeuropiečiai, ar kiti senieji Europos gyventojai. Atsikėlę graikai perėmė pelazgų civilizaciją ir toliau ją puoselėjo. Taip susidarė vadinamoji Kretos–Mikėnų kultūra. Nuo XV a. pr. m. e. tos kultūros centras persikėlė iš Kretos salos į kontinentą – į Mikėnus (Iliadoje apdainuoto Agamemnono sostinė).

Apie Kretos—Mikėnų kultūrą daugiau pradėta sužinoti tik nuo XX a. pradžios, kai anglų archeologas A. Evansas senajame Knosė atkasė legendinio Kretos valdovo Minòjo rūmus, klestėjusius XX–XVI a. pr. m. e. Vėliau imta intensyviai kasinėti Mikėnus ir kitus kontinentinės Graikijos centrus. Tie darbai tęsiami ir dabar.

Tarp gausybės archeologinių radinių yra ir daug senų rašto paminklų. Jie rašyti dviejų rūšių rašmenimis: hieroglifais (vadinamasis hieroglifinis *A* ir hieroglifinis *B* raštas) ir dvejopu linijiniu raštu (linijinis *A* ir linijinis *B*). Patys seniausi yra hieroglifiniai įrašai. Jie iki šiol tebėra neperskaityti. Neiššifruotas ir linijinis *A* raštas. Bet šių tekstų palyginti nedaug.

Daugiausia yra linijinio *B* rašto paminklų (jie vėlesni už linijinį *A* raštą). Tai per 4000 molio plytelių, rašytų XV–XIII a. pr. m. e. Linijinį *B* raštą iššifravo 1952–1953 m. anglų mokslininkas M. Ventris, kuriam talkininkavo Dž. Čedvikas. Pasirodo, tai buvo įvairūs trumpi ūkiniai įrašai, rašyti senuoju graikų kalbos variantu. Pats raštas –

skiemeninis ir prastai atspindi kalbą: neskiriamas priebalsių skardumas – duslumas, aspiracija, prastai perteikti dvibalsiai, yra visai ideografinių ženklų.

Iššifruoto linijinio *B* rašto klestėjimo paskutiniuoju laikotarpiu įvyko garsusis Trojos karas (apie 1200 m. pr. m. e.), apdainuotas Homero Iliadoje. Tikroji to karo priežastis buvo Kretos – Mikėnų kultūros graikų, Homero vadinamų achājais, ekspansija į Troją, kuri buvo raktas į Juodosios jūros baseiną, vėliau graikų kolonizuotą. Tačiau achajai tos pergalės vaisiais nebespėjo pasinaudoti, nes netrukus po Trojos karo, XII a. pr. m. e. pradžioje, achajus bei pačią Kretos – Mikėnų kultūrą sunaikino iš šiaurės užplūdusios naujos graikų gentys – dorėnai. Šie buvo daug žemesnės kultūros už ankstesniuosius graikus (achajus), sugriovė jų puikiuosius miestus, išnešiojo brangenybes, sunaikino kultūrą. Buvo užmirštas ir linijinis *B* raštas. Graikijoje prasidėjo nuosmukis.

Nuo X a. pr. m. e. Graikija vėl pradeda atkusti. Apie IX a. pr. m. e. finikiečių (semitų kilmės gentis) abėcėlės pagrindu graikai sukūrė savo raštą. Atsirado pirmieji to rašto paminklai – įvairūs įrašai. Tuo metu graikų kalba jau buvo suskilusi į ryškias tarmes, o šios savo ruožtu į dar smulkesnius tarminius vienetus. Manoma, kad skilimas prasidėjo dar gerokai anksčiau, II ar net III tūkst. pr. m. e.

Graikai palyginti gerai išlaikė indoeuropiečių prokalbės vokalizmą ir konsonantizmą, sudėtingą morfologinę struktūrą. Nors graikų kalboje datyvas, instrumentalis, abliatyvas ir lokatyvas sutapo į vieną linksnį (vadinamą datyvu), bet veiksmažodžio sistema tapo dar sudėtingesnė. Tai tipiška kentuminė kalba, tačiau daugeliu ypatybių artimesnė ne kitoms kentuminėms, bet sateminėms kalboms, ypač indoiranėnams. Linkstama manyti, kad graikų kalba kilo iš prokalbės centrinės dialektų grupės, bet vėliau su šia grupe nutraukė kontaktus ir suartėjo su dialektų grupuote, turėjusia satem ypatybes. Vietoj prokalbės skardžiųjų aspiratų *bh*, *dh*, *gh* graikai turėjo dusliąsias *ph*, *th*, *kh*. Dar nurodytinas priebalsių *s* ir *j*, *v* tam tikrais atvejais (*v* visais) išnykimas.

Ryškiausiai nuo kitų atsiskyrė graikų jonėnų tarmė, kuri ide. *ā* pavertė *ē* (gr. η). Ji buvo vartojama Maž. Azijos pakrantėse nuo Smìrnos iki Halikarnãso. Ja parašytos Homero Iliada ir Odisėja, tik su aiškiomis senųjų achajų tarmės priemaišomis. Net kai kas mano, kad šios poemos iš pradžių buvo sukurtos achajų tarme ir tik vėliau perdirbtos jonėniškai. Gryna jonėnų tarme rašė graikų istorijos tėvas Herodotas (484 – 425

m. pr. m. e.), poetas Archilochas ir kt. Nedaug nuo jonėnų nutolusi Atikos tarmė, kuria buvo kalbama ir garsiajame Atėnų mieste. Ši tarmė užėmė ypač svarbią vietą senojoje graikų literatūroje: ja rašė didieji tragikai Aischilas, Sofoklis, Euripidas, komikas Aristofanas, filosofai Platonas, Aristotelis, istorikai Tukididas, Ksenofontas, oratorius Demostenas.

Eolų tarme buvo šnekama Maž. Azijos šiaurės vakarų pakrantėse iki Smirnos, artimose salose (pvz., Lesbe) ir kai kur kontinente (Tesalijoje ir kt.). Ja rašė poetai Sapfo ir Alkajas.

Dorėnų tarmės, kuria rašė Pindaras, Alkmanas, Simonidas ir kt., plotas – Peloponesas, Egėjo jūros pietinės salos, kai kurie miestai Italijoje ir kitur.

Graikų kalbos plotą labai padidino kolonizacija, kuri buvo ypač intensyvi VIII–VI a. pr. m. e. Tada daug graikų įsikūrė šiaurinėse Egėjo jūros pakrantėse, pagal Juodąją jūrą (Kryme, vakarų Kaukaze ir kt.), Sicilijoje ir Italijoje (vadinamoji „Didžioji Graikija“), Viduržemio jūros pakrantėse dab. Prancūzijoje (pvz., Masìlija – dab. Marselis), Ispanijoje ir net šiaurės Afrikoje (Nilo deltoje, Kirenáikoje).

Nors įvairių kraštų graikai dažnai tarpusavy kariavo, bet jautėsi esą vieno etnoso žmonės. Jie buvo tarpusavy stipriai susieti bendros kultūros ryšiais. Pvz., kas ketveri metai buvo rengiamos bendros olimpiados. Visa tai negalėjo neatsiliepti jų kalbai, kuri ilgainiui ėmė vienodėti. Po persų karų (V a. pr. m. e.), sustiprėjus Atėnų hegemonijai, Atikos tarmės elementai pradėjo brautis į kitas graikų tarmes. Aleksandrui Didžiajam (356–323 m. pr. m. e.) užėmus Graikiją bei rytinius Viduržemio jūros kraštus, IV–III a. pr. m. e. Atikos tarmės pagrindu susiformavo bendrinė graikų kalba – k o i n ē (gr. κοινή 'bendrinė'), kuri pamažu išstūmė kitas graikų tarmes. Tai tipiškas kalbinės integracijos antikos laikais pavyzdys. Ši bendrinė kalba ilgainiui tapo ne vien literatūros, bet ir šnekamoji kalba. Ji buvo oficiali valstybinė Aleksandro Didžiojo imperijos kalba. Nuo tų laikų ji ėmė plačiai įsigalėti to meto kultūringajame pasaulyje. Iki IV m. e. a. koinė imta vartoti, pvz., Maž. Azijoje, Sirijoje, Egipte, pasiekia ji net Mesopotamiją, Iraną.

Senovės graikų tarmėmis, o vėliau jų bendrine kalba (koine), buvo sukurti pasaulinės literatūros ir mokslo šedevrai ne tik pačioje Graikijoje, bet ir už jos ribų. Graikai buvo mūsų šių dienų Europos kultūros pradininkai. Jų kalba darė didžiulę įtaką (iš dalies per lotynų kalbą) šių dienų Europos kalboms.

Seniausias graikų literatūros paminklas, didžiausias jos šedevras yra Homero Iliada ir Odisėja – poemos, kuriose apdainuojami achajų karo su trojėnais (XII a. pr. m. e. pačios pradžios) įvykiai. Tačiau atskirose poemų dalyse aprašoma dar ankstesnio periodo (XIV–XIII a. pr. m. e.) graikų buitis. Esama poemose ir kai kurių vėlesnių įtarpų. Jos buvo galutinai suredaguotos bei užrašytos VI a. pr. m. e.

Iš graikų mokslų bei kultūros centrų, buvusių ne pačioje Graikijoje, ypač minėtina Aleksandrija (miestas. įkurtas Aleksandro Didžiojo 332 m. pr. m. e.) Egipte su garsiuoju Muziẽjumi (gr. Μουσεῖον 'mūzų buveinė') – tam tikra mokslo įstaiga. Ji turėjo didžiausią ano meto pasaulyje biblioteką, patyrė įvairių negandų, bet išsilaikė (nors ne tuo vardu) iki IV m. e. a. Čia buvo parašyti svarbiausi graikų kalbos mokslo veikalai.

Kai 146 m. pr. m. e. Graikiją užėmė romėnai, koinė tapo antrąja (po lotynų) oficialia kalba rytiniuose Romos imperijos kraštuose. Tai imperijai 395 m. e. m. suskilus į dvi dalis, Rytinėje Romos imperijoje, vėliau pasivadinusioje Bizantija, graikų kalba dar apie tūkstantį metų buvo vienintelė oficiali valstybinė kalba, kol XV m. e. a. Bizantiją ir pačią Graikiją užėmė turkai. Tada labai susiaurėjo graikų kalbos vartojimas už Graikijos ribų.

Dabartinės naujõsios graikų kalbõs tar̃mės yra kilusios iš koinės. Kadangi viduramžiais buvo rašoma pagal klasikinės koinės normas, tai jų raidą nelengva susekti.

Dabar graikų kalba vartojama pačioje Graikijoje bei Egėjo jūros salose, Kipre ir kai kur kitur. Iš viso ja šneka apie 9 mil. žmonių. Yra du oficialūs naujosios graikų kalbos variantai: kafarèusa – literatūrinė kalba, kuri remiasi klasikinės graikų gramatikos normomis, artima Bizantijos laikotarpio koinei, ir dimòtika – bendrinė šnekamoji kalba, susiformavusi XIX a. viduryje centrinės Graikijos miestų šnekamosios kalbos pagrindu. Abu variantai dabar panašėja.

Paleobalkanų kalbos

Graikų šaltiniai nuo palyginti senų laikų mini trakų ir frigų gentis, šnekėjusias savo kalbomis, kurios turėjo sudaryti atskirą indoeuropiečių kalbų trãkų-frìgų šaką. Kaip ir graikai, dalis trakų, ypač frigų, buvo nusikėlę ir į Maž. Aziją.

Graikų (tarp jų ir istoriko Herodoto) duomenimis, trãkai nuo neatmenamų laikų gyveno šiaurės rytinėje Balkanų pusiasalio dalyje nuo Dunojaus iki Marmuro bei Egėjo jūrų, krašte, graikų vadinamame Trãkija, kurį sudarė dabartinė Bulgarija ir dalis Rumunijos bei Jugo-

slavijos. Pagal Herodotą, trakai buvusi viena iš didžiausių tautų pasaulyje. Juos sudarė atskiros gentys, kurias valdė karingi kunigaikščiai. Buvo pasiekę nežemą kultūros lygį. Manoma, kad graikų Dioniso kultas yra trakiškos kilmės.

Atskiros trakų gentys anksti pradėjo migruoti: per Bosforą bei Helespontą pasiekdavo Maž. Azijos vakarinius pakraščius ir ten įsikurdavo (kai kas juos tapatina su trojiečiais, kiti mano, kad trakai, o ne graikai, sunaikino Troją).

VI—V a. pr. m. e. Balkanuose odrų gentis buvo sukūrusi trakų „barbarišką" valstybę, užėmusią centrinę Trakiją. Nei graikams, nei garsiojo Darijo vedamiems persams (514 m. pr. m. e.) nepavyko užgrobti Trakijos. Ją tik 46 m. e. m. užėmė romėnai ir pavertė Romos provincija.

Trakai išnyko mūsų eros pradžioje. Šiaurinės jų gentys sumišo su kolonistais romėnais ir suromanėjo. Pietinės gentys maišėsi su graikais, kurie vėliau, atsikėlus į šį kraštą slavams, suslavėjo.

Trakų kalba yra paliudyta tik negausių ir skurdžių nuotrupų. Jas sudaro per 20 trumpų ir sunkiai iššifruojamų įrašų žieduose, sidabriniuose induose ir pan., tam tikras skaičius trakiškų žodžių (glosų) graikų tekstuose, keli šimtai trakiškų geografinių bei asmenų vardų ir trakiški skoliniai, patekę į bulgarų, rumunų ir graikų kalbas. Tokių menkų palaikų nepakanka, kad galėtume susidaryti aiškesnį trakų kalbos vaizdą. Esamus duomenis imta įvairiai interpretuoti, pačius trakus – giminiuoti su įvairiomis kitomis indoeuropiečių gentimis. Neretai keliama mintis, kad trakų kalba buvusi gerokai paveikta giminaičių frigų, taip pat joje įžiūrima dakų, net graikų, keltų įtaka.

Sprendžiant iš skurdžių duomenų, vis dėlto manytina, kad trakai priklausė indoeuropiečių satem kalbų grupei (nors yra pavyzdžių ir su išlaikytais *k*, *g*), kad jų kalba neturėjusi labioveliarinių priebalsių. Atrodo, kad konsonantizmas buvęs gerokai pakeistas: neteko skardžiųjų aspiratų (virto paprastaisiais skardžiaisiais), paveldėti skardieji sprogstamieji priebalsiai virto dusliaisiais, o duslieji – aspiratomis. Trakų vokalizmui greičiausiai buvo būdingas ide. *ŏ* virtimas *a* (yra ir prieštaringų pavyzdžių), ide. *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥* virtimas *ur*, *ul*, *um*, *un*, atrodo, ir *ir*, *il*, *im*, *in*. Iš kitų ypatybių dar nurodytina tendencija intervokalinį *s* versti *z*, priebalsių samplaika *dt* virtusi *st*, vietoj *sr* turėta *str*.

Frìgai, graikų duomenimis, buvo artimi trakų giminaičiai ir iš pradžių gyveno kažkur Padunojais į rytus nuo trakų. Daugelis jų genčių anksti, dar XIII a. pr. m. e., paliko Balkanus ir išsikėlė į Maž. Aziją.

Čia frigų vadai ėmė bendrauti ir net giminiuotis su Trojos valdovais. XII a. pr. m. e. frigai kartu su kitomis „jūrų tautomis“ sugriovė Hetitų imperiją. Ilgainiui frigų valstybė (su sostine Gòrdiju) labai išsiplėtė: užėmė visą šiaurės vakarų bei centrinę Maž. Aziją, rytuose pasiekė Hatuso (buv. hetitų sostinės) apylinkes, o kurį laiką net aukštutinį Eufratą. Frigija konkuravo su Urártija ir net galingąja Asirija. VII a. pr. m. e. pradžioje frigų valstybę sunaikino kimèrai (veikiausiai indoeuropiečių gentis), atsikėlę per Kaukazą nuo šiaurinių Juodosios jūros pakrančių.

Nors frigai nuo VIII a. pr. m. e. pradžios vartojo graikiško tipo rašmenis, bet rašto paminklų paliko visai nedaug, tik atskirus įrašus. Jie iš dviejų epochų: 1) seniausi, rašyti VIII–VI a. pr. m. e., ir 2) naujesni (vadinamosios naujosios frigų kalbos), iš I–IV m. e. a. (romėnų valdymo laikų). Yra dar glosų graikiškuose tekstuose.

Frigų kalba išnyko apie V m. e. a. Mokslininkams nelengva nustatyti jos pobūdį dėl duomenų stokos. Apskritai manoma, kad tai buvusi skirtinga nuo trakų, nors ir šiems gimininga, kalba. Ryškiausiais skirtumais paprastai laikoma tai, kad frigų kalboje buvo išlikęs ide. *ŏ*, kurį trakai buvo pavertę *a*, ide. *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥* frigų kalboje buvo atliepiami *ar*, *al*, *am*, *an*.

Manoma, kad dalis frigų ar jų artimų giminaičių VI a. pr. m. e. pasitraukė toliau į rytus, į dabartinę Arménija ir čia asimiliavo urártus (vadinamus dar chaldais, vanais) ir kitas vietines gentis. Jų palikimas gali būti a r m ẽ n ų kalba, kurią neretai linkstama laikyti vienintele trakų-frigų šakos savotiška palikuone, pasiekusia mūsų dienas.

Senovėje Arméniją sudarė daug didesni plotai negu dabar. Ir armėnų kalba buvo daug labiau išplitusi. Raštija nuo V m. e. a. Tada vyskupas Mesròpas Maštòcas sukūrė armėnų alfabetą, nusižiūrėjęs greičiausiai į persų pehlevį ir iš dalies graikų raštą. Pati armėnų kalba yra gerokai paveikta svetimų įtakų ir labai nutolusi nuo indoeuropiečių pro otipo. Matyt, joje esama daug neindoeuropietiško (Kaukazo kalbų) substrato elementų. Vėliau ją yra stipriai veikusi persų kalba. Senojo laikotarpio kalba vadinama grabaru („knyginė“ kalba). Naujoji armėnų kalba ašharabaras („pasaulietinė“ kalba) susiformavo XVII–XVIII a., bet galutinai įsigalėjo ir išstūmė grabarą tik XIX a. Dabar armėniškai šneka apie 5 mil. žmonių, iš jų daugiau kaip pusė gyvena Tarybų Sąjungoje.

Senovėje į šiaurę nuo graikų ir trakų buvo d ã k ų - m ì z ų ir i l ì r ų gentys, kurios, manoma, sudarė atskirą indoeuropiečių šaką, nors jų pačių tarpusavio giminystės laipsnis dar nėra pakankamai aiškus.

D a k a i gyveno į šiaurę nuo Dunojaus, senojoje Dãkijoje, kurios plotą sudarė maždaug dabartinė Rumunija. Buvo sukūrę savo valstybę,

kuri didžiausią galybę pasiekė valdant paskutiniam karaliui Decebãlui (87–106 m. e. m.). Tą valstybę nukariavo romėnų imperatorius Trajãnas 106 m. e. m. ir pavertė Romos provincija.

Mizų gentys gyveno Mìzijoje (Mèzijoje), į pietvakarius nuo dakų, dabartinėje Serbijoje ir pietinėje Rumunijos bei šiaurinėje Bulgarijos dalyse. Šį kraštą I a. pr. m. e. pavergė romėnai. Dar gerokai prieš tai dalis mizų buvo išsikėlę į Maž. Azijos šiaurės vakarinę dalį, todėl ir ten atsirado Mizija.

Manoma, kad dakų ir mizų gentys buvo giminingos. Apie jų kalbą sprendžiama tik iš negausių žodžių (augalų pavadinimų ir tikrinių vardų), užrašytų graikų ir romėnų. Jokių rašytinių šių kalbų paminklų nėra. Antikiniai autoriai dakus-mizus neretai painioja su trakais, kadangi visas tas kraštas iš tradicijos ilgai buvo vadinamas Trakija.

Ilirų gentys gyveno į rytus nuo dakų-mizų, ano meto Ilìrijoje, Epirè ir Panònijoje, taigi didžiojoje dabartinės Jugoslavijos dalyje, Albanijoje, vakarų Vengrijoje ir rytų Austrijoje. Ilirų kilmės vietovardžių tyrinėtojai randa ir dar toliau į šiaurę, net beveik iki pat Baltijos jūros, todėl linkstama manyti, kad jie bus atsikėlę (keltų ir germanų spaudžiami) kažkur iš šiaurės. Ilirus pavergė romėnai: Iliriją ir Epirą jie prijungė prie Romos imperijos 167 m. pr. m. e., o Panoniją – 9 m. e. m. Dar daug anksčiau prieš tai, apie X a. pr. m. e., dalis ilirų genčių persikėlė į kitame Adrijos jūros krante esančią Apuliją bei Kalabriją dabartinėje pietų Italijoje ir čia įsikūrė. Tai – mesãpai.

Kai kurie tyrinėtojai, remdamiesi Herodotu, iš ilirų kildino ir venetùs, gyvenusius dab. Italijos šiaurėje, apie Veneciją (iš čia ir miesto vardas)[22]. Tačiau pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad venetai bus buvę ne ilirai, bet atskira indoeuropiečių gentis, artimesnė italikams negu ilirams.

Šios kalbos išnyko mūsų eros pradžioje. Mesapai iš pradžių patyrė graikų kalbos įtaką, paskui apie I m. e. a. buvo italikų asimiliuoti. Toks pat likimas ištiko ir venetus. Balkanų ilirai, patekę į romėnų valdžią, iš pradžių buvo romanizuoti, paskui galutinai asimiliuoti čia atsikėlusių pietinių slavų ir kitų kaimyninių genčių.

Rašytinių šių kalbų paminklų liko visai nedaug ir jie labai skurdūs. Balkanų ilirų kalba yra likęs vienui vienas trumputis įrašas, šiaip apie

[22] Venetų (bei vendų) vardas ilgainiui imtas taikyti ir kai kuriems slavams. Galbūt tie slavai buvo užėmę anksčiau venetų gyventą teritoriją. Pats vardas nėra slaviškas.

tos kalbos pobūdį daugiausia sprendžiama iš geografinių, šiek tiek iš asmenų vardų. Daugiau įrašų paliko mesapų kalba – net apie 300, rašytus nuo VI a. pr. m. e. iki I m. e. a. graikų kilmės alfabetu. Tačiau tie įrašai trumpučiai ir juose vyrauja tikriniai vardai. Vis dėlto jie duoda kai kurių kalbos duomenų. Venetų kalba įrašų liko apie 150, bet jie trumpi ir palyginti vienodo tipo.

Dėl duomenų stokos sunku susidaryti aiškesnį vaizdą apie šių kalbų pobūdį. Linkstama manyti, kad Balkanų ilirų ir Italijos mesapų kalbos buvusios giminingos, tik nelengva nustatyti, kiek artimos. Tyrinėtojai net ginčijasi, ar jos buvusios sateminės, ar kentuminės. Lyg ir vyrauja sateminiai elementai, bet yra ir kentum bruožų. Venetų kalba, kaip buvo nurodyta, labiau nutolusi ir galbūt buvo kilusi iš kitos, skirtingos negu ilirai-mesapai, indoeuropiečių kalbų šakos, artimesnės italikams.

Linkstama manyti, kad tolima ilirų palikuonė esanti šių dienų albãnų kalba. Spėjama, kad jai pradžią davė tie ilirai, kurie mūsų eros pradžioje išvengė visiškos romanizacijos, o vėliau slavų nebuvo pasiekti. Kai kurie tyrinėtojai albanų kalbą sieja ne tik su ilirų, bet ir su trakų, net dakų-mizų kalbomis arba kildina iš šių kalbų mišinio.

Albanija – tai senovinis Epìras ir pietinė Ilìrija. Šis kraštas iš seno buvo ilirų gyvenamas. Jis daug kentė nuo romėnų ir kitų priešų. Tačiau albanai išliko ir net turi sukūrę savo valstybę. Dabar albaniškai šneka apie 3 mil. žmonių, gyvenančių Albanijoje ir kaimynų šalyse. Ši kalba stipriai paveikta kitų kalbų. Senasis indoeuropiečių modelis joje prastai išliko. Albanų kalbos leksikoje labai daug skolinių iš lotynų, romanų (italų, rumunų), graikų, slavų, turkų kalbų. Senieji albaniški žodžiai tesudaro vos 10% visos albanų leksikos. Rašto paminklai vėlyvi: nors atskirų glosų ir trumpų tekstelių yra išlikę iš XV–XVI a., tačiau raštai albanų kalba iš esmės prasideda tik nuo XVII a.

Italikai

Antrajame tūkstantmetyje pr. m. e. į Apeninų pusiasalį iš šiaurės įsibrovė indoeuropiečių gentys, kurių palyginti nedaug viena nuo kitos nutolusios kalbos sudarė vadinamąją itãlikų šaką. Anksčiausiai (dar II tūkst. pr. m. e. pradžioje) atsikėlė lotỹnai-falìskai. Antrąją bangą, slinkusią to tūkstantmečio antrojoje pusėje, sudarė òskai-ùmbrai. Šie nustūmė lotynus-faliskus toliau į pietus ir su jais gerokai susimaišė.

Italikai Apeninų pusiasalį rado jau apgyventą. Čia buvo įsikūrusios įvairios gentys, kalbėjusios skirtingomis, daugiausia ne indoeuropiečių

kilmės kalbomis. Iš jų ypač minėtini etrùskai[23], pasiekę aukštą kultūros laipsnį ir darę didelę įtaką atėjūnams italikams.

Etruskai gyveno Etrurijoje – į šiaurę nuo Romos (dab. Toskanos provincijoje), ypač buvo įsigalėję VII – VI a. pr. m. e., kai į jų valdžią pateko beveik visas Apeninų pusiasalis, Sicilija ir Korsika. Nuo V a. pr. m. e. jų galybė pradėjo smukti, o III a. pr. m. e. buvo nukariauti romėnų ir paskui asimiliuoti.

Etruskų kalba kaip šnekamoji išnyko I m. e. a., nors kulto reikalams ji dar buvo vartojama iki V m. e. a. Yra išlikę net apie 10 000 tekstų etruskų kalba. Tai daugiausia trumpučiai įrašai, paprastai antkapiuose, kur vyrauja tikriniai vardai. Turimas vienas kitas ir ilgesnis tekstas. Etruskai rašė senu graikų alfabeto variantu, todėl mokslininkai jų tekstus lengvai perskaito, bet beveik nieko nesupranta. Mat etruskų kalba buvo visai nepanaši ne tik į aplinkines, bet ir visas kitas pasaulio kalbas, nežinomos kilmės, matyt, ne indoeuropiečių. Ne ką padėjo ir 1964 m. atrastos auksinės plokštelės su finikiečių ir etruskų bilingva.

Italikai oskai įsikūrė palyginti nemažame plote į rytus ir pietus nuo Romos. Jie šnekėjo giminingais dialektais, išlaikiusiais, apskritai imant, archaiškiausią iš visų italikų kalbos modelį. Turėjo susidarę alfabetą etruskų raidyno pagrindu. Paliko per 250 įrašų iš V a. pr. m. e. – I m. e. a. Jų kalba galutinai išnyko (sulotynėjo) greičiausiai I – II m. e. a.

Umbrų kalba buvo šnekama Umbrijoje – palyginti nedideliame plote į rytus nuo Etrurijos. Apie šią kalbą sprendžiame tik iš negausių įrašų ir gana didelio ritualinio teksto – vadinamųjų septynių Iguvijaus (miestas Umbrijoje, dab. Gubbio) lentelių, kurių seniausia iš V a. pr. m. e. Tekstai rašyti specialiu alfabetu, pasidarytu etruskų raidyno pavyzdžiu, o vėlesni ir lotynų raidėmis. Iš tekstų matyti, kad umbrų kalbos garsai, palyginti su kitomis italikų kalbomis, buvo labai pakitę, pvz., monoftongizuoti dvibalsiai, išnykę galūnių priebalsiai ir t. t. Umbrai perėjo prie lotynų kalbos veikiausiai paskutiniaisiais dešimtmečiais prieš mūsų erą.

Prie oskų-umbrų grupės tyrinėtojai priskiria dar nemaža kitų antrosios italikų bangos smulkių dialektų, tarpinių tarp oskų ir umbrų. Apie juos nedaug ką težinome.

Svarbiausioji pirmosios italikų bangos gentis buvo lotynai. Jie istorinių laikų pradžioje užėmė nedidelį plotą Lãtijume: Romoje ir jos apylinkėse. Jiems giminingi buvo faliskai, gyvenę tarp Latijumo ir Etrurijos, palikę visai nedaug savo kalbos, artimos lotynams, paminklų. Būta ir daugiau smulkių šios bangos genčių.

[23] Lotynai juos vadino *etruskais* ir *tuskais* (iš čia dab. Toskanos vardas), graikai – *tirsėnais*, arba *tirėnais* (iš čia Tirėnų jūros pavadinimas). Spėjama, kad patys etruskai save vadino *rasenais*.

Lotynai rašyti išmoko apie VII a. pr. m. e. Alfabetą gavo per etruskus. Seniausi lotynų rašto paminklai iš VI a. pr. m. e. Tai trumpi įrašai ant metalo, akmenų, kolonų, tam tikrų lentelių ir pan. Nuo III a. pr. m. e. prasideda turtinga lotynų literatūra.

Lotynų, kaip ir kìtos italikų kal̃bos, Apeninų pusiasalyje patyrė didelę vietinių kalbų, ypač etruskų, įtaką. Manoma, kad ir lotynų kalbos kirčiavimas buvo radikaliai pakeistas dėl etruskų substrato. Ypač smarkiai lotynų kalba kito V–III a. pr. m. e. Tai rodo seniausių įrašų palyginimas.

Italikų kalbos priklauso indoeuropiečių kentum grupei. Nuo prokalbės būklės jos buvo gerokai nutolusios. Ypač pažymėtinas aspiruotų sprogstamųjų priebalsių virtimas *f*, *h* (oskų-umbrų grupėje visose žodžio pozicijose, lotynų kalboje tik žodžio pradžioje). Pirmykštis indoeuropiečių vokalizmas, ypač lotynų ir umbrų kalbose, buvo gerokai pakitęs. Lotynai ėmė intensyviai tarti žodžio pradžią. Dėl to žodžio vidurio ir galūnių trumpieji balsiai stipriai keitėsi: atviruose skiemenyse *a*, *ŏ* virto *e*, *u* (plg. *factus* 'padarytas' ir *effectus* 'pagamintas, išvestinis', vietoj *filiŏs* 'sūnus' ėmė tarti *filius*), uždaruose skiemenyse *e*, *ŏ*, *a*, *u* dažniausiai virto *i* (plg. *nōmen* 'vardas' – gen. sg. *nōminis*, *cadō* 'krentu' – perf. *cecidī*, *caput* 'galva' – gen. sg. *capitis*). Dvibalsiai, išskyrus *au*, suvienbalsėjo (oskų kalboje jie išliko). Beveik visai išnyko senoji balsių kaita. Intervokalinis *s* virto *r*, pvz., *auris* 'ausis' (oskų kalboje toks *s* išliko). Išnyko dviskaita. Abliatyvas sutapo su instrumentaliu, o lotynų kalboje su juo sutapo dar ir lokatyvas (oskai-umbrai šį linksnį išlaikė). Veiksmažodžio sistemoje į vieną buvo sulieti perfektas ir aoristas, konjunktyvas ir optatyvas.

Iš pradžių, kaip sakyta, lotynai buvo stipriai veikiami etruskų. Lotynų sukurtą Romos valstybę (pavadinimas nuo Romos miesto) VIII—VI a. pr. m. e. valdė karaliai. 510 m. pr. m. e. lotynai išvarė paskutinį karalių etruską Tarkvinijų Išdidųjį ir sukūrė aristokratinę Romos respubliką. Šios valstybės galia greit augo. Per keletą šimtmečių ji nukariavo ne tik visą Apeninų pusiasalį, bet ir Siciliją, Sardiniją, Korsiką, net Ispaniją, Kartaginą (šiaurės Afrikoje), Iliriją, Graikiją, Galiją (dab. Prancūziją), Egiptą ir kt. Nukariavimai buvo tęsiami ir Romos imperijos laikais (nuo 31 m. pr. m. e.). Tuomet romėnai jau valdė milžinišką teritoriją, kurios ribos šiaurėje rėmėsi į Dunojų ir Reiną, jiems priklausė didžioji Britų salų dalis, vakaruose imperija pasiekė Atlanto vandenyną, rytuose – Kaspijos jūrą ir vidurinę Mesopotamiją, pietuose – Sacharą. Viduržemio jūra tapo šios didžiulės imperijos vi-

daus ežeru. Apie III m. e. a. romėnų galybė ėmė smukti. 395 m. e. m. Romos imperija suskilo į dvi dalis: vakarinę ir rytinę (vėliau pasivadinusia Bizantija). Vakarinė Romos imperija žlugo 476 m. e. m., paskutinį jos imperatorių Ròmulą Augùstulą nuvertė germanų rùgijų vadas Odoãkras.

Didėjant Romos imperijai, plito ir lotynų kalbos vartojimas. Šia kalba buvo sukurti pasaulinės reikšmės literatūros ir mokslo šedevrai. Ypač romėnų literatūra suklestėjo I a. pr. m. e.—I m. e. a. Tada gyveno ir kūrė didieji rašytojai Ciceronas, Vergilijus, Horacijus, Ovidijus ir kt.

Lotynų kalba nuo I a. pr. m. e. stabilizavosi, įgijo tvirtas fonetines ir gramatikos normas. Šnekamoji liaudies kalba ir toliau kito, bet tai nelietė oficialiosios raštų kalbos, kurioje dirbtinai buvo išlaikomos klasikinio periodo normos.

Toji oficialioji lotynų kalba neišnyko ir po Romos imperijos žlugimo. Vakarų ir centrinėje Europoje per visus viduramžius iki pat XVIII a. ji išliko kaip literatūros, mokslo, bažnyčios ir valstybinių įstaigų kalba, darė didelę įtaką kitoms kalboms. Nemažą reikšmę tebeturi ir dabar, ypač kaip katalikų bažnyčios ir mokslinės terminologijos kalba.

Išpuoselėta ir literatūrinių normų standartizuota oficialioji lotynų rašto kalba jau I a. pr. m. e. gerokai skyrėsi nuo kasdieniniame gyvenime vartotos gyvosios lotynų kalbos, susiskaldžiusios tarmėmis. Toji nevieninga šnekamoji liaudies lotynų kalba romėnų kareivių ir valdininkų buvo išplatinta po visą didžiulę imperiją. Užkariautojų kalba ilgainiui asimiliavo vietines kalbas. Tik rytuose ji susidūrė su aukštesnei kultūrai atstovavusia graikų kalba, todėl čia beveik neplito (rytinėje Imperijos dalyje net valstybinė kalba liko graikų kalba).

Vakaruose daugumas Romos imperijos provincijų pergyveno galingą romėnų kultūros, kartu ir kalbos įtaką. I—V m. e. a. buvo sulotyninta beveik visa vakarų Europa ir dalis Balkanų. Čia vietines kalbas greit išstūmė iš vartosenos nukariautojų romėnų kalba – liaudies lotyniškoji.

Žlugus vakarinei Romos imperijai, nuo V m. e. a. atskiruose kraštuose iš liaudies lotynų kalbos tarmių – vadinamosios *lingua Romāna* ('romėnų, romaniškos kalbos') – ėmė formuotis skirtingos dabartinės romãnų kalbos: vakaruose – ispanų, portugalų, katalonų, prancūzų, provansalų, Alpėse – retoromanų, Apeninų pusiasalyje – italų, Balkanuose – rumunų, moldavų. Joms visoms bendra – daikta-

vardžių bevardės giminės išnykimas, akuzatyvo formos įsigalėjimas ir perėjimas prie analitinio gramatinių santykių reiškimo būdo (atsirado artikelis) ir kt.

Nuo XV a. prasidėjus Europos kolonizatorių skverbimuisi į Ameriką ir kitus užjūrio kraštus, dalis romanų kalbų – ispanų, portugalų, prancūzų, vėliau ir italų – buvo nuneštos toli nuo Europos, kur jos labai išplito.

Dabar pasaulyje romanų kilmės kalbomis šneka apie 420 milijonų žmonių. Tuo būdu istoriniais laikais iš nedidelio plotelio apie Romos miestą lotynų kalba ir jos tęsinys romanų kalbos užliejo palyginti nemažą pasaulio dalį.

Ispãnų kalba dabar šneka apie 150 mil. žmonių (Ispanijoje, centrinės ir pietų Amerikos šalyse, išskyrus Braziliją, Filipinuose ir kt. buvusiose Ispanijos kolonijose), portugãlų kalba – apie 90 mil. (Portugalijoje, Brazilijoje ir kt.), katalònų kalba – 5 mil. (rytinėje Ispanijos dalyje, Balearų salose ir kt.), prancūzų – 70 mil. (Prancūzijoje, Kanadoje, pietų Belgijoje, vakarų Šveicarijoje, buvusiose Afrikos kolonijose ir kitur; ši kalba XVII–XVIII a. turėjo didelę įtaką kitoms Europos kalboms, tai turtingos literatūros ir mokslo kalba, viena iš svarbesnių tarptautinių kalbų), provansãlų – 10 mil. (pietų Prancūzijoje), retoromãnų – vos 60 000 žmonių (Alpėse Italijoje ir Šveicarijoje), itãlų – 60 mil. (Italijoje, Korsikoje, pietų Šveicarijoje, buvusiose italų kolonijose Afrikoje), rumùnų – 18 mil. (Rumunijoje ir gretimose šalyse), moldãvų – 2,5 mil. (Moldavijos TSR ir Bukovinoje).

Keltai

Italikams artima indoeuropiečių kalbų šaka – kéltai. Jie istorijos priešaušryje gyveno toliausiai vakaruose iš visų indoeuropiečių: dabartinės VFR pietvakarių dalyje tarp Reino, Maino ir Dunojaus. Buvo suskilę į atskiras gentis. Iš čia II tūkst. pr. m. e. pabaigoje ar pačioje I tūkst. pr. m. e. pradžioje keltų gentys ėmė plisti į visas puses. Manoma, kad apie X a. pr. m. e. keltiška gẽlų (gaẽlų, dar vadinamų goidèlais) gentis nusigavo net į Britaniją. Vėliau čia atsikėlė ir kita keltų gentis – brìtai. VII–VI a. pr. m. e. kitos keltų gentys jau buvo užėmę nemažus plotus nuo dab. rytų Prancūzijos iki Čekoslovakijos. Bet ypač intensyviai keltai plito IV–III a. pr. m. e. Tada jie gyveno didžiojoje ne tik vakarinės, bet ir vidurinės Europos dalyje: Prancūzijoje ir Pirėnų pusiasalio, t. y. dab. Ispanijos, šiaurėje ir rytuose (gãlai), bemaž visoje Britanijoje (britai ir kt.; šiaurinėje dalyje dar tebebuvo pìktų gentys, spėjama iberiškos kilmės), dab. rytų Austrijoje bei vakarų Veng-

rijoje, Čekoslovakijoje (bòjai[24]). Pietuose, perėję Alpes, keltai 390 m. pr. m. e. įsikūrė šiaurės Italijoje (*Galia Cisalpina*), iš kur 387 m. pr. m. e. apiplėšė Romą. III a. pr. m. e. keltai buvo įsivyravę daugelyje senosios Ilirijos ir Trakijos sričių. Šiaurėje, per dab. Čekoslovakiją, jie buvo nusikėlę į pietų Lenkiją bei Dnestro kraštus ir net į Kijevo apylinkes. Buvo pasiekę ir Maž. Aziją (galãtai) – iš pradžių kaip kareiviai samdiniai, bet paskui tapo nesuvaldomi ir tik 180 m. pr. m. e. buvo galutinai sutriuškinti Pergamo valstybės.

Nuo II a. pr. m. e. keltus pradėjo spausti bekylanti Romos galybė. 58–51 m. pr. m. e. Julius Cezaris pavergė labiausiai klestėjusį keltų kraštą – Galiją. Keltai pradėjo sparčiai nykti, ypač nuo I m. e. a. Vienur jie buvo romėnų išnaikinti, kitur sumišo su įvairiomis tautomis. Įgudę kariauti, jie greit virto pageidaujamais samdiniais kitų šalių kariuomenėse. Manoma, kad apie V m. e. a. galų ir kitų kontinentinių keltų kalba galutinai išnyko, nepalikdama jokių rašto paminklų. Apie ją sprendžiame tik iš gališkų žodžių Cezario ir kitų antikinių autorių raštuose (jų yra apie 200, daugiausia tikriniai vardai), trumpų, prastai išlikusių, antkapinių ir kt. įrašų (apie 60) ir vadinamojo Galų kalendoriaus, iškirsto bronzos lentoje apie 100 m. e. m. Iš šių nuotrupų neįmanoma rekonstruoti galų kalbos fonetinės sistemos ir gramatinės sandaros. O ji turėjo būti archaiška, palyginti su iki šiol išlikusiomis Britų salose keltų kilmės kalbomis.

Keltų kalbos priklausė kentum grupei. Tyrinėtojų nuomone, joms artimiausia buvo italikų šaka. Net linkstama manyti, kad keltų šaka buvusi tarpinė tarp italikų ir germanų. Šiaip jau keltų šakos kalbos buvo gerokai nutolusios nuo indoeuropiečių prokalbės. Matyt, nemaža lėmė keltų asimiliuotų iberų (jų liekana – baskų ir galbūt V m. e. a. Škotijoje išnykusi piktų kalba) substratas. Keltų kalboms buvo būdingas stiprus ekspiratorinis, paprastai pirmojo skiemens, kirtis, lėmęs žymų nekirčiuotų skiemenų pakitimą. Kirčiuotų skiemenų vokalizmas dažnai būdavo derinamas prie nekirčiuotųjų. Iš konsonantizmo ypatybių pažymėtinas žodžio pradžios *p-* išnykimas, plg. airių *orc* 'paršas' ir lotynų *porcus*, galų (iš Cezario raštų) *Hercynia silva* 'Perkūno giria'.

Keltų kalbos paprastai skirstomos į Europos kontinentines ir Britų salyno kalbas. Kontinentinės keltų kal̃bos (iš jų svarbiausia buvo galų kalba), kaip sakyta, išnyko. Britų salyne buvusios keltų kalbos, V – VI m. e. a. šį kraštą užplūdus germaniškiems anglosaksams, labai

[24] Iš čia lotyniškas Čekijos pavadinimas *Bohemija*, vokiškas *Böhmen*.

sunyko. Tačiau jų likučiai sulaukė mūsų dienų. Tai senųjų gėlų palikuonės aĩrių (4 mil.), škòtų (100 000 žmonių) bei Meno salos (galima sakyti visai išnyko) kalbos ir senųjų brìtų palikuonės vãlų (kitaip kìmrų, 1 mil.), kòrnų (išnyko XVIII a.) ir bretõnų (1 mil.) kalbos.

Germanai

Keltų kaimynai iš seno buvo germãnai. Ši indoeuropiečių kalbų šaka ilgainiui labai išsiplėtė, tačiau anaiptol ne visos jos atšakos sulaukė mūsų dienų. Dabar germanų kalbomis šneka per 400 milijonų žmonių.

Istorijos priešaušryje germanai gyveno palyginti nedideliame plote, kurį sudarė pietinė Skandinavijos pusiasalio dalis, dabartinė Danija ir Elbės upės žemupys. Spėjama, kad jie čia atsikėlė iš pietų pusės.

Iš šios protėvynės germanai anksti pradėjo plisti. Manoma, kad II tūkst. pr. m. e. pabaigoje jau buvo išplitę visoje Oderio ir Vezerio žemupių teritorijoje, apie 750 m. pr. m. e. atsidūrė netoli Vyslos žemupio, o V a. pr. m. e. pasiekė Reino žemupio kraštus. Nustumdami keltus ir ilirus, jie plito toliau į vakarus ir pietus iki tų laikų, kada juos pristabdė išaugusi Romos imperijos galybė.

Su romėnais pirmasis karinis germanų susidūrimas įvyko II a. pr. m. e. pabaigoje. Nepaisant visų pastangų, romėnams nepavyko nugalėti germanų ir jų pavergti. Cezaris, dar plačiau Tacitas (98 m. e. m.), aprašė germanų gentis ir jų papročius.

Manoma, kad senojoje protėvynėje susiformavo būdingosios germanų kalbos ypatybės, stipriai ją atskyrusios nuo indoeuropiečių prokalbės. Ypač pakito germanų konsonantizmas: ide. sprogstamieji skardieji *b*, *d*, *g* virto dusliaisiais *p*, *t*, *k*, ide. duslieji *p*, *t*, *k* virto pučiamaisiais *f*, *þ*, *h*, ide. aspiruotieji *bh*, *dh*, *gh* – skardžiaisiais *b*, *d*, *g*. Šie ir kai kurie kiti priebalsių pakitimai palietė beveik kiekvieną žodį ir labai atskyrė germanų kalbą nuo kitų indoeuropiečių. Gerokai pakito ir germanų vokalizmas, pvz., ide. *ŏ*, *a* sutapo į vieną *a*, o ilgieji *ō*, *ā* – į *ō*. Dėl labai stipraus pirmojo skiemens kirčio nusilpo žodžio galas: jo balsiai ir priebalsiai ėmė kisti bei nukritinėti. Iš būdingųjų gramatinės struktūros pakitimų nurodytina lokatyvo ir abliatyvo sutapimas su datyvu (išskyrus retus atvejus), specifinio būdvardžių linksniavimo atsiradimas, veiksmažodžio laikų sistemos supaprastėjimas (liko tik prezentas ir naujai susidaręs preteritas) ir kt.

Bemaž iki paskutiniųjų mūsų eros šimtmečių germanai šnekėjo dar gana vieninga kalba. Jos svarbiausias ypatybes ne tik kalbininkai rekonstruoja, bet jos užfiksuotos ir antikinių autorių (Cezario, Tacito, Plinijaus ir kt.) raštuose pasitaikančiuose germaniškuose žodžiuose, pvz., *ganta* 'žąsis', *glēsum* 'gintaras', *ūrus* 'tauras', *medus* 'medus', nom. pl. *alcēs* 'briedžiai' ir kt.

Suprantama, tada jau buvo ir tam tikrų dialektinių skirtumų. Kada jie pradėjo rastis, sunku nustatyti. Manoma, kad apie V a. pr. m. e. skilimas jau buvo akivaizdus. Tačiau šalia kalbinės diferenciacijos anksti buvo ir žymių integracijos, dialektų sumišimo reiškinių, nes germanų gentys neretai kilnojosi iš vienos vietos į kitą, maišėsi.

Ypač didelė maišatis prasidėjo nuo 375 m. e. m., kai į Europą įsiveržę klajokliai hunai sukėlė čia didįjį tautų kilnojimąsi, kurio aktyviausi dalyviai buvo germanai. Jie tada daug energijos išeikvojo ir daug kraujo praliejo, bastydamiesi po Europą ir kitus žemynus. Tačiau toli nuklydusios karingos gentys (pvz., ostgotai net į Maž. Aziją, vandalai į šiaurės Afriką) paprastai ištirpdavo vietinių žmonių masėje. Dėl to nemaža germanų genčių visai išnyko, tik kai kurių pavadinimai išliko vietovardžiuose, pvz., frankus primena *Prancūzija*, langobardus – *Lombardija* (šiaurės Italijoje), vandalus – *Andalūzija* (Ispanijoje).

Dėl viso to maišymosi germanų kalbų raida buvo labai komplikuota, ne visi tyrinėtojai vienodai ją vaizduojasi. Apskritai linkstama manyti, kad jau maždaug nuo I m. e. a. išryškėjo trys germanų dialektų grupės: rytų, šiaurės ir vakarų germanai.

Rytų germanai daugiausia yra klajoję, dėl to šių genčių palikuoniai ir jų kalbos iki mūsų dienų neišliko. Kai kurių žinomi tik vardai.

Ypač daug yra klajoję vandãlai. Jie anksti nuklydo į senovės dakų žemes (dab. Rumuniją), 406 m. – į Galiją, paskui patraukė į Ispaniją ir net į šiaurės Afriką. 455 m. jie žiauriai apiplėšė Romą. Nuo to laiko žodžiu *vandalìzmas* vadinamas kultūros vertybių naikinimas, barbarizmas. Vandalai ištirpo svetimose žemėse nepalikę rašto paminklų. Tas pat atsitiko ir su burgùndais, kurie V a. atsidūrė anapus Reino ir čia buvo įkūrę savo valstybę (dab. Burgundijos provincija Prancūzijoje).

Iš visų rytinių germanų rašto paminklus paliko tik gòtai, taip pat daug klajoję ir patys iki šių laikų neišlikę. Jie iš Vyslos žemupio apie 200 m. e. m. patraukė pietryčių link. Kurį laiką jie turėjo būti mūsų protėvių kaimynai. Taip manyti, be kita ko, verčia lietuvių kalbos žodis *gùdas*, senovėje buvęs greičiausiai gotų pavadinimas, kuris vėliau im-

tas taikyti čia atsikėlusiems slavams (lietuviai taip ilgainiui ėmė vadinti baltarusius). Plačiau apie tai žr. p. 186.

Iš Pabaltijo gotai nusikėlė prie Juodosios jūros ir įsikūrė lygumose tarp Dunojaus ir Dono žemupių. Čia jie buvo pakrikštyti. Greit suskilo į dvi dalis: ostgotus ir vestgotus. Pirmieji kartu su hunais nužygiavo į Panoniją (prie dab. Vengrijos ir Austrijos), o žlugus hunų galybei, ostgotai Italijoje buvo sukūrę savo valstybę (išsilaikiusią 60 metų). Vestgotai 376 m. perėjo Dunojų ir įsikūrė romėnų provincijoje Mezijoje. Čia jiems vyskupas Vulfila (311–382 m.) išvertė į gotų kalbą bibliją. Tačiau vestgotai netrukus iš čia išsikraustė, 410 m. užėmė Romą, vėliau buvo įkūrę savo valstybę Akvitanijoje (Prancūzijos pietvakariuose) ir po to Ispanijoje (ši išsilaikė iki arabų antplūdžio 711–718 m.).

Vulfilos biblija yra svarbiausias gotų ir apskritai germanų kalbos paminklas. Jis buvo parašytas IV a. specialiu alfabetu, Vulfilos sudarytu daugiausia graikų raidyno pavyzdžiu. Iki mūsų dienų išliko nepilnas V ar VI a. nuorašas, vadinamasis *Codex Argenteus*, saugomas Upsalos mieste (Švedijoje). Vienas kitas gotų kalbos žodis minimas antikos autorių, taip pat išliko įrašuose ant ginklų ir indų. Karolio V pasiuntinys Konstantinopolyje flamandas A. Busbekas (Busbecq) 1562 m. užrašė 86 gotiškus žodžius Kryme, kur iki XVIII a. dar buvo išlikę gotų likučių.

Gotų kalba buvo išlaikiusi palyginti dar gana archaišką germanų kalbos variantą. Čia tebebuvo sintetinis gramatinių santykių reiškimo būdas. Tebeturėta dviskaita. Kai kurios linksnių formos primena lietuvių linksniavimą, pvz., nom. sg. *giba* 'dovana', *sunus* 'sūnus', gen. sg. *gibos*, *sunaus*, dat. sg. *gibai*, acc. sg. *giba*, nom. pl. *gibos*.

Šiaurės germanai istorijos priešaušryje gyveno pietų Skandinavijoje, toliausiai nuo antikinės kultūros centrų, todėl apie juos turima nedaug duomenų. Kurį laiką jų būta gana sėslių. Ilgainiui ėmė pamažu smelktis į šiaurę. V–VI a. dalis jų (būsimųjų danų protėviai) iš Skandinavijos nusigavo į Jutlandijos pusiasalį, paliktą vakarų germanų jùtų, persikėlusių į Britų salas.

Tačiau greit šiaurės germanai ėmė darytis gana judrūs. Jie tapo geri jūrininkai, žinomi vìkingų (arba normãnų, variãgų) vardu, ir ėmė VIII–XI a. labai intensyviai puldinėti ir niokoti daugelį Europos kraštų. Tai vikingų epocha.

Pradėję puldinėti Britų salas, jie greit ėmė plėšikauti po visą Europą ir net už jos ribų. Ne tik nusiaubdavo tolimus kraštus, bet neretai juose ir įsikurdavo. Jie ne tik plėšikavo, bet ir prekiavo. IX a. apgyvendino Farerų salas (tarp Britanijos ir Is-

landijos), o 874–930 m. – Islandiją, vėliau Grenlandiją ir kai kurias kitas salas. Apie 1000 m. besibastydami po jūras buvo atradę Ameriką (apie pusę tūkstančio metų prieš Kolumbą). Patekę į tankiai gyvenamus ir aukštesnės kultūros kraštus, greit būdavo vietinių genčių asimiliuojami. Pvz., taip atsitiko su 911 m. įsikūrusiais šiaurės Prancūzijoje, vad. Normandijoje (pavadinimas nuo normanų 'vikingų'). Iš čia po pusantro šimtmečio įsibrovę į Angliją, anų vikingų palikuonys jau kalbėjo prancūziškai. Panašiai vietinių žmonių masėje ištirpo ir tie vikingai, kurie įsikūrė pietų Italijoje, Sicilijoje ir kitur. Iš Baltijos jūros upėmis jie pasiekdavo Juodąją jūrą bei Konstantinopolį, pakeliui vietomis įsikurdavo. Tai rodo skandinaviškos kilmės vardai (net kunigaikščių) senojoje Rusioje.

XI a. viduryje vikingų puldinėjimai baigėsi.

Vikingų epochoje šiaurės germanai dar tebešnekėjo viena kalba, nors joje jau buvo kai kurių nežymių tarminių skirtumų. Toji kalba išlaikė tam tikrų archaiškų ypatybių, palyginti su kitomis to meto germanų kalbomis. Be kita ko, čia tebebuvo sveiki (bent epochos pradžioje) vardažodžių kamiengalių balsiai ir net kai kurios galūnės, pvz., *horna* 'ragas', *dagaR* (su *-R* vietoj *-z* < **-s*) 'diena', plg. gotų *haúrn*, *dags*. Bendroji šiaurės germanų kalba (patys vikingai ją vadino *dǫnsk tunga* 'danų kalba') yra iš dalies užfiksuota rùnų rašto paminkluose.

Bendroji šiaurės germanų kalba pradėjo skilti, manoma, nuo IX a. Iš pradžių tarminiai skirtumai buvę menki. Vėliau jie vis labiau ryškėjo. Formavosi dvi tarmių grupės: vakarinė, iš kurios ilgainiui išriedėjo dabartinės norvègų (šneka 4 mil.), islándų (220 000 žmonių) ir farèrų (35 000 žm.) kalbos, ir rytinė, davusi pradžią dãnų (5 mil.) ir švèdų (8,5 mil.) kalboms. Visos šiaurės germanų kalbos dar ir dabar tebėra gana artimos: vieni kitus (ypač iš rašto kalbos) be didesnio vargo supranta.

Vakarų germanai gyveno arčiau negu kiti prie antikinės kultūros centrų, todėl jie pirmieji pateko į istorijos šaltinius (nuo IV a. pr. m. e.). Romėnų duomenimis, apie 100 m. e. m. jau buvo išryškėjusios trys vakarų germanų genčių grupės, kurias Tacitas vadino ingveonais (Šiaurės jūros pakrantėse bei Jutlandijos pusiasalyje, būsimųjų saksų, anglų, jutų ir fryzų protėviai), istveonais (Vezerio–Reino srityje, iš čia kilo vėlesni frankai, kurių kalba davė pradžią senajai vokiečių žemaičių ir dab. olandų kalbai) ir erminonais (Elbės pakrančių gyventojai, būsimųjų švabų, alemanų, bavarų protėviai, iš čia kilo senoji vokiečių aukštaičių kalba – dab. vokiečių kalbos prototipas).

Iš Tacito ingveonų genčių didžiausia buvo saksai. Nemaža šios genties dalis kartu su anglais ir jutais V m. e. a. nusikėlė į Britų salas, anksčiau valdytas romėnų, kurie V a. pradžioje iš jų pasitraukė pradėjus braškėti Romos imperijai. Nusikėlė-

liai po atkaklių kovų su vietiniais keltais (britais) VII–VIII a. įsitvirtino didelėje Britanijos dalyje ir čia įkūrė savo valstybes. VII a. Britanija tapo krikščioniška. Įvedamas lotyniškas raštas, atsirado literatūra ir vietos kalba. VII–VIII a. buvo rašoma ánglų tarmėmis. Svarbiausias jų kalbos paminklas – Beovulfo epopėja, kurios ištakos siekia laikus dar prieš išsikėlimą iš kontinento. Nuo IX a. įsigalėjus saksams, imta rašyti sãksų tarmėmis. Tą kalbą įprasta vadinti anglosãksų kalba (joje nemaža ir anglų tarmių priemaišų), arba tiesiog senąja ánglų kalba, nes ilgainiui ir visą kraštą imta vadinti Anglija. Jutų tarmės anksti ištirpo anglosaksų masėje ir rašto paminklų nepaliko.

XI a. Anglija buvo kurį laiką pavergta danų, o 1066 m. ją nukariavo normanai (vikingai). Tada anglosaksų kalbą iš viešosios vartosenos išstūmė normanų iš Prancūzijos atneštoji prancūzų kalba, kuri net per 2 šimtmečius buvo nukariautojų luomo kalba. Ilgainiui toji prancūzų kalba įsiliejo į liaudies tebevartojamą anglosaksų kalbą, įnešė į ją daug romaniškos kilmės žodžių. Iš to mišinio, kuriame vyravo vietinis germanų elementas, nuo XV a. susiformavo dabartinė anglų kalba, beveik visai netekusi fleksijos ir tapusi tipiška analitine kalba. XVII–XIX a. Didžiosios Britanijos kolonijinė ekspansija labai išplatino šią kalbą po visą pasaulį. Dabar anglų kalba yra plačiausiai vartojama iš visų indoeuropiečių kilmės kalbų (apie 300 mil. Anglijoje, JAV, Kanadoje, Australijoje, Naujojoje Zelandijoje ir kt. kraštuose). Šia kalba parašyta milžiniška grožinė ir mokslinė literatūra. Ji yra svarbiausia šių dienų tarptautinė kalba.

Anglų kalbai artima frỹzų kalba (400 000 žmonių Olandijos šiaurėje ir Šiaurės jūros pakrantėse bei salose).

Senojoje vietoje likę saksai ilgainiui suartėjo su istveoniškaisiais frankais, ėmė „frankėti". Nuo XIII a. jų kalba neteko savo pagrindinių ypatybių ir virto vadinamąja vidurine vokiečių žemaičių kalba, iš kurios išsirutuliojo dabartinės vokiečių žemaičių tarmės (liaudiškai vadinamos *Plattdeutsch*), vartojamos VDR ir VFR šiaurinėse srityse, o prieš II pasaulinį karą dar ir Lenkijos Pajūryje, buv. Rytų Prūsijoje ir kitose slavų bei baltų žemėse, vokiečių kolonizuotose XII–XIV a.

Iš Tacito minimų istveonų nuo III m. e. a. labiausiai iškilusi gentis buvo fránkai, gyvenę Reino žemupy bei vidurupy. Nuo V a. jie pradėjo labai plisti, ypač į pietus. Greit jų valdžioje atsidūrė daugumas vakarų germanų. Tada prasidėjo stipri vakarų germanų genčių konsolidacija, jų kalbos panašėjimas. Iš senosios frankų žemaičių tarmės ilgainiui išsirutuliojo dabartinės olándų (13 mil.) ir flamándų (6 mil.) kalbos. Jos labai artimos vokiečių žemaičių (Plattdeutsch) tarmėms ir kartu su šiomis užima tarpinę padėtį tarp anglų-fryzų ir vokiečių aukštaičių kalbų.

Iš Tacito minimų erminonų žymiausios gentys buvo langobardai, svebai, alemanai ir kt. Jos davė pradžią dabartinei vókiečių kalbai, kuri susiformavo VI–XI a. integruojantis senosioms erminoniškoms gentims su frankais ir saksais. XII–XIV a. raštų kalba vadinama vidurine vokiečių aukštaičių kalba. XV–XVI a. iš Saksonijos bei Tiuringijos išplito regioninis raštų kalbos variantas, vartotas Saksonijos kurfiurstų kanceliarijoje ir davęs pradžią naujajai vokiečių aukštaičių kalbai, kurią labai išplatino Liuterio (1483–1530) raštai. Toji kalba įsigalėjo kaip nacionalinė vokiečių kalba. Dabar ja šneka apie 100 mil. žmonių VDR, VFR, Austrijoje, Šveicarijoje (dalyje), Liuksemburge ir kitur. Šia kalba sukurta turtinga grožinė, filosofinė ir mokslinė literatūra.

Be germanų, ilgainiui labai išplito ir kita indoeuropiečių kalbų šaka – slavų. Dabar slavų kilmės kalbomis šneka per 250 mil. žmonių.

Kur buvo slavų protėvynė, iš kurios jie vėliau išplito, tyrinėtojai nesutaria. Vietų vardų studijos ir kai kurie kiti duomenys verčia jos ieškoti kažkur tarp Oderio ir Dnepro. Pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad IV–III a. pr. m. e. slavai buvo apgyvenę dar palyginti nedidelį plotą, kuris šiaurėje ribojęsis Pripetės upe, rytuose siekęs Dnepro vidurupį, pietuose – Pietų Bugo ir Dnestro aukštupius bei Karpatų priekalnius, o vakaruose – Vyslos vidurupį. Kai kurie tyrinėtojai linkę šį plotą patraukti kiek į vakarus ir slavus kildina iš vietovių tarp Oderio ir Vyslos upių, tačiau šias vietoves slavai galėjo apgyventi vėliau, pasitraukus iš čia rytų germanams (dar anksčiau čia, matyt, gyveno venėtai[25]). Pirmaisiais mūsų eros amžiais slavai bus kiek toliau išplitę ir rytų bei pietų kryptimi, asimiliavo ten gyvenusius keltus. III m. e. a. jie persikėlė per Karpatus.

Tačiau didžioji slavų migracija prasidėjo nuo VI m. e. a. pradžios. Ypač intensyvi ji buvo VI a. antrojoje pusėje. Tada slavai įsikūrė Balkanuose – senovinėje Mizijoje ir Trakijoje (tada mizų ir trakų kalbų čia greičiausiai jau nebebuvo). Apgyvendino Makedoniją. Kiek stipri buvo slavų įtaka Balkanuose, rodo toks faktas: 679 m. į Balkanus iš Juodosios jūros pakraščių stepių įsibrovė tiurkų kilmės klajokliai bulgarai, bet buvo tuoj suslavinti (paliko tik savo vardą). Slavai brovėsi net į Graikiją, Kretos salą, Maž. Aziją, tik čia patys išnyko, buvo asimiliuoti vietinių genčių.

Maždaug tuo pačiu metu slavai pradėjo kraustytis ir į šiaurę bei šiaurės rytus: užplūdo baltų ir ugrų-finų gyvenamas Dnepro, Maskvos, Okos aukštupių ir kitas sritis, šiaurėje pasiekė dab. Naugardą. Apie VII a. slavai jau gyveno dideliuose plotuose nuo Baltijos iki Viduržemio jūrų, nuo Elbės vakaruose iki Volgos rytuose.

Maždaug iki VI a. visi slavai kalbėjo viena kalba su tam tikrais tarminiais skirtumais. Toji jų kalba priklausė satem grupei ir buvo išlaikiusi gana archaišką pobūdį. Palyginti su indoeuropiečių prokalbe, būta joje ir nemaža tam tikrų pakitimų. Balsių kiekybės skir-

[25] Jie paliko savo vardą atsikėlusiems slavams. Plg. vok. *Wenden* 'sorbai; slavai'. Antikos autorių I–II m. e. a. minimi venetai (venedai) galėjo būti dar ir ne visai suslavėję. Vėlesniuose šaltiniuose venetais (vendais) paprastai vadinami slavai. Iš čia estiškas rusų pavadinimas *vene*.

tumą ilgainiui pakeitė kokybė: ilgieji balsiai *ō, ē, ū* virto *a, ě, ы*. Pakito ir trumpasis vokalizmas: *a* virto *ŏ*, o *u, i* – redukuotais *ъ, ь*. Sprogstamieji priebalsiai buvo netekę aspiruotų porų, neturėjo jokių labializuotų gomurinių priebalsių pėdsakų. Būta stiprios priebalsių palatalizacijos. Dėl atvirų skiemenų tendencijos joje ilgainiui buvo monoftongizuoti dvibalsiai, atsirado nosiniai balsiai. Linksniavimo sistema išliko gana archaiška, tik galūnės gerokai skyrėsi nuo senųjų indoeuropietiškų dėl nurodytų ir kitų fonetinių pakitimų. Veiksmažodžio sistemoje išnyko perfektas, konjunktyvas, atsirado naujų formų, tarp jų ir analitinių.

Bendroji slavų kalba suskilo palyginti vėlai, todėl šios šakos kalbos išliko iki dabartinių laikų mažiau (negu kitų šakų) nutolusios viena nuo kitos. Slavų skilimas prasidėjo, matyt, per didžiąsias migracijas, taigi VI–VII a. Tada slavai pateko ir į istorinius šaltinius. Juose jie vadinami įvairiais vardais, matyt, turėta galvoje skirtingos gentys. Kai kurie tyrinėtojai istorinių šaltinių ántus linkę sieti su būsimaisiais rytų slavais, sklavinùs – su pietų slavais, o venedùs – su vakarų slavais. Ryškesnė diferenciacija atsirado vėliau.

Atsikėlę į Balkanus, slavai susidūrė su aukšta Graikijos resp. Bizantijos kultūra. Čia IX a. buvo sukurtas ir slavų raštas dviem variantais: glagòlica ir kirìlica. Pastarasis, gavęs pavadinimą nuo slavų švietėjo vyskupo Kirìlo vardo, sudarytas aiškiai sekant graikų alfabetu, kuriuo turbūt rėmėsi ir glagolica. Iš kirilicos kilo ir dabartinis rusų raštas. IX a. graikai vyskupai (du broliai) Kirìlas ir Metòdijus išvertė į slavų kalbą pirmuosius religinius tekstus (bibliją). Tų tekstų kalbą dabar įprasta vadinti senąja slavų kalba. Dar ji vadinama senąja bažnytine slavų kalba (ypač kiek vėlesnis jos variantas) ir senąja bulgarų kalba, nes rėmėsi ano meto bulgarų kalbos makedonų tarme. Toje raštų kalboje jaučiama labai didelė graikų kalbos įtaka.

Anuomet šia kalba rašytus tekstus lengvai suprato ne tik pietų, bet ir visi kiti slavai, nes kalbinė slavų diferenciacija dar tebebuvo menka.

Tame pačiame IX a. susikūrė Kijevo Rusios valstybė, kuri greit priėmė krikščionybę. Ši tikyba išplito ir netrukus susidariusiose kitose slavų valstybėse. Su krikščionybe plito ir senoji slavų kalba. Ji buvo vartojama kulto reikalams Moravijoje (maždaug dab. Čekoslovakijoje), sen. Bulgarijoje, Kijevo Rusioje ir kitur. Ypač įsigalėjo po krikščionybės skilimo tuose slavų kraštuose, kurie kultivavo rytų apeigų krikščionybę. Tuo būdu ilgainiui, atskirose šalyse atmiešti

vietinių slavų kalbų elementais, susiformavo keli senosios slavų kalbos variantai.

Gyvoji slavų kalba, kaip buvo sakyta, nuo VI–VII a. ėmė diferencijuotis ir ilgainiui išryškėjo trys svarbiausios jos dialektų grupės: pietų, rytų ir vakarų slavai.

Pietų slavai gana anksti suskilo į du kalbinius vienetus, kurių vienas davė pradžią dabartinėms bulgãrų (8 mil.) ir makedònų (1,5 mil.), antrasis – sérbų-chorvãtų (13 mil.) ir slovė̃nų (2 mil.) kalboms.

Rytų slavai buvo išsklidę dideliuose rytų Europos plotuose. Juos sudarė atskiros gentys, iš kurių minėtinos: *krivìčiai* – Dauguvos, Dnepro ir Volgos aukštupiuose, *dregovìčiai* – į pietus nuo krivičių iki Pripetės, *radimìčiai* – į rytus nuo krivičių (Sožės upės baseine), *drevliãnai* – į pietus nuo Pripetės, *severiãnai* – apie dab. Černigovą, *viatìčiai* – Okos baseine, *poliãnai* – prie Dnepro vidurupio ir kt.

Daugelį tų genčių jungė IX a. susikūrusi Kijevo Rusios valstybė, kuri 988 m. buvo Bizantijos graikų apkrikštyta. Visi rytų slavai maždaug iki XIII a. dar šnekėjo viena kalba su menkais tarminiais skirtumais. Toji kalba nuo Rusios vardo imta vadinti rusų kalba. Dabar ją paprastai vadiname senąja rusų kalba. Jos rašto paminklai iš X–XII a. Tai įvairūs tekstai, rašyti ne tik popieriuje, bet ir ant beržo tošies. Be religinių raštų (seniausias Ostromiro evangelija, 1056–1057 m.), Rusios kunigaikščių sutarčių su graikais, Nestoro metraščio (apie 1113 m.), „Rusų teisės“, „Sakmės apie Igorio žygį“ ir kitų didesnių paminklų, išliko daug mažų įrašų (ant beržo tošies) įvairia prekybos ir kasdieninės buities tematika. Ne visi tekstai tiksliai atspindi šnekamąją to meto kalbą, nes daugelis buvo rašomi senosios slavų kalbos vietiniu variantu, tam tikra „viršdialektine“ kalba, kurioje prasibraudavo nemaža atskirų tarmių elementų.

Kijevo Rusios laikais buvo palankios sąlygos sritinių dialektų konsolidacijai, kurią skatino centralizuotas valdymas, stipresni ekonominiai bei kultūriniai ryšiai, iš Bizantijos atėjusi krikščioniška kultūra. Tačiau XIII a. rytinę Rusios dalį pavergė mongolai; iš jų priespaudos galutinai išsivaduota tik XV a. pabaigoje. Šioje dalyje (iširus Kijevo Rusiai) įsigalėjo sritinės kunigaikštystės, kurias ilgainiui sujungė į vieną valstybę Didžioji Maskvos Kunigaikštystė, labai įsigalėjusi nuo XIV a. Ji davė pradžią būsimai Rusijos imperijai.

Vakarinė rytinių slavų dalis XIII–XIV a. pateko į labai išaugusios Lietuvos (vėliau į Lietuvos–Lenkijos valstybės, arba Žečpospo-

litos) sudėtį. Skirtinga politinė priklausomybė suskaldė rytų slavų žemes ekonomiškai ir kultūriškai. Dialektų integracijos procesas laipsniškai darėsi vis sudėtingesnis. Gyventojų kilnojimasis, pietinių sričių apgyvendinimas ir kultūrinės orientacijos kaitaliojimas padarė tai, kad pagaliau senoviniai rytų slavų dialektai apie XIV a. susikristalizavo trimis pagrindinėmis tarmių grupėmis, iš kurių XIV–XVI a. išaugo dabartinės trys rytų slavų kalbos: rusų (didžiarusių), baltarusių ir ukrainų (ukrainiečių).

Dabartinės rùsų kalbos formavimasis buvo glaudžiai susijęs su Maskvos Kunigaikštystės įsigalėjimu. Kaip sakyta, ši nuo XIV a. ėmė jungti aplink save kitas sritines kunigaikštystes. Dėl to pamažu konsolidavosi ir tose kunigaikštystėse vartojamos vietinės tarmės. Be to, raštų kalba pamažu pradėjo išsivaduoti iš senosios slavų kalbos elementų, kurių tam tikra dalis liko rusų kalboje ir iki šių dienų. Tai žodžiai be pleofonijos (полногласие), pvz., *глава*, *главный* (plg. su rytų slavų pleofonija *голова*), *врата*, *вратарь*, *привратный* (plg. *ворота*), *глас*, *гласный* (plg. *голос*), *враг* (plg. ukr. *ворог*), žodžiai su išlaikytais sen. slavų kalbos priebalsių junginiais *št* (*šč*), *žd* vietoj rytų slavų *č*, *ž*, pvz., *горящий* (plg. *горячий*), *одежда*, *невежда*, *рождать* (plg. *одёжа*, *невежа*, *рожать*), ir kt.

Augant Rusijos valstybei, didėjo ir rusų kalbos reikšmė. Rusija XVIII a. tapo stipriausia rytų Europos valstybė, o greit ir viena iš galingiausių Europos imperijų. Rusų kalba išplito dideliuose tos imperijos plotuose iki pat Didžiojo vandenyno. Ja buvo sukurta turtinga grožinė ir mokslinė literatūra.

Po Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos rusų kalba tapo pagrindine Tarybų Sąjungos tautų bendravimo priemone. Šiandien ja kaip gimtąja kalba šneka apie 150 mil. žmonių, mokančių yra daug daugiau. Ji taip pat tapo viena iš svarbiųjų tarptautinių kalbų.

Baltarùsių kalba dabar šneka apie 10 mil. žmonių Baltarusijos TSR. Ji ryškiau pradėjo išsiskirti nuo XIV a. Visai neturi nekirčiuoto *o*, vietoj *g* taria *h* (sako *hará* vietoj r. *гора*), minkštieji *t*, *d* virtę afrikatomis *c*, *dz* (*дзень* – r. *день*, *вецер* – r. *ветер*), būdingas protetinis *v*- (*возера* – r. *озеро*). Bendrinės kalbos normos galutinai nusistovėjo tik XX a.

Ukraìnų (ukrainiẽčių) kalba dabar šneka apie 40 mil. žmonių, daugiausia Ukrainos TSR. Būdingosios jos vokalizmo ypatybės yra *o* uždarame skiemenyje virtimas *i*, pvz., *кінь* (r. *конь*), *сіль* (r. *соль*), *e* virtimas *i*, pvz., *літо* (r. *лето*), *сніг* (r. *снег*) ir kt. Priebalsis *g* visada tariamas *h*, bet žymesnio „akavimo“ nėra. Dabartinė bendrinė ukrainų kalba susiformavo XVIII a. Poltavos–Kijevo tarmių pagrindu.

Vakarų slavai III–IV m. e. a. gyveno Oderio—Elbės krašte. Iš čia jie ėmė plisti į vakarus. Nepaisant Frankų imperijos spaudimo (nuo 782 m.), plėtimasis nesiliovė. VIII–IX a. jie įsikūrė Bavarijoje – Maino upės aukštupyje. XI a. jų sodybos jau priartėjo prie Niurnbergo, šiaurės vakaruose pasiekė Hanoverį, Šlezvigą—Holšteiną bei Hamburgo apylinkes. Tačiau nuo XII a. čia visur slavus ėmė

stipriai spausti vokiečiai, kurie XII–XIV a. ne tik įsigalėjo visuose šiuose plotuose, bet pasiekė rytuose net Vyslą, užėmė Prūsiją ir kt.

Vakarų slavai gana anksti pradėjo ryškiau skirtis vieni nuo kitų. Greit susiformavo trys ryškios dialektų grupės, iš kurių vėliau išsirutuliojo 1) polãbų (ja šnekėjo Elbės – Oderio slavai, išnykę XVIII a.), pomerãnų (buvo šnekama tarp Oderio ir Vyslos, jų tęsinys kašùbų kalba – neretai vadinama lenkų kalbos tarme – prie Gdansko, 200 000 žmonių), lénkų (45 mil.), 2) sérbų (sòrbų)-lužìcų (150 000 žmonių VDR) ir 3) čèkų (10 mil.) bei slovãkų (4,5 mil.) kalbos.

* * *

Slavams buvo artima báltų šaka, iš kurios kilo lietuvių kalba. Šios šakos istorijai nušviesti skiriama visa likusi knyga.

Pirmiausia aptarsime tą indoeuropiečių dialektinę sritį, iš kurios kilo baltai.

INDOEUROPIEČIŲ DIALEKTINĖ SRITIS, IŠ KURIOS KILO BALTAI

Įvadinės pastabos

Iš to, kas anksčiau buvo pasakyta, matyti, jog indoeuropiečių prokalbės suskilimo procesas dar nėra kaip reikiant paaiškėjęs. Tebėra neaiški ir prokalbės dialektų prieš suskilimą padėtis. Mes esame labai toli iki prokalbės tarmių žemėlapio sudarymo. Tiesą pasakius, tokio žemėlapio, kuriame būtų tiksliai nurodytas prokalbės dialektų išsidėstymas tam tikru laikotarpiu, vargu ar kada nors iš viso bus įmanoma sudaryti. Per daug priešistoriniais laikais būta visokio mišimo!

Kalbant apie kurios nors indoeuropiečių šakos kilmę, šiuo metu įmanoma tik labai apytikriai aptarti tą prokalbės dialektinę sritį (tam tikrus kontaktuojančius jos dialektus), iš kurios mums rūpima šaka, tiksliau jos paveldėtieji elementai (juk ne viskas paveldėta), yra išsirutulioję.

Efektyviausias būdas pasiekti šį tikslą yra atskiras šakas jungiančių specifinių fonetikos, morfologijos ir leksikos izoglosų (bendrybių paplitimo) ištyrimas[26]. Jis turi būti atliekamas laikantis griežtos metodikos. Imamos tik tokios izoglosos, kurios jungia bendros kilmės (ne atsitiktinai sutapusius) reiškinius. Be to, tie reiškiniai turi būti inovacinio pobūdžio, o ne paveldėti iš prokalbės. Labiausiai įtikinančiomis laikomos fonetikos ir morfologijos izoglosos.

Išvadas reikia daryti labai atsargiai ir apdairiai, žiūrėti, kad tiriamoji specifinė ypatybė nebūtų bendros tendencijos (paralelinės raidos) ar kalbų mišimo rezultatas, nes tokios rūšies bendrybė, suprantama, negali orientuoti į lyginamųjų kalbų kilmę iš tos pačios dialektinės srities.

Pagaliau reikia neišleisti iš akių fakto, jog ieškome kalbos resp. kalbų šakos ištakų, bet ne dabar ta kalba ar tos šakos kalbomis šnekančių žmonių etninės priklausomybės bei kilmės. Tai du skirtingi dalykai. Todėl reikia labai atsargiai remtis archeologijos ar etnografijos mokslų duomenimis.

[26] Vykusį bandymą tuo būdu ištirti indoeuropiečių dialektus atliko žinomas kalbininkas V. Porcigas, žr. Porzig W. Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets. – Heidelberg, 1954 (rusiškas vertimas: Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. – М., 1964).

Kaip jau buvo nurodyta, baltų kalbos priklauso sateminei indoeuropiečių kalbų grupei. Jose taip pat nėra jokių labioveliarinių priebalsių buvimo pėdsakų. Neišliko ir aspiratų. Žodžio galo ide. *-*m* virto *-*n*, plg. acc. sg. *vil̃ką* < **vilkan* ir lot. *lupum*, skr. *vṛkam*.

Tačiau iš šių (apskritaĩ reikšmingų) izoglosų neįmanoma nustatyti tos dialektinės srities, iš kurios turėjo kilti baltai. Mat šios izoglosos kiekviena skirtingai suskaldo indoeuropiečių plotą. Juk sateminės kalbos, be baltų, dar yra slavų, indų, iranėnų, armėnų, albanų ir galbūt trakų bei frigų (ilirų?). Aspiratų neišlaikė dar slavai, iranėnai, albanai, trakai (gal ir frigai?), ilirai, keltai, tocharai ir hetitai. Žodžio galo *-*m* virto *-*n* visose indoeuropiečių šakose, išskyrus indus, iranėnus ir italikus. Taigi greičiausiai visi šie pakitimai vyko skirtingomis epochomis ir, galimas dalykas, ne tuo pačiu laiku įvairiose šakose. Todėl jie negali rodyti tos dialektinės srities, iš kurios kildintini baltai.

Aiškinant tą sritį, tikslingiausia baltų kalbų šaką lyginti su kiekviena kita indoeuropiečių šaka, stengiantis išryškinti specifines tik tų dviejų šakų izoglosas.

Pradėkime nuo lyginimo su mums tolimiausiomis šakomis.

Baltai ir anatolai, tocharai, graikai, italikai, keltai

Specifinių baltų-anatolų izoglosų, jungiančių tik šias dvi šakas, nėra. Tyrinėtojai yra iškėlę kelias inovacinio pobūdžio izoglosas, tačiau jos iš tikrųjų jungia ne vien baltų ir anatolų šakas, bet didesnius indoeuropiečių kalbų kompleksus, beje, kiekviena kiek skirtingai. Antai iš prokalbės **nebhel-* 'rūkas, debesis' dalis indoeuropiečių dialektų (daugiausia rytuose), bet ne vien tik baltai su anatolais, pasidarė *s*-kamienį variantą, plg. lie. *debesìs* (*d-* iš *n-*) ir het. *nepiš*, gen. sg. *nepišaš* 'dangus' (*š* iš *s*), taip pat slavų *nebo*, gen. sg. *nebese* 'dangus', skr. *nábhas-* 'rūkas, garai, debesuotumas, erdvė, dangus', av. *nabah-* 'erdvė, dangus' (*h* iš *s*), gr. νέφος 'debesis, rūkas'. Tyrinėtojai mūsų būdvardį *ìlgas* sieja su hetitų tą patį reiškiančiu *dalugaeš* (nom. pl.), taip pat su s. sl. *dlъgъ*, skr. *dīrgha-*, av. *darəga-*, gr. δολιχός, alb. *glatë*, *gjatë* iš **dlagh-t-*, nors žodžio pradžios garsai nesutampa. Kitos indoeuropiečių kalbos iš seno tam reikalui vartojo žodį **lŏnghŏs* 'ilgas'. Tačiau tokie atitikmenys negali rodyti kokio nors glaudesnio specifinio baltų

ir anatolų kalbų ryšio. Šios šakos turėjo kilti iš skirtingų prokalbės dialektinių sričių.

Kiek glaudesni ryšiai tarp baltų ir tocharų, tačiau ir jie neretai apima didesnį indoeuropiečių dialektų kompleksą, ne visada būna specifiniai tik baltams ir tocharams. Antai baltai, tocharai ir slavai turi pasidarę vienodus infinityvus su *-ti* (> toch. *-tsi*) iš **-tēi*. Baltai ir tocharai turi tos pačios struktūros veiksmažodžių preterito formas su *-ā-*, plg. lie. *buvaũ*, *buvaĩ*, *bùvo* ir toch. B *takāwa* 'buvau', *takāsta* 'buvai', *tāka* (*takā-ne*) 'jis buvo'. Tyrinėtojai yra iškėlę tam tikrų sutapimų baltų ir tocharų (dažnai dar slavų, kartais ir kitų kalbų) žodžių daryboje, pvz., lie. priesagas *-unė* : toch. *-une* : sl. *-ъnja*, lie. *-elis*, *-ė* : toch. A *-ãly-*, ir kt. Atskirais atvejais galima apčiuopti tik ryškesnes bendras raidos tendencijas, pvz., tocharų ir baltų (dar ryškesnę slavų, indų) priebalsių palatalizaciją, kiekvienoje šakoje kiek skirtingai realizuotą (mažiausiai baltų).

Prirankiota nemaža leksikos bendrybių, tik ir jos ne visos yra vienodai iškalbingos, nes dalis gali būti išlaikyti archaizmai. Antai mokslininkai daug yra rašę apie bendrą baltų, slavų ir germanų *lašišos* pavadinimą, turintį atitikmenį tocharų B kalbos žodyje *laks* 'žuvis', kuriuo remiantis net bandyta ieškoti indoeuropiečių protėvynės. Tačiau glaudesnį baltų, slavų, germanų ir tocharų ryšį šis žodis rodytų tik tuo atveju, jeigu senesnė jo reikšmė buvo 'lašiša', o ne apskritai 'žuvis'. Tuo atveju tocharus reikėtų kildinti iš tos Europos srities, kur yra į Baltijos jūrą įtekančių upių (Juodojoje jūroje lašišų nėra), greta baltų, slavų ir germanų. Beje, yra ir daugiau leksikos izoglosų, jungiančių tocharus čia su baltais, čia su slavais ar germanais. Dėl to nemaža tyrinėtojų linkę manyti, kad tocharams pradžią turėjęs duoti prokalbės dialektas, artimas tai dialektinei sričiai, iš kurios kilo baltų, slavų ir germanų kalbos.

Tarp baltų ir graikų bendrų izoglosų yra daug, bet jos paprastai apima ir kitas indoeuropiečių šakas ir iš tikrųjų yra paveldėti archaizmai. Abi šios šakos labai archaiškos. Specifinės tik baltų ir graikų izoglosos taip pat daugiausia yra archainio pobūdžio. Visiškai įtikinančių inovacinių baltų-graikų bendrybių, kurių negalėtume aiškinti paraleline raida, kaip ir nėra. Daugiau ir reikšmingesnių yra tokių inovacinio pobūdžio izoglosų, kurios jungia ne tik baltus su graikais, bet dar ir su slavais, dažnai taip pat arijais. Jos bus aptartos vėliau, kalbant apie baltų-arijų ryšius. Dėl tokių izoglosų tyrinėtojai linksta manyti buvus tam tikrų glaudesnių genetinių ryšių tarp baltų, slavų, graikų ir arijų šakų.

Baltų-italikų ryškių specifinių inovacinio pobūdžio izoglosų, kurios rodytų šių šakų kilmę iš vienos dialektinės srities, nėra. Esamos izoglosos nesunkiai gali būti paaiškintos vėlesniais kontaktais, vykusiais dar prieš italikams išsikraustant į Apeninų pusiasalį II tūkst. pr. m. e. Tos izoglosos neretai apima ir kai kurias kitas šakas, pvz., lie. *taũras* – lot. *taurus* turi atitikmenų dar graikų, germanų ir keltų kalbose.[1] Šiaip jau daugiausia yra bendrų baltų-italikų archaizmų, išlaikytų ir kitose šakose.

Baltų-keltų inovacinio pobūdžio izoglosos paprastai jungia dar slavus, kartais ir kitas šakas. Antai indoeuropiečių žodį **bhudhmen-*, reiškusį 'žemę, dugną', baltai, slavai ir keltai vienodai perdirbo, plg. lie. *dùgnas*, s. sl. *dъno* ir gal. *dumno-*, s. air. *domun* 'pasaulis'. Šios kalbos ir germanai turėjo pasidarę vienodą griaustinio dievo pavadinimą, plg. lie. *Perkū́nas*, s. sl. *Perunъ*, kelt. 'Αρκύνια ὄρη, *Hercynia silva* (antikinių autorių raštuose), got. *faírguni* 'kalnas', sva. *Firgunnea* 'Erz-, Fichtelgebirge' (kalnai Sudetuose). Šios izoglosos yra apskritai senos. Tačiau jos nerodo, kad baltai su keltais būtų kilę iš visai gretimų prokalbės dialektų. Tyrinėtojai linkę manyti, jog seniausiais laikais baltus nuo keltų skyrė kažkoks kitas dialektas, galbūt protoilirų ar protogermanų.

Baltai ir paleobalkanų gentys

Baltų genetinius ryšius su išnykusiomis indoeuropiečių šakomis trakais-frigais, dakais-mizais ir ilirais-venetais nustatyti sunku dėl duomenų stokos, nes šių šakų kalbos išnyko nepalikusios rašto paminklų. Apie jas labai nedaug ką težinome: tik tiek, kiek galima spręsti iš atskirų žodžių, ypač tikrinių vardų, patekusių į antikinių autorių raštus, šiokių tokių įrašo nuotrupų ir palaikų dabartinėse to krašto kalbose. Iš viso to sunku susidaryti net apytikrį tų kalbų vaizdą. Lyginti galime ne visą kalbos sistemą, bet atsitiktinai išlikusius duomenis, daugiausia leksikos, paprastai netiksliai fiksuotus. Duomenų netikrumas sudarė sąlygas nevienodai interpretuoti, dirbtinai pritempti tų kalbų faktus prie aprioriškai susidarytų, dažnai fantastiškų teorijų, kurių ypač daug buvo prikurta XIX amžiuje ir XX a. pradžioje. Dėl viso to moksle ėmė įsigalėti skeptiška pažiūra apskritai į šių kalbų tyrimo galimybes.

Iš turimų labai negausių ir trūkstamų duomenų matyti, kad baltams bene artimiausi buvo trakai. Tyrinėtojai yra iškėlę nemaža baltų ir

trakų bendrybių, ypač leksikos (slypinčių daugiausia vardyne), tačiau jos paprastai yra archainio pobūdžio, o ne inovacijos, be to, dažniausiai turimos ir kitose indoeuropiečių šakose. Rasta kiek ir specifinių, būdingų tik baltams ir trakams, leksemų, pvz., trakų *knisa* 'išrausta vieta' (rekonstruojama iš XII a. vietovardžio *Knišava*): lie. *knìsti*, trakų *pusis* 'pušis' (iš vietovardžio Πουσινόν): lie. *pušìs*, trakų *sartas* 'šviesiai raudonas' (iš vietovardžio Σάρτη) : lie. *sar̃tas*, ir kt. Bulgarų kalbininkas I. Duridanovas tokių specifinių bendrybių rado 32 (dar 6 kiek abejotinos)[27]. Iš tikrųjų jų esama dar daugiau. Įvairiomis progomis naujų yra kėlę dar V. Toporovas, H. Šalis (Schall) ir kt. Tačiau daugelis tų bendrybių yra greičiausiai seni archaizmai, o ne baltų ir trakų inovacijos. Tyrinėtojai yra aptikę net fonetinių bendrybių, bet jos taip pat būdingos ne vien baltams ir trakams. Antai dvejopi ide. *R̥* refleksai, t. y. *iR* ir *uR*, būdingi dar slavams, o ide. *ŏ* virtimas *a* turimas dar germanų, arijų ir kitose šakose, ir pan. Dalis tyrinėtojų keliamų fonetikos bendrybių iš tikrųjų yra vėlyvi baltų dialektizmai ir negali rodyti senų genetinių ryšių, pvz., *a* > *e* po *r* (lietuvių kalboje dažniau būna atvirkščiai: *e* > *a* po *r*). Priešingai, yra nemaža senų ryškių fonetikos, ypač konsonantizmo, skirtumų, pvz., trakai sprogstamuosius skardžiuosius priebalsius buvo pavertę dusliaisiais, o dusliuosius – aspiratomis.

Dėl duomenų stokos sunku išaiškinti gramatinės struktūros bendrybes. Iki šiol daugiausia tyrinėtojų būdavo nurodomi tik žodžių darybos sutapimai: tos pačios priesagos, priešdėliai, kurie, beje, neretai turimi ir kitose giminingose kalbose. I. Duridanovas spėjamą loc. sg. formą *midne* 'kaime, sodžiuje' (pasakyme *midne Potelense*) siejo su latvių *mītne* 'buveinė, būstinė ir pan.', kildindamas iš loc. sg. *mītinē* ar *mītenē*. Tačiau šis siejimas nėra iškalbingas, nes, viena, ne visai tikra, ar trakų *midne* yra lokatyvo forma, be to, latvių loc. sg. galūnė *-ē* yra senesnės **-ējen* trumpinys.

Nežiūrint visų lyginimo sunkumų ir netikrumų, vis dėlto iki šiol iškeltos bendros izoglosos verčia manyti, kad baltų ir trakų protėviai priešistoriniais laikais (I. Duridanovo nuomone, nuo III tūkst. pr. m. e.) turėjo gyventi kažkur (greičiausiai Dnepro baseine apie Pripetę) greta. Kontaktai galėjo būti gana intensyvūs ir ilgi.

[27] Duridanov I. Thrakisch-dakische Studien. Erster Teil Die Thrakisch- und Dakisch-Baltischen Sprachbeziehungen. – Sofia, 1969, S. 95.

Pastebėtina, kad mokslininkų dėmesį į baltų ir trakų kalbines bendrybes pirmasis atkreipė J. Basanavičius, tik jis klaidingai jas aiškino.

J. Basanavičius (1851–1927) įrodinėjo, kad lietuviai yra tiesioginiai trakų palikuonys. Pasak jo, lietuvių kalba esanti išsirutuliojusi iš senosios trakų kalbos. Mat, nenorėdamos tapti romėnų vergais, trakų gentys imperatoriaus Trajano laikais (apie II m. e. a. pradžią) esą persikėlusios prie Baltijos jūros ir čia įsikūrusios. Šią savo hipotezę Basanavičius detaliai išdėstė, argumentuodamas kalbotyros, etnologijos, istorijos ir kitais duomenimis, stambiame veikale „Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon" (1921 m.), kurį rašė net 24 metus.

Šia hipoteze mokslininkai netikėjo nei Basanavičiui gyvam esant, nei vėliau, jam mirus. Mat, nebūdamas kalbotyros specialistas, jis laisvai operavo kalbos faktais, daugiausia žiūrėdamas lyginamų žodžių išviršinio panašumo, o ne garsų raidos ar formų istorijos. Antai patį trakų etnonimą (graikiškai Θρᾷκες) jis siejo su lietuvių vardais *Trãkai*, *Trãkas*, *Trakỹs*, *Trak-ẽlis*, *Trak-ýmas*. Bet taip daryti neleidžia skirtinga šių žodžių abiejose kalbose kilmė. Kaip rodo graikų vartota gretiminė forma Θρεῖκες, etnonimas Θρᾷκες greičiausiai vestinas iš Τραύσικες, taigi su priesaga *-ikes* padarytas iš genties vado Τραύσοι ir iš pradžių reiškė 'priklausantis trausų genčiai' (šaknis **treu-s-* 'vešėti, klestėti, gerai augti'). Su šiais žodžiais nieko bendra neturi nurodyti lietuvių vardai: vietovardis *Trãkai* kilo iš bendrinio žodžio *trãkas* 'skynimas miške', asmenvardžiai *Trãkas*, *Trakỹs*, *Trak-ẽlis* – iš būdvardžio *trãkas* 'pašėlęs; plikas', o *Trakýmas* yra skolintinis krikštavardis, plg. br. *Трахим* ← *Трафим*. Dėl to Basanavičiaus etimologijos atbaidė specialistus ir šie ėmė skeptiškai žiūrėti ne tik į jo hipotezę, bet ir apskritai į trakų ir baltų kalbinių ryšių buvimą praeityje.

1937–1939 m. tokią pat kaip Basanavičiaus hipotezę ėmė kelti latvis medikas ir filologas K. Kaspersonas, o 1968 m. panašią – čekų archeologas K. Turnvaldas. Visų jų pagrindinė mintis yra ta, kad baltų protėvynė buvusi prie Dunojaus. Dabar tokią mintį atkakliai peršа V. Rimša. Tačiau iš tikrųjų „Dunojaus baltų" hipotezės įrodyti neįmanoma. Pirmiausia, iš istorijos šaltinių nematyti, kad romėnų nugalėti trakai būtų kėlęsi į šiaurę. Atvirkščiai, šaltiniai rodo, kad jie traukė į pietus. Be to, šios hipotezės negalima suderinti su visu tuo, ką šių dienų mokslas žino apie baltus. Juk baltų kalbos sudaro atskirą indoeuropiečių kalbų šaką, kuri išsiskyrė iš prokalbės. Nuo seniausių laikų, kuriuos tik gali pasiekti lingvistinė analizė, baltų gentys gyveno dideliuose šiaurės rytų Europos plotuose – nuo Nemuno, Dauguvos iki Volgos, Okos ir Desnos rytuose – ir tuose plotuose esamų hidronimų baltiškumas nekelia abejonių. Pagaliau tuos faktus, kuriais grindžiama „Dunojaus baltų" hipotezė, galima nesunkiai interpretuoti visai kitaip. Juk daugelis keliamų bendrybių iš tikrųjų yra seni indoeuropiečių prokalbės veldiniai. Kitos, specifinės tik baltams ir trakams, bendrybės atsirado dėl ilgalaikių glaudžių kontaktų, kurių tikrai būta. Dėl viso to yra pagrindo manyti, kad trakų kalba iš tikrųjų yra buvusi kažkiek panaši į lietuvių kalbą, bet tai jokiu būdu negali rodyti lietuvių kilmės iš trakų. Čia dar reikia pabrėžti, kad ilgainiui „Dunojaus baltų" hipotezės šalininkai ėmė vis labiau tapatinti trakus, frigus, dakus ir kitas senovėje Balkanuose gyvenusias indoeuropiečių gentis ir baltus kildinti iš viso to konglomerato. Tai jų hipotezę daro dar mažiau patikimą. Tačiau jie visai neliečia armėnų ir albanų kalbų, nors šios savo kilme iš tikrųjų yra susijusios su minėtomis paleobalkanų gentimis.

Iš viso to, kas čia pasakyta, aiškėja, jog J. Basanavičiaus darbuose racionalusis grūdas yra tas, kad jis pirmasis nustatė, jog tarp baltų ir trakų esama palyginti artimų kalbinės giminystės ryšių. Čia jo prioritetas neabejotinas. Be to, jis sukaupė daug reikšmingų šiai problemai spręsti duomenų (anaiptol ne visos jo etimologijos yra klaidingos) ir padėjo pagrindus vėlesniems tyrinėjimams.

Baltų-frigų ryšius dar sunkiau išaiškinti dėl patikimų duomenų stokos. Frigai labai anksti (net XIII a. pr. m. e.) iš Balkanų persikėlė į Maž. Aziją. Prieš tai, kaip ir jų giminaičiai trakai, žinoma, galėjo turėti glaudesnių kontaktų su baltais. Tai rodo tyrinėtojų iškeliamos baltų-frigų kalbinės bendrybės, kurių nemaža dalis vis dėlto yra seni indoeuropiečių archaizmai.

Armėnų kalboje, kurią nemaža tyrinėtojų laiko vienintele išlikusia trakų-frigų palikuone, aiškių bendrybių su baltais nedaug. Tyrinėtojų iškeliamos leksikos izoglosos paprastai jungia ir kai kurias kitas indoeuropiečių šakas, pvz., arm. *beran* ir lie. *burnà*, bulg. *bъrna* 'lūpa', arm. *mauruk̂*, *moruk̂* iš **smok̂ru-* ir lie. *smãkras*, skr. *śmaśru* 'barzda, ūsai', alb. *mjekrë* iš **smek̂rā*.

Dakai-mizai, sprendžiant iš negausių kalbos palaikų, gerokai skyrėsi nuo trakų-frigų. Dalis tyrinėtojų juos linkę laikyti skirtinga nuo trakų-frigų indoeuropiečių šaka. Dėl duomenų stokos nėra aiškūs ir pačių dakų bei mizų tarpusavio ryšiai. Tyrinėtojai yra aptikę taip pat nemaža baltų ir dakų-mizų bendrybių. Kaip ir trakų atžvilgiu, daugiausia remiamasi iš tikrinių vardų rekonstruotomis leksemomis, pvz., dakų *buta-* 'butas' (rekonstruojama iš vietovardžių Βούττις, *Boutae*): lie. *bùtas*; dakų *kleva-* 'klevas' (rekonstruojamas iš vietovardžio *Clevora*): lie. *klẽvas*, ir pan. I. Duridanovas tokių specifinių baltų-dakų leksikos bendrybių rado net 40 (dar 4 abejotinas). Kiti tyrinėtojai jų yra iškėlę dar daugiau. Ne visos jos gali būti traktuojamos kaip seni indoeuropiečių archaizmai, kai kurios galėtų būti ir inovacijos. Rasta net fonetikos bei morfologijos bendrybių, tik ir šios ne visos vienodai iškalbingos. Dalis jų – palyginti vėlyvi pakitimai, būdingi atskiroms baltų kalboms ir nerodantys senų kontaktų, pvz., ide. *ā* virtimas *ō* (lietuvių kalboje visai nesenas), *-tl-* virtimas *-kl-* (palietė lietuvius, latvius ir tik dalį prūsų tarmių) ir pan. Kitos keliamos morfologijos bendrybės – seni indoeuropiečių prokalbės veldiniai, pvz., mizų instr. pl. (dat. pl.) galūnė *-ais* (*brateraiś patrizi*). Reikšmingesnėmis laikytina bendra *ŏ* kamieno gen. sg. galūnė *-o* (*Decebalus per Scorilo*) ir dat.-instr. galūnė *-m* (*Decibalm*, *Mamutzim*), tačiau ir jas abi turi dar slavai, antrąją ir germanai. Vis dėlto iki šiol iškelti duomenys leidžia daryti prie-

laidą, kad dakai-mizai, kaip ir trakai-frigai, kažkada priešistoriniais laikais galėjo būti baltų artimi kaimynai, su kuriais ilgai bendrauta.

Kiek mažiau iškelta baltų-ilirų bendrybių. Mat apie pačius ilirus ir jų kalbą visai jau nedaug težinome. Daugiausia remiamasi vietovardžių studijomis. Iškeliama ir viena kita mitologinių vardų ir šiaip žodžių bendrybė. Kiek galima spręsti iš turimų skurdžių duomenų, ilirų fonetika ir morfologija labai skyrėsi nuo baltų: tai galėjo būti kentuminė indoeuropiečių šaka (anaiptol nėra tikra), turėjusi skirtingą negu baltai *ŏ* kamieno vienaskaitos genityvą (su galūne *-ī*), kitokį daugiskaitos datyvą (su *-bh-*). Iškeliamos leksikos bendrybės daugiausia būdingos vakarų baltams, pvz., ilirų *grab-* 'ąžuolas' (iš čia makedoniečių γράβιον 'ąžuolo mediena', nauj. gr. γρᾶβος 'ąžuolo rūšis'): prūsų *wosi-grabis* 'ožekšnis'. Jos galėjo atsirasti toje epochoje (manoma, II tūkst. pr. m. e.), kada ilirų gentys gyveno Oderio—Vyslos srityje šalia vakarinių baltų.

Ilirų tolima palikuone linkstama laikyti (nėra visai tikra) albanų kalbą, tarp kurios ir baltų irgi randama tam tikrų aiškių paralelių. Jų iškelta nemaža, bet jos nėra iškalbingos. Daugiausia tai įvairūs archaizmai arba ir kitiems indoeuropiečiams būdingos inovacijos, pvz., ide. *ŏ* virtimas *a*, satem ypatybė ir kt. Kitos keliamos bendrybės gali būti paralelinės raidos padaras, pvz., bevardės giminės išnykimas. Tokių bendrybių, kurios rodytų praeityje buvus glaudžių kontaktų, lyg ir nėra. Daugių daugiausia albanų kalba gali būti kilusi iš tokio indoeuropiečių prokalbės dialekto, kuris buvo netolimas tai dialektinei sričiai, iš kurios kilo baltai.

Baltai ir indoiranėnai

Baltų ir indoiranėnų (arijų) kalbas jungiančių izoglosų yra daug, bet paprastai jos būna išlaikyti archaizmai, nes tiek baltų (ypač lietuvių) kalbos, tiek ir senieji arijų (sanskrito, Avestos) kalbų paminklai turi palyginti daug tų pačių indoeuropiečių prokalbės ypatybių. Iš inovacinio pobūdžio fonetinių izoglosų svarbiausia laikytina ide. *s* po *i*, *u*, *r*, *k* virtimas *š*. Šią ypatybę turi dar ir slavai (jie *š* vėliau pavertė *ch*), *s* > *š* po *r* konstatuojama net armėnų kalboje. Tačiau kalbama izoglosa ne visose šiose šakose vienodai nuosekli. Nuosekliausia ji arijų kalbose, kur *s* po *i*, *u*, *k*, *r* yra dėsningai virtęs *š* (*ṣ*)[28]. Gana nuosekli ir

[28] Kafirų kalbose, tarpinėse tarp indų ir iranėnų, po *u*, atrodo, virtimo nėra.

slavų šakoje, tik čia neliečia pozicijos prieš priebalsius ir pasitaiko nemaža analoginio išlyginimo atvejų. Baltų šakoje (konstatuojama tik lietuvių kalboje, nes latviai ir prūsai *š* ir *s* yra suplakę) virtimas nenuoseklus, sistemingesnis tik po *r*, *k* (*g*), o po *i*, *u* gana pripuolamas. Pateikiami keli virtimo lietuvių kalboje pavyzdžiai: *veršis* < **versīs* (: lot. *verrēs* ʻkuilis' su *rr* iš *rs*, skr. *vṛṣa-* ʻbulius' su *ṣ* iš *s*), *minkštas* < **mink-stas* (plg. *grum-stas*), *rūgštùs* < **rūg-stus* (: *rū́g-ti*, dėl *-stus* plg. *smal-stùs*), *maišas* < **maisas* (: s. sl. *měchъ* su *ch* iš *s*), dial. *vẽtušas* ʻsenas' < **vetusas* (: s. sl. *vetъchъ*, lot. *vetus*), bet *blusà*, *saũsas*, *víesulas* (plg. sl. *blъcha*, *suchъ*, *vichъrъ*) ir sveikas *s* po *i*, *u* visose linksnių galūnėse, pvz., *akìs*, *sūnùs*, *sūnaũs*, *mū́sų*, *bū́siu*, *vẽdusi*. Linkstama manyti, kad šis virtimas prasidėjo labai seniai arijų areale ir iš čia plito tolyn: pirmiausia užgriebė slavus, o baltus (dar mažesniu mastu armėnus) palietė tik iš dalies. Arijų areale jis turėjo atsirasti po ide. *ə* virtimo *i*, kai jau *l* buvo virtęs *r* (tai būdingos arijų inovacijos), tačiau prieš ide. **k̂* virtimą *š*. Greičiausiai tai turėjo įvykti dar iki II tūkst. pr. m. e. vidurio. Taigi ši izoglosa negali rodyti, kad baltai, slavai ir arijai (juo labiau armėnai) būtų kilę būtinai iš to paties prokalbės arealo, o rodo tik tai, kad tam tikru laiku šių kalbų protėviai gyveno kažkur netoliese. Baltus šis virtimas galėjo pasiekti ir per slavų plotą.

Panašiai nėra iškalbingos ir kitos inovacinio pobūdžio baltų-arijų fonetinės izoglosos: jas paprastai turi ir kitos indoeuropiečių šakos, pvz., ide. *tt* virtimą *st* (plg. *mèsti* < **met-ti*), iš arijų būdingą tik iranėnų grupei, turi dar slavai ir graikai.

Tą patį reikia pasakyti ir dėl baltų-arijų morfologinių izoglosų, kurios iš tikrųjų yra archainio pobūdžio arba būdingos ir kitoms indoeuropiečių šakoms. Antai daugiskaitos lokatyvo galūnė *-su* (s. lie. ir dial. *píevosu* ʻpievose') laikytina archaizmu, išlikusiu tik baltų, slavų ir arijų šakose. Taip traktuotinos ir dviskaitos formos (plg. lie. dvi *akì*, du *sū́nu* su *-i*, *-u* iš **-ī́*, **-ū́* ir skr. *akṣī́*, *sunū́*, s. sl. *oči*, *synы*), kai kurie įvardžiai (pvz., lie. *kàs* ir skr. *kas*; lie. *anàs*, av. *ana-* ir s. sl. *onъ*; s. lie. ir dial. gen.-acc. sg. *manè*, av. *mana* ir s. sl. *mene*). Daiktavardžių *r* kamieno nom. sg. formą be *-r* turėjo ne tik baltai su arijais, bet ir slavai, net Kretos – Mikėnų graikai, plg. s. lie. *mótė*, skr. *mā́tā* ir s. sl. *mati*, Kretos – Mikėnų μᾱτη, bet gr. (koinė) μήτηρ, lot. *māter* ir kt. Sigmatinį būsimąjį laiką (pvz., lie. *dúosiu*, skr. *dā́syāmi*) greičiausiai turėjo ir slavai (s. sl. *byšęšteje* < **bū-sįō-nt-*), be to, kad ir ne visai tokį pat, dar graikai (παιδεύ-σ-ω- ʻauklėsiu'), lotynai (*faxō* < **fak-s-ō* ʻpadarysiu'), net keltai. Kai kurios keliamos baltų (ppr. ir slavų)-arijų bendrybės iš

tikrųjų nėra visai tapatingos, plg. *ā* kamieno instr. sg. ir loc. sg. formas lie. *rankà, rañkoje* (*-à, -oje* < **-ā́n, *-ājḗn*) ir skr. *sēnayā, sḗnāyām* (s. sl. *rǫkojǫ, rǫcě*). Kitos bendrybės gali būti paralelinės raidos padaras, pvz., įvardžio **i̯ŏs* vartojimas prie linksniuojamųjų žodžių, baltų ir slavų kalbose sudaręs sąlygas atsirasti įvardžiuotiniams būdvardžiams, ypač būdingas iranėnų grupei (Avestai), mažiau indams.

Specifinių tik baltams ir arijams leksikos bendrybių taip pat yra nedaug ir jos neiškalbingos, pvz., lie. *šẽkas* : s. ind. *śāka-*, lie. *šãpalas* : s. ind. *śáphara-*. Daug daugiau yra tokių, kurios bendros ne tik baltams-arijams, bet ir slavams, pvz., lie. *ãtlaikas* : s. ind. *atireka-* : s. sl. *otъlěkъ*, lie. *dešinas* (*dešinė̃*) : s. ind. *dakṣiṇa-*, av. *dašina-* : s. sl. *desnъ*, pr. *kirsnan* : s. ind. *kṛṣṇá-*: s. sl. *črъnъ* 'juodas', lie. *sūnùs* : s. ind. *sūnús* : s. sl. *synъ* (su *ū*!), lie. *šveñtas* : av. *spənta-* : s. sl. *svętъ*, lie. *tùščias* : s. ind. *tucchya-* : s. sl. *tъštь*. Suprantama, dar daugiau tokių, kur be baltų-arijų (dažnai ir slavų) turi dar kitos indoeuropiečių šakos, pvz., lie. *dúona* : s. ind. *dhānā́s* 'javų grūdai': toch. B *tāno* 'varpiniai javai', lie. *smãkras* : s. ind. *śmaśru* < **smaśru* 'barzda, ūsai' : arm. *mauruk̂, moruk̂* < **smok̂ru-* : alb. *mjekrë* < **smek̂rā* ir pan. Tačiau visos jos negali rodyti labai artimų genetinių baltų-arijų ryšių.

Baltai ir germanai

Pastaruoju metu vis labiau linkstama manyti, kad baltai (ir slavai) turi daugiau senų bendrybių su germanais negu su arijais, nors arijai, kaip ir baltai (bei slavai), priklauso sateminei, o germanai – kentuminei grupei.

Svarbia baltų-germanų izoglosa laikoma lietuvių kelintinių skaitvardžių '11'–'19' antrojo dėmens *-lika* sutapimas su germanų '11', '12' atitikmeniu *-lif*, pvz., got. *ainlif* 'vienuolika', *twalif* 'dvylika'. Nors tasai sutapimas gali būti ir ne visiškas: lietuvių *-lika* (: *lik-ti, liẽka*) kilo iš ide. šaknies **leik^u̯-*, o germanų *-lif* galėjo išsirutulioti ir iš **leip-* (plg. lie. *lìp-ti*), tačiau pats darybos modelis yra tas pats, skirtingas nuo senojo indoeuropietiško, kur skaitvardžiai '11'–'19' būdavo daromi dedant 'vienas', 'du' ir t. t. prie 'dešimties'. Specifinių baltams ir germanams leksikos bendrybių yra gana daug (suregistruota per 60), pvz., lie. *dárbas, dìrbti* : s. isl. *djarfr* 'drąsus' (iš **derƀaz*), s. an. *deorfan* 'dirbti'; lie. *dervà*: s. isl. *tjara* (iš **tjǫrva*); lie. *griẽbti, graibýti* : got. *greipan*; lie. *gomurỹs* : s. isl. *gómr*, ir kt.

Tačiau ypač daug bendrų izoglosų jungia baltus, germanus ir slavus. Pati svarbiausia iš šias tris šakas jungiančių morfologinių izoglosų yra daugiskaitos datyvo ir kai kurių kitų linksnių fleksija su elementu *-m-* vietoj, manoma, senesnio *-bh-*, pvz., lie. *vilká-m-(u)s*, got. *wulfa-m*, s. sl. *vlъko-m-ъ* (plg. skr. *vṛkē-bh-yas*, lot. *nocti-b-us*). Tai labai sena ir reikšminga ypatybė, siekianti greičiausiai dar indoeuropiečių prokalbės skilimo epochą.

Reikšmingų baltų-slavų-germanų specifinių morfologinių inovacijų yra ir daugiau. Antai tyrinėtojai nurodo gimininių įvardžių visų trijų giminių daugiskaitos netiesioginių linksnių reiškimą viena forma, pvz., s. lie. *tíems* (ir vietoj *tóms*), s. la. *tiem(s)*, pr. *steimans*, s. sl. *těmъ*, got. *þaim*. Šios trys šakos turi skaitvardžių '20'–'90' inovacinius „trys dešimtys" tipo darinius (plg. s. sl. *tri desęti*, got. *þreis tigjus*) vietoj senovinių darinių su **-(d)k̂omt*. Vienodas jose skaitvardis '1000': lie. *tū́kstantis*, s. sl. *tысęšti* (ir *tысǫšti*), got. *þūsundi* (kitos šakos '1000' reikšti vartoja skirtingus žodžius). Baltų, slavų ir germanų kalbose sutapusios moteriškosios giminės dalyvių formos, pvz., lie. *áuganti*, s. sl. *berǫšti*, got. *frijōndi*, acc. sg. lie. *áugančią*, s. sl. *berǫštǫ*, got. *frijōndja*.

Veiksmažodžiai su nosiniu sufiksu arba infiksu esamajame laike čia išsirutuliojo į medialinį-intranzityvinį ir ingresyvinį-inchoatyvinį tipą, pvz., lie. *pa-bundù*, *pa-bùdinu*, s. sl. *u-žasnǫti*, *u-žasiti*, got. *us-geisnan*, *us-gaisjan*.

Iš žodžių darybos nurodytinas sufikso *-iskŏ-* virtimas produktyviu ir vienodas vartojimas, pvz., lie. *výr-iškas*, s. sl. *slověn-ьskъ*, got. *þiud-isks*.

Tačiau ypač daug leksikos bendrybių (iki šiol iškelta apie 70), pvz., lie. *draũgas* : s. sl. *drugъ* : got. *ga-drauhts* 'karys', lie. *gìrnos* : s. sl. *žrъnы* : sva. *quirna*, lie. *liáudis* : s. sl. *liudъ* : sva. *liut*, lie. *rugỹs* : s. sl. *rъžь* : s. isl. *rugr*, lie. *vãškas* : s. sl. *voskъ* : sva. *wahs*, lie. *valdýti* : s. sl. *vladǫ*, *vlasti* : got. *waldan*, ir kt.

Taigi baltų-slavų-germanų šakas jungia gana daug reikšmingų izoglosų. Jų buvimas aiškinamas dvejopai: 1) šių kalbų kilme iš vieno indoeuropiečių prokalbės dialekto ar bent tos pačios dialektinės srities ir 2) labai senais ir glaudžiais šioms šakoms pradžią davusių dialektų kontaktais.

Pirmoji pažiūra grindžiama postulatu, jog kentum-satem skirtumas (labiausiai atskiriantis baltus-slavus nuo germanų) nesąs reikšmingas. Šios pažiūros šalininkų (ypač V. Georgijevo) nuomone, indoeuropiečių

prokalbės guturalinių priebalsių satemizacija vykusi palyginti vėlai ir ne tuo pačiu laiku įvairiose satem grupės kalbose, todėl negalėjusi nulemti prokalbės suskilimo.

Populiaresnė antroji (tradicinė) pažiūra, bendrybių kilmę aiškinanti labai senais glaudžiais šių kalbų kontaktais. Vieni tyrinėtojai mano, kad prasidėjus indoeuropiečių prokalbės skilimui, dar prieš kentum-satem skirtumo atsiradimą (taigi greičiausiai III tūkst. pr. m. e.), būsimieji baltų, slavų ir germanų protėviai atsidūrė greta kits kito ir sudarė tam tikrą „kalbinę sąjungą“ (ne prokalbę!), neretai vadinamą kontaktuojančių šiaurinių dialektų grupe. Tada ir atsiradusios nurodytosios bendrybės. Vėliau kontaktai nutrūkę galbūt dėl iranėnų ar kurios kitos genties invazijos. Kiti tvirtina, kad tokie kontaktai buvę ne prieš, bet po kentum-satem skirtumo atsiradimo. Dar kiti linkę manyti, jog pirma buvę intensyvūs tik baltų ir germanų kontaktai, vėliau įsijungę ir slavai (yra ir priešingai manančių, jog ankstesni baltų-slavų-germanų kontaktai, paskui baltų-germanų) ir tik po to baltai labai suartėję su slavais. Yra ir dar kitokių aiškinimų, pvz., kad protobaltų dialektas (kaip ir protogermanų) iš pradžių buvęs kentuminis, tik vėliau satemizuotas (V. P. Šmidas) ir priartėjęs prie slavų ir kitų sateminių dialektų.

Taigi baltų (bei slavų) ir germanų ryšiai tyrinėtojų aiškinami įvairiai. Viena nekelia abejonių, kad jie yra labai seni. Elemento *-m-* buvimas vietoj *-bh-* orientuoja mus į ypač senus prokalbės skilimo laikus. Šios ypatybės negalėjo viena kalba gauti iš kitos. Jeigu ji nėra paveldėta iš bendro šaltinio (jei toks buvo), tai galėjo atsirasti tik grupėje labai artimų dialektų, dar nedaug tenutolusių vienas nuo kito, pergyvenančių tam tikrą bendrystės (vienodos raidos) laikotarpį. Ryšių senumą rodo ir leksikos bendrybių semantika. Daugelio bendrųjų žodžių reikšmė susijusi su konkrečiomis realijomis. Nėra aukštesnę visuomeninio bei dvasinio gyvenimo pakopą rodančių terminų, tarp jų ir mitologinės-religinės, net giminystės terminologijos. Vyrauja žodžiai, kuriais išreiškiamas darbo procesas ir jo produktai, įvairių (paprastai medinių) įrankių pavadinimai. Sprendžiant iš leksikos, glaudūs kontaktai turėjo būti tais laikais, kai atsirado tūkstančio sąvoka, kai ėmė rastis pirmieji valdžios elementai, kai pradėta susipažinti su metalais, plg. lie. *sidãbras* : r. *серебро* : got. *silubr*, lie. dial. *žel̃tas* 'gelsvos spalvos, auksinis' : s. sl. *zloto* 'auksas' : got. *gulþ*. Tačiau tada jau sėti rugiai, turėta susisiekimo vandens keliais priemonių, plg. lie. *eldijà*, dial. *aldijà* 'vieno medžio išskaptuotas laivelis, valtis' : s. sl. *aldiji*, *ladiji* : norv. dial. *olda*.

Baltai ir slavai

Iš visų indoeuropiečių šakų baltams artimiausi slavai. Baltų ir slavų kalbas jungia ypač daug izoglosų, tiek fonetinių, tiek gramatinės sandaros, tiek ir leksikos. Ne visos tos izoglosos yra lygiavertės ir vienodai tyrinėtojų traktuojamos. Apskritai baltų ir slavų kalbinių ryšių klausimais turima turtinga literatūra. Prikurta įvairių tuos ryšius aiškinančių hipotezių, iš kurių ryškėja dvi svarbiausios pažiūros: 1) vieni tyrinėtojai tvirtina, jog po indoeuropiečių prokalbės suskilimo baltai ir slavai kurį laiką dar sudarė vieną kalbinį vienetą, taigi buvusi tarpinė baltų-slavų prokalbė, 2) kiti neigia tokią prokalbę ir esamas baltų-slavų bendrybes aiškina glaudžiais šių kalbų kontaktais. Diskusija tebesitęsia.

Pirmiausia apžvelkime baltų-slavų kalbas jungiančias izoglosas. Pradėkime nuo fonetinių.

Viena iš reikšmingiausių baltų-slavų fonetinių izoglosų laikomas vienodas ide. *r̥, *l̥, *m̥, *n̥ likimas, jų virtimas *ir*, *il*, *im*, *in* (> slavų **ьr*, **ьl*, **ьm*, **ьn*) arba *ur*, *ul*, *um*, *un* (> slavų **ъr*, **ъl*, **ъm*, **ъn*). Taigi sakome, kad ide. *R̥* baltai ir slavai pavertė *iR* arba (rečiau) *uR*. Pavyzdžiai: lie. *širdìs*: s. r. *сьрдьце* (ide. šaknis **k̑r̥d-*); lie. *vil̃kas* : l. *wilk* (ide. **u̯l̥k^{u}ŏs*); lie. *dešimtìs* : sl. **desьmtь* > s. sl. *desętь* (ide. **dek̑m̥*); lie. *mintìs* : sl. **pa-mьntь* > s. sl. *pamętь* (ide. **mn̥t-*); lie. *gurklỹs* : bulg. *гърло*, r. *гóрло* (šaknis **g^{u}r̥-*); lie. *gùlkščioti* ‘plisti kalboms, gandui’ : s. sl. *gъlkъ*, r. *голк* ‘garsas, triukšmas’ (šaknis **g^{u}l̥k^{u}-*); lie. *gum̃bas* : sl. **gъmba* > s. sl. *gǫba*, r. *губá* ‘burna’ (**gm̥b-*).

Refleksai *iR*‖*uR* baltų ir slavų kalbose apskritai sutampa: slavai *iR* arba *uR* turi ten, kur ir baltai, išskyrus vieną kitą atvejį, pvz., lie. *sur̃bti*‖ r. *сербать*, lie. *bur̃las*‖ r. *берлога*. Tačiau panašių nesutapimų pasitaiko ir tarp atskirų baltų kalbų.

Be baltų ir slavų kalbų, jokioje kitoje indoeuropiečių šakoje visiškai tokios dvejopos ide. *R̥* refleksijos nėra. Todėl ji laikytina tipiška baltų-slavų izoglosa.

Nuo ko priklauso ide. *R̥* virtimas vienuose baltų-slavų kalbų žodžiuose *iR*, kituose – *uR*, neaišku. Dėl šių dvejopų refleksų kilmės yra sukurta įvairių hipotezių. Vieni tyrinėtojai (pvz., R. Trautmanas, J. Endzelynas, K. Būga, J. Mikola) linkę *iR* traktuoti kaip silpnąjį laipsnį iš ide. *eR*, o *uR* – iš ide. *ŏR*. Tuo atveju dvejopi refleksai galėtų būti laikomi baltų ir slavų archaizmu ir nerodytų šių abiejų šakų kilmės iš vieno pro-

kalbės dialekto. Tačiau šią hipotezę sunku įrodyti, nors nelengva ją ir paneigti.

Kiti tyrinėtojai dvejopų refleksų kilmę aiškina grynai fonetiškai: esą lėmusi fonetinė garsų aplinka. Pagal K. Brugmaną, *uR* atsirado pozicijoje po lūpinių ir gomurinių priebalsių, *iR* – po visų kitų. J. Karlovičiaus tvirtinimu, *uR* išsirutuliojo tik po gomurinių priebalsių. Jis *iR* ir *uR* pasiskirstymą sieja su priebalsių palatalizacija, kurią nukelia į labai ankstyvus laikus. Pagal A. Vajaną, *uR* atsiradęs tik po labioveliarinių priebalsių (Vajanas *u* sieja su *k^u, *g^u, *g^uh lūpiniu elementu). G. Ševeliovo nuomone, įtakos turėjo ne tik prieš, bet ir po *R̥* buvę priebalsiai. Pagal jį, variantas *uR* išsirutuliojęs pozicijose tarp veliarinių ir labioveliarinių, tarp veliarinių ir neveliarinių, tarp lūpinių ir veliarinių priebalsių. Visus šiuos aiškinimus tyrinėtojai stengiasi pagrįsti statistika. Tačiau ji perdėm prieštaringa, nes iš tikrųjų abu refleksai būna įvairių priebalsių aplinkoje. Todėl pasinaudojant statistika „fonetinės" kilmės hipotezių įrodyti negalima. Šiaip ar taip, tai nėra visai tipiškas „fonetinis" reiškinys. Todėl šių hipotezių šalininkai neretai būna priversti dirbtinai pritempti duomenis, pvz., J. Kurilovičius skelbia *R̥*>*iR*/*uR* vykus po priebalsių palatalizacijos, nors faktai rodo, kad būtent priebalsių palatalizacija yra vėlesnis reiškinys, slavų kalbas daugiausia palietęs tik VI–VII m. e. a. (**ti̯*, **di̯* junginius net VIII–IX a.), o baltų kalbas dar vėliau. Be to, tokias hipotezes sunku suderinti su faktu, jog dvejopi refleksai būna tik žodžių kamiene, o fleksijoje tėra *iR*. Antai priebalsinių kamienų acc. sg. ir acc. pl. galūnėse ide. **m̥* / **n̥* baltai ir slavai pavertė *im*/*in*, plg. lie. *šùn-į* ir s. sl. *kamen-ь* 'akmenį' (*-į*, *-ь* iš **-in*) šalia gr. *κύν-α* 'šunį', lot. *homin-em* 'žmogų' (iš ide. **-m̥*); lie. *šun-ìs* ir s. sl. *kamen-i* 'akmenis' (*-is*, *-i* iš **-ins*) šalia gr. *κύν-ας* 'šunis', lot. *homin-ēs* 'žmones' (iš ide. **-n̥s*). Be to, refleksas *iR* ir žodžių kamiene yra aiškiai vyraujantis, o *uR* daug retesnis. Todėl *R̥* virtimas *iR* laikytinas reguliariu baltų-slavų reiškiniu, o virtimas *uR*– nukrypimu nuo jo.

Chr. S. Stangas iškėlė tam tikros ekspresyvinės darinių su *u* reikšmės faktorių, kuris galėjęs sąlygoti pasirinkimą su vokalizmo *u* laipsniu.

V. Čekmonas stengiasi įrodyti, jog dvejopi refleksai atsiradę dėl skirtingų indoeuropiečių dialektų sumišimo dar toje epochoje, kai formavosi baltų ir slavų kalbiniai vienetai. Pagal jį, į reguliarų *iR* refleksą turėjusį baltų-slavų arealą įsiliejęs dialektas (greičiausiai prieš tai priklausęs kentuminei grupei) su *uR* refleksu. Pastarasis ištirpęs pirmajame, likę tik jo pėdsakai.

Reikia pasakyti, kad refleksų *iR*, *uR* izoliuotai pasitaiko ir kitose indoeuropiečių šakose. Antai tocharai po gomurinių priebalsių turėjo *uR*, po kitų – *ăR*. Senovės indai *r̥ po lūpinių ir, atrodo, senovinių labioveliarinių priebalsių buvo pavertę *ur*. Graikai toje pačioje pozicijoje vietoj *r̥, *l̥ turi *ur*, *ul*. Iš negausių pelazgų kalbos (kai kurie tyrinėtojai ją linkę priskirti graikų šakai) duomenų matyti, kad joje būta *iR* ir *uR*, tik neaiški jų distribucija. Keltai *r̥, *l̥ prieš balsius buvo pavertę *ri*, *li*. Albanai taip pat turi *iR* (šalia kitokių), kartais ir *uR*. Refleksą *uR* tam tikrais atvejais dar turi germanai, lotynai, trakai ir armėnai. Visa tai verčia baltų-slavų refleksaciją laikyti indoeuropiečių prokalbės dialektų reiškiniu. Tik baltai ir slavai bus paveldėtą R̥ virtimo *iR*/*uR* tendenciją toliau vienodai išrutulioję, matyt, dar tais laikais, kai kalbinė diferenciacija tebebuvo menka, kai vieni ir kiti dar nesunkiai susikalbėdavo ir kai atsiradusios inovacijos lengvai būdavo vienų iš kitų perimamos. Todėl R̥ refleksacija baltų ir slavų kalbose nebūtinai turi rodyti baltų ir slavų šakų kilmę iš to paties indoeuropiečių prokalbės dialekto, nes ji gali būti ir labai senų glaudžių kontaktų padaras.

Baltų-slavų prokalbės šalininkai šių kalbų bendrybe laiko *s* virtimą *š* (slavų *ch*) po *r*, *k*, *u*, *i*. Tos prokalbės priešininkai tą patį virtimą laiko svarbiu argumentu, kad tokios prokalbės nėra buvę. Pats virtimas jau aptartas kalbant apie baltų ryšį su arijais. Matėme, jog tai nėra specifinė baltų-slavų izoglosa, nes ji apima ir arijus (kur virtimas nuosekliausias), iš dalies net armėnus (verčia tik po *r*). Be to, virtimas baltų ir slavų kalbose gerokai skiriasi: slavai išvertė (išskyrus poziciją prieš priebalsius) gana nuosekliai po visų nurodytų garsų, o baltai nuosekliai teverčia (ir prieš priebalsius) tik po *r*, *k* (*g*), o po *i*, *u* – pripuolamai. Skirtingos atskirose šakose virtimo sąlygos, suprantama, negali rodyti jų kilmės iš to paties prokalbės dialekto. Jos terodo buvus tarp šių šakų tam tikrų glaudžių kontaktų. Linkstama manyti, kad virtimas bus plitęs iš arijų (čia nuosekliausias) į slavus (ne toks nuoseklus), toliau pasiekęs baltus (dar nenuoseklesnis) ir nežymiai palietęs armėnus. Kadangi pats virtimas yra didžiai senas (tuo niekas neabejoja), siekiąs laikus dar prieš ide. *k̂ satemizaciją, tai labai seni turėtų būti ir šių kalbų kontaktai.

Su aptarta bendrybe iš dalies siejasi ide. *k̂, *ĝ(h) vienodi refleksai. Mat šalia dėsningų sateminių atitikmenų *š*, *ž* (slavų *s*, *z*) baltų-slavų kalbose yra ir žodžių su kentuminiais *k*, *g*. Jų sutapimas lyg ir rodytų bendrą abiejų šakų kilmę. Tačiau iš tikrųjų yra skirtumų, pvz., lie. *žąsìs* ir sl. *gǫsь*, lie. *šẽšuras* ir sl. *svekrы*, lie. *žvaigždẽ* ir sl. *gvězda* (l.

gwiazda), lie. *klausýti* ir sl. *slышati*. Tokių skirtumų aptinkame ir lygindami su kitomis sateminėmis kalbomis, pvz., lie. *akmuõ* (sl. *kamы*) ir skr. *áśman-*, lie. *kef̃džius* (s. sl. *črěda* 'tvarka, eilė, kaimenė') ir skr. *śárdhas* 'kaimenė, būrys', lie. *smãkras* ir skr. *śmáśru*, s. lie. *pẽkus* 'galvijas' ir skr. *páśu*. Esama dubletų net vienoje – baltų arba slavų – kalboje, pvz., lie. *ašmuõ* ir *akmuõ*, *šaũkti* ir *kaũkti* (daugiau pavyzdžių žr. p. 65).

Nurodytų skirtumų kilmė aiškinama įvairiai. Vieni tyrinėtojai mano, kad iš seno indoeuropiečių turėta tam tikra veliarinių **k*, **g(h)* ir palatalinių **k̂*, **ĝ(h)* kaita, kurios atspindžiai ir išlikę dabartinėse kalbose. Kiti aiškina, jog satemizacija pirmiausia prasidėjusi arijų areale ir iš čia plitusi tolyn, pasiekusi slavus (čia nenuoseklumų mažiau) ir tik po to baltus (nenuoseklumų gana daug). Yra dar ir kitokių aiškinimų. Nepaisant reiškinio kilmės, aišku, kad jis siekia gana senus prokalbės skilimo laikus ir todėl jo nevienodumas terodo jau tada buvusį žymų dialektinį susiskaldymą.

Baltų-slavų bendrybe neretai laikoma tai, kad esą jose neskiriama ide. trumpųjų **a* nuo **ŏ* ir ilgųjų **ā* nuo **ō*. Tačiau iš tikrųjų yra ne visai taip. Ide. trumpuosius **a* ir **ŏ* baltai ir slavai tikrai suplakė, bet abi šakos skirtingai. Baltai vietoj abiejų turi *a*, o slavai – *o*, plg. lie. *ašìs* ir s. sl. *osь* (iš ide. **a* : lot. *axis*, gr. ἄζων), lie. *avìs* ir s. sl. *ov-ьca* (iš ide. **ŏ*: lot. *ovis*, gr. ὄις). Baltų-slavų prokalbės šalininkai stengiasi įrodyti, jog ir slavai vietoj savojo *o* anksčiau yra turėję *a*. Tai esą rodą jų skoliniai kitose kalbose, pvz., gr. Δαργαμῆρος←*Drogomir*, Σχλαβηνοί←*slověne*, χαράβιον←*korablь*, suom. *papu*←r. *боб* 'pupa', pr. *maddla*←l. *modla* 'malda'. Tačiau jų oponentai nurodo, kad slavų trumpasis *o* galėjęs būti atviras balsis (su *a* atspalviu ar net tariamas *å*) ir todėl uždaras graikų ir kitų kalbų *o* netikęs jam perduoti. Tačiau šis ginčas dalyko esmės nekeičia, nes jeigu ir iš tikrųjų slavų *o* būtų iš senesnio *a*, vis tiek ide. trumpųjų **a* ir **ŏ* suplakimo negalima būtų laikyti specifine baltų-slavų izoglosa, nes šiuos balsius yra suplakę dar germanai, arijai, albanai (atrodo, ir trakai), hetitai. Beje, buvo iškelta ir priešinga hipotezė (J. Kazlauskas, V. Mažiulis), kad baltų *a* esąs iš senesnio *ŏ*. Tačiau jai įrodyti trūksta patikimų duomenų (remiamasi baltų skoliniais Pabaltijo finų kalbose, kai kuriais prūsų ir lietuvių bei latvių tarmių reiškiniais).

Ide. ilgieji **ā* ir **ō* sutapo tik slavų šakoje, baltai juos skyrė (vėliau sutapo tik prūsų kalboje). Taigi čia bendros baltų-slavų izoglosos

nėra, juoba kad toks sutapimas, be slavų, turimas dar arijų ir germanų šakose.

Baltų ir slavų kalbose vienodas likimas ištiko ide. **eu*. Iš jo išsirutuliojo **i̯au* (dabar lietuvių *au* po minkšto priebalsio), slavų vėliau paverstas *ju*, plg. lie. *liáudis*, s. sl. *ljudije* (ide. šaknis **leudh-*). Tvirtinama, kad kitos indoeuropiečių šakos čia išlaikiusios *u*-dvibalsį be *i̯-*. Dėl šios baltų-slavų izoglosos pirmiausia reikia pasakyti, kad ide. **eu* refleksai šiose kalbose ne visur aiškūs, nes neretai pasitaiko, ypač lietuvių kalboje, *iau* ir *au* sumišimo atvejų, pvz., lie. *naũjas, tautà* turi *au* (ne *iau*!) iš ide. **eu* (šaknys **neu-*, **teuth-*). Dar plg. lietuvių kalboje tokius dubletus: *šáutuvas* – že. *šiáutuvas* (ir *šaulỹs* – *Šiauliaĩ*), *žlaũgtas* – *žliaũgia, plauskà* – *pliauskà, plaũtas* – dial. *pliaũtas* ir kt. Taigi ide. **eu* resp. **au* (**ŏu*) refleksai dabartinėse baltų ir slavų kalbose nėra visai tie patys. Yra duomenų, rodančių, jog **eu* virtimas **i̯au* baltų ir slavų kalbose vyko nepriklausomai ir greičiausiai ne tuo pačiu laiku. Antai baltų prokalbėje **eu* dar galėjo būti išlaikytas. Tokį *eu*, atrodo, galėjo tebeturėti net prūsai (dėl tekstų rašybos netikslumo negalime būti visai tikri), pvz., *peuse* 'pušis' (gr. πεύκη), *keuto* (lie. *kiáutas*), *bleusky, gleuptene, keutaris*. Jis, matyt, tebebuvo baltų ir Pabaltijo finų kontaktų (vėlesnių už seniausius baltų-slavų kontaktus) metu, plg. suomių baltizmą (jei tikrai baltizmas) *leuka* 'smakras' (: lie. *liaukà*). Palyginti vėlyvą **eu* virtimą **i̯au* gana akivaizdžiai rodo lietuvių 1. sg. praet. *kėliau* iš **kēlēu* (plg. 3. praet. *kėlė*). Pagaliau *i̯au* vietoj *eu* pasitaiko ir kai kuriose skandinavų kalbų tarmėse, taigi tai nėra specifinė baltų-slavų ypatybė.

Baltų-slavų prokalbės šalininkai neretai nurodo priebalsių palatalizaciją kaip būdingą baltų ir slavų kalbinę bendrybę. Paprastai turimas galvoje vadinamasis jotinis priebalsių minkštinimas, iš tikrųjų panašus baltų ir slavų kalbose. Tačiau šis minkštinimas baltų kalbose nėra senas ir anaiptol nesiekia baltų prokalbės laikų. Priebalsio ir *i̯* junginiai pozicijoje prieš nepriešakinį vokalizmą (prieš priešakinį baltai *i̯* neišlaikė) atskirose baltų kalbose davė ne tuos pačius refleksus. Antai iš **si̯*, **zi̯* junginių latvių ir prūsų kalbose išsirutuliojo *š, ž*, o lietuvių – minkštieji *s, z*. Junginių **ti̯*, **di̯* sprogstamieji priebalsiai prūsų kalboje išliko, o lietuviai šiuos junginius pavertė afrikatomis *č, dž*, latviai dabar turi *š, ž*. Lūpinių priebalsių junginiai su *i̯* rytų baltų kalbose (apie prūsų kalbą dėl netobulos rašybos sunku spręsti) daugeliu atvejų išliko sveiki iki šių dienų: lietuviai žodžių šaknyse (tarmėse ir kamieno gale) taria *pj, bj* (tarmėse ir *vj, mj*), latviai po visų lūpinių

priebalsių tebeturi jotą, o po šakninių *p*, *b* jį pavertė minkštuoju *l*. Visa tai rodo, kad baltų prokalbė bus tebeturėjusi sveikus junginius *priebalsis* +*i̯*. Slavų prokalbėje tokių junginių jau nebebuvo: *i̯* buvo išnykęs ir suminkštinęs priebalsius, kai kuriuos pavertęs kitais. Dar vėlesnis už jotinį buvo priebalsių minkštinimas prieš priešakinius balsius, beje, taip pat skirtingai reiškęsis atskirose baltų ir slavų kalbose. Taigi galima kalbėti tik apie baltams ir slavams būdingą priebalsių minkštinimo tendenciją, o ne apie abiejų šakų paveldėtus tuos pačius palatalizacijos reiškinius. Toji tendencija, suprantama, tegali rodyti buvusius glaudžius šių kalbų kontaktus, bet ne bendrą prokalbę. Čia dar reikėtų pridėti, jog dėl palatalizacijos neretai vienodai ar panašiai yra pakitę priebalsiai įvairiose kalbose. Antai minkštąjį *ḱ* latviai pavertė afrikata *c* (pvz., *cits* 'kitas', *es ticu* 'aš tikiu'), italai — afrikata *č* (pvz., *cento* 'šimtas' tariama *čento*; iš lot. *centum*). Abiejose kalbose reiškinys panašus, nors jokio genetinio ryšio čia nėra.

Kartais kaip baltų-slavų bendrybė nurodomas indoeuropiečių prokalbės ilgųjų diftongų sutrumpinimas abiejose šakose. Tačiau šis reiškinys būdingas daugeliui indoeuropiečių kalbų. Be to, baltų prokalbėje tam tikrais atvejais, bent žodžių galūnėse, ilgieji diftongai dar buvo išlaikyti sveiki. Tai rodo lietuvių kalbos postpoziciniai lokatyvai, pvz., *šakojè*, *ùpėje*, pasidaryti postpozicijai **én* priaugus prie senovinių lokatyvų **šakāi*, **upēi* (su išlaikytais *āi*, *ēi*).

Kartais dar nurodomos ir kitokios fonetinės baltų-slavų bendrybės, pvz., priebalsinių geminatų netekimas ir *tt* virtimas *st* (**metti* > *mèsti*), žodžio pradžios *n* virtimas *d* (skaitvardis *devynì* turi *d-* iš *n-*), *vl-*, *vr-* > *l-*, *r-*. Tačiau jos nėra specifinės vien baltams ir slavams arba tai nėra reguliarūs reiškiniai. Geminatų, buvusių morfemų sandūroje, neteko ne tik baltai su slavais, bet dar ir armėnai. Jų vengimas laikytinas bendra indoeuropiečių tendencija, prasidėjusia dar prokalbėje.

Samplaiką *tt* pavertė *st* ne tik baltai su slavais, bet taip pat graikai, iranėnai, trakai. Tai vėlyvesnis reiškinys, vykęs nepriklausomai atskirose šakose. Reguliaraus *n-* virtimo *d-* nėra nei baltų, nei slavų kalbose. Tėra tik keli žodžiai, turintys *n-* vietoj senesnio *d-*, arba, atvirkščiai, *d-* vietoj *n-*. Jie paprastai ne tie patys baltų ir slavų kalbose, plg. lie. *debesìs* ir s. sl. *nebo*, pl. *nebesa* 'dangus' (ide. **n-*), *nãmas* ir s. sl. *domъ* (ide. **d-*). Ir su slavais šiuo atžvilgiu sutampantis skaitvardis *devynì* (s. sl. *devętь*) nėra su *d-* paveldėtas iš baltų prokalbės. Joje dar turėjo būti *n-*, plg. pr. *newīnts* 'devintas'. Taigi tai antrinis paralelinis rytų baltų ir slavų pakitimas, galbūt dėl gretimo skaitvardžio *dešimties*,

turinčio *d*-, įtakos. Pavyzdžių su *vr*-, *vl*- virtimu *r*-, *l*- tėra visai nedaug ir ne visi jie vienodai aiškūs, plg. lie. *rìšti*, s. sl. *rěšiti* (*r*- iš *u̯r*- rodo s. an. *wrīon* < **wrīhan* 'dengti', got. *wruggo* 'kilpa'), lie. *lãpė*, s. sl. *lisa* (plg. lot. *vulpēs*). Tokio pobūdžio *v*- nukritimo dar pasitaiko sen. vokiečių aukštaičių ir lotynų kalbose. Taigi tai ne specifinė baltų-slavų bendrybė.

Dažnai kalbama apie baltų ir slavų prozodijos bendrybes. Iš tikrųjų abiejose šakose kirčiavimas iš seno buvo panašus ir gerokai skyrėsi nuo to, kuris turimas graikų ir sen. indų (vedų) kalbose, kurios, manoma, geriau išlaikė senąją prokalbės kirčio vietą. Nemaža baltų-slavų baritonų (šaknies kirčio žodžių) graikų-sen. indų kalbose turi oksitoninius (galūnės kirčio) atitikmenis, plg. lie. *dū́mas*, nom. pl. *dū́mai*, r. *дым*, gen. sg. *ды́ма* ir gr. θῡμός, s. ind. *dhumás*; lie. *výras* ir s. ind. *vīrás*; lie. *mótė* ir gr. gen. sg. μητρός, s. ind. *mātár*-. Yra ir priešingų pavyzdžių: baltų-slavų oksitonai tose kalbose atliepiami baritonais, plg. lie. *vil̃kas*, nom. pl. *vilkaĩ*, r. *волк*, gen. pl. *волко́в* ir gr. λύκος, s. ind. *vṛ́kas*. Tačiau baltų-slavų sutapimai veikiausiai buvo būdingi ne vien tik šioms dviem šakoms. Antai *dū́mas* tipo baritonezę tyrinėtojai aptiko buvus dar keltų ir italikų kalbose. Mat daugelis kitų indoeuropiečių kalbų kirtį ilgainiui yra apibendrinę vienam kuriam skiemeniui, o baltai ir slavai išlaikė senesnį kilnojamą kirtį. Prieš apibendrinimą greičiausiai ir kai kurios kitos indoeuropiečių šakos turėjo panašų į baltų-slavų kirčiavimą. Be to, ir pačių baltų-slavų kirčiavimas nėra visai sutampantis, bet tik panašus. Antai lietuvių dabartinės keturios dviskiemenių vardažodžių kirčiuotės yra išsirutuliojusios iš senesnių dviejų (buvusių iki pradedant veikti Sosiūro-Fortunatovo dėsniui): baritoninės ir kilnojamojo kirčio (pastaroji savo ruožtu gali būti kilusi iš oksitoninės). Abi tas kirčiuotes iš seno sudarė tiek akūtinės, tiek ir cirkumfleksinės šaknies vardažodžiai. Slavams galima rekonstruoti senesnes ne dvi, bet tris kirčiuotes: baritoninę (**vȏrna* > r. *воро́на*), kilnojamo kirčio (r. *зима́*, acc. sg. *зи́му*) ir oksitoninę (r. *жена́*, acc. sg. *жену́*). Pastovaus kirčio slavų žodžiai buvo tik akūtinės šaknies, o kilnojamo kirčio – tik cirkumfleksinės. Analogiška ir veiksmažodžių akcentuacija (tik ji labiau supainiota): baltų galima rekonstruoti senovinį dvejopą, slavų – atitinkamą trejopą kirčiavimą. Bandymai šiuos baltų-slavų kirčiavimo sistemos skirtumus suderinti ir rekonstruoti bendrąją baltų-slavų sistemą nėra davę įtikinamų rezultatų.

Baltų-slavų prokalbės šalininkai kartais remiasi Sosiūro-Fortunatovo dėsniu (*kirtis nuo cirkumfleksinio ir trumpo skiemens peršoka į tolesnį gretimą akūtinį skiemenį*), tariamai veikusiu toje prokalbėje, plg. lie. *rankà* : *rañką* ir r. *рукá* : *pýку* kirčio šokinėjimą. Tačiau dabar vis labiau imama įsitikinti, kad slavų kirčiavimo reiškinių šiuo dėsniu neįmanoma paaiškinti. Net rimtai abejojama, ar tasai dėsnis yra veikęs visose baltų kalbose, ypač prūsų kalboje. Pastaruoju metu vis dažniau keliama mintis, kad Sosiūro-Fortunatovo dėsnis veikė tik lietuvių kalboje, taigi jau šiai atsiskyrus nuo kitų baltų.

Tuo būdu baltų-slavų kirčiavimo bendrybes vienas galima traktuoti kaip šiose kalbose išlikusius senojo indoeuropiečių kirčiavimo reliktus, kitas tenka aiškinti bendra kirčio raidos tendencija.

Tipiška baltų-slavų prozodijos bendrybė yra labai panaši intonacijų sistema. Abiejose šakose ilgieji balsiai ir dvibalsiai iš seno turėjo dvi priegaides: akūtą ir cirkumfleksą. Bet slavų kalbose ilgainiui tos priegaidės buvo niveliuotos. Jos išliko (gerokai pakitusios) tik serbų kalboje, kitur jų bėra tik tam tikri pėdsakai. Tyrinėtojai aptiko nemaža baltų ir slavų priegaidžių atitikimo atvejų. Antai serbų ilgoji krintanti priegaidė (⌒) neretai atliepia lietuvių tvirtagalę resp. latvių krintančiąją, pvz., srb. *vlâst* 'valdžia' – lie. *val̃sčius*, la. *vàlsts* 'valstybė'; srb. *drûg* – lie. *draũgas*, la. *dràugs*; srb. acc. sg. *zîmu* – lie. *žiẽmą*, la. *zìemu*. Serbų trumpoji krintanti priegaidė (̏) paprastai atitinka lietuvių tvirtapradę, o latvių tęstinę, pvz., srb. *vrȁna* – lie. *várna*, la. *vãrna*; srb. *kȕpa* – lie. *kúopa*, la. *kuõpa*. Dar plg. skirtingą rusų kalbos junginių *oro*, *olo*, *ere*, *ele* (atliepiančių baltų *ar*, *al*, *er*, *el*) kirčiavimą žiūrint buvusios priegaidės: r. *вóлость*, *вóрон* – lie. *val̃sčius*, *var̃nas*, r. *ворóна*, *берёза* – lie. *várna*, *béržas*.

Be baltų-slavų, priegaides, bent žodžių galūnėse, dar turėjo graikų kalba. Jos tam tikrais atvejais stebėtinai sutampa su lietuvių (baltų) priegaidėmis (slavai dėl balsių redukcijos galūnėse priegaidžių neišlaikė), žr. p. 36. Tačiau žodžio viduryje graikai buvo įsivedę akūtą arba cirkumfleksą žiūrint galūnės ir kitų skiemenų vokalizmo kiekybės. Čia jos nieko bendra neturi su mūsų priegaidėmis.

Tyrinėtojai ginčijasi, ar priegaidės yra indoeuropiečių prokalbės veldinys, ar atsirado vėliau tik kai kuriose šakose (žr. p. 37). Jeigu jos iš tikrųjų yra indoeuropiečių prokalbės veldinys, tai, kaip archaizmas, negali rodyti baltų-slavų prokalbės. Jeigu jų kilmė vėlesnė, tai buvimas ne tik baltų (turimos žodžių kamiene ir fleksijoje), slavų (paliudytos tik žodžių kamiene), bet ir graikų (sutapimai su baltais turimi tik fleksijoje)

kalbose gali būti paaiškintas paraleline raida bei šių kalbų kontaktais, nes juk suponuoti baltų-slavų-graikų prokalbę nėra jokio pagrindo. Iš morfologinių baltų-slavų bendrybių bene svarbiausia laikoma įvardžiuotiniai būdvardžiai. Kadangi dėl šios bendrybės lingvistai daug ginčijasi, reiškia įvairias nuomones, tai ją čia reikia kiek plačiau aptarti.

Įvardžiuotiniai būdvardžiai yra tipiška baltų-slavų bendrybė: šių būdvardžių formos abiejose šakose kilmės požiūriu visai tapatingos, sudarytos iš paprastųjų būdvardžių ir ide. įvardžio *i̯o-* formų, plg. lie. *naujàsis* < *naujas* + *(j)is* ir s. sl. *новыи* < *новъ+jь*. Nors vėliau slavų kalbose įvardžiuotinius būdvardžius ištiko kitoks likimas (jie ėmė stumti ir daug kur visai išstūmė iš vartosenos paprastuosius būdvardžius negu baltų kalbose, bet senovėje ryškesnio skirtumo nebuvo.

Baltų-slavų prokalbės šalininkai tvirtina, jog įvardžiuotiniai būdvardžiai susidarė (būdvardis ir įvardis suaugo į vieną žodį) toje prokalbėje. Tačiau tam aiškiai prieštarauja lietuvių kalbos duomenys, rodantys, jog būdvardis ir įvardis lietuvių kalboje suaugo palyginti vėlai. Tuo metu, kai mūsų protėviai darėsi postpozicines lokatyvų formas (slavai jų nėra turėję), abu įvardžiuotinių būdvardžių dėmenys – būdvardis ir įvardis – dar tebebuvo nesuaugę, nes postpozicija pridėta atskirai prie būdvardžio ir įvardžio galūnių. Plg. senųjų raštų ir tarmių formas iness. sg. *naujamė́jame* 'naujajame' < **naujam-én* + **jam-én*, f. *naujojė́joje* 'naujojoje' < **naujāi-én* + **jāi-én*, pl. *naujuosė́juose* 'naujuosiuose' < **naujuos-én* + **juos-én*, f. *naujosė́jose* 'naujosiose' < **naujās-én* + *jās-én*, iliatyvą *naujañjan* < **naujan-na* + **jan-na*, adesyvą *naujámpjamp* < *naujam-pi* + *jam-pi*, aliatyvą *naujópjop* < *naujo-pi* + *jo-pi*.

Vėlyvą dėmenų suaugimą patvirtina ir akuzatyvo formos *gývąją* kirčiavimas palyginus su iliatyvu *gyvón*, rodantis, jog įvardis prie būdvardžio priaugo vėliau negu iliatyvo postpozicija, prilipusi dar prie oksitoninės būdvardžio formos, plg. la. *dzîvo* (laužtinė priegaidė rodo atitrauktą iš galūnės kirtį), r. *живýю*, s. ind. *jīvám*. Taigi dėmenų suaugimas į vieną žodį turėjo įvykti greičiausiai jau suskilus ne tik baltų, bet ir rytų baltų kalbinei vienybei. Todėl nenuostabu, jog lietuvių kalboje išliko aiški pirmykštė linksnių daryba, pvz., gen. sg. m. *naũjojo* < *naũjo* + *jõ* acc. sg. m. *naũjąjį* < *naũją* + *jį̃*, f. *naũjąją* < *naũją* + *ją̃*, gen. pl. *naujų̃jų* < *naujų̃* + *jų̃*, dial. nom. pl. *naujíejie* < **naujíe* + **jíe*, sen. raštų dat. sg. *naujamujam* < *naujamui* + *jamui*, pl. *naujíemusiemus* < *naujíemus* + *jíemus*, instr. pl. f. *naujomisiomis* < *naujomis* + *jomis* ir kt.

Lietuvių kalboje įvardis priaugo prie vyriškosios giminės būdvardžio, turinčio ne senovinę nominalinę (daiktavardinę), bet antrinę pronominalinę (įvardinę) fleksiją, pvz., dat. sg. m. *naujá(m)jam*, s. r. *naujamujam* < *naujam(ui)+jam(ui)*, nom. pl. *naujíeji* < **naujie* +**jíe*, dat. pl. *naujíe(m)siems* < *naujiem(u)s* + *jiem(u)s*. Slavų kalbose įvardis lipo prie nominalines galūnes turinčio būdvardžio, pvz., s. sl. *novujemu* 'naujajam' < *novu* + *jemu*. Taigi būdvardis ir įvardis turėjo suaugti į vieną žodį baltų ir slavų kalbose ne tik nepriklausomai, skirtingu laiku, bet ir kitokiomis aplinkybėmis.

Lietuvių kalbos duomenys rodo, jog būdvardžio ir įvardžio suaugimas į vieną žodį buvo ne vienkartinis procesas, bet vyko laipsniškai ir ilgą laiką. Jis prasidėjo, matyt, labai seniai ir baigėsi vėlai. Ilgai turėjo būti vartojamos, kaip gretiminės, atskirų linksnių (gal net visos paradigmos?) į vieną žodį suaugusios formos ir dviejų žodžių – *būdvardis* +*įvardis* – junginiai. Matyt, buvo situacija, panaši į tą, kurią dabar turime, pvz., vartodami dubletus *greitakõjis* || *greitų̃ kójų (žmogus)*, *kraičvežỹs* || *kraĩčio vežė́jas*, *dvìdešimt* || *dvì dẽšimtys*, *vienúoliktas* || sen. raštų *pirmas liekas*, *abìpus* || *abiejosè pùsėse*, *nusipraũsti* || *nupraũsti savè* ir kt.

Įvardis priaugo prie būdvardžio kaip enklitikas. Dėl pakitusios fonetinės padėties (būdvardžio galūnė atsidūrė žodžio viduryje, įvardžio galūnė kito jau ne pagal kirčiuoto vienaskiemenio, bet pagal nekirčiuoto daugiaskiemenio žodžio galo dėsnius) ilgainiui abu įvardžiuotinio būdvardžio dėmenys ėmė vis labiau tolti nuo paprastojo būdvardžio ir įvardžio atitinkamų formų. Tačiau tą procesą trukdė paprastojo būdvardžio ir įvardžio *jis* buvimas kalboje, dėl kurio vietoj fonetiškai nutolusių dėmenų neretai vėl būdavo atstatomi senoviniai. Todėl atsirasdavo gretiminių to paties linksnio formų, rodančių nevienodą dėmenų suaugimo senumą. Lietuvių tarmėse ir senuosiuose raštuose išliko reliktinių įvardžiuotinių formų, suaugusių labai seniai, pvz., dat. sg. m. *naujuo-jám* 'naujajam' (su nominaline pirmojo dėmens galūne *-uo*!), *naũjuo-juo* 'naujajam' (nominalinę galūnę gavo ir įvardis), dat. sg. f. *naũjo-jai* (su išlaikytu būdvardžio kamiengalio *ā* refleksu, labai seniai atsidūrusiu atvirame skiemenyje, taigi **naujāi* + **jāi* > *naujā-jai*).

Kol šalia sudėtinio žodžio buvo vartojamas gretiminis dviejų žodžių (būdvardžio ir įvardžio) junginys, apie glaudesnį abiejų dėmenų suaugimą į vieną negalėjo būti ir kalbos. Tik išnykus gretiminei dviejų žodžių konstrukcijai, tiksliau sakant, ją galutinai išstūmus suaugusiam į vieną

žodį variantui (plg. senųjų raštų *pirmas liekas* junginio pakeitimą sudėtiniu žodžiu *vienuoliktas*), turėjo pradėti formuotis dabartinė įvardžiuotinių būdvardžių paradigma. Bet ir toliau ji nebuvo laisva nuo atskirai vartojamų paprastųjų būdvardžių ir įvardžio poveikio, kuris turėjo trukdyti ir dabar tebetrukdo dėmenų galūnėms tolti nuo įprastinės fleksijos. Antai dabar tarmėse sakoma dat. sg. f. *naujáijai* 'naũjajai' (plg. *naujái* 'naũjai'), loc. sg. f. *naujõįjoį* 'naujojoje' (plg. *naujõį* 'naujoje'), nom. sg. m. *dìdisai* 'didysis' (plg. *dìdis*), instr. sg. m. *naujuõmju* 'naujuoju' (plg. *naujuõm* 'nauju'), dat. pl. m. *naujìmsims* 'naujiesiems' (plg. *naujìms* 'naujiems', *jìms* 'jiems'), nom. sg. f. *raibójy* 'raiboji' (plg. *jý* 'ji'), *naujójoj* 'naujoji' (plg. *jój* 'ji') ir pan.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog galime kalbėti tik apie baltų ir slavų kalbų paveldėtą bendrą būdvardžio ir įvardžio konstrukciją, bet ne apie paveldėtas įvardžiuotines formas. Tokią konstrukciją, bent jos užuomazgas, turi ir kitos indoeuropiečių kalbos. Ryškiausios jos iranėnų kalbų atšakoje, ypač seniausiame tos atšakos tekste – Avestoje. Čia tos pačios kilmės (iš ide. **i̯ŏ*-) santykinis įvardis neteko savo pirmykštės reikšmės ir vartojamas kaip tam tikras pažymimasis artikelis, pvz., *azəm yō Ahurō Mazdå* 'Aš Ahuras Mazdas' (pažodžiui: 'aš kuris Ahuras Mazdas). Keičiant linksnį, atitinkamai pakinta ir įvardžio linksnis, pvz., *Daēūm yim Apaošəm* 'Daevą Apaošą' (pažodžiui: Daevą kurį Apaošą). Įvardis dedamas ir prie būdvardžio, pvz., *šyaoϑanāiš yāiš vahištāiš* 'geriausiaisiais darbais' (pažodžiui: darbais kuriais geriausiais). Pastaruoju atveju santykinis įvardis ir būdvardis labai primena baltų-slavų konstrukciją *būdvardis* + *įvardis*, davusią pradžią įvardžiuotiniams būdvardžiams.

Tam tikro artikeliško ide. **i̯ŏ*- vartojimo elementų aptinkama ir kitose indoeuropiečių šakose, pvz., vedose, graikų Homero tekstuose. Taigi toji tendencija turi būti paveldėta iš labai senų laikų. Baltai ir slavai išsiskyrė iš kitų kalbų, ypač lyginant su būkle Avestoje, tuo, kad apibendrino postpozicinę įvardžio vartoseną (plg. lie. *naujàsis*, s. sl. *novыi*) ir ėmė jo nebevartoti su daiktavardžiu. Tačiau senuosiuose lietuvių raštuose randame reliktinių formų, kur įvardis būna prieš būdvardį (ne po jo!), taip pat tokių, kurios padarytos iš kai kurių daiktavardžių vienaskaitos lokatyvo arba daugiskaitos genityvo formų, pvz.: a) gen. sg. m. *pa-jo-prasto* 'paprastojo' (Petkevičiaus katekizme rašoma: *pàioprástà* 96_{16}), *nu-jam-liūdusiam* 'nuliūdusiajam' (Kleino giesmyne parašyta: *nu=jam=luduſam* 480_{16}), *pra-jis-puolęs* 'prapuolusysis' (Daukšos postilėje: *praiiſpůlęs* 169_{21}); b) *dangujęjis* 'dangiškasis' (Daukšos

postilėje: *danguięiis* 33_{14}), *dangųjis* 't. p.' (Petkevičiaus katekizme: *dangugis* 23_4). Tokios formos rodo anksčiau buvus laisvesnę įvardžio vartoseną, primenančią būklę Avestoje.

Vienoda ar panaši sintaksinė būdvardžio ir įvardžio konstrukcija yra struktūrinio, o ne materialinio pobūdžio bendrybė. Struktūrinės kalbų bendrybės, skirtingai nuo materialinių (kurias sudaro genetiškai tapatūs garsai ir morfemos), negali būti laikomos argumentu bendrai kalbų kilmei įrodyti, nes tokias ypatybes gali turėti net visai negiminingos kalbos. Net ir giminingų kalbų struktūrinės bendrybės gali būti kilusios iš skirtingo šaltinio, gali atsirasti individualiai keliose kalbose. Plg. lietuvių pasakymą *àš esù atẽjęs* ir s. r. *есмь пришьлъ*, vok. *ich bin gekommen*. Šių konstrukcijų struktūra vienoda, tačiau nei indoeuropiečių prokalbėje, nei lotynų kalboje, nei seniausiuose slavų ir germanų kalbų paminkluose tokios konstrukcijos nebuvo. Taigi įvardžiuotiniams būdvardžiams pradžią davusi būdvardžio ir įvardžio konstrukcija negali būti naudojama kaip argumentas baltų ir slavų kalbų kilmei iš bendros prokalbės įrodyti. Įvardžiuotiniai būdvardžiai rodo tik praeityje buvus labai glaudžius baltų ir slavų kalboms pradžią davusių dialektų kontaktus.

Taip reikia traktuoti ir sangrąžinio įvardžio vartojimą baltų bei slavų kalbose vietoj visų trijų asmenų, pvz., lie. *aš savè pažį́stu, tu savè pažį́sti, jis savè pažį́sta* ir r. *я себя знаю, ты себя знаешь, он себя знает*. Dar plg. tokią pat funkciją atliekančią sangrąžos dalelytę lie. *si*, sl. *sę* ir *si*, pvz., *aš prausiúo-si, tu prausíe-si, jis praũsia-si*, r. *я мою-сь, ты моешь-ся, он моет-ся* (plg. vok. *ich wasche mich* 'aš prausiuosi', *du wäschst dich* 'tu prausiesi', *er wäscht sich* 'jis prausiasi'). Čia priskirtinos ir kitos baltų-slavų sintaksinės bendrybės, k. a. genityvo vartojimas po neiginio (lie. *neturėjo dúonos*, r. *не имел хлеба*), neigimo dalelytės dėjimas po neigiamojo įvardžio (lie. *niẽkas nežìno*, r. *никто не знает*), predikatinis įnagininko vartojimas (*jìs bùvo màno mókytoju*, r. *он был моим учителем*) ir kt.

Visos kitos mokslininkų neretai keliamos morfologinės baltų-slavų izoglosos taip pat nėra iškalbingos, nes apima ir kai kurias kitas indoeuropiečių šakas arba skelia baltų arealą pusiau, be to, kai kurių iš jų prigimtis nėra pakankamai aiški. Antai vienaskaitos genityvas su galūne *-o* < *-ā* (manoma, abliatyvo kilmės) jungia slavus (pvz., s. sl. *vlъka* 'vilko') tik su rytiniais baltais (lie. *vil̃ko*, la. *vìlka*), nes vakariniai baltai turi kitą, archaiškesnę, galūnę (pr. *deiwas* 'dievo'). Be to, abliatyvo kilmės galūnę dar, atrodo, turėjo ir trakai su dakais.

Vienaskaitos instrumentalis *rankà*<**rañką* šiaip jau sutampa su s. sl. *rǫkǫ* greta dažnesnės *rǫkojǫ*. Tik baltai ir slavai turi formą su galūnės nazalizacija, plg. Rigvedos *jihvā* greta vėliau įsigalėjusios *jihváyā* 'liežuviu'. Tačiau slavų *rǫkǫ* gali būti sutraukta iš *rǫkojǫ*, o pastarosios atitikmens baltų kalbose nėra.

Įvardžių vardininką **tŏs*, f. **tā* (=lie. *tàs*, *tà*) vietoj ide. **sŏ*, f. **sā* turi ne tik baltai su slavais, bet ir vakarų germanai, pvz., s. saksų *thē*, *thia*, sva. *der*, *diu*.

Datyvai s. lie. *manie* ir s. sl. *mьně* ne visiškai sutampa tiek kamieno, tiek ir galūnės garsais (jei lietuvių *ie* kildinsime iš *ei*); slavų *-ě* gali būti įsivesta iš vardažodžių *ā* kamieno. Slavų *mъně* siejimas su žemaičių *munie* 'man' nėra tikras, nes žemaičiai čia gali turėti *u* (*ọ*) fonetiškai išsirutuliojusį iš *a* < *e* nosinių priebalsių aplinkoje, plg. že. *nùmas* 'namas', *kãmunos* 'kamanos', *kamunẽ* 'kamanė (bitė)'. Be to, slavų *mu-n-* turi atitikmenis anatolų kalbose, plg. het. *am(m)uk*, lykų *emu*, *amu*, lydų *amu*, taigi gali būti paveldėtas archaizmas.

Dauginius skaitvardžius su *-r-* turi ne tik baltai su slavais (lie. *ketverì*, s. sl. *četvoro*), bet ir tocharų kalba (*śwerār* 'ketveri').

Mažiau bendrybių turi baltų ir slavų veiksmažodis (čia daugiau skirtumų), bet ir čia sutapimai anaiptol nerodo bendros prokalbės. Antai lietuvių prezento kamienų su priesaga *-auja* šalia preterito *-avo*, pvz., *keliáuja*, *keliãvo*, sutampančių su slavų *-ujǫ*, *-ova*, neturi latviai, bet panašūs kamienai yra graikų kalboje (su -εύω).

Šalia prezento *i* kamieno baltų kalbose bendratis turi *ē* kamieną, pvz., *sė́dime*, *sėdė́ti*. Panašiai yra ir slavų kalbose, plg. s. sl. *sěditъ*, *sěděti*. Tačiau vietoj baltų *-i-* slavai rodo buvus *-ī-*. Tiesa, *-ī-* reliktą galima būtų įžiūrėti latvių tarmių dalyviuose, pvz., *gulīms* 'gulimas'. Tačiau baltams būdingo *-i-* varianto slavų kalbose nėra.

Preterito kamienus su *-ā* ir *-ē* turi ne tik baltai-slavai, bet ir italikai, plg. lot. *amā-bam*, *dicē-bam*.

Bendratis su *-ti*, be baltų-slavų, turi dar tocharai.

Vyriškosios giminės veikiamųjų prezento dalyvių paradigmoje baltų ir slavų kalbose įsigalėjo *i̯ŏ* kamieno formos. Bet šis reiškinys turimas ir vakarų germanų kalbose. Tai dėl moteriškosios giminės dalyvių *i̯ā* kamieno paradigmos įtakos atsiradęs procesas, vykęs nepriklausomai atskirose kalbose.

Veiksmažodinių būdvardžių su priesaga *-mŏ-*, iš kurių slavų ir rytų baltų kalbose išriedėjo neveikiamieji prezento dalyviai (s. sl. *nesomъ* 'nešamas', lie. *mýlimas*, la. *mīlims*, o prūsų vienintelė ne visai tikra for-

ma nom. pl. f. *poklausī-manas*, siejama su gr. -μενος, skr. -*mānas*), turi dar anatolų, armėnų, albanų ir kt. kalbos.

Daug sutapimų baltų ir slavų vardažodžių daryboje. Panašios, bet ne visuomet tapatingos priesagos. Antai nomina instrumenti vediniuose baltai turi priesagą *-*tlŏ*- (lie. -*kla*-), o slavai – *-*dhlŏ*, plg. lie. *árklas* ir s. sl. *ralo*, č. *rádlo*. Baltų priesaga atitinka lot. -*culum* (pvz., *pōculum* 'taurė'), o slavų – lot. -*bulum* (pvz., *pābulum* 'pašaras') ir gr. -θλον (pvz., γένεθλον). Yra ir visai sutampančių priesagų, pvz., lie. -*ėjas* : sl. -*ějь*, lie. -*ovas* : sl. -*avъ*, lie. -*lis*, -*lys* : sl. -*lь*, lie. -*uolis* : sl. -*alь* lie. dial. -*inykas* : sl. -*ьnikъ*, lie. -*tukas* : sl. -*tъkъ*, lie. -*tojas* : sl. -*tajь*. Jos susidarė išplėtus balsinius kamienus tam tikrais priebalsiais, neretai turimais ir kitose indoeuropiečių kalbose. Tačiau šalia tokių nuostabių sutapimų yra ir labai didelių žodžių darybos skirtumų, pvz., vietoj baltų priesagos -*ingas* slavai vartoja -*telь* (: het. -*talla*-), o su baltais sutampančios visai neturi. Lietuvių priesagų -*ėjas*, -*tojas* atitikmenys slavų kalbose gana reti. Baltų kalbų deminutyvinėse priesagose vyrauja slavų kalboms svetimas elementas -*l*-, o slavų kalbų labai dažnas deminutyvinis elementas -*k*- baltų kalbose vartojamas palyginti retai. Visa tai sunku suderinti su teze, jog buvusi tarpinė baltų ir slavų prokalbė, bet nesunku paaiškinti labai glaudžiais šių šakų kontaktais dar tais senais laikais, kada šitie darybos tipai formavosi. Tokią išvadą paremia ir senoviniai (ikikrikščioniški) baltų bei slavų asmenvardžiai, turintys semantiškai, kartais ir etimologiškai tapatingus dėmenis, pvz., lie. *But*-: sl. *Domo*-, lie. *Vaiš*-: sl. *Gost(i)*-, lie. *Ei*-: sl. *Chodi*-, lie. *Taut*-: sl. *Ljud*- ir lie. *Bar*- : sl. *Bori*-, lie. *Min*- : sl. *Mьni*-, lie. *Vis*- : sl. *Vьse*-, panašius tų dėmenų jungiamuosius balsius, pvz., baltų *i*, slavų *ī*, plg. lie. *Nori-mantas*, *Nori-butas*, *Mani-vydas* ir sl. *Mni-slavъ* (sl. *i* iš *ī*).

Ypač daug sutapimų baltų ir slavų leksikoje. Vokiečių baltistas bei slavistas R. Trautmanas 1923 m. išleido specialų „Baltų-slavų žodyną“[29], į kurį įtraukė net apie 1700 žodžių. Tačiau jo pateiktos leksikos didžiosios dalies, net per 75%, negalima laikyti specifine baltoslaviška, nes ji turi atitikmenų ir kitose indoeuropiečių kalbose, be to, dalis tos leksikos būdinga tik vienai kuriai – baltų arba slavų – šakai ar net atskirai kalbai. Todėl tas šiaip jau reikšmingas žodynas gerokai klaidina baltų-slavų kalbinių ryšių tyrinėtojus, sugestionuoja juos baltų-slavų prokalbės hipotezės naudai. Iš tikrųjų specifiškų, tik baltams ir

[29] Trautmann R. Baltisch-slavisches Wörterbuch. – Göttingen, 1923. Antrasis (nepakeistas) leidimas pasirodė 1970 m.

slavams bendrų žodžių, tyrinėtojai randa nuo šimto (kurie griežčiau žiūri fonetikos ir semantikos sutapimų bei skirtumų) iki trijų ar net keturių šimtų (kurie nuolaidesni). Visiškai neabejotinų žodyno baltoslavybių, tokių kaip lie. *galvà* : s. sl. *glava*, lie. *geležìs* : s. sl. *želězo*, lie. *kiáunė* : r. *куна*, lie. *krẽslas* : r. *кресло*, lie. *lẽdas* : s. sl. *ledъ*, lie. *líepa* : r. *липа*, lie. *pir̃štas* : s. sl. *prъstъ*, lie. *rãgas* : s. sl. *rogъ*, lie. *rankà* : s. sl. *ręka*, lie. *šãmas* : r. *сом*, lie. *ungurỹs* : r. *угорь*, lie. *várna* : s. r. *vrana*, gal ir šimto neprirankiotume. Nors ir šios rūšies bendrybės abiejose šakose kartais detalėmis kiek skiriasi (plg. slavų *ě* vietoj laukiamo *e* slaviškame lietuvių *geležies* atitikmenyje), vis dėlto tokie žodžiai laikytini tipiškomis baltų-slavų leksemomis, kurių neturi kitos indoeuropiečių šakos. Tokių žodžių semantika gana įvairi. Tai gyvų būtybių ir jų kūno dalių, gamtos reiškinių, įvairių daiktų pavadinimai, nemaža būdvardžių ir veiksmažodžių. Todėl sprendžiant baltų ir slavų kalbų genetinius ryšius, suprantama, negalima neatsižvelgti į šias leksikos bendrybes, tik jų reikšmės nereikia pervertinti, nes žodynas, šiaip ar taip, yra labiausiai kintanti ir lengviausiai perduodama kalbos sistemos dalis.

Esamas baltų-slavų žodyno bendrybes reikia traktuoti įvairiai. Kai kurie bendri žodžiai gali būti seni indoeuropiečių prokalbės veldiniai, tam tikri tos prokalbės dialektizmai, neišlikę ar neturėti kitose indoeuropiečių šakose. Taip manyti verčia kitose šakose neretai tyrinėtojų aptinkami žodžiai, rodantys ar bent galintys rodyti tolimesnę giminystę baltų-slavų bendrybėms. Antai tolimas mūsų *geležies* (s. sl. *želězo*) giminaitis gali būti graikų žodis χαλκός 'varis, žalvaris'. Mūsų *ledo* pavadinimą (s. sl. *ledъ*) tyrinėtojai linkę sieti su air. *ladg* 'sniegas', *liepos* medžio (r. *липа*) pavadinimą – su gr. (Hez.) ἀλίφαλος.δρῦς, kimrų *llwyf.* Tolimais *piršto* (s. sl. *prъstъ*) atitikmenimis laikoma s. ind. *pṛṣṭhá-* 'nugara, vyriausias, aukštuma', av. *paršti-*, *paršta-* 'nugara', lot. *postis* < **porstis* 'stulpas', sva. *first*, s. an. *fierst* 'smaigalys, stogo šelmuo'. Kitose indoeuropiečių šakose šis žodis piršto reikšmės neturi, ją bus įgijęs tik baltų-slavų areale, esant ypač glaudiems šių kalbų kontaktams. Mūsų *ungurį* (r. *угорь*) tyrinėtojai linkę sieti su gr. ἴμβηρις, lot. *anguilla*, rodančiais, kad šis terminas yra pasidarytas su įvairiais sufiksais iš leksemos, iš kurios išsirutuliojo lie. *angìs* ir jos giminaičiai. Suprantama, atskirose kalbose jis galėjo būti pasidarytas nepriklausomai, esant panašioms sąlygoms, artimai kultūrinei situacijai.

Kai kurie žodžiai gali būti labai seni skoliniai iš to paties neindoeuropiečių šaltinio. Antai baltų-slavų *šamo* pavadinimą pastaruoju metu

mėginama kildinti iš ugrų-finų kalbų, plg. suom. *sampi* 'erškėtas', marių *šamba* 'vėgėlė'. Panašūs į baltų-slavų *varną* pavadinimai turimi kai kuriose šiaurės kalbose, plg. nencų *warna*, *warne* 'varna', suom. *varis* 'varna'. Gal šį žodį baltai ir slavai gavo iš to paties substrato?

Kai kurie tipiški baltoslavizmai būdingi tik daliai baltų arba tik daliai slavų kalbų. Antai latviai turi išlaikę senovinį indoeuropiečių karvės pavadinimą *gùovs*, plg. skr. *gāus*, av. *gāuš*, gr. βοῦς, lot. *bōs*, svž. *kō*, air. *bó*. Lietuviai (atrodo, ir prūsai) su slavais įsivedė bendrą terminą lie. *kárvė* (plg. pr. *curwis* 'jautis') : r. *корова*, nors šiose kalbose išliko ir senovinio žodžio reliktai, plg. lie. *guõtas* 'banda', r. *говядина* 'galvijiena'. Mūsų *krė̃slas* (plg. la. *krę̂sls*, pr. *creslan*) turi atitikmenis tik rytų ir vakarų slavų kalbose. Pietų slavams šis žodis nežinomas. Tokie pavyzdžiai rodo, kad labai seniai leksemos iš vienos šakos lengvai patekdavo į kitą, dažnai įsigalėdavo ne visame baltų-slavų areale. Dabar, žinoma, jau sunku nustatyti, kuriuos žodžius slavai tais senais laikais yra gavę iš baltų ir kuriuos, atvirkščiai, baltai gavo iš slavų, nes trūksta patikimų fonetinių kriterijų. Kartais sprendžiama iš kai kurių netiesioginių duomenų. Antai žodis *rankà* baltų kalbose turi aiškią etimologiją, plg. veiksmažodį *riñkti*. Slavų kalbų duomenimis jis negali būti etimologizuojamas. Todėl kai kurie tyrinėtojai linkę manyti, kad šį daiktavardį slavai labai seniai gavo iš baltų.

Lyginant baltų ir slavų žodyną, į akis krinta ne tik bendrybės, bet ir labai dideli bei seni skirtumai. Antai baltai išlaikė seną indoeuropiečių dievo pavadinimą (plg. skr. *dēvás*, lot. *deus* ir kt.), o slavai tam reikalui turi žodį *bogъ*, kuris juos artina su iranėnų kalbomis, plg. av. *baga-* (šis žodis turėjo ir 'laimės, gerovės, turto' reikšmę, kaip ir sl. *bogatъ* 'turtingas'). Dar plg. lie. *výras* ir s. sl. *mǫžь*, lie. *rãtas* ir s. sl. *kolo*, lie. *lãbas* ir s. sl. *dobrъ* ir kt. Baltų ir slavų žodyno skirtybių iš tikrųjų yra daug daugiau negu tų kalbų žodyno bendrybių. Sudarytas skirtybių žodynas (savotiškas anti-Trautmanas) būtų nepalyginamai įspūdingesnis negu bendrybių žodynas. Taigi bendroji baltų-slavų leksika neverčia būtinai pripažinti buvus kažkada bendrą abiejų šakų prokalbę: tai leksikai atsirasti pakako glaudžių kontaktų, panašių gyvenimo sąlygų. Dar pastebėtina, kad ir vietovardžių tyrinėtojai yra išryškinę didelius senosios baltų ir slavų hidronimijos skirtumus.

Taigi, apžvelgę baltų ir slavų bendrybes, neradome nei vienos tokios, kuri pirštu prikišamai rodytų buvus tarpinę baltų-slavų prokalbę. Bendrybės yra tokio pobūdžio, jog gali būti pakankamai gerai paaiškintos senais glaudžiais šių kalbų kontaktais. Konstatuotos izoglosos daugeliu

atvejų liečia reiškinius, kurie yra ne tiek identiški, kiek panašūs ir turėjo rastis dar epochoje, kada baltų ir slavų kalbos, tiksliau toms kalboms pradžią davę indoeuropiečių prokalbės dialektai, gyveno jau savarankišką gyvenimą. Abiejų šakų panašumą didino ne tik kilmė iš artimų ar net beveik identiškų dialektų (kuriuos, matyt, skyrė tik viena kita izoglosa), bet ir išlaikyta archaiška kalbos struktūra, nes tiek baltų, tiek ir slavų protėviai gyveno toli nuo kitų indoeuropiečių aktyvių kontaktų ir maišymosi židinių. Nereikia išleisti iš akių ir vėlesnių glaudžių kontaktų. Antai lietuvių kalba yra pergyvenusi ilgą, daugiau kaip tūkstantį metų trukusią, simbiozę su slavais: tam tikros žmonių dalies dvikalbystės periodą iš pradžių su rytiniais slavais, vėliau ir lenkais, dabar vėl su rytiniais slavais (rusais).

Nežiūrint viso to, baltų ir slavų kalbas skiria labai ryškūs ir seni skirtumai. Kai kurie prabaltų ir praslavų kalbų duomenys jokiu būdu negali būti vedami iš to paties šaltinio. Kiti reikšmingi ankstyvieji procesai šiose kalbose davė skirtingus rezultatus. Antai prisiminkime jau ne kartą minėtą *s* virtimą *š* po *k*, *g* (rečiau *i*, *u*) baltų ir *ch* po *k*, *r*, *i*, *u* (išskyrus poziciją prieš priebalsius) slavų kalbose. Kadangi šis virtimas yra labai senas, vykęs greičiausiai dar tik skylant indoeuropiečių prokalbei, tai jo skirtingi rezultatai baltų ir slavų kalbose rodo tada jas sudarius ne vieną, bet du atskirus kalbinius vienetus (prokalbės dialektus), kurių slaviškasis laikėsi arčiau indoiranėnų. Baltai ir slavai yra skirtingai pasidarę skaitvardžius '5'–'9', kurie indoeuropiečių prokalbėje buvo nekaitomi. Baltai jiems sudaryti panaudojo adjektyvizuojantį elementą *-i̯ō-*, o slavai – priesagą **-ti-*. Lietuvių skaitvardžių '11'–'19' sudarymo būdas ne toks kaip slavų ir turi paralelių tik germanų kalbose. Baltų, kaip ir germanų, kalbos neturi sigmatinio aoristo ir, matyt, niekad jo nėra turėjusios. Slavų sigmatinis aoristas sutampa su indų-iranėnų: abu turi pailgintą šaknies vokalizmo laipsnį. Taigi aoristo atžvilgiu baltai ir slavai turėjo priklausyti skirtingiems arealams. Slavų kalbose nėra ilgos šaknies preterito, kurį turi baltų, germanų, keltų, italikų ir albanų kalbos. Šie ir panašūs skirtumai liečia kardinalinius baltų ir slavų kalbų sistemos elementus, rodydami, kad savo ištakose prabaltų ir praslavų kalbos nebuvo tapatingos. Todėl nereikia stebėtis, jog baltų-slavų prokalbės šalininkai negali tos „prokalbės" rekonstruoti. Ryšiai su germanais taip pat rodo dviejų kalbinių vienetų, o ne vieno kontaktus.

Daug inovacijų, kaip matėme, užliejo ne visą baltų-slavų arealą, bet tik jo dalį, ypač baltų plote, kuris iš seno buvo labiau diferencijuotas

negu slavų. Be anksčiau nurodytų baltus-slavus raižančių izoglosų, minėtinos dar šios (kai kurios iš jų vėlesnės): cirkumfleksas slavams, latviams ir prūsams yra krintančioji (plg. srb. *vlâst*, r. *вóлость*, la. *vàlsts* – visur ↘), lietuviams – kylančioji (plg. *val̃sčius* ↗) priegaidė, o akūtas aniems – kylančioji (plg. srb. *vrȁna*, r. *ворóна*, la. *vãrna* – visur ↗), lietuviams – krintančioji (plg. lie. *várna* ↘) priegaidė; ide. **k̂*, **ĝ* (*h*) lietuvių kalboje davė *š*, *ž*, o latvių, prūsų ir slavų kalbose – *s*, *z* (plg. lie. *širdìs* ir la. *sir̃ds*, pr. *seyr*, r. *сердце*; lie. *žiemà* ir la. *zìema*, pr. *semo*, r. *зима*); ide. **si̯* virto lietuvių minkštuoju priebalsiu *s*, o latvių, prūsų ir slavų kalbose davė *š* (plg. lie. *siū́ti* ir la. *šũt*, pr. *schuwikis* ʻbatsiuvys', r. *шить*); ide. **sr* lietuviai išlaikė, o latviai, prūsai ir slavai pavertė *str* (plg. lie. *srovė̃* ir la. *stràva*, pr. vietovardį *Strowange*, r. *остров* ʻsala'); vietoj lietuvių ir prūsų minkštųjų *k̍*, *g̍* latviai ir slavai turi afrikatas (plg. lie. *ãkys*, pr. *ackis* ir la. *acis*, r. *очи*); lietuvių ir prūsų junginiams *pj-*, *bj-* atliepia latvių ir slavų *pl'-*, *bl'-* (plg. lie. *pjáuti*, pr. *piuclan* ʻpjautuvas' ir la. *pļaũt*, r. *плювать*); tautosilabinį *n* prūsai, iš dalies ir lietuviai, išlaikė, o latviai ir jų kaimynai rusai prarado (plg. acc. sg. pr. *rānkan*, lie. *rañką* ir la. *rùoku*, r. *руку*); junginiai *tl*, *dl* išlaikyti vakarinių slavų ir dalyje prūsų kalbos tarmių, o lietuvių ir latvių pakeisti į *kl*, *gl* (plg. l. *jodla*, pr. *addle* ir lie. *ẽglė*, la. *egle*).

Didesnis slavų bendrybių su prūsais ir latviais skaičius rodo, jog šių baltų genčių protėviai bus vėliau turėję dar glaudesnius ir ilgesnius kontaktus su slavais negu lietuviai. Galbūt lietuvių protėvius nuo slavų kurį laiką skyrė išnykusios baltų gentys: pietuose jotvingiai, o rytuose – išnykusios baltų kalbos, pvz., rusų kronikose minimi galindai (*голядь*). Latviškas rusų pavadinimas *krìevi* rodo, jog latvių protėviai turėjo kontaktų su slavais dar tais senais laikais, kai slavai vietoj dabartinio rusų *i* (plg. *кривичи*) tebeturėjo diftongą *ei* ar iš jo kilusį monoftongą *ẹ̄*, davusius dabartinį latvių *ie*.

Didelė ir sena baltų kalbinio arealo diferenciacija ir nevienodi ryšiai su praslavais stipriai pakerta baltų-slavų prokalbės hipotezę, kurią, be kita ko, silpnina ir pereinamųjų baltų-slavų dialektų (tokių kaip kafirų kalbos indoiranėnų šakoje) nebuvimas, taip pat tai, jog archeologai neranda kultūros, kurią galima būtų priskirti baltų-slavų prokalbe šnekėjusiems žmonėms.

Visa tai verčia atmesti baltų-slavų prokalbės hipotezę, kurios laikėsi ir dabar tebesilaiko gana daug lingvistų. Savotišku šios hipotezės variantu laikytina ir V. Toporovo koncepcija, kildinanti slavus iš periferinių baltiško tipo prokalbės dialektų. Pagal V. Toporovą, slavų kalbinis

modelis esąs išsirutuliojęs iš senesnio protobaltiško modelio, taigi iš esmės slavų prokalbė kildinama iš baltų prokalbės. Anksčiau panašią mintį yra kėlęs lenkų kalbininkas T. Ler-Splavinskis. Dabar tokią koncepciją remia V. Pizanis (pagal jį slavai – tai „iranizuoti baltai") ir toliau rutulioja V. Martynovas (slavai esą kilę iš protobaltų vakarinio arealo, paveikto italikų ir vėliau iranėnų) ir V. Mažiulis (linkęs kiek labiau atriboti slavus nuo kitų protobaltų). Kadangi baltų kalbos, kaip žinoma, išlaikė gerokai archaiškesnę būklę už slavų kalbas, tai bendrasis fonologinis slavų kalbų modelis, gaunamas vidinės rekonstrukcijos metodu, iš tikrųjų galėtų būti vedamas iš atitinkamai rekonstruoto baltiško modelio. Tačiau taip yra tik su pačiu bendriausiu modeliu, o ne su šių kalbų visuma, kurioje yra didelių ir labai senų skirtumų. Tie skirtumai, kaip matėme, siekia indoeuropiečių prokalbės skilimo laikus. Tai ir verčia į šią koncepciją žiūrėti kritiškai.

Šios knygos autorius laikosi pažiūros, kad baltai ir slavai kilo iš indoeuropiečių prokalbės skirtingų dialektų. Tie dialektai greičiausiai priklausė tai pačiai dialektinei sričiai, galbūt „šiaurinei", iš kurios galėjo kilti ir germanai. Baltams ir slavams pradžią davę prokalbės dialektai, matyt, ankstyvuoju laikotarpiu buvo beveik visai identiški, juos teskyrė viena kita izoglosa. Ilgainiui jie tolo vienas nuo kito. Dėl šiais dialektais šnekančių genčių migracijos tam tikru metu jie atsidūrė gretimoje teritorijoje ir tada pergyveno bendros raidos epochą, sukeltą tiek kaimynystės, tiek ir artimų kontaktų bei tarpusavio suartėjimo.

Toje baltų-slavų epochoje abiejų šakų dialektai dar tebebuvo palyginti nedaug nutolę nuo indoeuropiečių prokalbės. Ypač tai pasakytina apie baltus, kurie veikiausiai kurį laiką buvo gyvenę kažkur izoliuoti nuo kitų, mažiau maišęsi su kitais. Būsimųjų slavų dialektas tada jau turėjo būti kiek labiau (palyginti su baltais) nutolęs nuo prokalbės ir užėmė galbūt vidurinę padėtį tarp to meto arijų ir baltų. Vis dėlto baltų ir slavų protėviai toje epochoje kalbos požiūriu dar turėjo būti tiek artimi, kad kits kitą nesunkiai suprasdavo. Jų fonetinė sistema tada dar turėjo visai nedaug tesiskirti, nes tik tuo atveju galėjo rastis bendros inovacijos. Tačiau tada jau buvo, ypač gramatinėje sandaroje ir žodyne, ir labai senų skirtumų, paveldėtų iš prokalbės skilimo laikų. Tie skirtumai vėliau ne išnyko, bet rutuliojosi toliau kiekvienoje šakoje savaip ir pasiekė mūsų laikus.

Šiokių tokių kalbinių skirtumų aptariamoje baltų-slavų kontaktų epochoje, kaip sakyta, jau buvo ir tarp atskirų baltų genčių kalbos. Taigi baltų arealas tada nepasižymėjo vieningumu: jį raižė kai kurios

izoglosos, davusios pradžią vėlesnei diferenciacijai. Slavų arealas tada dar turėjo būti gana vieningas, jo diferenciacija prasidėjo vėliau negu baltų. Tai leidžia suprasti, kodėl daug baltų-slavų izoglosų jungia slavus ne su visais baltais, bet tik su jų dalimi. Atvirkščias reiškinys, t. y. baltoslaviškųjų ypatybių paplitimas tik dalyje slavų arealo, pasitaiko retai ir apskritai nėra būdingas.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog tos epochos baltus-slavus reikia traktuoti kaip tam tikrą palyginti dar gana vieningą, bet anaiptol ne homogeninę, indoeuropiečių dialektinę sritį. Ji buvo tik tiek vieninga, kad inovacijos banga, kilusi slavų areale, netrukdoma galėjo užlieti baltų arealą ar jo dalį, ir atvirkščiai, atsiradusi baltų areale – užlieti slavus. Tuo būdu ir kilo pluoštas naujų izoglosų, pereinančių atskiro arealo ribas, apjuosiančių abu arealus ar juos raižančių. Taigi būta, pasakytume, tam tikros „gyvos“ izoglosų teritorijos.

Daugiausia tada atsirado naujų leksikos ir žodžių darybos izoglosų, mažiau – fonetikos, morfologijos ir sintaksės. Susidarė tam tikra bendra raidos tendencija, neturima kitose indoeuropiečių kalbose. Taigi pasakytume, vyko skirtingų dialektų konvergencijos, panašėjimo procesas, buvo tam tikra dialektų sąjunga, primenanti vėlesnį, pvz., Balkanų pusiasalio kalbų suartėjimą. Visa tai mums duoda teisę vartoti terminą *baltų-slavų kalbos*, žinoma, jeigu juo nusakome tik abiejų šakų artimumą, bet ne separatinę prokalbę. Terminas *baltų-slavų prokalbė* čia visai netinka, nes jis suponuoja visišką kalbų vienybę, kurios iš tikrųjų nebuvo[30].

Nereikia manyti, kad aptariama baltų ir slavų sąveika tada buvo visai uždara, izoliuota nuo kontaktų bei sąlyčio su kitais prokalbės kalbiniais vienetais. Iš tikrųjų tokių būta (gal net su neindoeuropiečiais), tik tie kontaktai buvo mažesnio masto negu baltų ir slavų. Apskritai tiek indoeuropiečių prokalbei skylant, tiek ir suskilus, tolesnę kalbinę diferenciaciją visą laiką turėjo lydėti ir gana intensyvūs integracijos procesai, t. y. tarpdialektiniai kontaktai, net atskirų dialektų su-

[30] Reikia pasakyti, kad seniausiems baltų ir slavų kalbiniams ryšiams nusakyti tyrinėtojai vartoja įvairius terminus, pvz., *prokalbė*, *kalbinė bendrystė*, *kalbinė vienybė*, *bendroji epocha* ar *periodas*, *paralelinė raida*, *sambendryba*, *ilgaamžė kaimynystė*, *tarminė sritis*, *izoglosinė bendrystė*, *glaudūs kalbiniai kontaktai*, *konvergencija* ir kt. Šiais terminais jie stengiasi tiksliau apibrėžti savo koncepcijas, bet neretai jais ir užtemdoma mintis (juoba kad ne visi tą patį terminą supranta vienodai), todėl kartais būna neaišku, ar autorius pritaria baltų-slavų prokalbės hipotezei, ar ją neigia.

siliejimas. Tie integracijos procesai bus gerokai modifikavę kalbinę diferenciaciją, prisidėję prie dabartinių kalbų susiformavimo.

Tyrinėtojai nesutaria dėl intensyvių baltų-slavų kontaktų trukmės. Vieni mano, kad jie truko ilgą laiką, kai kurių nuomone, tebesitęsią net iki mūsų dienų. Kiti tvirtina, kad tie kontaktai buvę greit pertraukti, taigi buvę neilgalaikiai, bet labai intensyvūs ir sukėlę bendrą abiem šakom raidos tendenciją, dėl kurios nemaža izoglosų atsiradę vėliau, kontaktams jau nutrūkus. Po ilgos pertraukos, prasidėjus didžiajai slavų ekspansijai, t. y. maždaug nuo VI m. e. a., baltų kalbų ir slavų kalbų kontaktai vėl atsinaujinę, bet jau skirtingai palietę atskiras kalbas. Iš principo reikėtų pritarti antrajai nuomonei. Ji geriau paaiškina esamas bendrybes, nesuplaka į vieną senosios epochos ir naujesnių laikų reiškinių. Yra nemaža paraleline raida paaiškinamų baltų-slavų bendrybių, kurių kilmė aiškiai vėlyva, kai baltų prokalbės tikrai jau nebebuvo. Tos bendrybės greičiausiai kilo atskirose kalbose ne tuo pačiu laiku. Plg. minėtus priebalsių palatalizacijos reiškinius, įvardžiuotinių būdvardžių susidarymą ir kt.

Intensyvūs baltų-slavų kalbiniai kontaktai, daugelio tyrinėtojų nuomone, turėjo prasidėti tuoj (bent praėjus keliems šimtmečiams) po galutinio indoeuropiečių prokalbės suskilimo ar net jam dar visai nepasibaigus. Dėl absoliutinės tų kontaktų chronologijos mokslininkai nesutaria, nes ją sąlygoja neaiškus prokalbės suskilimo laikas. Jeigu prokalbė galutinai suskilo iki III tūkst. pr. m. e. pradžios ar bent vidurio, tai baltų-slavų kontaktų epochą realiausia būtų nukelti į to tūkstantmečio antrąją arba II tūkstantmečio pirmąją pusę, nors kai kurie tyrinėtojai linkę ją kelti į dar vėlesnius laikus (kurie vėliau datuoja ir prokalbės suskilimą).

Kontaktų pradžią kai kas nukelia į II tūkst. pr. m. e. pabaigą ar net į I tūkstantmetį, o jų pabaigą – net į pirmuosius mūsų eros amžius (pvz., V. Pizanis), kiti pratęsia, kaip sakyta, iki mūsų laikų (pvz., F. Filinas, O. Trubačiovas). Ir baltų-slavų prokalbės šalininkai tą „prokalbę“ datuoja gana įvairiai: diapazonu nuo III tūkst. pr. m. e. (V. Georgijevas) iki mūsų eros pirmųjų šimtmečių (pvz., P. Aruma).

Ginčijamasi ir dėl teritorijos, kurioje tie kontaktai yra vykę. Daugumas tyrinėtojų linkę jos ieškoti kažkur į pietvakarius nuo Pripetės pelkių. Taip manyti verčia vietovardžių, ypač seniausiojo jų sluoksnio – hidronimų, studijos. Mat baltų ir slavų senieji hidronimai susiduria kaip tik rajone į pietus bei pietvakarius nuo Pripetės. Negalima pritarti gana populiariai hipotezei, lokalizuojančiai baltų-slavų kontaktus pietryčių Pabaltijy. Ši hipotezė remiama pačių kalbų, ypač baltų, archaiškumu

ir floros pavadinimų analizė. Tačiau baltų (iš dalies ir slavų) kalbos galėjo, kaip jau buvo nurodyta, išlikti archaiškos ne tik būdamos autochtonės, bet ir tuo atveju, jeigu jomis šnekančios gentys migravo neapgyventais ar mažai apgyventais plotais. Buvimas bendro baltų kalbose pavadinimo beržui (la. *bę̃rzs*, pr. *berse*), ąžuolui (la. *uôzuõls*, pr. *ausonis*), liepai (la. *liẽpa*, pr. *lipe*), obeliai (la. *âbele*, pr. *wobale*), uosiui (la. *uôsis*, pr. *woasis*), bet nebuvimas toliau į pietus augančių buko, kukmedžio, gebenės pavadinimų anaiptol nerodo, kad baltų prokalbė susiformavo būtent Pabaltijy. Šie faktai tik rodo, kad čia baltų jau gana seniai gyvenama, kad įsigalėjo šio krašto augmenijos pavadinimai, kiti galėjo būti ir užmiršti.

Intensyvūs baltų-slavų kontaktai nutrūko, kai baltai pasitraukė į šiaurę nuo Pripetės pelkių, anuomet neįžengiamų ir tyvuliavusių kaip marios. Pasitraukimo priežastis turėjo būti kažkokie istoriniai įvykiai, galbūt iranėnų, ilirų, germanų ar kitų genčių antplūdis.

Baltai su slavais vėl susidūrė tik apie mūsų eros VI amžių, kai prasidėjo slavų ekspansija į šiaurę bei rytus, t. y. į tas žemes, kurias buvo apgyvenę baltai.

Tuo būdu seniausių baltų ir slavų kalbinių santykių istorijoje, matyt, būta ir labai glaudžių kontaktų bei divergencijos, ir paralelinės raidos momentų. Visa tai lėmė labai komplikuotą šių kalbų mišimo procesą.

Išdėstytas požiūris į baltų-slavų kalbinius ryšius yra artimas J. Endzelyno koncepcijai ir toms pažiūroms, kurių laikosi K. Būga, Chr. Stangas, E. Frenkelis, S. Bernšteinas, B. Gornungas, G. Ševeliovas, J. Safarevičius, A. Salys, V. Porcigas, A. Erhartas, O. Trubačiovas, S. Karaliūnas ir kai kurie kiti tyrinėtojai.

Apibendrinamosios išvados

Reziumuojant pateiktą baltų ryšių su kitomis indoeuropiečių šakomis apžvalgą, reikia padaryti tokias išvadas:

Baltai neturi visai aiškių specifinių izoglosų su anatolais (hetitais ir kt.), graikais, italikais ir keltais. Bent iki šiol nėra iškelta įtikinamų duomenų, kurie verstų baltus kildinti iš bendros su šiomis šakomis prokalbės dialektinės srities. Iškeltos izoglosos daugiausia yra seni prokalbės veldiniai arba jungia ir kitas indoeuropiečių šakas.

Ryškesnių specifinių izoglosų baltai turi su slavais, trakais (frigais ir kt.), arijais (šie visi iš satem grupės), germanais ir tocharais (šie iš

kentum grupės). Didesnis reikšmingų bendrybių kompleksas baltus jungia su slavais ir germanais. Nustatyti to komplekso bendrybių genežę nelengva. Vienos iš tų bendrybių (pvz., *-m-* vietoj kitų indoeuropiečių *-bh-* linksnių fleksijoje) galėtų rodyti šių kalbų kilmę iš to paties prokalbės arealo, kitos nesunkiai paaiškinamos vėlesniais kontaktais. Iš indoeuropiečių prokalbės išsirutuliojusių savarankiškų kalbinių vienetų ankstyvasis raidos procesas buvo labai sudėtingas, nes tuoj po prokalbės suskilimo būta daug įvairių jos dialektų mišimo. Tų procesų dabar rekonstruoti neįmanoma, todėl galime kalbėti ne apie atskirų dabartinių šakų kilmę iš tam tikro konkretaus prokalbės dialekto, bet tik konstatuoti tai šakai pradžią davusio dialekto kontaktus su kitais prokalbės dialektais, pasakytume, tam tikrą dialektinę sritį, gal tiksliau, aplinką, kurioje rutuliojosi ir tarpo rūpimasis dialektas.

Reikia manyti, kad prabaltai, praslavai ir pragermanai greičiausiai dar III tūkst. pr. m. e. sudarė „šiaurinę“ europinių indoeuropiečių dialektų grupę. Jų tarpusavio ryšiai tada turėjo būti gana glaudūs. Ypač intensyvūs buvo prabaltų kontaktai su praslavais, sudarę, kaip matėme, labai ryškią bendros raidos epochą.

Su pietiniais-vakariniais indoeuropiečių prokalbės europiniais dialektais, ypač su būsimųjų keltų ir italikų protėviais, prabaltų dialekto ryšių būta visai menkų, jeigu tik jų iš viso būta. Kiek aiškesnius kontaktus galima konstatuoti tik su trakų (frigų..., net ilirų) ir iš dalies graikų protėviais.

Rytuose ar pietryčiuose būsimųjų baltų dialektas, matyt, kurį laiką kontaktavo su neeuropiniais protoarijų ir prototocharų dialektais.

BALTAI

II–I tūkst. pr. m. e.

Vardas ir pirmosios istorinės žinios

Kaip senovėje patys baltai save vadino ir kaip buvo vadinami kaimynų, mes nežinome. Dabar vartojamas *báltų* terminas yra dirbtinis, atsiradęs palyginti neseniai. Jo atsiradimas susijęs su lyginamosios kalbotyros iškilimu. Nors ir anksčiau buvo jaučiama artima baltų kalbų giminystė, bet nebuvo gyvo reikalo turėti bendrą pavadinimą visai šiai kalbų šakai. Atskirais atvejais, atsiradus tokiam reikalui, paprastai būdavo vartojami – kurį laiką ir iškilus lyginamajai kalbotyrai – *latvių kalbų* (pvz., J. Tunmanas 1772 m., J. S. Fateris 1809 m., A. F. Potas 1837 m.) arba *lietuvių kalbų* (pvz., P. Kepenas 1822 m.) terminai. Tai, žinoma, sudarė tam tikrų nepatogumų, nes tuo pačiu vardu buvo vadinama atskira kalba ir visa kalbų šaka, į kurią įėjo toji kalba.

Pirmasis, iškėlęs reikalą turėti specialų šios kalbų šakos vardą. buvo vokiečių kalbininkas G. H. F. Neselmanas, kuris 1845 m. knygoje „Senoji prūsų kalba" (Die Sprache der alten Preußen. – Berlin, 1845, S. 28 tt.) pasiūlė vartoti *baltų* terminą. Šiam pasiūlymui pritarė danų kalbininkas K. V. Smitas, kuris 1857–1859 m. išleistą trijų dalių veikalą pavadino „Apie baltų ir slavų kalbų gramatikos kai kuriuos skyrius" (De locis quibusdam grammaticae linguarum Balticarum et Slavonicarum. I–III. – Havniae, 1857–1859). Vėliau jais pasekė kiti kalbininkai.

Tačiau šis terminas įsigalėjo negreit ir laipsniškai. Mokslinėje literatūroje dar ilgai lygia greta buvo rašoma ir apie „latvių kalbas" (pvz., V. Prelvitcas 1891 m.) arba „lietuvių kalbas" (pvz., A. Šleicheris 1856 m., J. Hanušas 1886 m., A. Briukneris 1917 m.). Be to, tam pačiam reikalui dar buvo imtas vartoti *áisčių* terminas (įsivestas iš Tacito *Aestiorum gentes*). Jau 1837 m. jį pavartojo K. Coisas (Zeuss). Labiausiai *aisčių* terminas buvo išpopuliarėjęs Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Tik jį tevartojo K. Jaunius, o dažniausiai – K. Būga. *Aisčių* terminas, kaip ir *latvių kalbų* bei *lietuvių kalbų* terminai, buvo dviprasmiškas: baltai čia painiojami su viena baltų gentimi – Tacito minimais aisčiais. Greičiausiai dėl to jį ilgainiui nukonkuravo *baltų* terminas, ypač nuo XIX a. paskutiniojo ketvirčio. Dabar terminas *baltai* jau visuotinai vartojamas įvairių šalių mokslininkų, plg. r. *балтийские*

(kartais ir *балтские*) *языки*, vok. *baltische Sprachen*, pranc. *langues baltiques*, an. *baltic languages*.

Baltų vardą Neselmanas pasidarė nusižiūrėjęs į Baltijos jūros pavadinimą. Mat baltų kalbomis šnekančios tautos nuo seno gyvena prie Baltijos jūros, o kitos prie jos gyvenančios kalbų šakos ar šeimos turi savo pavadinimus: tai germanai, slavai, ugrai-finai.

Taigi *baltų* vardui pradžią davė Baltijos jūros pavadinimas. Sunkiau išaiškinti, iš kur atsirado toks jūros vardas.

Neselmanas *baltų* terminą padarė ne nuo žodžio *Baltija*, nes tokio vokiečiai neturi, bet nuo jų *Baltisches Meer*, kuris savo ruožtu buvo pasidarytas sekant lotynų *mare Balticum*. Reikia pasakyti, kad dabar aplink Baltijos jūrą gyvenančių tautų kalbose terminas *Baltija* yra palyginti nesenas ir pateko iš raštų.

Šiose kalbose paprastai vartojami kiti pavadinimai, kaip antai Rytų jūra – taip vadina vokiečiai (*Ostsee*), danai (*Ostersö*), švedai (*Ostersjön*) ir net suomiai (*Itä meri*)[31]; Vakarų jūra – taip vadina estai (*Lääne meri*); Didžioji jūra – latviai (*Lielā jūra*)[32]; tiesiog Jūra – lybiai (*Mer*)[33]. Ir lietuvių tautosakoje paprastai kalbama tik apie jūras marias, arba jūreles mareles. M. Valančius rašė *Jūra Palanginė*, o S. Daukantas šalia retesnio vardo *Baltija* dažniau vartojo *Žemaičių jūros* pavadinimą.

Seniausiuose istorijos šaltiniuose, kuriuose minima Baltijos jūra, dabartinio pavadinimo su *balt-* taip pat nėra, plg. Svebų[34] jūra – vartojo romėnų rašytojas Tacitas I m. e. a., Sarmatijos[35] okeanas – graikas Ptolemėjas II a., tiesiog Okeanas – Kasiodoras, Jordanas VI a., Einhardas IX a., Rytų jūra – Vulfstanas IX a. (*Ostsaé*)[36], Variagų jūra – rusų Lavrentijaus metraštis XIV a. (*Варяжское море*) ir turbūt arabas Birūnī XI a. (*Bahr Varank*).

Pavadinimas su *balt-* istorijos šaltiniuose pasirodė tik XI a. antrojoje pusėje. Pirmasis jį pavartojo vokiečių kronikininkas Adomas iš Bremeno, paprastai vadinamas Adomu Bremeniečiu, savo veikale „Hamburgo bažnyčios vyskupų istorija“ (Gesta Hammaburgensis ecclesiae

[31] Jie nusižiūrėjo į švedus, nes nuo Suomijos Baltija yra ne į rytus, bet į vakarus.

[32] *Baltijos* vardą latviai ėmė vartoti tik nuo XIX a. antrosios pusės. Dar plg. jų Mažoji jūra (*Mazā jūra*) 'Rygos įlanka'.

[33] Plg. Mažoji jūra (*Piški mer*) 'Rygos įlanka'.

[34] Svebai – germanų genčių grupė. Tacitas, matyt, šiuo vardu vadino šiaurės germanus.

[35] Sarmatija senovėje (nuo Augusto laikų) buvo vadinamas kraštas į rytus nuo Vyslos ir Karpatų.

[36] Greičiausiai taip Vulfstanas vadino tik vakarinę Baltijos jūros dalį iki Bornholmo salos. Toliau į rytus, pasak jo, esančios Aismarės (*Est-mere*). Šiaurinę Baltijos jūros dalį jis vadino *Cwensaé*, turbūt Suomių įlanką.

pontificum, IV kn., 10 skyr.), parašytame apie 1072–1076 m. Jis šalia *mare Orientale* (= Rytų jūra) rašė ir *mare Balticum*. Iš Adomo Bremeniečio veikalo terminas *mare Balticum* pateko į kitus ano meto šaltinius, rašytus lotyniškai.

Tačiau vokiškai, daniškai, švediškai ir kitomis kalbomis rašytuose veikaluose dar ilgai tebevartotas Rytų jūros pavadinimas. Terminas su *balt-* (*balt-isch*, *balt-isk*, *balt-ic*, *balt-ique*) šių kalbų tekstuose ima rastis tik apie 1600 m.[37] Rusų raštuose Variagų jūros pavadinimas taip pat išliko iki XVII a. Jis XVII a. imtas keisti Švedų jūros (*Свейское море*) vardu, ir tik XVIII a. pabaigoje atsirado terminas su *balt-* (*Балтийское море*).

Taigi visi nurodyti vardai su *balt-* yra atsiradę sekant lotynų (Adomo Bremeniečio) *mare Balticum*, vadinasi, yra knyginiai, o ne gyvųjų šių tautų kalbų pavadinimai.

Iš kur atsirado Adomo Bremeniečio *mare Balticum*?

Jis pats rašo, jog esą taip šią jūrą vadiną pakrančių gyventojai, nes ji, lyg kokia juosta (lotyniškai *balteum*), tęsiasi per skitų[38] kraštus. Tačiau tie pakrančių gyventojai, suprantama, lotyniškai nešnekėjo ir todėl Baltijos jūra negalėjo būti jų pavadinta nuo lotynų kalbos žodžio *balteus* ar *balteum* 'juosta, diržas kardui prisirišti, perpetinė juosta'. Jūros pavadinimą su *balt-* Adomas Bremenietis, žinoma, galėjo girdėti iš pakrančių gyventojų,[1] juoba kad tiek gyvendamas judriame prekybos mieste Bremene, tiek ir kurį laiką Danijoje, jis nuolat susidurdavo su daug keliavusiais ir mačiusiais jūrininkais bei pirkliais, iš kurių yra ėmęs nemaža duomenų savo veikalui. Jam turėjo būti žinomi ir sąsiaurių ties Danija vardai *Beltai* (*Didysis Beltas* bei *Mažasis Beltas*), ir vakarinės Baltijos jūros dalies pavadinimas *Beltessund*. Šių vardų kilmę mokslininkai sieja su danų kalbos žodžiu *bælte* 'juosta, diržas'. Rašydamas lotyniškai ir jausdamas ryšį tarp lot. *balteus* ir danų *bælte*, Adomas Bremenietis, suprantama, galėjo danų žodį sulotyninti ir vietoj **Belticum* parašyti *Balticum*. Taip linkę manyti nemaža tyrinėtojų. Tuo atveju jūros pavadinimas būtų vestinas iš sąsiaurių vardo.

Kiti tyrinėtojai Adomo Bremeniečio *mare Balticum* sieja su romėnų rašytojo ir mokslininko Plinijaus Vyresniojo, gyvenusio I m. e. a., vei-

[37] Įdomu, kad 1606 m. Vilniuje išleistoje švedui Laurencijui Bojeriui priskiriamoje lotynų kalba poemoje „Karolių mūšis“ (Carolomachia; lietuviškas B. Kazlausko vertimas pasirodė Vilniuje 1981 m.) yra Baltijos jūros personifikacija „deivė (karalienė) Baltė“ (lot. *Balthe* I 251, II 458, III 260, 776, 843 ir kt.).

[38] Skitai, kaip matėme, buvo iranėnų gentis ir gyveno į rytus nuo slavų, Dono ir Volgos žemupiuose. Jau vien tai rodo Adomo Bremeniečio informacijos netikslumą.

kale „Gamtos istorija“ (Naturalis historia, IV kn., 95 skyr.) minimos salos *Baltia*, kurios gyventojai esą renką gintarą, vardu. Tačiau toji paslaptingoji sala (kai kas mano, jog tai buvęs Sembos pusiasalis) tame pačiame ir kituose ano meto šaltiniuose vadinama dar ir kitaip, pvz., *Balcia*, *Abalus*, *Basilia*, *Balisia* ir pan.

Italų kalbininkas Dž. Bonfantė Baltijos vardą kildina iš rekonstruojamo ilirų kalbos žodžio **balta*, išlikusio albanų (*baltε* ʻpurvas, dumblas’) ir rumunų (*baltă* ʻpelkė, kūdra, ežeras’) kalbose, kuriam gimininigi žodžiai s. sl. *blato*, l. *błoto*, r. *болото*, lie. *balà*. Toliau jie visi siejami su lie. *báltas*, *bãlas*, *bálti*. Kad ʻbalą, pelkę, vandenį’ reiškiantys žodžiai savo kilme gali būti susiję su žodžiu, žyminčiu spalvą (plg. lie. *báltas*), stebėtis nereikia, nes panašių pavyzdžių iš tikrųjų yra, plg. lie. *pur̃vas* ir gr. πυρός ʻugnies spalvos, rausvas’, šved. *ǟlv*, norv. *elv* ʻupė’ ir lot. *albus* ʻbaltas’. Lietuvių būdvardis *báltas* irgi turėtų būti palyginti senas veldinys, padarytas su ta pačia priesaga *-*tŏ*-, su kuria daromi būdvardžiai bei neveikiamieji dalyviai daugelyje indoeuropiečių kalbų.

Leksemą *bal(t)*- turi kalbos, vartojamos dideliame plote nuo Baltijos jūros iki Balkanų pusiasalio. Taigi jūrai vardą turėjo duoti nebūtinai ilirai, juoba kad šie kažin ar kada nors yra gyvenę prie pat Baltijos jūros. Greičiau šiam pavadinimui pradžią davė tie indoeuropiečiai, kurie gyveno prie pat jūros. Kildinti šį vardą iš slavų *blot*- < **bolt*- trukdo vokalizmas (slavai turi balsį *o*, bet ne *a*, plg. lot. *Balticum*), todėl natūraliai akys krypsta į baltus, nuo palyginti senų laikų gyvenančius gana plačiu ruožu prie Baltijos jūros.

Pirmasis *Baltiją* ėmė sieti su lietuvių žodžiu *báltas*, la. *bal̃ts* latvių kalbininkas E. Blesė. Ši mintis ne kartą kelta ir kitų tyrinėtojų. Ją remia gausūs šaknies *balt*- vietovardžiai, ypač hidronimai, baltų kraštuose, pvz., lie. up. *Baltà*, ež. *Báltas*, *Balt-ẽlė*, *Bálta-balė*, *Bált-ežeris* ir kt., la. *Balt-inava*, *Balta-purvs*, *Balt-iņa ezers* ir kt. Turėjo tokių vietovardžių ir išnykę mūsų giminaičiai, k. a. kuršiai (pvz., šaltinių *Balte-uppe*, *Balte-gallen*, *Balthe*), prūsai (pvz., *Namuyn-balt*, *Peuse-balten*, *Rytha-balt*). Prūsų varduose -*balt*- gali reikšti ne spalvą, bet ʻpelkę, šlapią vietą’, nes čia šalia *Namuyn-balt* (pelkė) yra ir variantas *Namoyn-pelk*, be to, prūsų kalboje ʻšviesią spalvą’ reiškiantis žodis yra ne *baltas*, bet *gaylis* ʻbaltas’. Pastebėta, kad ir Baltarusijoje, kur senovėj gyveno baltai, vietovardžiai, padaryti iš būdvardžio *белый* ʻbaltas’ (pvz., *Бéлая*, *Белевица*, *Белянский*...), daugiausia yra balotose vietose, pelkėse, durpynuose. Visai galimas dalykas, jog tai yra vertimai iš baltų toponimų su šaknimi *balt*-, kažkada reiškusia ʻdrėgną vietą, pelkę’.

Kaip minėta, pajūrio gyventojai Baltiją dažnai vadina tiesiog jūra. Mūsų žodis *jūra* (la. *jūŗa*, pr. *iūrin*) paprastai siejamas su *jáura* 'šlapia žemė, klampynė, bala'. J. Kabelka pagrįstai mano, jog mūsų protėviai šalia bendrinio žodžio *jūra* galėjo vartoti ta pačia reikšme ir žodį su *balt-*, kurį svetimšaliai „mokyti vyrai" palaikę tikriniu vardu. Panašiai yra atsitikę, pvz., su Jelgavos 'Mintaujos' miesto vardu, plg. lyb. *jālgab* 'miestas'.

Latvių kalbininkė M. Brencė ištyrė Plinijaus Vyresniojo ir kitų antikos autorių pateiktus paslaptingosios „salos" *Baltia* vardo variantus ir rado, kad jie visi galį būti susiję su sąvokos 'baltas, šviesus' reiškimu baltų kalbose, k. a. *Basilia, Balisia* – iš **Bals-*, plg. lie. *bal̃sis* 'baltas gyvis', *Balcia* – iš **Balk-*, plg. lie. *bálkti* 'tapti baltam', *Abalus* – iš **At-bal-*, plg. s. la. *at-bala* 'tekančios saulės atšvaitas' ir kt.

Taigi visai įmanoma, jog Adomas Bremenietis Baltijos jūros pavadinimą išgirdo iš prūsų ar kuršių. Šių baltų genčių jūrininkai ir pirkliai anuomet pasiekdavo tolimus Baltijos jūros pakraščius. Pats Adomas Bremenietis savo veikale mini, jog į švedų prekybos uostą Birką atplaukią sembų (vienos prūsų gentles) laivai. Žinoma, vardą su *balt-* jis galėjo gauti ir per vokiečių jūrininkus, kurie lankydavęsi Prūsų ir Kuršių žemėje.

Kad ir kokios kilmės būtų Baltijos jūros pavadinimas, neabejotina, kad iš jo Neselmanas padarė *baltų* terminą. Taigi šis terminas yra dirbtinis. Tačiau dirbtiniu vardu vadinami ne vieni baltai. Dirbtiniai terminai yra dar, pvz., *indoeuropiečiai, anatolai, indoiranėnai, italikai.* Taigi dirbtiniai kalbų šeimų bei šakų pavadinimai nėra retenybė[39]. Kiek blogiau, kad *baltų* terminas nėra visai vienareikšmis. Mat geografai jį kartais pavartoja visoms tautoms, gyvenančioms aplink Baltijos jūrą (taigi ir neindoeuropiečiams suomiams, estams), pavadinti. Dar dažniau šiuo vardu vadinami trijų Pabaltijo respublikų (Lietuvos, Latvijos ir Estijos) gyventojai. Buv. Livonijos teritorijoje (dab. Latvija ir Estija) gyvenę vokiečiai kolonistai, pabrėždami savo atskirą kultūrą ir išskirtinumą, nuo XIX a. vidurio buvo pradėję vadintis *baltais* (vok. *Balten*), savo kalbą – *baltų vokiečių* kalba (*baltisch-deutsch*), o kraštą, kuriame gyvena, – *Baltų kraštu* (*Baltenland*)[40]. Vakaruose (ypač VFR)

[39] Yra ir per nesusipratimą atsiradusių, pvz., *tocharai* (greičiausiai visai kitos šakos – iranėnų – vienos iš genčių vardas), *hetitai* (net ne indoeuropiečių genties vardas).

[40] Latviai tada šią teritoriją ėmė vadinti *Baltija* (tuo pačiu vardu kaip jūrą).

šia reikšme *baltų* vardas ir šiandien dar kartais vartojamas[41]. Tačiau kalbininkai *baltų* terminą vartoja tik viena reikšme – indoeuropiečių kalbų šakai, kuriai priklauso lietuvių, latvių ir kai kurios mirusios kalbos, pavadinti. Kadangi *baltų* vardas tokia reikšme lingvistinėje literatūroje dabar jau visuotinai įsigalėjo, tai jo keisti kokiu nors kitu nėra jokio reikalo. Tik tokia reikšme jis ir bus vartojamas šioje knygoje.

Kaip jau minėta, baltai kalbos požiūriu anksti pradėjo skilti į atskirus vienetus. Istorijos šaltiniuose jie pradedami minėti tada, kai jau buvo visai suskilę, todėl čia pateko be bendro pavadinimo. Visai neabejotini jų paminėjimai atsiranda tik nuo IX m. e. a. Tie paminėjimai bus aptarti vėliau, kalbant apie atskiras baltų gentis. Ankstesnių šaltinių duomenys apie kraštą, kuriame gyveno baltai, yra labai skurdūs. Mat iš visų rytų Europos kraštų tik siauras ruoželis pagal Juodąją jūrą paskutiniaisiais šimtmečiais prieš mūsų erą buvo palyginti gerai žinomas antikos autoriams, todėl jų buvo tiksliau aprašytas. Visi kiti rytų ir šiaurės Europos kraštai jiems buvo betarpiškai nepažįstami, apie tų kraštų gyventojus duomenis jie ėmė iš antrųjų ar trečiųjų lūpų, todėl tie duomenys labai iškraipyti, netikri, o dažnai net ir visai fantastiški.

Seniausias žinias apie rytų bei šiaurės Europą ir jos gyventojus pateikia „istorijos tėvu“ vadinamas graikų istorikas Herodotas, gyvenęs V a. pr. m. e. Jo „Istorijos“ IV knygoje pasakojama apie skitus ir persų karaliaus Darijaus 512 m. pr. m. e. žygį į jų žemes. Ten minimi ir skitų artimesni bei tolimesni kaimynai. Tačiau duomenys apie juos labai šykštūs ir migloti. Pats Herodotas su tais skitų kaimynais tiesioginio ryšio nėra turėjęs. Jis tik užrašė skitų žemes lankiusių graikų pirklių arba pačių skitų pasakojimus. Juose nėra nei vieno šių genčių kalbos žodžio, net patikimo tikrinio vardo. Kai kurių genčių pavadinimai išversti į graikų kalbą, pvz., androfagai 'žmogėdros', melanchlenai 'juodai apsirengę', alazonai 'vėjavaikiai, pagyrūnai', sauromatai 'driežakiai' ir pan. Kaip tos gentys iš tikrųjų vadinosi, nežinome. Daugelio Herodoto minimų genčių etninis priklausomumas visai neaiškus. Todėl tyrinėtojai yra prikūrę įvairių hipotezių, paprastai priešingų kita kitai. Tarp tų hipotezių pasitaiko ir tokių, kurios vieną ar kitą skitų kaimyną bando sieti su baltais.

R. Raskas, V. Pirsonas ir T. Narbutas mūsų protėvius tapatino su Herodoto minimais gelonais (Γελωνοί). Tačiau ši hipotezė buvo

[41] Visiškai nieko bendra su šiais vardais neturi Indijos Baltistane gyvenantys baltai, net neindoeuropiečiai.

gana greit sukritikuota ir atmesta. Didesnio pritarimo nesusilaukė ir mėginimai įrodinėti dakų, getų, trakų (V. Pirsonas, S. Daukantas, J. Basanavičius ir kt.) baltiškumą. Bene daugiausia dėmesio mokslininkai skyrė ir dabar tebeskiria budinų ir neurų etninio priklausymo problemai.

Dėl budinų (Βουδῖνοι) yra pareikšta įvairių nuomonių: vieni juos laikė ugrais-finais, kiti mongolais, treti slavais, ketvirti baltais. Iš Herodoto pateikiamų duomenų ne visai aišku, kur tie budinai gyveno. Tyrinėtojai vieni juos stengiasi lokalizuoti Volgos vidurupyje, kiti – Dono ir Dnepro baseinuose, treti – Dnepro aukštupyje. Pastaroji nuomonė leidžia budinus tapatinti su baltais, nes šiandien niekas neabejoja, kad Dnepro aukštupyje tais laikais gyveno baltai. Ir budinų vardas galėtų būti baltiškas, nes tiek lietuvių, tiek latvių, tiek ir prūsų kalbose turima gana daug hidronimų, toponimų ir antroponimų su šaknimi *bū̆d-* (: *baud-*) ir priesaga *-īn-*. Tačiau akivaizdžių budinų baltiškumo įrodymų, kaip ir jų priklausymo kitoms etninėms grupėms, nėra.

Dar daugiau šalininkų turi nuomonė (pirmiausia pareikšta irgi minėto V. Pirsono), baltus siejanti su neurais (Νευροί). Iš Herodoto pateiktų duomenų lyg ir atrodytų, kad neurai iš visų skitų kaimynų gyveno toliausiai į šiaurę. Tačiau tikslesnę jų gyvenamą vietą Herodotas nurodo gana miglotai ir net prieštaringai: vienur – Pietų Bugo aukštupį į vakarus nuo Dnepro, kitur – už didžiulio ežero, iš kurio ištekąs Dnestras. Tyrinėtojai linkę manyti, kad Herodoto pagrindiniai informatoriai – graikų pirkliai keliaudavo upėmis tik iki tų vietų, kurias galima buvo pasiekti valtimis. Kas buvo toliau, jie ne ką težinojo. Todėl ir jų duomenys apie tolimesnius kraštus yra visai migloti. Tas „didžiulis ežeras“, iš kurio tariamai ištekąs Dnestras (iš tikrųjų Dnestras išteka iš Karpatų kalnų), galėjo būti Pripetės pelkės, kurios anuomet tikrai buvusios kaip „jūros marios“.

Neurus vėliau dar mini I m. e. a. romėnų rašytojas ir mokslininkas Plinijus Vyresnysis savo „Gamtos istorijoje“ *(Neuroe)*, po to IV m. e. a. romėnų istorikas Amianas Marcelinas veikale „Žygiai“ (Res gestae, XXII, 8, 10; juos vadina *nervijais*, lot. gen. pl. *Neruiorum*), ir pagaliau IX a. vadinamasis Bavarų Geografas veikale „Šiaurinio Dunojaus krašto miestų bei sričių aprašymas“ (Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii; jis vadina *Neriuani*). Pastarąją neurų pavadinimo formą *Neriuani* J. Otrembskis laiko sulotynintu baltiškos formos **Neruv-ėnai* ‘vietovės prie **Nerū-s* (= Na-

revo upės) gyventojai’ variantu. Šiaurinėje Narevo baseino dalyje istoriniais laikais tikrai gyveno baltų gentis jotvingiai.

Sudėjus visus liudijimus apie neurus-nervijus-*neruvėnus, išeitų, jog apytikrės jų gyventos teritorijos ribos buvo tokios: rytuose Dnepro aukštupys, pietuose Pripetės pelkės, vakaruose Narevo upės baseinas bei Vyslos žemupys. Hidronimijos studijos (apie jas netrukus bus kalbama) rodo, kad ši teritorija anuomet iš tikrųjų buvo baltų gyvenama.

Neurų vardo etimologija nėra aiški. Vieni jį sieja su hidronimu *Nur* (plg. Vakarų Bugo intaką *Nurzec*) < **Nouro-* bei slavų apeliatyvu *nuriti* ‘nardinti, nerti’ ir laiko slavišku, kiti gretina su lietuvių žodžiais *niaurùs*, *niaũras* ir laiko baltišku.

Šiaip ar taip, neurų, kaip ir budinų, tapatinimas su baltais yra hipotetiškas. Baltų praeitį dar vis tebegaubia tirštas istorijos užmaršties rūkas. Jį kiek prasklaido tik pastaraisiais dešimtmečiais gerokai suintensyvėjusios hidronimijos studijos, taip pat archeologiniai tyrinėjimai to ploto, kuriame yra gyvenę baltai.

Baltų priešistorinės gyvenamosios vietos

Kuri nors gentis, ilgesnį laiką gyvenusi vienoje teritorijoje, palieka ten savo buvimo pėdsakus. Jie būna dvejopi: 1) vietų varduose ir 2) materialinės kultūros liekanose. Vietų vardus tiria kalbotyra, o materialinės kultūros liekanas – archeologija.

Kalbininkams šiam reikalui ne visi vietų vardai vienodai svarbūs. Kadangi gyvenamųjų vietovių pavadinimus žmonės neretai kaitalioja, tai reikšmingiausi yra negyvenamųjų vietų, ypač upių ir ežerų, vardai, t. y. hidronimai, sudarantys patį seniausią bet kurios šalies vardyno sluoksnį. Paprastai hidronimai išlieka daugelį tūkstančių metų net tais atvejais, kai pakinta aplinkinių gyventojų etninė (tautinė) sudėtis. Kalbininkai, išaiškinę, kuriai kalbai priklauso hidronimas, kartu jau tvirtai nustato, kad čia tikrai gyventa ta kalba šnekėjusių žmonių. Tuo būdu hidronimija yra labai svarbus šaltinis, nušviečiantis tolimąją tautų praeitį, kurios nesiekia rašytiniai istorijos dokumentai.

Labai senus laikus siekia ir archeologijos duomenys, kartais dar senesnius, negu hidronimų studijos, tačiau dėl sunkumų nustatyti materialinės kultūros kūrėjų etninę priklausomybę archeologai dažnai būna priversti orientuotis į hidronimijos studijas, laikyti jas savotišku kelrodžiu. Mat archeologas, tirdamas materialinės kultūros lie-

kanas, pats negali nustatyti, kuria kalba šnekėjo tie žmonės, kurių buvimo palaikus jis tiria. Tai padaryti tegalima tik ištyrus tų žmonių kalbos liekanas hidronimuose ir kituose vietų varduose.

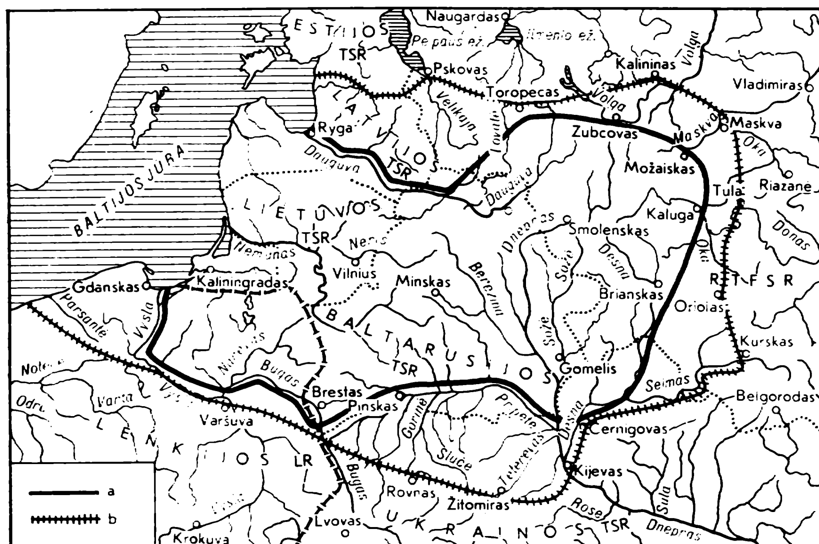
Iki XIX a. pabaigos mokslininkai baltus paprastai kildindavo iš palyginti nedidelio ploto, kurio šiaurinę ribą sudarė maždaug Dauguvos upė, rytinę – dabartinė latvių ir lietuvių etnografinė riba su baltarusiais, tik nuo Daugpilio pro Breslaują ir Naručio ežerą riba būdavo vedama iki Lydos, pietuose – palei Nemuno aukštupį ir Narevo upę, vakaruose – Vyslos žemupiu. Intensyvėjant hidronimijos studijoms, greit paaiškėjo, kad senovėje baltų iš tikrųjų buvo gyventa daug didesnėje negu nurodyta teritorijoje, ypač gerokai toliau rytuose. Pirmieji tai ėmė skelbti rusų mokslininkai A. Kočiubinskis ir A. Pogodinas. Dar 1897 m. Kočiubinskis ėmė tvirtinti, kad priešistoriniais laikais baltai gyvenę pietuose iki šiaurinio Pripetės baseino, o rytuose – iki Berezinos upyno. Jis nustatė, kad tame plote upės Берешта, Ула, Уса, Клева, Ольса ir kt. turi baltiškos kilmės pavadinimus. A. Pogodinas 1901 m., taip pat remdamasis hidronimijos studijomis, baltų gyventą plotą praplėtė dar toliau į rytus, net iki Okos baseino, visur čia rasdamas baltiškos kilmės hidronimų, pvz., Упа, Жиздра ir kt.

Labai didelį indėlį į baltų kilmės hidronimų rytuose tyrinėjimą įnešė žymusis lietuvių kalbininkas K. Būga. Jis gerokai papildė baltiškų hidronimų minėtame plote sąrašą (kuris tada jau siekė per 150), taip pat išaiškino baltiškus hidronimus Sožės upės (anapus Dnepro) baseine.

Reikšmingi dar M. Fasmerio (Vasmer), J. Rozvadovskio, T. Ler-Splavinskio, J. Otrembskio ir kt. darbai. Tačiau patį didžiausią ir reikšmingiausią darbą atliko tarybiniai rusų kalbininkai V. Toporovas ir O. Trubačiovas, detaliai ištyrę Aukštutinio Dnepro baseino hidronimus[42]. Jie čia rado apie 800 baltiškų vandenvardžių ir galutinai įrodė šios teritorijos baltiškumą priešistoriniais laikais. Pagal juos, priešistorinė rytinė baltų riba vestina per Volgos, Maskvos ir Okos aukštupius, o pietinė – Seimo upe. Jie taip pat nustatė tikslesnius baltiškų hidronimų atskyrimo kriterijus, ištyrė baltiškų hidronimų rytuose kalbines ypatybes, formų darybą ir kt.

Vėliau tiek pačių Toporovo ir Trubačiovo, tiek ir kitų autorių darbuose buvo tobulinama baltų hidronimijos tyrinėjimo metodologija,

[42] Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.

2 pav. Baltų kilmės hidronimijos paplitimas: *a* – plotas, kuriame gausu baltiškų hidronimų, *b* – plotas, kur baltiškų hidronimų nedaug ir dalis abejotini

tikslinamos tų hidronimų paplitimo ribos, rasta daug naujų baltiškų hidronimų bei toponimų (dabar jų skaičius jau siekia 2000), ypač šiaurėje, Pskovo–Naugardo krašte (R. Agejeva ir kt.). Baltų arealo vakaruose ilgainiui buvo išaiškinta baltiškos kilmės vandenvardžių ir anapus Vyslos žemupio (Persantė ir kt.).

Tačiau nepaisant gana intensyvių tyrinėjimų, dabar dar nelengva tiksliau nurodyti baltiškos kilmės hidronimų paplitimo ribų. Mat šio krašto hidronimijos studijos tebetęsiamos ir nuolat iškeliama vis naujų baltiškos kilmės hidronimų tose vietose, kur anksčiau nesitikėta ar mažai tikėtasi jų rasti. Kai kurių hidronimų baltiška kilmė yra ginčijama. Kiti iš jų toli vienas nuo kito, atokiau nuo stambiųjų baltų hidronimijos paplitimo masyvų. Patys hidronimai daug kur labai suslavinti, nelengvai atpažįstami. Visa tai sukelia daug ginčų bei svarstymų ir reikalauja detalesnio ribų aptarimo.

Pateikiamame žemėlapyje-schemoje (žr. 2 pav.) tos ribos nurodytos apytikriai. Ploto šiaurės vakaruose vieną kitą baltišką (ar bent tokiu įtariamą) hidronimą kalbininkai randa ir tolokai anapus nurodytos ribos, iki pat Suomių įlankos. Tačiau tasai plotas dar nėra gerai ištirtas. Tvirtinama, kad baltiškų hidronimų esama Estijoje, prie Ilmenio ežero ir kitur, tik jie čia gerokai perdirbti ir sunkiai atpažįsta-

mi. Visa tai galės paaiškėti tik po sistemingų šios teritorijos hidronimijos studijų, specialiai ieškant čia baltų hidronimų.

Ploto šiaurės rytuose dar tebėra palyginti menkai ištirta Volgos—Okos baseino hidronimija, todėl nurodytoji baltiškų hidronimų paplitimo riba šiame baseine, geriau ištyrus, gali pasirodyti tikslintina. Kai kurie kalbininkai tvirtina, jog baltiškų hidronimų esama ir toliau už nurodytos ribos, rytinėje šio baseino dalyje. Be kita ko, ir patys Volgos, Okos (bei jos intako Maskvos) vardai bandomi aiškinti baltų kalbų duomenimis, nors jie gali būti ir finiški arba (mažai patikima dėl vėlyvo čia atėjimo) slaviški.

Dėl duomenų stokos ypač apytikrė ir neaiški rytinė baltiškų hidronimų paplitimo riba Riazanės—Kursko ruože. Šis kraštas specialiai dar nebuvo tyrinėtas, sprendžiama tik iš atsitiktinai iškeltų faktų.

Pietinė ploto riba ilgą laiką buvo vedama Pripetės upe. Tvirtinta, kad baltiškų hidronimų esama tik į šiaurę nuo Pripetės. Esą neįžengiamos Pripetės pelkės iš seno skyrusios baltus nuo slavų. Tačiau V. Toporovas su O. Trubačiovu aptiko baltiškų hidronimų, tiesa, nedaug, ir į pietus nuo Pripetės. Čia jų yra iškėlę ir kiti tyrinėtojai. Toliausiai į pietus aptiktas baltiškas hidronimas *Шáндра* yra Rosės (Dnepro dešiniojo intako) baseine.

Ypač daug ginčijamasi dėl baltiškų hidronimų ploto pietvakarių ribos. Vokiečių kalbininkas H. Krajė (Krahe) 1943 m. paskelbė, kad baltiškų vietovardžių esama ir į vakarus nuo Vyslos, Pomeranijoje (pvz., *Karwen*, *Labehn*, *Labuhn*, *Powalken*, *Saulin)*, iki Persantės upės, kurios vardas taip pat esąs neabejotinai baltiškas. Dar anksčiau tokią mintį kėlė vokiečių archeologas L. Kilianas. Atrodo, kad čia iš tikrųjų kurį laiką buvo gyventa baltų, net kiek į vakarus nuo Persantės. Tyrinėtojai anapus Persantės nuolat iškelia vietovardžių, kurie gali būti baltiški, pvz., *Sontok (: sántaka)* — vietovė, kur Notecė įteka į Vartą. Vokietijos Demokratinės Respublikos kalbininkas H. Šalis (Schall) tvirtina, kad baltiškų vietovardžių esą net gerokai toliau į vakarus, anapus Oderio, iki pat Elbės ir už jos, taip pat Saksonijoje ir Riugeno saloje (Baltijos jūroje). Jis ir Berlyno vardą laiko baltišku. Tačiau daug tyrinėtojų su H. Šalio tvirtinimais nesutinka. Iš tikrųjų nurodytuose plotuose vyrauja seni slaviški vietovardžiai, kuriuos ne visuomet lengva atskirti nuo baltiškųjų.

Žemėlapyje-schemoje išskirti du plotai: 1) minimali ir abejonių nekelianti baltiškų hidronimų teritorija, kurioje baltai turėjo gyventi ilgą laiką, ir 2) didesnė teritorija anapus minimaliosios, kur baltų hi-

dronimų pasitaiko palyginti nedaug, kur baltai, matyt, gyveno trumpesnį laiką, anksti buvo kitų asimiliuoti. Visai už ploto ribų paliktos vietovės, kuriose baltiškų arba tokiais įtariamų hidronimų yra visai nedaug ir kur baltai turėjo gyventi tik epizodiškai, trumpą laiką. Visa tai vertinta iš tų hidronimijos duomenų, kurie šiuo metu kalbininkams yra prieinami. Detalesnės ateities studijos, žinoma, galės šį vaizdą kiek pakoreguoti.

Kalbininkų išvadą apie senąją baltų gyvenamą teritoriją iš esmės patvirtina archeologijos duomenys. Jie rodo, jog neolito (IV–II tūkst. pr. m. e.) pabaigoje vidurio ir rytų Europoje pasirodė vadinamoji virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūra. Ji identifikuojama su indoeuropiečiais. Labiausiai ši kultūra išplito pačioje neolito pabaigoje, taigi 2000–1800 m. pr. m. e. Tada ji jau buvo suskilusi į tam tikras grupes. Viena iš tų grupių buvo išplitusi didelėje teritorijoje nuo Vyslos baseino vakaruose iki Volgos–Okos baseino rytuose, Pripetės baseino pietuose. Šią kultūrą archeologai ir priskiria baltams.

Visa tai, kas čia buvo pasakyta, rodo, jog tolimoje senovėje baltai gyveno gana didelėje centrinės ir rytų Europos teritorijoje, kurią sudarė, be dabartinių Lietuvos ir Latvijos TSR, dar visa Baltarusijos TSR, šiaurės vakarinė Ukrainos TSR dalis, vakariniai Rusijos Federacijos pakraščiai (pietinės resp. pietvakarinės Pskovo, Kalinino, Maskvos sričių dalys, Smolensko ir Kalugos sritys, vakarinės Tulos, Briansko ir Kursko sričių dalys), Kaliningrado sritis ir nemažas šiaurės rytų Lenkijos kampas. Visa toji baltų užimama erdvė viršijo 860 000 km^2 plotą. Tyrinėtojų nuomone, II–I tūkst. pr. m. e. baltai buvo plačiau išplitę negu tuo metu slavai ar germanai. Jie ilgą laiką sudarė vieną iš pagrindinių etninių grupių centrinėje miškų zonoje rytų Europoj. Dabartinės lietuvių ir latvių žemės tėra likutis, užimąs apie $^1/_6$ senovės baltų teritorijos dalį.

Kiek toje teritorijoje anuomet gyveno žmonių, dabar galime tik spėlioti. Tačiau, turint galvoje retai apgyventus plotus, tyrinėtojai linksta manyti, kad gyventojų skaičius tuomet galėjo siekti iki pusės milijono žmonių.

Visą tą teritoriją baltai turėjo apgyvendinti, suprantama, ne vienu laiku. Jų gyvenamas plotas atskirais laikotarpiais kito.

Baltai iš pradžių, matyt, kažkur nuo pietvakarių (greičiausiai iš anapus Pripetės) traukė pagal upes vis tolyn šiaurės ir šiaurės rytų kryptimi, laipsniškai apgyvendindami visus tuos didelius plotus, kurių daugelis tada dar veikiausiai buvo niekieno neapgyventi ar labai

retai tegyvenami. Retkarčiais susidūrę su svetimomis gentimis, daugiausia, matyt, priklausiusiomis ugrų-finų kalbų šeimai, vienur jas nustumdavo tolyn, kitur šios susiliedavo su baltais ir ištirpdavo jų masėje, o kur svetimųjų buvo daug, ten mažesnės baltų grupės pačios įsiliedavo į jas. Dėl viso to atskirose vietose baltų buvimo pėdsakai hidronimijoje liko labai netolygūs: vienur (daugiausia ploto vidury) baltiškos kilmės hidronimų sluoksnis yra gana tankus, kitur (ypač ploto pakraščiuose) randami tik atskiri baltiški hidronimai, neretai toli nuo kits kito. Matyt, vienur baltų buvo labai ilgai gyvenama ir palikti gausūs pėdsakai, kitur (ypač ploto pakraščiuose) baltai galėjo būti palyginti anksti asimiliuoti kitų, ištirpo kitakalbių masėje.

Visus tuos labai sudėtingus etninius procesus dabar neįmanoma rekonstruoti. Sunku net susidaryti apytikrį jų vaizdą. Kada atskiri plotai buvo baltų apgyvendinti ir pro kur ėjo svarbiausios jų slinkimo kryptys, kažin ar pasiseks kada nors tiksliau nustatyti. Baltų hidronimijos tyrinėtojai tvirtina, kad bemaž visame Aukštutinio Dnepro baseine, išskyrus rytinius jo pakraščius ir ypač Seimo upyną, baltų hidronimai sudarą patį seniausią to krašto vandenvardžių sluoksnį, kuris prieinamas lingvistinei analizei. Daugelis šių hidronimų, kad ir suslavinti, lengvai atpažįstami esą baltiškos kilmės, pvz., *Ясельда*, *Клева*, *Лоша*, *Лучеса*, *Можа* (ir *Мажа*), *Можайка*, *Нача*, *Невежа*, *Ола*, *Ольса*, *Пина*, *Стабна*, *Усса*, *Варлынка* ir daug kitų.

Kadangi toliau rytuose (į rytus nuo Dnepro) didžiųjų upių vardai ne baltiški, tai baltai pro čia turėjo slinkti rytų kryptimi, susidurdami, matyt, daugiausia su finais, dabartinių Volgos finų protėviais. Pietryčiuose, Seimo upyne, su baltiškais hidronimais mišriai pasitaiko iranėnų (skitų) kilmės, kurie gali būti senesni. Dar toliau į pietus ir rytus iranėnų kilmės hidronimų vis daugėja. Tokie čia yra net didžiųjų upių vardai, pvz., Dnestras, Donas, ko gero ir pats Dnepras. V. Toporovo ir O. Trubačiovo tvirtinimu, Seimo upės baseine būta baltų-iranėnų kontaktų.

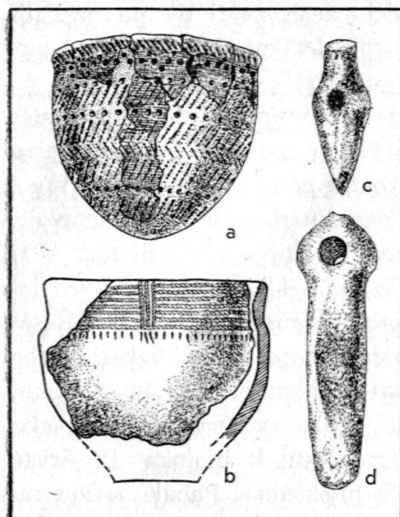
Šiaip ar taip, iki mūsų eros pradžios baltai jau turėjo gyventi didžiuliuose plotuose, kur yra baltiškos hidronimijos. Jie tada sudarė didelį kylį, skyrusį slavus (pietvakariuose) nuo finų (šiaurės rytuose).

Šiek tiek daugiau galima pasakyti apie etninius procesus vakarinėje baltų hidronimijos ploto dalyje, ypač Pabaltijy, kuris yra geriau ištirtas tiek kalbininkų, tiek ir archeologų. Kadangi lietuvių kalba turėjo kilti būtent iš šio krašto baltų, tai tuos procesus pravartu čia detaliau aptarti.

Pabaltijy, suprantama, žmonės galėjo apsigyventi tik po paskutinio apledėjimo, atšilus klimatui ir ištirpus ledams. Manoma, kad pirmieji žmonės čia turėjo pasirodyti jau XVIII–IX tūkst. pr. m. e., taigi dar paleolito epochoje. Tačiau tai galėjo būti tik negausūs šiaurės elnių, vėliau laukinių arklių ir stumbrų medžiotojų būreliai, ilgiau čia neapsistoję ir todėl nepalikę aiškesnių pėdsakų. Jų paliktų rago, kaulo ir titnago dirbinių rasta Kaliningrado srityje ir pietų Lietuvoje.

Ryškesni žmogaus buvimo pėdsakai Pabaltijy pastebimi nuo VIII tūkst. pr. m. e., jau mezolito laikais. Tada čia klajojo daugiau medžiotojų, kurių, kaip ir ankstesniųjų, etninė priklausomybė neaiški. Rasės požiūriu, manoma, jie buvę europoidai. Slinkę iš pietvakarių arba pietų į šiaurę. Jie, žinoma, galėjo palikti ir šiokių tokių kalbos pėdsakų, kuriuos tačiau dabar nelengva aptikti, juoba kad mes visiškai nieko nežinome apie tų žmonių kalbą. Žymus estų kalbininkas P. Aristė linkęs manyti, kad prie tokių palaikų priskirtinas Pabaltijo finų senasis gintaro pavadinimas (estiškai *helmes*). Taip pat nieko tikra negalima pasakyti ir apie tų žmonių kalbos pėdsakus vietų varduose, tarp jų ir hidronimijoje. Dėl jų nemaža ginčijamasi, spėliojama ir paprastai tokiais skelbiami tie hidronimai, kurių kilmė dar tebėra neaiški. Paaiškėjus kurio kilmei, atsisakoma ir jo substratinio traktavimo.

Archeologai konstatuoja, kad neolito laikotarpiu (IV–II tūkst. pr. m. e.) šiaurės ir rytų Europoje nuo Uralo kalnų iki Baltijos jūros buvo labai išplitusi vadinamoji duobėtosios-dantytosios, arba šukinės, keramikos kultūra. Taip ji vadinama dėl būdingo duobučių bei dantyto ornamento, puošusio visą puodo paviršių arba tik viršutinę jo dalį. Paprastai ornamentas išdėstytas eilėmis: eilė duobučių, eilė dantukų. Puodų angų pakraščiai apgnaibyti arba turi nagų įspaustus ruoželius. Molyje pasitaiko žvyro ir grūstų sraigių kiautelių. Archeologai priėjo išvadą, kad tokia keramika, taip pat išplitusi ir anapus Uralo iki Jenisejaus upės, esanti būdinga ugrams-finams, kurie tada dar buvo klajokliai, vertėsi medžiokle ir žvejyba. Tos kultūros liekanų randame ir rytiniame bei pietryčių Pabaltijy, kur ją paliko Pabaltijo finai (suomių, estų, lybių ir kt. protėviai), tada kalbos požiūriu dar nediferencijuoti. Einant nuo Lietuvos pietvakarių link, pagal Baltijos jūrą, šios kultūros reliktų vis mažėja, bet jų pasitaiko dar Kaliningrado srityje, šiaurės Lenkijoje ir VDR, netgi maždaug iki Elbės upės. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad būtent šiuos finus mūsų eros pradžioje minėjo antikos autoriai Tacitas (I m. e. a.) ir Ptolemėjas (II m. e. a.).

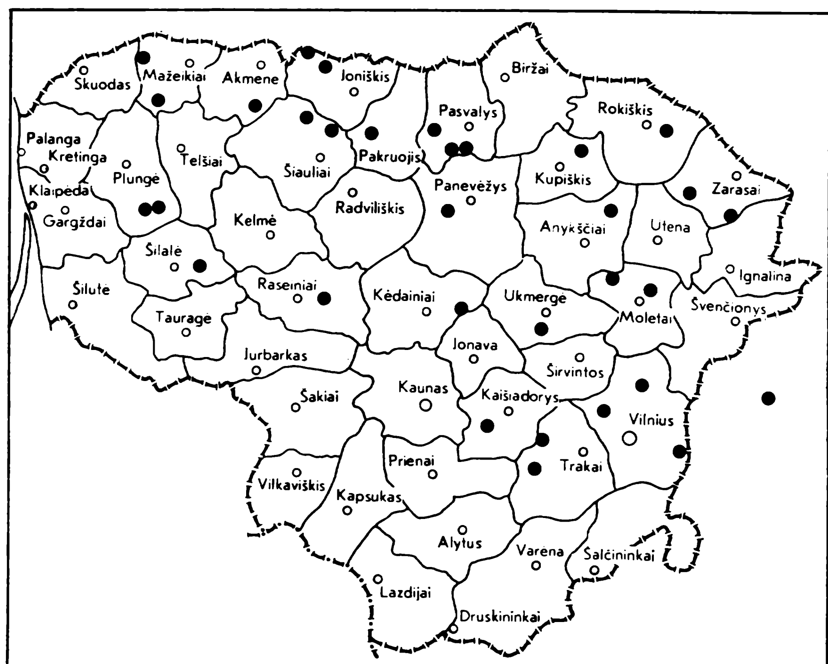
3 pav. *a* – duobėtoji-dantytoji keramika, *b* – virvelinės keramikos puodas, *c* – laivinis kovos kirvis, *d* – gyvatgalvis kaplys

Tačiau kažin ar jie iki tol čia galėjo išlikti. Negausūs pėdsakai verčia manyti, kad čia finų buvo gyvenama retai.

Maždaug nuo III tūkst. pr. m. e. pabaigos Pabaltijy ima rastis indoeuropiečiams priskiriamą virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūra, kuri labai skyrėsi nuo iki tol buvusių kultūrų. Puodų kaklą, kartais ir to kaklo vidaus pusę, šios kultūros žmonės išpuošdavo įspaustos virvelės ornamentu. Virvelinis ornamentas puodo paviršiuje būdavo grupuojamas juostomis, trikampiais, puslankiais ir kitokiomis figūromis. Patys puodai gaminti iš geresnio molio ir buvo įvairesnių formų, plokščiadugniai, plonesnėmis sienelėmis, geriau išdeginti, juose mažiau žvyro priemaišų. Šios kultūros žmonės vartojo akmeninius laivo pavidalo kovos kirvius, kurie būdavo gerai nugludinami, su išgręžta skyle kotui (žr. 3 pav.). Skyrėsi ir kiti šių žmonių dirbiniai. Kitokia buvo jų laidosena, skirtingas pats gyvenimo būdas. Tai buvo sėslūs gyvulių augintojai ir žemdirbiai. Jiems susiliejus su ankstesnių vietinių Narvos—Nemuno kultūrų atstovais, susiformavo baltų gentys. Galimas dalykas, baltų protėviai atslinko iš pietų ar pietvakarių ne viena, bet keliomis bangomis. Kai kurie tyrinėtojai linkę manyti, kad, be baltų, čia (gal net anksčiau už baltus) būta ir kitų indoeuropiečių genčių, tada dar palyginti nedaug kita nuo kitos tenutolusių.

Rytų Pabaltijo pietuose ilgainiui baltai (gal ir kitos indoeuropiečių gentys?) asimiliavo negausius finus, o šiaurėje, kur finų buvo daugiau, baltai įsiliejo į finų masę ir per ilgą laiką išnyko.

Kaip jau buvo nurodyta, finų pėdsakai VDR šiaurėje, Lenkijoje, iš dalies ir Kaliningrado srityje, yra visai menki. Finiškos kilmės hidronimų čia reta, be to, anaiptol ne visi jie aiškūs, dažniausiai tik gali būti įtariami finiškais. Šiek tiek aiškesni tik Kaliningrado srityje.

4 pav. Finų kilmės hidronimų paplitimas Lietuvos TSR teritorijoje

Lietuvos TSR teritorijoje iki šiol rasta apie 30 hidronimų, kurie gali būti laikomi finų kilmės. Jie neturi baltiškų etimologijų ir maža tėra vilties, kad ateityje pavyktų jų kilmę išaiškinti remiantis baltų kalbų duomenimis. Įtikimiausiais iš įtariamų finizmų laikytini (daugiausia remiamasi A. Vanago tyrinėjimais) šie Lietuvos TSR hidronimai: *Ilmẽdas* ež. Molėtų apyl., *Ýmasta* up. Kruonio apyl., *Jarà* ež. ir up. Svėdasų apyl., *Kìdė* up. Meškuičių apyl., *Kir̃gas*, *Kir̃gus* up. Akmenės apyl., *Kìvė*, *Kỹvė* up. Skaistgirio apyl., *Kõrbis*, *Kõrbė*, *Kõrubis* up. Veprių apyl., *Kūrà* up. Gruzdžių apyl., *Kvìstė* up. Židikų apyl., *Lámbis*, *Lámbė* up. Šėtos apyl., *Lõnas* up. Sedos apyl., *Lúodis* ež. Salako apyl., *Negãsčius*, *Nigẽstis* ež. Aukštadvario apyl., *Nevẽlis* up. Rietavo apyl., *Pernavà* up. Šilalės apyl., *Pérnokė* ež. Semeliškių apyl., *Pìladis* up. Pušaloto apyl., *Púožas* ež. Skapiškio apyl., *Robatà*, *Robãtė* up. Pampėnų apyl., *Rujà* up. Rietavo apyl., *Suojà* up., *Suojỹs* ež. Alantos apyl., *Šakšỹs* ež. Antalieptės apyl., *Šìladis*, *Šiladỹs* up. Lygumų apyl., *Šuojà* up. Naujamiesčio apyl., *Tarañdė* up. Riešės apyl., *Térvetė* up. Žagarės apyl., *Ugra* up. Obelių apyl., *Vir̃čiuvis*,

Virčiuvė up. Joniškėlio apyl., *Vokša* up. Gervėčių apyl. (BTSR), *Vokšėlis* ež. Nemenčinės apyl.

Apie 30 finiškų hidronimų Lietuvos TSR teritorijai yra gana daug. Suprantama, būsimieji tyrinėjimai galės įnešti kai kurių korektyvų: vienas kitas iš tų hidronimų ilgainiui galės pasirodyti nesąs finų kilmės. Tačiau daugelio finiškumas didesnių abejonių nekelia.

Finų hidronimai Lietuvoje yra pasisklaidę bemaž po visą teritoriją, didesnės koncentracijos atskirose vietose nesudaro, nors jų aiškiai daugėja einant šiaurės link (žr. 4 pav.). Taigi čia jie sudaro natūralų daug didesnės finiškų hidronimų koncentracijos Latvijos TSR teritorijoje tęsinį. Visa tai verčia mus nurodytus hidronimus laikyti reliktu finų kalbos ir etnoso, buvusio Lietuvoje prieš baltus ar koegzistavusio su baltais.

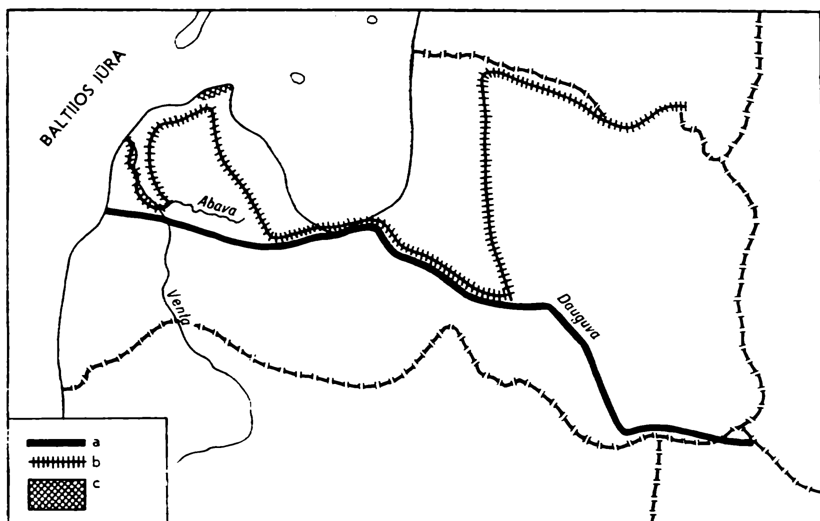
Pastaruoju metu, ypač archeologų, keliama mintis, kad baltai, atsikėlę į Lietuvos TSR teritoriją, čia finų neradę. Esą finai buvo patekę į Lietuvos TSR teritoriją tik apie III tūkst. pr. m. e. vidurį ir čia ilgai neužtrukę, greit iš jos pasitraukę. Todėl esą Lietuvoje ir duobėtosios-dantytosios keramikos rasta visai nedaug.

Šios hipotezės šalininkų tvirtinimu, Lietuvos TSR teritorijoje iš seno gyvenusios minėtos europoidų gentys, susidariusios sumišus anksčiau čia atsikėlusiems kitiems indoeuropiečiams, galbūt artimiems baltų giminaičiams, su pirmykščiais medžiotojais bei žvejais, vadinamųjų Narvos—Nemuno ir Nemuno aukštupio kultūrų atstovais. Atsikėlę baltai prie šių greit pritapę.

Silpnoji šios hipotezės pusė yra tai, kad Lietuvos TSR hidronimijoje iki šiol neapčiuopta, galima sakyti, jokių tų „europoidų“ buvimo pėdsakų. Bandymas jų substratu laikyti bent dalį nurodytų finams priskiriamų hidronimų nėra pakankamai pagrįstas. Tas pat pasakytina dėl mėginimo rasti jų reliktų lietuvių kalbos leksikoje.

Dėl viso to labiau tikėtina, kad į Lietuvos TSR teritoriją atsikėlę baltai bus susidūrę su negausiomis finų medžiotojų-žvejų grupėmis (pietų pakraščiuose jų galėjo ir nebūti), iš kurių ilgainiui perėmė kai kuriuos vandenvardžius. Kadangi finų kilmės vardus Lietuvoje daugiausia turi tik nedideli ir nuošalūs vandens telkiniai, tai reikia manyti kad negausios finų grupelės galėjo čia išlikti ir kiek ilgiau, kol buvo baltų asimiliuotos.

Taigi, matyt, Lietuvos TSR teritorijoje tikrai būta tam tikros baltų-finų koegzistencijos. Finų, žinoma, negalėjo būti daug, nes ir jų palik-

5 pav. Apytikrė baltų-finų riba Latvijos TSR teritorijoje: *a* — I tūkst. pr. m. e. viduryje, *b* — XIII m. e. a., *c* — plotas, kuriame tebėra lybių likučių

ti pėdsakai tiek hidronimijoje, tiek ir apskritai lietuvių kalboje yra palyginti nežymūs.

Latvijos TSR teritorija mirgėte mirga finų kilmės hidronimais, kurie čia nekelia jokių abejonių. Tokių yra šimtai. Jų vis daugėja einant šiaurės link. Ypač gausu anapus Dauguvos ir Kuržemės šiaurinėje dalyje. Visa tai rodo, kad čia finų asimiliavimo procesas truko labai ilgą laiką, tūkstantmečius, o vietomis ir dabar tebevyksta.

Tyrinėtojai linksta manyti, kad I tūkst. pr. m. e. viduryje baltų-finų etninė riba Latvijos TSR teritorijoje ėjusi maždaug Dauguvos upe, be to, finai gyvenę šiaurinėje Kuržemėje maždaug nuo Abavos upės (žr. 5 pav.). Toji riba negalėjusi būti griežta, nes daug kur baltai ir finai gyveno mišriai. Vėliau etninė riba pamažu traukėsi šiaurės link ir ilgainiui pasiekė maždaug šių dienų Latvijos TSR ir Estijos TSR sieną.

Vokiečių invazijos metu XIII a. pradžioje senųjų finų palikuonys lybiai (lyviai)[43] dar tebebuvo užėmę beveik visą Baltijos jūros pakrantę šiaurės Kuržemėje, Ventos upės žemupį ir anapus Rygos įlankos teritoriją tarp Dauguvos žemupio ir dabartinės

[43] Šiame etnonime *b* taria su lybiais iš seniausių laikų kontaktuojantys baltai (latviai), nors finų kalboje yra *v*. Lietuviai, patys neturėję tiesioginių kontaktų, šį žodį gavo iš latvių. Nors dabar daug kas sako (pagal originalą) *lýviai*, knygoje paliekamas tradicinis baltų pavadinimas.

Estijos TSR sienos iki linijos Aizkrauklė—Burtniekų ežeras rytuose (žr. 5 pav.). Įsibrovę kalavijuočiai pirmiausia ir susidūrė su lybiais, todėl užkariautąsias žemes pavadino Livonija (lybių resp. lyvių kraštu). Lybiai Vidžemėje (į rytus nuo Rygos įlankos) greit sulatvėjo. XVII a. jie tesudarė tik atskiras salas, kurios galutinai išnyko XIX a. (paskutinis žmogus, mokėjęs lybiškai, čia mirė 1868 m.). Kuržemėje jie išliko ilgiau. XIX a. pradžioje Kuršo pusiasalio šiaurėje pajūrio žvejų kaimai dar buvo bemaž vienų lybių gyvenami. Antrojoje šio amžiaus pusėje čia ėmė rastis vis daugiau latviškai kalbančių. Plačiai įsigalėjo mišrios vedybos ir dvikalbystė. Dabartiniu metu lybių kalbą mokančių žmonių jau beliko visai nedaug, apie 200. Jie gyvena tarp latvių Melnsilo—Lužnių ruožo žvejų kaimuose ir patys dažniau kalba latviškai. Taigi lybių kalba šiuo metu jau galutinai išnyksta.

Baltų buvimo pėdsakų aptinkama ir toliau į šiaurę nuo Latvijos TSR. Archeologai laivinių kovos kirvių kultūros liekanų randa net pietų Suomijoje. Manoma, kad ten baltų buvo įplūdę labai daug. Taip manyti verčia gausūs baltų skoliniai suomių (estų ir kitų Pabaltijo finų) kalboje. Tačiau dėl atšiauraus klimato šiaurėje baltai buvo priversti prisitaikyti prie finų gyvenimo būdo ir ilgainiui patys sufinėjo. Deja, Suomijos, kaip ir Estijos, teritorijoje galimi baltiški hidronimai dar tebėra neištirti.

Pačių finų, anksčiau gyvenusių dideliuose šiaurės-rytų Europos plotuose, dabar tėra išlikę daugiausia tik arčiau Baltijos jūros. Tai sùomiai (4,6 mil. žmonių), èstai (1 mil.), karèlai (apie 150 tūkst.), lãpiai (arba sãmai, 34 tūkst., Kolos pus., Suomijos, Švedijos ir Norvegijos šiaurėje), lýbiai (apie 200 žmonių Latvijos TSR), ižòrai (arba ingrai, 15 tūkst. Leningrado srityje), vèpsai (31 tūkst. Leningrado srityje) ir dar viena kita (visai negausi) gentis. Tai vadinamieji Pabaltijo finai. Iš senovėje gausių Pavolgio finų, su kuriais irgi turėjo kontaktuoti baltai, dabar tėra likę tik mòrdviai (kalbantys mòkšų ir ėrzių tarmėmis, apie 1,25 mil. Mordovijos ATSR, Kuibyševo ir kt. srityse) ir mãriai (arba čeremìsai, 0,6 mil. Marių ATSR, Kirovo ir Gorkio srityse). Toliau rytuose dar yra vadinamieji Permės finai: udmùrtai (apie 630 tūkst. Udmurtijos ATSR, Kirovo ir Gorkio srityse) ir kòmiai-permiẽčiai (apie 450 tūkst., zyrėnų tarmė Komių ATSR ir Sverdlovo srityje, permiẽčių tarmė – Permės srityje).

Su ugrų-finų šeimos ugrų šakos kalbomis baltai greičiausiai jokių kontaktų nėra turėję, nes tie tada jau buvo nusikėlę anapus Uralo. Šios šakos dabartiniai palikuonys – tai chántai (ostiãkai) ir mánsiai (vogùlai) prie Obės upės Sibire ir nuo IX m. e. a. į Dunojaus vidurupį Europoje atsikėlę veñgrai (per 12 mil.).

Materialinė ir dvasinė kultūra

Apie tai, kaip baltai anuomet gyveno, daugiausia sprendžiame iš kalbos ir archeologijos duomenų. Mat kalba, K. Būgos žodžiais tariant, yra geriausias archyvas, senovės dokumentų rinkinys. „Kiekvienas kalbos žodis, – rašė K. Būga, – būdamas pirma gyvenusių

žmonių kartų padaras, yra mums istorijos dokumentas, šį-tą pasakąs apie žmogų, to žodžio darytoją ir jo gyvenimą"[44]. Paveldėta bendroji baltų kalbų leksika atspindi to meto mūsų protėvių materialinį ir dvasinį gyvenimą. Tą vaizdą dar gerokai patikslina, išryškina bei detalizuoja archeologijos duomenys.

Archeologai baltams priskiriamame plote konstatuoja buvus susiformavusią vietinę senosios virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros atmainą, turėjusią tam tikrų specifinių elementų. Antai baltams būdingi vadinamieji gyvatgalviai kapliai – su pastorinta gyvatės galvos pavidalo pentimi.

Baltų materialinė kultūra kito palyginti lėtai, buvo ypač pastovi. Juk baltai gyveno toli nuo pagrindinių tautų ir kultūrų maišymosi centrų bei kelių, sunkiai prieinamuose šiaurės ir rytų Europos miškuose. Todėl jie buvo palyginti mažai veikiami kitų.

Tiek kalbos, tiek ir archeologijos duomenys rodo baltus buvus sėslius žemdirbius ir gyvulių augintojus. Žemdirbystę jie, palyginti su savo protėviais indoeuropiečiais, buvo gerokai išplėtoję. Sėjo (plg. lie. *sė̃ti*, la. *sẽt*, pr. *semen* 'sėkla') kviečius, miežius, soras (plg. lie. *pūraĩ*, la. *pūŗi* 'kviečiai', pr. *pure* 'dirsė'; lie. *miẽžiai*, la. *mieži*, pr. *moasis*; lie. *sóros*, la. *sāre*), vėliau ir kai kuriuos kitus javus. Žemę dirbo iš pradžių kapliais, paskui išmoko ją arti (lie. *árti*, la. *ar̂t*, pr. *artoys* 'artojas'), akėti (lie. *akė̃čios*, la. *ecêšas*, pr. *aketes*). Dirbamos žemės prasimanydavo iškirtę ar išdeginę girią. Tai buvo vadinamoji ugninė, arba lydiminė, žemdirbystė. Jos lygį rodo finams paskolinti baltų žodžiai a t o l a s (suom. *ätelä*, est. *hädal*, lyb. *addöl*), d a r ž a s (suom. *tarha*), p e l a i (suom. *pelu* 'kapojai, kapoti šiaudai'), s ė k l a (suom. *siemen*, est. *seeme* 'sėkla', plg. lie. *sė̃menys*, pr. *semen* 'sėkla'), š i e n a s (suom. *heinä*, est. *hein*), v a g a (suom. *vako*, est. *vago*), ž i r n i s (suom. *herne*, est. *hernes*) ir kt.

Svarbų vaidmenį baltų gyvenime vaidino ir gyvulininkystė. Iš seno (dar nuo indoeuropiečių epochos) augino karves, avis, ožkas, arklius. Pažymėtina, kad galvijų kaulų atkasamose baltų gyvenvietėse, datuojamose II tūkst. pr. m. e. pradžia, randama daugiau negu kitų naminių gyvulių. Tai būdinga ir vėlesnėms epochoms. Taip pat iš seno baltai turėjo prijaukintą šunį. Kačių dar nebuvo. Ne visai aišku, nuo kada pradėjo auginti kiaules. Ankstyvuoju laikotarpiu greičiausiai jų nebuvo, atsirado vėliau. Turėjo ir iš seno paveldėtą gyvulių gany-

[44] Būga K. Rinktiniai raštai. – V., 1961, t. 3, p. 728.

tojo *piemens* pavadinimą (plg. gr. ποιμήν), kurį paskolino finams (suom. *paimen*). Gyvulininkystės produktų gamybos lygį rodo taukų (lie. *taukaĩ*, la. *tàuki*, pr. *taukis*), sūrio (lie. *sū̃ris*, la. *siẽrs*, pr. *suris*), vilnų (lie. *vilna*, la. *vil̃na*, pr. *wilnis* 'vok. Rock – veikiausiai kas nors vilnonis'), milo (lie. *mìlas*, la. *mils*, pr. *milan*) ir kiti pavadinimai.

Didelį vaidmenį baltų gyvenime vaidino girios, kuriose gyveno. Jose jau turėjo pasidarę tam tikrų kelių, per upeles ir pelkes – tiltų. Šiuos žodžius paskolino finams, plg. suom. *keli* 'rogių keliaš', *silta* 'tiltas' (*si* iš senesnio *ti*, plg. baltų skolinį *niisi= nýtys*). Giriose medžiodavo, ieškojo bičių medaus (medžioklinė ir drevinė bitininkystė), upėse ir ežeruose – žvejojo.

Baltai gyvenvietes kūrė labiau žemdirbystei tinkamose vietovėse ir arčiau gerų ganyklų, pievų. Turėjo gyvenamus namus ir ūkinius pastatus. Jų sienas iš pradžių sudarė vertikaliai į žemę sukalti šulai, apipinti šakomis ir apkrėsti moliu. Paskui atsirado pastatai iš gulsčių rąstų. Juose buvo ir langų. Gyvenamuose namuose įrengdavo atvirus, iš akmenų sukrautus židinius. Finams paskolintas žodis *pirtti* 'gyvenamoji dūminė troba' rodo, kad skolinimo metu baltų gyvenamoji troba buvo dūminė ir be kamino, joje žmonės ne tik gyveno, bet ir pėrėsi.

Namų apyvokos daiktai ir šiaip įvairūs įnagiai, k. a. kirviai, peiliai, durklai, ietgaliai, strėlių antgaliai, iš pradžių buvo gaminami iš titnago, akmens, kaulo ar medžio. Tačiau jau pirmojoje II tūkst. pr. m. e. pusėje ėmė plisti bronzos, arba žalvario, dirbinių, kirvių, ietgalių, pjautuvų ir ypač papuošalų, pvz., antkaklių, įvairių smeigtukų, apyrankių ir kt. Tada prasidėjo vadinamoji žalvario epocha. Tačiau ir joje šalia žalvarinių dirbinių buvo plačiai vartojami titnaginiai, akmeniniai, kauliniai ir mediniai įnagiai. Pagaliau ir patį žalvarį apdirbdavo akmeniniais kūjais ir kaltais.

Žalvariniai dirbiniai iš pradžių turėjo būti gaunami iš kitur, nes baltų žemėje šio metalo nebuvo. Tie dirbiniai buvo labai reti ir vertinami, todėl sugedusių neišmesdavo, o perlydydavo ir gamindavo naujus. Būta gerų vietinių meistrų, ištobulinusių žalvarinių daiktų gamybą, sukūrusių tam tikrą savitą, baltišką jų stilių. Tie dirbiniai mainų keliais patekdavo ir į kitus kraštus. Antai baltiškų žalvarinių kirvių rasta Danijoje (Smorumovre vietovėje).

Su geležies dirbiniais baltai susipažino negreit, tik apie I tūkst. pr. m. e. vidurį. Iš pradžių tų dirbinių buvo nedaug, tik kai kurie papuošalai ir nedidelė darbo įrankių dalis. Vėliau jų vis gausėjo.

6 pav. *a* – mergaitės galvos rekonstrukcija (V a. pr. m. e.), *b* – gintariniai papuošalai (II tūkst. pr. m. e.), *c* – žalvarinis smeigtukas (XV–XIV a. pr. m. e.), *d* – kauliniai smeigtukai (I tūkst. pr. m. e.)

Ne visi įrankiai ir kiti daiktai buvo pagaminami vietoje. Būta gana intensyvios mainų prekybos tiek tarp atskirų baltų genčių, tiek ir su tolimesniais kaimynais. Pagrindiniai prekybos keliai baltų žemėse ėjo Dnepro, Vyslos, Dauguvos upėmis ir Baltijos jūra. Dabartinėje Lietuvos TSR teritorijoje nemažą vaidmenį vaidino Nemunas ir Neris. Prie buvusių prekybos kelių archeologai aptinka žalvario epochos lobių.

Per įvairius tarpininkus baltų žemes pasiekdavo net tolimų kraštų gaminiai. Antai Šernuose (Klaipėdos raj.) buvo rasta po didžiuliu akmeniu žalvarinė hetitų dievo Tešubo statulėlė, kuri iš Maž. Azijos ar Sirijos pasiekė Pabaltijį per Graikiją vadinamuoju „gintaro keliu" II tūkst. pr. m. e. pabaigoje. Veliuonoje (Jurbarko raj.) rastas žalvarinis kotinis durklas, patekęs iš pietvakarių, nuo Vartos upės Lenkijoje. Panašių pavyzdžių galima būtų nurodyti daugiau. Ir atvirkščiai, baltų gaminių randama kituose kraštuose. Jau buvo minėta, jog Danijoje rasta baltiškos kilmės žalvarinių kirvių. Tačiau ypač toli randama baltiško gintaro. Ši prekė anuomet turėjo didelę paklausą ir vaidino labai reikšmingą vaidmenį baltų genčių, buvusių arčiau Baltijos jūros, gyvenime. Tos gentys gintarą, daugiausia pačią žaliavą, o ne jo dirbinius, keitė į žalvario, geležies ir net aukso dirbinius.

Baltų gintaras anuomet buvo plačiai žinomas ir pasiekdavo tolimas šalis. Jį mini vienas X a. pr. m. e. asirų dantiraštis ir I tūkst. pr. m. e. antikos autoriai, k. a. Homeras, Heziodas, Herodotas, Pitėjas iš Mazilijos ir kt. Jau vėlyvojo neolito ir ypač žalvario epochoje jis buvo plačiai išplitęs po visą Europą ir kai kur Azijoje. II tūkst. pr. m. e. pradžioje ir vėliau gintaro dirbinių aptinkama Graikijos Mikėnų kultūros kraštuose (rasta H. Šlimano atkastuose XVI–VII a. pr. m. e. kupoliniuose kapuose), Apeninų pusiasalyje (vartojo etruskai ir kt.), Kaukaze, Artimuosiuose Rytuose (pvz., Asirijoje, Babilonijoje, Finikijoje), net Egipte, Vidurinėje Azijoje ir Jenisejaus upės aukštupyje. Taigi gintaru buvo prekiaujama tarptautiniu mastu ir tolimiausiais to meto prekybos keliais. Tyrinėtojai tuos kelius nustatė. Pasirodo, nuo Baltijos krantų iki Viduržemio jūros akmens ir žalvario epochoje būta dviejų svarbiausių gintaro prekybos kelių: 1) Elbės ir Zaalės upėmis, toliau per Bohemiją (dab. Čekiją), Dunojaus upe ir Brenerio perėja iki šiaurės Italijos ir 2) Elbės ir Zaalės upėmis, per Tiuringiją, Maino ir Reino upėmis, toliau Ronos upe iki Viduržemio jūros ties Marseliu. Geležies epochoje svarbiausias gintaro

kelias ėjo Vyslos upe, per Poznanę, Sileziją, Vengriją, Jugoslaviją iki Adrijos pajūrio.

Žodžio gintaras (lie. *giñtaras*, dial. *gentãras*, la. *dzĩtars*, *dziñtars*, pr. *gentars*) kilmė neišaiškinta. Ypač neaiškus ryšys su vengrų *gyantár* 'gintaras' ir *gyanta* 'sakai'. Panašūs žodžiai dar turimi marių (*jamdar* 'permatomas, stiklinis') ir čiuvašų (*jandar* 'stiklinė, stiklo indas') kalbose. Kai kurie tyrinėtojai linksta manyti, kad visų šių žodžių pirmasis šaltinis – neišlikusi senesnių Pabaltijo gyventojų, buvusių prieš atsikeliant indoeuropiečiams ir finams, kalba. Baltai galėję šį žodį gauti per vengrų (B. Larinas) ar finų (L. Bednarčukas) tarpininkavimą. Bet tai tik hipotezės, kaip ir pastangos išaiškinti *gintaro* baltišką kilmę, siejant jį su lietuvių veiksmažodžiu *ginti* (V. Toporovas, V. Martynovas) ir motyvuojant tuo, kad seniau gintaras atlikdavęs ne tiek estetinę, kiek maginę funkciją: iš jo buvo gaminami amuletai, *ginantys* nuo ligų ir ligas *nugenantys* (plg. variantą *gentãras*).

Šis žodis jau vėlyvais laikais iš baltų, greičiausiai prūsų kalbos, pateko į viduramžių lotynų kalbą: *gentarum*[45]. Iš baltų kalbų šį žodį gavo ir rusai, kurių raštuose jis užfiksuotas palyginti vėlai, tik nuo XVI a. vidurio, ir iš pradžių turėjo formą *ентарь*, plg. prūsų ir lietuvių variantą *jentãr(a)s*, su *j-* iš *g-* (matyt, dėl Rytų Prūsijos vokiečių tarmių įtakos). Dabartinė forma *янтарь* atsirado tik nuo XVII a. ir laikytina senesnės *ентарь* hipernormalizmu. Iš rusų (veikiausiai per raštus) gintaro pavadinimą gavo ukrainiečiai (*янтáр*), čekai (*jantar*), bulgarai (*янтар*), serbai-chorvatai (*jãntâr*), slovėnai (*jântar*).

Baltai, kaip ir senovės indoeuropiečiai, gyveno didelėmis patriarchalinėmis bendruomenėmis, kurias sudarė kelių kartų šeimos. Jos bendrai dirbo žemę, turėjo daug galvijų ir ganyklų. Bendruomenės kaupė turtą. Reikėjo tą turtą ginti, dėl to įvykdavo susirėmimų su kitomis bendruomenėmis. Gynimuisi buvo vartojami ne tik ginklai, bet ilgainiui ir sustiprintos gyvenvietės – piliakalniai. Tam reikalui būdavo parenkamos tinkamos kalvos, apjuostos upių, tarp pelkių, gilių daubų ir pan. Kalvos viršūnę nulygindavo, įrengdavo aikštę, kurios pakraščius dar sustiprindavo medinėmis užtvaromis, kartais iškastais grioviais ar supiltais pylimais. Kalvos šlaitus darydavo stačius. Tokie piliakalniai ėmė rastis maždaug nuo II ir I tūkst. pr. m. e. ribos.

[45] Beje, kai kurie tyrinėtojai ir senesnį lotynišką gintaro pavadinimą *sūcinum* resp. *succinum* linkę laikyti baltišku ir sieti su lietuvių žodžiu *sakaĩ*. Esą paskolinta forma **sōcinum* buvusi perdirbta dėl *sūcus* 'sultys, skystimas' įtakos. O auksą, atvirkščiai, baltai esą gavę iš lotynų, plg. lot. *aurum* iš *ausum* ir lie. *áuksas* < **ausas*, pr. *ausis*.

Gyvendami toli nuo pagrindinių migracijos kelių bei kultūros mišimo centrų, baltai ilgiau už kitus išlaikė pirmykštę indoeuropiečių atmosferą. Tačiau šiandien nelengva rekonstruoti jų dvasinės kultūros apraiškas. Svarbiausias šaltinis baltų mitologijai bei tikėjimui pažinti yra dabartinių baltų tautų – lietuvių ir latvių – folkloras bei mitologija. Pasinaudojama ir vėlyvais rašytiniais duomenimis, ypač tais, kurie susiję su išnykusiomis prūsų ir kitomis gentimis. Tačiau iš viso to dabar įmanoma tik labai apytikriai atkurti kai kuriuos baltų dvasinio pasaulio bruožus, pateikti labai apibendrintą jo vaizdą, bet ne išsamią sistemą.

Apskritai baltai buvo išlaikę pagrindinius politeistinės senovės indoeuropiečių religijos elementus: garbino gamtos jėgas, saulę, mėnulį, perkūną. Tyrinėtojų tvirtinimu, jie buvo gerokai išplėtoję indoeuropiečiams būdingą dualistinį pasaulio supratimą – gyvenimo jėgų kovos prieš nuolat gresiančias blogio ir mirties jėgas idėją. Tačiau, kaip ir kitos indoeuropiečių šakos Europoje, baltai, matyt, buvo gavę ir tam tikrų pasaulėžiūros elementų iš ikiindoeuropietiško substrato. Ypač išryškėja moteriškosios giminės dievybių kultas, seniau indoeuropiečiams nebūdingas. Jį fiksuoja ir pirmieji rašytiniai šaltiniai. Antai Tacitas I m. e. amžiuje mini baltų gentį aisčius, tada dar tebegarbinusius dievų motiną. Ir iki mūsų laikų išlikusios tiek lietuvių, tiek ir latvių senovinės mitologijos nuotrupos pasižymi moteriškų dievybių gausumu. Tai įvairios deivės (Laima, Žemyna, la. Zemes māte...), laumės ir pan.

Matyt, ne visų baltų genčių religija buvo visiškai vienoda, būta tam tikros diferenciacijos. Tačiau visiems jiems buvo būdingas ryškus gamtos reiškinių sudvasinimas, tikėjimas, jog tuose reiškiniuose slypi nematomos dvasios, kurios juos valdo (animizmas), ir žmogui būdingų ypatybių priskyrimas gamtos jėgoms bei reiškiniams, jų personifikavimas (antropomorfizmas). Tokio tikėjimo tam tikrų atbalsių, elementų išliko ir šių dienų folklore, archaiškose mitologinėse liaudies dainose.

Dabar neįmanoma atkurti baltų dievų panteono. Galima kiek išryškinti tik kai kurias svarbesnes dievybes.

Dievu (lie. *diẽvas*, la. *dìevs*, pr. *deywis*) greičiausiai tada buvo vadinama dangaus personifikacija. 'Dangaus' reikšmę baltų žodis **deivas* 'dievas' (iš ide. **dei̯ōs*) išlaikė ir patekęs į finų kalbas, plg. suom. *taivas*, estų *taevas* 'dangus'. Ir latvių kalbos *dìevs* gali reikšti 'dangų'. Dar senesnė šio žodžio reikšmė buvo būdvardinė 'dangiškas' (ide.

**deiųōs* yra *-ųō-* priesagos vedinys iš **dei-*), išsirutuliojusi iš 'šviesus', plg. lie. *dienà* (*die-* iš **dei-*), s. ind. *dyāus* 'diena' ir 'dangus, dangaus dievas'.

Perkūnas – griausmo ir žaibo dievas. Tai vėlesnės negu *deivas kilmės dievybė, ilgainiui šį visai nustelbusi. Žodžio *perkūnas* (la. *pę̂r-kûns*, *pę̂rkuôns*, *pę̂rkauns*, pr. *percunis*) kilmė nepakankamai aiški. Jis gali turėti išplėstinę šaknį **per-k-* 'mušti, trenkti' (plg. neišplėstinę **per-*, turimą veiksmažodyje *per̃ti* 'mušti') ir priesagą *-ūnas*. Dėl semantikos plg. posakį *perkūnas įspyrė*. Tačiau nemaža tyrinėtojų žodį *perkūnas* sieja su lot. *quercus* 'ąžuolas', gotų *faírguni* 'kalnynas' ir kt. Esą tai yra priesagos *-nŏ-* vedinys iš kamieno **perku-*, turimo lotynų žodyje *quercus* < **perquus* (su metateze). Šiuo atveju Perkūnas aiškinamas kaip 'ąžuolo dievas', turėjęs savo buveinę ąžuolyne. Šiaip ar taip, su baltų Perkūnu susijęs slavų dievas Perunъ. Greičiausiai tai buvo toji pati (ar labai panaši) dievybė, tik jos vardas kiek skirtingai padarytas: slavų *Perunъ* turi neišplėstinę šaknį **per-* 'mušti' su priesaga *-unъ* < **-aunъ* (**-ounъ*). Įdomu, kad hetitų dievas Tešubas, kurio statulėlė rasta Šernuose, irgi buvo griaustinio dievas, laikąs rankose žaibų puokštę. Taigi baltai iš kitur ėmėsi ne bet kokio dievo statulėlę, o primenančio savąjį Perkūną.

Ilgainiui baltų mitologijoje atsirado daug įvairių kitų, smulkesnių dievybių bei dvasių. Tai visokių dangaus kūnų ir gamtos reiškinių, laukų, miškų, upių, ežerų, kalnų, ugnies personifikacijų, gyvulių, namų, derliaus ir kt. globėjų, žmonių laimės bei likimo lėmėjų, įvairių laumių, kaukų ir kt. Atskirose baltų gentyse tos dievybės, matyt, gerokai įvairavo.

Baltai turėjo ir tam tikrų savo religijos kulto tarnų. Jais būdavo seni, išmintimi pagarsėję žmonės, kuriems buvo reiškiama didelė pagarba. Kokią nors ryškią hierarchiją jie kažin ar buvo sudarę. Apskritai teokratinė santvarka baltams nebuvo būdinga: bendruomenes ir gentis valdė pasauliniai vadai, o ne dvasininkai.

Baltai turėjo šventas girias, ypač ąžuolynus, kuriuose medžių nekirsdavo. Šventais buvo laikomi ir atskiri medžiai, Perkūnui skirti ąžuolai. Manoma, kad būta net šventų laukų (jų nedirbo), šventų šaltinių, upių ir ežerų (juose nežvejojo). Religines apeigas atlikdavo giraitėse, alkuose (plg. lie. *al̃kas* 'medžiais apaugęs kalnelis', la. *ę̂lka kalns*, pr. vietovardį *Alkayne*), prie aukurų, kur degdavo šventoji ugnis. Dievams būdavo aukojamos (deginamos) tam tikros aukos: gyvulinės, augalinės ir kt. Ilgainiui, matyt, atsirado ir kulto pastatų,

tam tikrų šventovių. Taip manyti verčia archeologų atlikti kasinėjimai, ypač į pietus nuo Smolensko (pvz., Tušemlėje ir kt. vietovėse), kur įtvirtintose kalvų viršūnėse rasta pastatų liekanų, rodančių, jog juose buvo ne gyvenama, bet atliekamos religinės apeigos. Tokios šventovės datuojamos maždaug nuo I tūkst. pr. m. e. vidurio.

Baltai tikėjo į pomirtinį gyvenimą: žmogui mirus, jo vėlė keliaujanti į dausas, mirusiųjų pasaulį. Būta su pomirtiniu gyvenimu susijusio kulto bei dievybių. Plg. lie. *vẽlinas > vélnias*, la. *vęl̃ns* — dabar šis žodis turi krikščionišką reikšmę, tačiau pirmykštę, susijusią su mirusiaisiais, 'vėlių valdovo' reikšmę rodo jo daryba: turi tą pačią šaknį kaip *velẽ, vėlẽ*. Mirusius baltai iš pradžių (neolito pabaigoje) laidojo pavieniui duobėse. Į kapą dėdavo laivinį kovos kirvį, kaulo ir gintaro dirbinių, puodų. Taigi tikėta, kad tie daiktai vėlei bus reikalingi pomirtiniame gyvenime. Prasidėjus žalvario epochai, imta laidoti pilkapiuose. Viename pilkapyje randame po kelis palaidojimus. Žalvario epochos II pusėje, maždaug nuo X a. pr. m. e., įsivyravo kūnų deginimo paprotys. Matyt, tikėta, kad sudegus kūnui, vėlė lengviau pakylanti į dausas.

Iš viso to, kas čia buvo pasakyta, matyti, jog baltai anaiptol nebuvo laukiniai ar žemos civilizacijos žmonės. Jie turėjo paveldėję senąją indoeuropiečių materialinę bei dvasinę kultūrą ir buvo ją savitai išpuoselėję. Baltų skoliniai finams rodo, kad toji jų kultūra nebuvo primityvi. Jie — indoeuropietiškos civilizacijos šiaurės ir rytų Europoje nešėjai.

Santykiai su kaimynais

Daugiausia baltai anuomet susidurdavo su neindoeuropiečiais finais. Abiejų kontaktai prasidėjo anksti ir truko ilgą laiką, o Latvijos TSR teritorijoje nesibaigė iki šiol. Mums čia daugiausia rūpės tų kontaktų ankstyvasis laikotarpis. Tada baltai darė didesnę įtaką finams negu patys buvo veikiami jų įtakos. Finai iš baltų pasiskolino daug žodžių. Pirmasis tai ištyrė danų kalbininkas V. Tomsenas (1842—1927) savo garsiajame veikale „Ryšiai tarp finų ir baltų (lietuvių—latvių) kalbų“, išleistame 1890 m. Kopenhagoje[46]. Vėliau jo išvados

[46] Thomsen V. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. — Köbenhavn, 1890. Vokiškas vertimas: Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen. — Kopenhaga, 1931.

buvo tikslinamos bei detalizuojamos kitų kalbininkų. Ypač svarbūs suomių J. Kalimos, E. Setialios, E. Niemineno, L. Hakulineno darbai. Iš lietuvių baltizmus finų kalbose yra tyrinėję K. Jaunius, K. Būga ir A. Sabaliauskas.

Iš visų tų darbų matyti baltizmų finų kalbose pobūdis, jų gausumas bei įvairumas, taip pat išryškėja ankstyvieji baltų-finų santykiai, kurių būta taikingų ir labai glaudžių. Matyt, daug kur baltų ir finų ilgai gyventa ne tik greta, bet ir mišriai. Tokiose vietose būta bilingvizmo.

Tada dar klajokliai finai, vertęsi daugiausia medžiokle ir žvejyba, veikiami žemdirbių bei gyvulių augintojų baltų, laipsniškai ėmė pereiti prie sėslaus gyvenimo būdo. Tai rodo daugybė į finų kalbas iš baltų perėjusių žodžių, susijusių su žemdirbyste, gyvulių auginimu ir apskritai sėsliu gyvenimu. Tačiau, be tokių žodžių, finai yra gavę iš baltų ir daug įvairių kitokių, bemaž iš visų gyvenimo sričių. Daugiausia baltizmų randame Pabaltijo finų kalbose, bet yra jų ir tolimesnėse.

Čia bus pateikti tik būdingesni suomių ir estų kalbų baltizmai. Juos paprastai turi ir kitos Pabaltijo finų kalbos, kurių pavyzdžiai nurodomi tik tuo atveju, jeigu jų nėra suomių ar estų kalboje.

Žemdirbystės terminai:

Suom. *siemen*, est. *seeme* ʻsėkla’, plg. lie. *sė̃menys*, pr. *semen*.

Suom. *herne*, est. *hernes* ʻžirnis’, plg. lie. *žìrnis* (šnypščiamieji priebalsiai *š*, *ž* suomių-estų kalbose yra išvirtę *h*).

Est. *uba* ʻpupa’, plg. lie. *pupà*.

Suom. *takiainen*, est. *takijas*, *tagijas* ʻtoks augalas, varnalėša’, plg. lie. *dagỹs* < **dagijas* (Pabaltijo finų kalboms nebūdingi skardieji priebalsiai, todėl skoliniuose jie suduslinti).

Suom. *vako*, est. *vago* ʻvaga’, plg. lie. *vagà*.

Suom. *vannas* ʻnoragas’, est. *vannas* ʻnoragas; laivo števenas’, plg. pr. *wagnis* ʻarklo peilis, vok. Sech’.

Suom., est. *äes* ʻakėčios’, plg. lie. *akė̃čios*.

Suom. *tarha* ʻdaržas; aptvaras; šviesus ratas apie mėnulį’, est. *puutarha* ʻsodas’, plg. lie. *dar̃žas*.

Suom. *puuro*, *putro*, est. *pudr* ʻkošė, kruopos’, plg. lie. *putrà*.

Suom. *talkoot*, est. *talgud* ʻtalka, pagalba’, plg. lie. *talkà*.

Kai kurie tyrinėtojai baltizmais dar laiko finų rugių ir linų pavadinimus: suom. *ruis*, est. *rukis*, est., lyb. *lina*. Tačiau kiti šiuos žodžius traktuoja kaip finų skolinius iš germanų. Suom. *jyvä* ʻgrūdas’, pl. *jy-*

vät 'javai, grūdai' taip pat neretai laikomi baltizmu (plg. lie. *javaĩ*), nors įtariama, kad tai gali būti ir labai senas, dar bendraindoeuropiečių epochos skolinys. Neaiškus soros pavadinimo (lie. *sóra*, la. *sāre*, dial. *sûra*) santykis su finų kalbų šio augalo vardais (plg. mordvių *śura*, marių *šür* ir kt.). Galėjo finai juos gauti iš baltų, bet gali būti ir atvirkščiai. Taip pat sunku spręsti apie suom. *apila*, *ahmalo* santykį su baltų kalbų *dobilo* pavadinimais.

Gyvulininkystė:

Suom. *vuohi*, est. *voho* 'ožka', plg. lie. *ožỹs*, pr. *wosee* 'ožka'.

Suom. *jäära*, est. *jäär* 'avinas, tekis', plg. lie. *(j)ẽras*.

Suom., est. *oinas* 'avinas', plg. lie. *ãvinas*.

Suom. *villa*, est. *vill* 'vilna', plg. lie. *vìlna*.

Suom. *härkä*, est. *härg* 'jautis', plg. lie. *žìrgas*.

Suom. *laukki* 'baltu snukiu gyvulys', est. *lauk* 'baltu snukiu gyvulys, balta dėmė gyvulio kaktoje', plg. lie. *laũkas* 'baltu snukiu ar balta kakta gyvulys'.

Suom. *muli-* žodyje *mulipää* 'beragis', plg. lie. *mùlas*, *šmùlas*.

Suom. *vuota* 'nulupta, neišdirbta galvijo arba arklio oda', plg. lie. *óda*.

Suom. *hanhi*, est. *hani* 'žąsis', plg. lie. *žąsìs*, pr. *sansy*.

Suom. *paimen* 'piemuo', est. *paimendama* 'saugoti, ganyti', plg. lie. *piemuõ* (mūsų dvibalsis *ie* kilęs iš senesnio *ei*).

Suom. *heinä*, est. *hein* 'šienas, žolė', plg. lie. *šiẽnas*.

Suom. *pelu* 'kapojai, kapoti šiaudai', plg. lie. *pẽlūs*, *pelaĩ*.

Suom. *vihvilä* 'nendrė', plg. lie. *viksvà*.

Pastatai, jų dalys:

Suom. *pirtti* 'dūminė pirkia, šeimynos trobesys', plg. lie. *pirtìs*.

Suom. *seinä*, est. *sein* 'siena', plg. lie. *síena*.

Suom. *orsi*, est. *õrs* 'gegnė, kartis, sija', plg. lie. *ar̃das* 'jaujos kartis, ant kurios stato džiaunamus linus ar javus'.

Ypač daug namų apyvokos daiktų, visokių įrankių bei padargų pavadinimų:

Suom. *kauha* 'kaušas', plg. lie. *káušas*.

Suom. *hihna*, est. *ihn* 'diržas, odinė juosta', plg. lie. *šikšnà*.

Suom. *virve* 'kaspinas, juosta, raištis', plg. lie. *vir̃vė*.

Suom., est. *kirves* 'kirvis', plg. lie. *kir̃vis*.

Suom. *luuta*, est. *luud* 'šluota', plg. lie. *šlúota*.

Suom. *niisi*, est. *niis* 'nytis', plg. lie. *nýtis*.

Suom. *malka* 'grebėstas', est. *malk* 'lazda, kartis', plg. lie. *málka*.

Suom. *seiväs*, est. *teivas*, *saibas* 'baslys, kuolas', plg. lie. *stíebas*.

Suom. *vaaja*, est. *vai* 'pleištas, kuolas, baslys', plg. lie. *vãgis* 'kablys; mestuvų kuolelis; volė'.

Suom. *pahla* 'rykštė, virbas', est. *pahl* 'iešmas', plg. lie. *baslỹs*.

Suom. *ansa* 'kilpa', est. *aas* 'ąsa, kilpa', plg. lie. *ąsà*, pr. *ansis*.

Suom. *terva*, est. *tõrv*, gen. sg. *tõrva* 'derva', plg. lie. *dervà*.

Suom. *torvi* 'piemens ragas, medžioklės ragas; vamzdis', est. *tõrv*, gen. sg. *tõrve* 'kalbamasis vamzdis, medinis piemens ragas', plg. lie. *taurẽ*.

Suom. *tuohi*, est. *tohi* 'tošis', plg. lie. *tóšis*.

Apdaras, apavas:

Suom. *kypärä* 'šalmas, aukšta kepurė, skrybėlė', est. *kübar* 'skrybėlė, kepurė', plg. lie. *kepùrė*.

Suom. *kurpposen* 'toks odinis apavas', plg. lie. *kùrpė*.

Keliai, susisiekimo priemonės:

Suom. *keli* 'rogių kelias', plg. lie. *kẽlias*.

Suom. *reki*, est. *regi* 'rogės', plg. lie. *rõgės*.

Suom., est. *ratas* 'ratas', plg. lie. *rãtas*.

Suom. *silta*, est. *sild* 'tiltas', plg. lie. *tìltas*.

Žvejyba, medžioklė, bitininkystė:

Suom., est. *ahingas* 'žeberklas', plg. lie. *ãkstinas*, *akštìs*.

Suom. *ankerias*, est. *angerjas* 'ungurys', plg. lie. *ungurỹs*, pr. *angurgis*.

Suom. *lohi*, est. *lõhi* 'lašiša', plg. lie. *lãšis*, *lašišà*.

Suom. *toe* 'užtvanka, perkolas, takišys', est. *tõge* 'ramstis ledams laužyti prie tilto; užtvanka žuvims', plg. lie. *takišỹs* 'užtvanka; žabų užtvara upėje su įtaisytomis varžomis žuvims gaudyti', pr. *takes* 'malūno užtvanka'.

Lyb. *vägal* 'vėgėlė', plg. lie. *vėgėlẽ*.

Est. *vähi* 'vėžys', plg. lie. *vėžỹs*.

Suom. *lahto* 'kilpa paukščiams gaudyti', plg. lie. *slãstai*.

Suom. *tuulas* 'žeberklavimas prie žibinto šviesos; žeberklas', *tuulastaa* 'žeberkluoti prie žibinto šviesos', plg. lie. *dū́lis*, *dūlỹs* 'prietaisas bitėms rūkyti'.

Suom., est. *vaha* 'vaškas', plg. lie. *vãškas*.

Gamta, jos reiškiniai ir aplinka:

Suom. *halla* 'šalna', est. *hall*, plg. lie. *šalnà*.

Suom. *härmä*, est. *härm* 'šarma', plg. lie. *šarmà*.

Suom. *luhta* 'žema, pelkėta pieva', est. *luht* 'vandens užliejama pieva, tokiose pievose augantis augalas Cyperaceen', plg. lie. *lùkštas* 'puriena (Caltha palustris)', la. *luksts* 'žema, šlapia pieva'.

Suom. *salo* 'miško sala, miškinga vietovė, didelis negyvenamas miškas', est. *salu* 'pelkės kalvelė, pelkės sala', plg. lie. *salà*, la. *sala* 'sala, kalvelė; kalvelė pelkėje'.

Suom. *karve*, est. *karbe* 'kerpės', plg. lie. *kérpės*.

Suom. *taula*, est. *tael*, *tagel* 'pintis, kempė', plg. lie. *dė̃glas* 'toks grybas ant pūvančio medžio', la. *dagla*, *dęgla* 'pintis'.

Suom. *virpi*, est. *virb* 'šaka, virbas, rykštė', plg. lie. *vir̃bas*.

Suom. *routa* 'sušalusi žemė', *routakuu* 'gruodis', plg. lie. *grúodas*.

Suom. *panu* 'ugnis', plg. pr. *panno* 'ugnis'.

Suom., est. *meri* 'jūra, marios', plg. lie. *mãrios*, pr. *mary*.

Gyvūnija:

Suom. *tarvas* 'kažkoks elnių šeimos gyvulys', est. *tauras*, *tõuras* 'šiaurės elnias', plg. lie. *taũras*.

Suom. *hirvi* 'briedis', est. *hirv* 'stirna', plg. pr. *sirwis* 'stirna'.

Vepsų *hähk* 'audinė', plg. lie. *šė̃škas*.

Suom. *rastas*, est. *räästas* 'strazdas', plg. lie. *strãzdas*, pr. *tresde*.

Suom. *käki*, est. *kägi* 'gegutė', plg. lie. *gẽgė*, *gegùtė*.

Suom. *harakka*, est. *harakas* 'šarka', plg. lie. *šárka*.

Lyb. *palāndəks* 'balandis', plg. lie. *balañdis*.

Suom. *kärme* 'gyvatė', plg. lie. *kirmìs*, *kirmėlė̃*.

Suom. *herhiläinen*, est. *herilane* 'širšė, vapsva', plg. lie. *širšuõ*, pr. *sirsilis*.

Suom. *vapsahainen*, est. *vapsik* 'vapsva', plg. lie. *vaps(v)à*, pr. *wobse*.

Žmogaus ir gyvūnų kūno dalys:

Suom. *kaula*, est. *kael* 'kaklas', plg. lie. *káulas*, *kãklas*.

Suom., est. *hammas* 'dantis', plg. lie. *žam̃bas*, la. *zùobs* 'dantis'.

Suom. *reisi*, est. *reiz* 'rietas', plg. lie. *ríetas* 'šlaunis'.

Suom. *karva*, est. *karv* 'plaukai', plg. lie. *gauraĩ*.

Šeima, giminė, bendruomenė:

Suom. *heimo*, est. *hõim* 'giminė, gentis', plg. lie. *šeimà*.

Suom. *sisar*, *sisär* 'sesuo', est. *sõzar*, *sõhar* 'sesuo; sesers duktė', plg. lie. *sesuõ*, gen. sg. *seser̃s*.

Suom. *tytär*, est. *tütar* 'duktė', plg. lie. *duktė̃*, gen. sg. *dukter̃s*.

Suom. *nepaa* 'tėvo brolio arba tėvo sesers vaikas', est. *nõbu* 'pusbrolis, pusseserė', plg. lie. *nepuotis*, *nepotis* 'broliavaikis, vaikaitis', *neptė̃* 'vaikaitė'.

Suom. *morsian*, est. *mõrsja* 'nuotaka, jaunoji', plg. lie. *martì*.

Suom. *kaima* 'bendravardis', est. *kaim* 'giminaitis, vyro brolis', plg. lie. *káimas*, *kaimýnas*, *kiẽmas*.

Suom. *seura* 'draugė, būrys, palyda', *seuralainen* 'bendras, bendrakeleivis', *seurakunta* 'bendruomenė', *seurata* 'lydėti', est. *sõber* 'draugas, bičiulis', plg. lie. *sė̃bras*.

Spalva, dydis ir kt.:

Suom. *halea* 'šviesiai žalias; pilkas', est. *haljas* 'blizgąs, žalias', plg. lie. *žãlias*.

Suom. *harmaa*, est. *arm* 'pilkas', plg. lie. *šir̃mas*.

Suom. *kelta* 'geltonas', est. *kõld* 'gelsva spalva', plg. lie. *geltà*, *gel̃tas* 'gelsvas'.

Suom. *ahdas*, est. *ahas* 'ankštas', plg. lie. *añkštas*.

Suom. *laiha*, est. *lahi* 'liesas', plg. lie. *líesas*.

Suom. *rieska* 'šviežias, nerūgęs; saldus pienas; neraugintа šviežiai iškepta miežinė duona', est. *rõõsk* 'šviežias; saldus, neraugintas', plg. lie. *prė̃skas* 'nerūgštus (pienas)'.

Suom. *tyhjä*, est. *tühi* 'tuščias', plg. lie. *tùščias*.

Suom. *liika* 'atliekąs', *liian* 'per daug', est. *liig* 'per daug, per didelis', plg. lie. *liẽkas*.

Abstrakčios sąvokos ir religija:

Suom. *tapa*, est. *taba* 'paprotys, būdas', plg. lie. *dabà* 'prigimtis, būdas, paprotys'.

Suom. *vaikku* 'jėga, energija, drąsumas, pasiturėjimas', plg. lie. *viẽkas*, *veĩkti*.

Suom. *taivas*, est. *taevas* 'dangus', plg. lie. *diẽvas*.

Kitokie žodžiai:

Suom., est. *tuhat* 'tūkstantis', plg. lie. *tū́kstantis*.

Suom. *parjata* 'barti, plūsti, šmeižti, apkalbėti', plg. lie. *bárti*.

Suom. *vielä*, est. *veel* 'dar', plg. lie. *vė̃l*, *vėleì*, la. *vêl* 'dar; vis dėlto'.

Reikia manyti, kad ne visi baltų skoliniai finų kalbose pasiekė mūsų laikus: nemaža jų bus ilgainiui išnykę, išstumti finų kilmės žodžių. Daug baltizmų išliko tik finų kalbų tarmėse. Tačiau nemaža tebėra labai populiarūs. Antai dabartinėje suomių bendrinėje kalboje (ne tarmėse) baltizmai sudaro 1,1% visos leksikos, taigi iš 1000 suomių kalbos žodžių 11 yra baltiškos kilmės.

Kai kurie baltiški žodžiai iš finų vėliau pateko į rusų kalbos šiaurės vakarines tarmes, pvz.: *гигна, игна, хигна* 'elnių pakinktų dalis', plg. suom. *hihna*, lie. *šikšnà*; *гирвас, ирвас* 'antrųjų metų elnias', plg. suom. *hirvas*, pr. *sirwis*; *корбачи* 'vyžos', plg. suom. *kurpponen*, lie. *kùrpė*; *лох* 'lašiša po neršto', plg. suom. *lohi*, lie. *lašišà*; *лухта* 'įlanka, sekli žolėmis apaugusi vieta ežere', plg. suom. *luhta*, lie. *lùkštas*; *реска, решка* 'toks miltų ir grūstos eglių žievės neraugintas paplotis', plg. suom. *rieska*, lie. *prė̃skas*; *ровга* 'nelygi sušalusi žemė', plg. suom. *routa*, lie. *grúodas*; *себра* 'bendras darbas, darbo bendrininkai', plg. vepsų *śebr*, suom. *seura*, lie. *sė̃bras*.

Kadangi finų kalbos savo struktūra labai skiriasi nuo baltų, tai paskolinti žodžiai per ilgą laiką buvo veikiami visai kitų dėsnių ir tiek pakito, kad nebelengva dabar juos atpažinti. Baltų skoliniai finų kalbose yra tiek sufinėję, kad kasdieninėje vartosenoje visiškai nebejaučiama skirtumo tarp jų ir senųjų ugrų-finų kilmės žodžių. Antai šalia suomių *paimen* 'piemuo' jau yra ir *paimentaa* 'ganyti', *paimentaminen* 'ganymas, ganiava', *paimenkoira* 'aviganis šuo', *paimenpili* 'piemens dūdelė', *paimenpoika* 'piemenėlis', *paimentolainen* 'klajoklis', *elää paimentolaisena* 'klajoti' ir pan. Taigi baltų skoliniai finų kalbose dabar traktuojami panašiai kaip *midùs, knygà, miẽstas* ar kuris kitas senas skolinys lietuvių kalboje. Dėl viso to tyrinėti finų baltizmus nelengva, ypač dar ir todėl, kad jie ne visi vienodo senumo, patekę įvairiais laikais.

Estų kalboje, ypač pietinėse tarmėse, yra ir visai vėlyvų baltizmų, patekusių iš latvių kalbos. Labai daug latviškų žodžių yra beišnykstančioje lybių kalboje, kurios net apie pusę žodyno sudaro skoliniai iš latvių kalbos.

Dėl atskirų baltų skolinių tyrinėtojai daug ginčijasi. Ateityje, žinoma, gali paaiškėti, kad vienas kitas žodis ir be reikalo buvo įtariamas baltizmu, arba atvirkščiai, galės būti rasta naujų baltizmų. Kai kurių žodžių baltiškumą finų kalbose paliudija tik prūsų kalbos paminklai, pvz., suom. *hirvi* 'briedis', est. *hirv* 'stirna' – pr. *sirwis* 'stirna', suom. *panu* 'ugnis' – pr. *panno* 'ugnis', suom. *vannas* 'noragas' – pr. *wagnis* 'arklo peilis'. Lietuvių ir latvių kalbose šių žodžių nėra, bet juos turėjo su finais bendravę baltai. Be to, finų kalbose esama ir tokių žodžių, gautų iš baltų, kurie ilgainiui visai išnyko pačiose baltų kalbose. Kalbininkai kai kuriuos iš tokių jau išnykusių baltų žodžių rekonstruoja, pvz., **aisā* (: č. *oje*, s. ind. *īṣā*) → suom. *aisa* '(vežimo) rodiklis, grąžulas', **ōgnas* (: lot. *agnus*, s. sl. *ognьcь*) → suom. *vuona* 'ėriukas'.

Baltų kalbinė įtaka finams buvo labai stipri. Tyrinėtojų nuomone, ji nesiribojo žodynu, bet palietė ir kalbos garsyną, net gramatinę san-

darą. Antai Pabaltijo finų kalboms būdingas atributinis daiktavardžio ir būdvardžio derinimas, pvz., est. *uus maja* 'naujas namas', *uuele majale*, *uued majad* ir t. t., galėjo atsirasti dėl baltų poveikio, nes kitose ugrų-finų kalbose tokio reiškinio nėra. Spėjama, kad Pabaltijo finai iš baltų gavo intensyvumą rodantį sufiksą *-pa*, *-pä* (plg. lie. *bè*, *beĩ*, pr. *bhe*), pvz., suom. *jopa* 'taip pat, net', *vieläpä* 'taip pat, ir', *jospa* 'jeigu' ir kt. Estų kalbos sudurtinės būtojo laiko formos, pvz., *olen lugenud*, *olin lugenud*, turi aiškias paraleles baltų kalbose, pvz., lie. *esù skaĩtęs*, *buvaũ skaĩtęs*, ir gali būti susidariusios baltų įtakoje. Yra taip pat sintaksės, frazeologijos atitikmenų, kuriuos finų kalbose nelengva išaiškinti neigiant baltų poveikį.

Estų tarmėse prie pat Latvijos pasitaiko naujų fonetikos ir gramatinės sandaros elementų, gautų iš latvių kalbos. Ypač tuo pasižymi jau visai beišnykstanti estų vadinamoji leivu tarmė šiaurės Latvijoje, kur latvių pavyzdžiu perdirbtas estų garsynas (priderintas prie vietos latvių kalbos vokalizmas, suskardinti priebalsiai ir kt.), prisidaryta daug kalkių, vartojami latviški priešdėliai *at-*, *bez-*, *iz-*, *no-* (dial. *nū-*), *pa-*, pvz., *atmasma* 'atkeršyti' (plg. *masma* 'užmokėti'), *bezjemada* 'be motinos' (*jema* 'motina'), *ispidämä* 'išlaikyti' (*pidämä* 'laikyti'), *nūlaskanu* 'pasileidęs, nusmukęs' (*laskma* 'leisti'), *pajema* 'pamotė' (*jema* 'motina').

Labai daug latvių fonetikos ir gramatikos elementų turi ir beišnykstanti lybių kalba, pvz., čia senoviniai lūpiniai balsiai *ö* ir *ü* latvių kalbos pavyzdžiu delabializuoti, pastebima latvių kalbos įtaka linksniavimo ir asmenavimo sistemai. Ypač ji stipri žodžių darybos srityje: senosios lybių priesagos visai nebevartojamos naujiems žodžiams sudaryti, jas išstūmė latviškos priesagos, pvz., *āndig* 'dosnus, gausus' (plg. *āndab* 'jis duoda' ir la. priesagą *-īgs*), *kovalib* 'protas' (*koval* 'protingas' + la. *-ība*) ir pan. Labai daug latviškų elementų lybių kalbos sintaksėje, frazeologijoje.

Leksikos baltizmų yra ne tik Pabaltijo, bet ir tolimesnių į rytus Pavolgio finų kalbose. Tačiau čia jų daug mažiau negu Pabaltijo finų kalbose, ir ne visi tie patys. Daugiausia iš Pavolgio finų baltizmų turi mòrdviai, abi jų tarmės: mòkšų ir eřzių. Čia baltizmais laikomi arba bent tokiais įtariami šie žodžiai (mordviai, kaip ir kiti Pavolgio finai, vartoja rusų abėcėlę):

Mokšų *карда*, erzių *кардаз*, *кардо* 'tvartas', plg. lie. *gar̃das*.

Erzių *кeрямс* 'kirsti', plg. lie. *kir̃sti*.

Mokšų *крда*, erzių *кирда* 'kartas, vienąsyk' (suom. *kerta*, est. *kord*), plg. pr. *en kērdan* 'laiku'.

Mokšų *кяржи*, erzių *керш* 'kairys' iš balt. **kurš(i̯)a-* (: etnonimas *kur̃šis*?).

Mokšų *ленгя*, erzių *ленге* 'karna', plg. lie. *lùnkas* 'plaušas, karna'.

Mordvių *мукуро, нукур* ʻužpakalys' (suom. *nukero* ʻstuburgalis'), plg. lie. *nùgara*, la. *mugura*.

Mokšų *пандоз*, erzių *панст* ʻkamanos', plg. lie. *pántis*.

Mordvių *пеель* ʻpeilis', plg. lie. *peĩlis*.

Erzių *пургине* ʻgriaustinis' (plg. suom. *perkele* ʻvelnias', est. *põrgu* ʻpragaras'), plg. lie. *perkū́nas*.

Mokšų *пурхц*, erzių *пурсуз* ʻparšas' (plg. suom. *porsas*, est. *põrzas*), plg. lie. *par̃šas*.

Erzių *сазор* ʻsesuo' (suom. *sisar, sisär*, est. *sõzar, sõhar*), plg. lie. *sesuõ*, gen. sg. *seser̃s*.

Mordvių *седь* ʻtiltas' (suom. *silta*, est. *sild*), plg. lie. *tìltas*.

Mordvių *сод* ʻsuodys', plg. lie. *súodys*.

Mokšų *стирь*, erzių *тейтерь* ʻduktė' (suom. *tytär*, est. *tütar*), plg. lie. *duktė̃*, gen. sg. *dukter̃s*.

Erzių *сымень* ʻkamienas' (folklore), plg. lie. *sė̃menys*.

Mokšų *тёжянь*, erzių *тёжа* ʻtūkstantis' (suom., est. *tuhat*), plg. lie. *tū́kstantis*.

Mokšų *шна*, erzių *кшна* ʻišdirbta oda' (suom. *hihna*, est. *ihn*), plg. lie. *šikšnà*.

Ne visų nurodytų mordvių žodžių ryšys su atitinkamais baltų žodžiais yra vienodai aiškus. Kai kurie sugretinimai gerokai abejotini. Antai keliama mintis, kad *пурхц, пурсуз*, kaip ir suomių *porsas* ʻparšas', galįs būti labai senas indoeuropiečių skolinys, gautas anksčiau negu finai susidūrė su baltais. Ugrofinistai abejoja dėl *пургине*, suom. *perkele*, est. *põrgu* ryšio su *perkū́nu*, nes šie finų žodžiai gali būti ir ugrų-finų kilmės. Įvairių abejonių neretai keliama ir dėl kai kurių kitų žodžių.

V. Tomsenas daugelį nurodytų žodžių laikė baltizmais ir tvirtino, kad mordviai juos gavo ne tiesiog iš baltų, bet per tarpininkus – Pabaltijo finus. Pasak J. Kalimos, mordviai galėjo turėti ir kai kurių tiesioginių kontaktų su baltais. Tai esą rodąs mordvių *пеель* ʻpeilis', kurio baltiškumas nekeliąs abejonių. Tačiau daugumas baltizmų į Pavolgio finų kalbas, J. Kalimos nuomone, vis dėlto patekę per Pabaltijo finus. K. Būga tvirtino buvus tiesioginius mordvių ir baltų kontaktus. V. Toporovas ir O. Trubačiovas, detaliai ištyrę Aukštutinio Dnepro baseino hidronimiją, priėjo prie išvados, kad visu rytiniu baltų teritorijos pasieniu kaimynai buvo Pavolgio finai, daugiausia mordvių protėviai, su kuriais baltai palaikę tiesioginius ryšius.

Mažiau baltizmų yra marių (čeremisų) kalboje ir jie dar netikresni. Tyrinėtojai baltizmais įtaria šiuos marių kalbos žodžius:

йодаш, *ядаш* 'klausti', plg. la. *jaũtât* 'klausti', lie. *jaũsti*, 3. praet. *jaũtė*;

каим 'taip šiaurės vakarų mariai vadina savo kaimynus' (suom. *kaima* 'bendravardis', est. *kaim* 'giminaitis, vyro brolis'), plg. lie. *káimas*, *kaimýnas*, *kiẽmas* (greičiausiai šis žodis pateko ir į rusų tarmes; *каин*, *каинка* 'akiplėša, nutrūktagalvis', *хайма*, *хайм* 'daug vaikų, sambūvis');

кыраш 'durti; mušti; belsti' (mordvių erzių *керямс* 'kirsti'), plg. lie. *kir̃sti*;

могыр, *монгыр* 'nugara, užpakalys' (mordvių *мукуро*, *нукур*, suom. *nukero*), plg. lie. *nùgara*, la. *mugura*;

пембе, *пемпе* 'kikilis', plg. lie. *pémpė*;

пöрт 'namas, troba' (suom. *pirtti* 'dūminė pirkia, šeimynos trobesys'), plg. lie. *pirtìs*;

рудаш 'atrišti, nuauti (vyžas)', plg. lie. *ráuti*;

шӱжар 'sesuo' (mordvių erzių *сазар*, suom. *sisar*, *sisär*, est. *sõzar*, *sõhar*), plg. lie. *sesuõ*, gen. sg. *seser̃s*;

шӱштö 'išdirbta oda' (mordvių mokšų *шна*, erzių *кшна*, suom. *hihna*), plg. lie. *šikšnà*;

шормо, *шурмо* 'lūšis, kiaunė', plg. lie. *šermuõ*, *šermuonė̃lis*;

тӱжем 'tūkstantis' (mordvių mokšų *тёжянь*, erzių *тёжа*, suom. *tuhat*), plg. lie. *tū́kstantis*;

ӱдыр 'duktė' (mordvių mokšų *стирь*, erzių *тейтерь*, suom. *tytär*, est. *tütar*), plg. *duktė̃*, gen. sg. *dukter̃s*;

ӱштö, *ышты* (*ы* – su umliautu) 'juosta', plg. lie. *júosta*.

Suprantama, geriau ištyrus, ateityje kai kurie iš įtariamų marių kalbos baltizmų gali pasirodyti visai ne baltizmai, bet gali būti rasta ir naujų. Apskritai marių baltizmai dar laukia sistemingų tyrinėjimų.

Kadangi marių kraštas (dabar mariai gyvena išsiblaškę gana dideliame plote, daugiausia anapus Volgos) nesiriboja su baltų buvusiąja teritorija, tai linkstama manyti, kad baltizmus marių protėviai gavo iš mordvių ar kitų Pavolgio finų, su kuriais baltai ribojosi. Tačiau V. Toporovas ir O. Trubačiovas linkę manyti, kad seniau mariai yra gyvenę ne tik anapus, bet ir gana dideliame plote šiapus Volgos ir todėl jų plotas galėjo siekti baltų teritoriją. Jie mano, kad praeityje būta tiesioginių baltų ir marių kontaktų. Šie tyrinėtojai linkę tapatinti marius su rusų metraščiuose minimais meriais, gyvenusiais šiapus Volgos. Tačiau kai

kurie ugrofinistai (pvz., F. Gordejevas) su tuo nesutinka ir merius laiko skirtinga negu mariai Pavolgio finų gentimi. K. Būga taip pat buvo linkęs manyti buvus baltų-marių tiesioginių, tačiau neintensyvių, kontaktų. Šiaip ar taip, visi šie klausimai dar tebėra gana neaiškūs.

Tyrinėtojai vieną kitą kad ir ne visai aiškų baltizmą yra aptikę net Permės grupės finų kalbose prie Uralo, pvz., udmurtų *юаны*, komių-zyrėnų *юавны* 'klausti' (= marių *йодаш*, *ядаш* 'klausti', visi šie žodžiai siejami su la. *jaũtât* 'klausti', net lie. *jaũsti*), udmurtų *мугор*, komių-zyrėnų *мыгӧр* 'siluetas, užpakalys, figūra' (marių *могыр*, *монгыр*, mordvių *мукуро*, *нукур*; siejama su lie. *nùgara*, la. *mugura*), komių-zyrėnų *керавны* 'kirsti' (marių *кыраш*, mordvių erzių *керямс*; siejama su lie. *kir̃sti*). Į šias kalbas baltizmai (jeigu iš tikrųjų pasitvirtintų), suprantama, galėjo patekti tik iš kitų, artimesnių finų kalbų.

Kada baltizmai pateko į finų kalbas? Šiuo klausimu tyrinėtojai nemaža ginčijasi. Apskritai baltų sąlytis su finais galėjo prasidėti maždaug nuo III tūkst. pr. m. e. pabaigos ar II pradžios, kai liovėsi intensyvūs baltų-slavų kontaktai. Taigi seniausi finų baltizmai gali siekti III tūkst. pr. m. e. pabaigą — II pradžią. Daugelis tyrinėtojų linkę manyti, kad ypač intensyvūs baltų-finų kontaktai buvę II tūkst. pr. m. e., bent pirmojoje pusėje. Tada ir turėjo patekti daugelis senųjų baltizmų. Taip manyti verčia ir skolinių fonetika. Mat seniausiuose baltų skoliniuose žvarbieji priebalsiai *š*, *ž* yra virtę Pabaltijo finų *h* (plg. lie. *šeimà* — suom. *heimo*, *káušas* — *kauha*, *šikšnà* — *hihna*, *tóšis* — *tuohi*, *žìrnis* — *herne*, *dar̃žas* — *tarha*, *žam̃bas* — *hammas* ir kt.), o baltų samplaika *ti* — Pabaltijo finų *si* (plg. *nýtis* — *niisi*, *tìltas* — *silta*, *martì* — *morsian*). Tokio virtimo nėra seniausiuose finų skoliniuose iš germanų, gautuose ne vėliau kaip I tūkst. pr. m. e. pradžioje. Taigi tarp ankstyvųjų baltizmų epochos ir skolinimosi iš germanų turėjo spėti atsirasti minėti Pabaltijo finų fonetikos pakitimai.

Baltizmų finų kalbose senumą rodo ir tai, kad su geležies, vario ir aukso pavadinimais finai susipažino jau iš germanų, plg. suomių *rauta* 'geležis' (s. isl. *rauði*), *kupari* 'varis' (s. šved. *kopar*), *kulta* 'auksas' (s. isl. *gull*, got. *gulþ*).

Seniausių finų kalbų baltizmų fonetika rodo, kad jie gauti dar tada, kai visi Pabaltijo finai šnekėjo viena kalba, artima tada dar nediferencijuotai Pavolgio finų kalbai. Tuose skoliniuose užfiksuota daugelis vėlesnių fonetikos pakitimų, atskyrusių vieną finų kalbą nuo kitos. Esant tokiai padėčiai, suprantama, jog anuomet baltų skoliniai lengvai galėjo iš vienų finų patekti kitiems.

Senesni už baltizmus yra finų kalbų iranizmai, skolinti dar tada, kai visi finai, tiek Pabaltijo, tiek ir Pavolgio, tebekalbėjo bendra finų prokalbe. Tyrinėtojai finų kalbų žodyne yra konstatavę ir dar senesnių indoeuropiečių skolinių, paveldėtų iš bendros ugrų-finų epochos ir gautų, atrodo, iš indoeuropiečių prokalbės ar jos artimų dialektų.

Baltizmų finų kalbose amžius labai nevienodas. Be seniausio jų sluoksnio, yra ir vėlesnių, nes baltų-finų kontaktai, kad ir ne tokio masto, nesiliovė ir vėliau, o tarp latvių ir lybių bei estų jie nenutrūko iki mūsų dienų.

Kontaktai senais laikais turėjo būti visame baltų-finų susidūrimo plote, tiek Pabaltijy, tiek ir toliau nuo jo rytuose, t. y. Aukštutinio Dnepro baseino šiaurinėje ir rytinėje dalyse. Ypač jie intensyvūs turėjo būti visur ten, kur baltai gyveno mišriai su finais, kur daugiau baltų buvo įplūdę į finų teritoriją, pvz., dabartinės Latvijos šiaurinėje dalyje, Estijoje ir pietų Suomijoje, taip pat, žinoma, ir visu ruožu šiauriniame ir rytiniame baltų užimtos teritorijos pasienyje.

Matėme, kad finai iš baltų yra pasiskolinę ne tik tokių žodžių, kurie susiję su žemdirbyste bei sėsliu gyvenimo būdu (tų dalykų finai mokėsi iš baltų), bet ir daug įvairių kitokių. Finai skolinosi žodžius net iš tokių leksikos sričių, iš kurių mažiausiai galima būtų tikėtis, k. a. kūno dalių ar gamtos reiškinių pavadinimus, pvz., suomių *kaula* 'kaklas', *hammas* 'dantis' (plg. *žam̃bas*), *reisi* 'šlaunis' (plg. *ríetas*), *halla* 'šalna', *panu* 'ugnis' (plg. pr. *panno*). Yra net su medžiokle ar žvejyba susijusių baltizmų, pvz., suomių *tarvas* 'kažkoks elnių šeimos gyvulys' (plg. *taũras*), *hirvi* 'briedis' (plg. pr. *sirwis* 'stirna'), *ankerias* 'ungurys', *ahingas* 'žeberklas' (plg. *ãkstinas*, *akštìs*), nors patys finai iš seno buvo medžiotojai ir žvejai. Suprantama, tokių žodžių finams skolintis iš baltų nebuvo reikalo, nes jie tiems gyviesiems padarams, daiktams ar reiškiniams pavadinti turėjo savus, finiškus žodžius. Ši aplinkybė verčia manyti, kad daugiausia baltizmų į finų kalbą turėjo patekti iš tų baltų, kurie patys ilgainiui sufinėjo, t. y. kurie gyveno dabartinėje Estijoje, pietų Suomijoje ir kitur, kur finų buvo persvara. Matyt, perėję prie finų kalbos, tie baltai išlaikė dalį savo senosios leksikos, kurią tebevartojo ir toliau, šnekėdami finų kalba. Tų sufinėjusių baltų turėjo būti labai daug, nes tik tuo atveju jie galėjo iš esmės paveikti pačių finų kalbos žodyną. Nuolat iš jų girdėdami baltiškos kilmės žodžius, patys finai ilgainiui prie tų žodžių priprato. Iš pradžių, matyt, juos vartojo tik kaip sinonimus šalia savųjų, o vėliau savuosius visai užmiršo. Sufinėjusių baltų atskirose vietose turėjo būti ne ką mažiau kaip pačių

finų, nes baltų kalbos įtaka prasiskverbė net į finų gramatinę struktūrą.

Suprantama, patys intensyviausi kontaktai buvo tarp baltų ir Pabaltijo finų. Su Pavolgio finais baltų ryšiai buvo ne tokie glaudūs, galbūt labiau epizodiški, o dalis baltizmų galėjo ten patekti ir per Pabaltijo finus, lygiai kaip jie per Pavolgio finus pasiekdavo net jų giminaičius – udmurtų ir komių protėvius.

Pati baltų kalba jau ankstyvųjų kontaktų su finais epochoje nebuvo vieninga. Tada jau būta gana žymios kalbinės diferenciacijos, kuri ilgainiui vis labiau didėjo. Tai matyti ir iš skolinių fonetikos. Antai vietoj baltų *a* skoliniuose vienur yra *o* (daug retesnis atvejis), kitur (dažniausiai) *a*, pvz., suomių *lohi* 'lašiša' (plg. *lašis*), *morsian* 'marti', *oinas* 'avinas', bet *ratas* 'ratas', *tarha* 'daržas'. Šis reiškinys tyrinėtojų aiškinamas įvairiai: esą skolinta iš skirtingų baltų genčių, buvęs skirtingas skolinimo laikas ir pan. Dalis tyrinėtojų linkę manyti, kad ide. *a* ir *ŏ* iš pradžių baltų buvę suplakti į *å* (tokį finai keitę savuoju *o*), kuris vėliau virtęs dabartiniu *a* (iš čia daugumos finų baltizmų *a*). Kiti skirtumo tarp *a* ir *o* priežasčių linkę ieškoti ne skolinimo chronologijoje, bet tų baltų, iš kurių skolinta, tarminėse ypatybėse (plg. tam tikrais atvejais *o* atsiradimą latvių tarmėse ir prūsų tekstuose). Pastaroji nuomonė, atrodo, gali būti arčiau teisybės.

Dar labiau įvairuoja baltų *ā* skoliniuose. Suomių *vako* 'vaga', *puuro*, *putro* 'košė, kruopos' (plg. *putrà*) rodo, kad tie baltai, iš kurių kalbos pateko šie žodžiai, tarė **vagō*, **putrō* ar bent **vagå̄*, **putrå̄*. Tačiau skoliniai *halla* 'šalna', *ansa* 'kilpa' (plg. *ąsà*), *villa* 'vilna' (tokių daug) rodo baltų **šalnā*, **ansā*, **vilnā*. Taigi svyruojama tarp *ō* (*å̄*) ir *ā*. Pagaliau *tuohi* 'tošis', *vuota* 'oda', *vuohi* 'ožka' (plg. *ožỹs*) rodo labai siaurą baltų *ō*, kurį suomiai keitė savuoju *uo*[47]. Čia vėl, matyt, būta ne tik chronologinio, bet ir dialektologinio skirtumo. Tiek trumpasis *a*, tiek ir ilgasis *ā* baltų greičiausiai buvo užpakalesnės (ne priekinės) darybos ir jau anuomet tarmėse buvo linkstama jį palengva artinti prie *ŏ*.

Dvejopo – siaurojo ir plačiojo – būta ir baltų *ē* (mūsų *ė* atitikmens), plg. suomių *siemen* 'sėkla' (lie. *sė̃menys*), *rieska* 'šviežias, nerūgęs...' (lie. *prė̃skas*) ir estų *vähi* 'vėžys'.

Suprantama, galėjo gerokai skirtis kalba tų baltų, kurie kontaktavo su Pabaltijo finais, nuo tų, kurie palaikė ryšius su Pavolgio finais. Šian-

[47] Plg. la. *sãms* 'suomis; Saremos salos gyventojas, estas (seniau galbūt apskritai Pabaltijo finas)', lie. **somas* šalia suom. *suomi* 'suomių kalba', *suomalainen* 'suomis'.

dien labai sunku nustatyti, kuriuos skirtumus lėmė skolinimosi chronologija (su Pabaltijo finais kontaktai nenutrūko iki šiol!) ir kur esama ano meto kalbinės diferenciacijos padaro.

Finų įtaka baltams, kaip sakyta, buvo daug mažesnė negu baltų įtaka finams. Ypač tai matyti iš lietuvių ir prūsų kalbų, kuriose finų kilmės elementų visai nedaug tėra. Iki šiol lietuvių kalboje aptikti tik atskiri žodžiai, kurie gali būti įtariami gauti senais laikais iš finų. Beje, ir dėl jų kilmės dar gerokai ginčijamasi: atskirų žodžių kilmę tyrinėtojai neretai įrodinėja atvirkščiai, kad tai baltiškos kilmės žodžiai, kuriuos finai yra skolinęsi. Mat tie žodžiai paprastai neturi visai aiškios etimologijos nei baltų (ir apskritai indoeuropiečių), nei finų kalbose.

Seniausiais baltų skoliniais iš Pabaltijo finų tyrinėtojai linkę įtarti šiuos lietuvių bendrinės kalbos žodžius:

asỹs, *asiũklis* (la. *aši*, *ašas*, *ašavas*), plg. suom. *hosia*, est. *osja*;

bùrė (la. *buŗa*), plg. suom., est. *purje*; ginčijamasi, V. Tomsenas ir K. Būga laikė baltų skoliniu finams;

kadugỹs, *kadagỹs* (la. *kadags*, *kadęgs*, pr. *kadegis*), plg. suom. *kataja*, est. *kadakas*, lyb. *gadag*; V. Tomsenas laikė finų baltizmu;

šãmas (la. *sams*), plg. suom. *sampi* 'eršketas', marių *šamba* 'vėgėlė'; baltų ir finų žodžių susiejimas nėra visai tikras.

Iš finų esame gavę ir kai kuriuos su jūra bei jūros verslu susijusius žodžius, ypač jūros žuvų pavadinimus, bet tai vėlesni skoliniai, gauti daugiausia per prekybą. Iš tokių žodžių pirmiausia nurodytini šie:

laĩvas (la. *laĩva*), plg. suom. *laiva*; V. Tomsenas ir K. Būga laikė finų baltizmu, dabar vis labiau linkstama manyti, kad šį žodį finai gavo iš germanų, plg. got. *hlaiw*, o iš finų – baltai;

sil̃kė (la. *siļķe*, *siliķe*, *siļķis*, pr. *sylecke*), plg. suom. *silakka*, est. *silk*, lyb. *sil'k*; taip pat gali būti finų germanizmas, o iš finų pateko baltams;

seliavà (la. dial. *seļava*, *siļava*) gali būti finizmas, gautas per slavus, plg. br. *сялява*, *селява*, *сілява*, r. *селява*, *силява*, l. *sielawa*; siejama su suom. *silakka* ir kt.;

kìlkė (la. *ķilka*, *ķilis*, *ķilo*, *ķĩlava*, *ķilata* ir kt.) taip pat gali būti per slavus gautas finizmas, plg. br. *кілька*, r. *килька*, *килец*, l. *kilka* ir suom. *kilo*, est. *kilu*, lapių *killo*, *gilot*; finai greičiausiai gavo iš germanų;

sỹkis 'tokia žuvis, Coregonus lavaretus' (la. *sīga*, *sīģe*, *zīga*, *sīka*) gali būti per finus (ar net be jų tarpininkavimo) gautas germanizmas, plg. lyb. *siga*, est. *siig*, suom. *siika*, vepsų *siga*, *ziga* ir švedų *sik*, danų *sig*, s. isl. *sīkr*;

kìras 'maža žuvėdra' (la. *ķiris*), plg. lyb. *kīr*, est. *tiir*, suom. *kiiri*, *kirri*, *kirra*;

káiva 'kirų šeimos paukštis; sidabrinis kiras, Larus argentatus' (la. *kaiva*, *kaija*), plg. lyb. *kajag*, est. *kajakas*, suom. *kaija*.

Kai kurie tyrinėtojai iš Pabaltijo finų kalbų bando kildinti ir dar vieną kitą lietuvių bendrinės kalbos žodį, pvz., *kar̃stas* (plg. suom. *kirstu*, est. *kirst*), *liùrbis* (suom. *lorppi*, est. *lorp*), *ménkė* (suom. *monni*), *pal̃vė* (karelų *palvi* 'apgyventa vieta'), *salpà* (suom. *salpa*), bet tai gerokai abejotina. Tarmėse (Palatvijy) yra dar per 20 žodžių, kurie laikytini finizmais, tačiau į lietuvių kalbą patekę vėliau iš latvių, kai kurie galbūt iš kuršių, žiemgalių ar sėlių kalbų (tie tarmių žodžiai bus aptarti kalbant apie latvių kalbos finizmus).

Pavolgio finų kilmės skoliniais lietuvių kalboje įtariami du žodžiai: *lopšỹs* ir *sóra*. Pirmasis siejamas su marių *лепш* 'lopšys; kartis, ant kurios kabinamas lopšys', antrasis – su mordvių mokšų *сура*, erzių *сюро*. Tačiau tai nėra visai tikra, reikia specialių tyrinėjimų.

Galimas dalykas, kad finų poveikis baltams yra buvęs kur kas didesnis negu rodo šie skoliniai, tik lietuvių kalboje nedaug to poveikio rezultatų liko iki mūsų dienų ir todėl dabar nelengva jį apčiuopti. Galėjo būti kiek paveikta ir baltų fonetika ar net gramatinė struktūra. Antai suomių kalbininkas V. Kiparskis gana pagrįstai tvirtina, kad dėl Pabaltijo finų įtakos baltų kalbose atsirado dubletų su skardžiaisiais ir dusliaisiais priebalsiais, plg. lietuvių kalbos žodžių poras: *bliùkšti* || *pliùkšti*, *stiẽbtis* || *stiẽptis*, *virbė́ti* || *virpė́ti*, *gaũgaras* || *kaũkaras*, *griaũnos* || *kriaũnos* ir kt. Kiparskis įrodinėja, kad šiam reiškiniui pradžią davė kontaktai su Pabaltijo finais, neturėjusiais skardžiųjų priebalsių ir nemokėjusiais jų ištarti. Tokią nuomonę remia ir reiškinio geografija: einant šiaurės link, arčiau finų, dubletų vis daugėja. Lietuvių kalboje jų užfiksuota tik apie 50 porų, o latvių kalboje – net per 200.

Įtariama, kad Pabaltijo finų įtakoje formavosi baltų postpoziciniai lokatyvai (inesyvas, iliatyvas, adesyvas ir aliatyvas), plg. suomių *maahan* 'į šalį, į žemę', *puuhun* 'į medį', *pilliin* 'į dūdelę' (šalia *maa* 'šalis, žemė', *puu* 'medis', *pilli* 'dūdelė') ir lietuvių *laukañ*, *danguñ*, *piliñ* (šalia *laũkas*, *dangùs*, *pilìs*).

V. Toporovas ir O. Trubačiovas lietuvių liepiamosios nuosakos su formantu *-k* (pvz., *eĩ-k*, *nèš-k*) atsiradimą mėgina aiškinti finų poveikiu, plg. est. *seis-ke* 'stovėkite', *näh-ke* 'žiūrėkite'.

Ne kartą yra reikšta mintis, kad finų įtaka galėjo prisidėti prie baltų kai kurių dalyvinių konstrukcijų susidarymo. V. Pizanis taip aiškina

mūsų vadinamąją netiesioginę, arba atpasakojamąją, nuosaką (pvz., *nešęs velnias akmenį* ir pan.).

Finų įtaka neretai linkstama aiškinti ir predikatinį instrumentalio vartojimą, plg. est. *Jaan on õpetajaks* = lie. *Jonas yra mokytoju* (dirba šį darbą laikinai) ir *Jaan on õpetaja* = *Jonas yra mokytojas* (tai jo profesija). Tačiau predikatinis instrumentalis yra plačiai paplitęs indoeuropiečių kalbose ir gali būti senesnių laikų veldinys, o ne finų įtakos padaras.

Finų įtaka taip pat kartais linkstama aiškinti genityvo vartojimą po neiginio (plg. *nematau* *vilko* šalia *matau* *vilką*) ir kai kurias kitas sintaksines konstrukcijas. Bet visa tai nelengvai įrodoma.

Nepalyginamai daugiau finų kilmės elementų yra latvių kalboje. Čia finų įtaka iš tikrųjų buvo labai stipri ir gerokai paveikė tiek latvių kalbos leksiką, tiek fonetiką, tiek ir morfologiją. Tačiau tai daugiausia vėlesnių laikų padaras. Seno, dar baltų epochos, poveikio rezultatų, kaip ir lietuvių kalboje, apčiuopti sunku. Juos visai nustelbia ryškūs ir labai gausūs finų elementai, gauti iš jau diferencijuotų Pabaltijo finų kalbų, ypač iš lybių kalbos, kuri, galima sakyti, buvo visai latvių asimiliuota. Tačiau ne visuomet lengva atskirti, kurie latvių kalbos finizmai yra gauti iš lybių, kurie iš estų ar kitų Pabaltijo finų kalbų, dabar jau išnykusių.

Finizmų kelias į latvių kalbą buvo labai sudėtingas ir ne visur tiesioginis. Finų kalbų įtaka palietė baltų gentis kuršius, žiemgalius ir sėlius, kurių daugelis ilgainiui įsiliejo į latvių tautą ir kartu atnešė finų kalbų poveikio rezultatus. Visus juos išskirti dabar labai sunku, kartais visai neįmanoma.

Finų kilmės žodžių latvių kalboje priskaičiuojama apie 500. Tačiau tai daugiausia siauri dialektizmai. Į latvių bendrinę kalbą iš jų pateko ne daugiau kaip penktadalis. Štai kai kurie pavyzdžiai:

al̃laž 'paprastai, dažniausiai, visada', plg. est. *alati*, lyb. *ales*;

buôjā iêt 'nustoti egzistavus, žūti', plg. lyb. *puol* 'dirva, žemė', est. *põhi*, gen. sg. *põhja* 'dugnas';

jaũda 'galingumas, jėga', plg. lyb. *joud* 'jėga', est. *jõud*, suom. *joutaa* 'spėti, pajėgti';

kaĩja 'žuvėdra', plg. lyb. *kajag*, est. *kajakas*, suom. *kalja*;

kàzas 'vestuvės', plg. lyb. *kozgond* 'vestuvės';

ķil̃da 'vaidas, kivirčas, barnis', plg lyb. *kildo* 'skiedra, šakalys; nesantaika', *kildo nust* 'kivirčytis';

laũlât 'tuokti', plg. lyb. *loul* 'dainuoti; tuokti';

luga 'pjesė', plg. est. *lugu* 'pasakojimas, daina, muzikos kūrinys';

mãja 'namas', plg. est., suom. *maja*;

maksa 'mokestis', *maksât* 'mokėti', plg. lyb., est. *maks*, suom. *maksu* 'užmokestis';

muĩža 'dvaras', plg. lyb. *moiz*, est. *mõiz*, suom. *moisio*;

nūja 'lazda', plg. lyb. *nuj*, est. *nui*, suom. *muija*;
pìlādzis 'šermukšnis', plg. lyb. *pīlag*, est. *pihlakas*, suom. *pihlaja*;
puĩka 'berniukas, vaikiščias', plg. est. *poeg*, lyb. *puoga*, suom. *poika*;
puĩsis 'vaikinas, jaunuolis', plg. lyb. *pois*;
puķe 'gėlė', plg. lyb. *putk*;
rija 'jauja', plg. lyb. *rī*, est. *riha*, suom. *riihi*;
sęl̃ga 'atvira jūra', plg. lyb. *sälga*, est. *mere selg*;
sẽne 'grybas', plg. lyb. *sēn*, est. *seen*;
suga 'rūšis, veislė', plg. lyb. *sug*, est. *sugu*, suom. *suku*;
sulaînis 'tarnas', plg. lyb. *sulli*, est. *sulane*, suom. *sulha* 'jaunikis';
tę̃raûds 'plienas', plg. lyb. *tērōda*;
vagars 'prievaizdas', plg. lyb. *vagār*;
vài 'ar, argi', plg. lyb. *voi*;
vajaga ir 'reikia', plg. lyb. *vajāg*;
veseris 'kūjis', plg. est. *vasar*.

Finų, daugiausia lybių, įtaka prasismelkė ir į latvių kalbos žodžių semantiką bei frazeologiją. Mat latvėdami finai ėmė latviškus žodžius vartoti pagal finų kalbos modelį. Kadangi latvėjimas buvo masiškas, tai nemaža semantinių bei frazeologinių finizmų latvių kalboje visuotinai įsigalėjo, pvz., *svārkus vìlkt mugurā* 'švarką apsivilkti' (pažodžiui: vilkti nugaroje, plg. est. *selga tõmbama*). *rùokā dabūt* 'rasti (ieškomą daiktą); gauti atgal' (pažodžiui: į ranką, arba rankoje, gauti, plg. est. *kätte saama*), *bārdu dzìt* 'skustis' (pažodžiui: barzdą ginti, varyti, plg. suom. *partaa ajaa*) ir pan.

Kai kurie finų kilmės žodžiai iš latvių (galbūt ir išnykusių kuršių, žiemgalių ar sėlių) pateko į šiaurines lietuvių kalbos tarmes. Tokie gali būti šie mūsų tarmių žodžiai:

buojis Smilgiai, Pušalotas 'bala, klampynė', plg. la. *buôjā iêt* 'nustoti egzistavus, žūti';

duõlas Joniškis, Kruopiai, Šakyna 'baužas, be ragų', plg. la. *duõle, duõļa* ir est. *tohl* 'ragų ir nagų minkštimas';

káitėti Skuodas, Darbėnai, Salantai, Viekšniai, Laukuva 'rūpėti; kenkti' (vartojo S. Daukantas, M. Valančius, Žemaitė), *kaĩtė* Šakyna 'trūkumas, yda', plg. la. *kaĩtêt* 'kenkti', *kaĩte* 'liga, negalavimas' ir lyb. *kait* 'kenkti';

keksis (M. Miežinio, J. Barono žodynai), *kẽkšis* Saločiai, Alizava, Pandėlys, Kupiškis, Obeliai, Jūžintai, Onuškis 'kartis su geležiniu kabliu; kojokai, stypynės', plg. la. *ķeksis* ir lyb. *kekš*, suom. *keksi*;

kẽselė Salantai, Mosėdis, Ylakiai, Viekšniai, *keselỹs* Kintai, Kvėdarna, Vadžgirys, Šiauliai, Biržai, Subačius, Skapiškis, Svėdasai 'tinklinis maišelis vėžiams gaudyti; vytinis krepšys pašarui nešioti; katilas ir kt.', plg. la. *ķesele* 'samtukas vėžiams gaudyti; maišelis' ir est. *kessel* 'žuvims maišelis, pintinė';

kildà Pašvitinys, Siesikai 'pokylis, puota; didelė bėda, sunki būklė', plg. la. *ķil̃da* (žr. aukščiau);

kìpis Salantai, Seda, Viekšniai, Kuršėnai, *kìpė* Gargždai, Karklėnai, Raseiniai, Joniškis, Linkuva, Biržai, Papilys 'medinis nedidelis indas su rankena; medinis, į dugną platesnis, su dangteliu indas', plg. la. *ķipis, ķipa* 'medinis kubiliukas ar ąsotis vandeniui semti' ir est. *kipp*, suom. *kippo* 'nedidelis indelis semti';

laũnagas Skaistgirys, Šiauliai 'pietvakariai, pusdieniai', *laũnagis* Priekulė, *launadzis* Klaipėda, Palanga 'pietų arba pietryčių vėjas', plg. la. *laũnags* 'pietų laikas', *laũnadzis* 'pietryčių vėjas' ir lyb. *lönag* 'pietryčiai', est. *lõna* 'pietūs, pietryčiai';

lipà Viekšniai, Žagarė, Šakyna, Joniškis 'trumpa uodegėlė; siauras žemės rėžis', plg. la. *ļipa* 'uodegėlė' ir est. *lipp*, suom. *lippu* 'vėliava, ilga juosta';

maksóti Veiviržėnai, *mãksyti* Žeimelis 'mokėti (pinigus)', plg. la. *maksât* (žr. aukščiau);

muĩžė Plungė, Alsėdžiai, Varniai 'dvaras; baudžiava, sunkus darbas', plg. la. *muĩža* (žr. aukščiau);

pùika Kretinga, Skuodas, Kuršėnai, Gruzdžiai (Šiaulių raj.), Ignalina, Švenčionys, Salakas, Dūkštas, *pùikis* Žeimelis 'paauglys, vaikėzas', plg. la. *puĩka* (žr. aukščiau);

puĩšis Kretinga, Salantai, Šakyna, *pùišis* Žeimelis 'vaikėzas, bernas', plg. la. *puĩsis* (žr. aukščiau);

pùkė Šakyna, Žagarė, Žeimelis 'gėlė', plg. la. *puķe* (žr. aukščiau);

pulkis Palanga, Židikai, Akmenė, Šakyna 'kaištis', plg. la. *puļķis, pulka* ir lyb. *pūlkka*, est. *pulk*;

rijà Stelmužė, Zarasai, *rejà* Kretinga, Skuodas, Mažeikiai, Rietavas, Raudėnai, Papilė 'javų džiovinamas trobesys, jauja', plg. la. *rija* (žr. aukščiau);

vàgorius Šakyna, *vãgoris* Žeimelis 'prievaizdas', plg. la. *vagars* (žr. aukščiau).

S. Daukanto raštuose vartojamas iš latvių kalbos gautas finizmas *kozos* 'vestuvės', plg. la. *kàzas* (žr. aukščiau).

Finų įtaka palietė ir latvių kalbos fonetiką bei gramatinę sandarą. Manoma, kad dėl finų įtakos latviai ėmė kirčiuoti pirmąjį žodžio skiemenį, kad toji įtaka bus prisidėjusi prie latvių kalbos priegaidžių dabartinės sistemos susiformavimo ir kt. Matyt, finai stipriai paveikė ir kuršių bei žiemgalių kirčiavimo sistemas, o šių kalbų substratas galėjo sukelti kirčio atitraukimą nuo galūnės šiaurinėse bei vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse. Tyrinėtojai su finų įtaka dar sieja, pvz., latvių kalbos lokatyvo vartojimą ne tik vietos, bet ir krypties reikšme, plg. *mežā dzîvôt* 'miške gyventi' ir *mežā bràukt* 'į mišką važiuoti'. Lybių kalbos įtaka ypač didelė vadinamosiose lybiškose latvių kalbos tarmėse, kurių pagrinde glūdi lybių kalbos substratas. Be kita ko, čia net beveik išnyko daiktavardžių moteriškoji giminė (lybiai neturi gramatinės giminės kategorijos), pvz., sakoma *up(e) i(r) dziļš* 'upė yra gili' (pažodžiui: upė yra gilus).

Senoji baltų teritorija pietvakariuose turėjo siektis su i l i r a i s, kurie, manoma, II tūkst. pr. m. e. gyveno Oderio – Vyslos srityje. O. Trubačiovo atlikti Dnepro baseino dešiniosios pusės Ukrainoje hidronimų tyrinėjimai rodo, kad ilirų kilmės hidronimų esama ir toliau į rytus pagal baltų teritorijos sieną, pietinių Pripetės intakų (Gorinės, Stirės, Slučės, Teterevo) srityje[48]. Tačiau ką nors konkrečiai pasakyti apie baltų-ilirų kalbinius kontaktus labai sunku, nes mes beveik nieko nežinome apie pačią ilirų kalbą. Taigi neįmanoma nustatyti nei ilirų kilmės elementų

[48] Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины. – М., 1968.

buvimo baltų kalbose, nei juo labiau baltiškus elementus jau seniai išnykusioje ir rašto paminklų nepalikusioje ilirų kalboje.

Toliau į rytus nuo ilirų pagal baltų teritorijos pietinį pakraštį aptinkama trakų ir kitų senovės Balkanų kalbų hidronimų. Be abejo, baltai turėjo tiesioginių santykių su šiomis kalbomis. Galbūt tie santykiai buvo net senesni negu baltų-ilirų kontaktai. Jie galėjo būti gana intensyvūs ir ilgalaikiai. Tačiau mes apie juos dabar dar beveik nieko tikra negalime pasakyti, nes labai mažai težinome apie šias jau seniai išnykusias ir nors kiek svarbesnių rašto paminklų nepalikusias indoeuropiečių kalbas.

Senosios baltų teritorijos pietryčiuose, Seimo upės baseine (Kijevo – Kursko ruože), šalia baltiškos kilmės hidronimų V. Toporovas ir O. Trubačiovas aptiko ir iranėnų hidronimų, sudarančių čia, atrodo, pirmykštį, senesnį už baltiškąjį, hidronimijos sluoksnį. Šiuodu mokslininkai konstatavo buvus tiesioginių baltų-iranėnų kontaktų, kurie anksčiau tyrinėtojų būdavo neigiami. Atrodo, kad Seimo baseine baltai ir iranėnai, tiksliau, vienai jų šakai priklausiusios skitų gentys, kurį laiką iš tikrųjų turėjo gyventi greta ir net mišriai. Tie jų kontaktai lokalizuotini palyginti nedideliame plote. Archeologo V. Sedovo nuomone, jie yra buvę palyginti vėlyvi ir neilgalaikiai: galėjo prasidėti apie I tūkst. pr.m. e. vidurį ir trukti maždaug keturis penkis šimtmečius. Iš čia iranėnų (skitų) gentys ne pasitraukė, bet buvo baltų asimiliuotos, o patys baltai vėliau (I m. e. tūkst. antrojoje pusėje) buvo asimiliuoti slavų. Taigi iki šių dienų neišliko nei tos vietos iranėnų, nei baltų kalbos tęsinio. Buvusius kontaktus rodo tik hidronimija, ypač pastebėti upių pavadinimų vertimai iš vienos kalbos į kitą. Antai iranėnų hidronimas *Ropša* (pasidarytas nuo žodžio, iranėnų kalboje reiškusio 'lapę') išverstas ne tik *Lisička* (taip vadinama toji pati upė), bet ir *Lopanka* (*Lop-* iš balt. *lap-* 'lapė'; taip vadinamas Ropšos-Lisičkos vienas intakas).

Baltų-iranėnų ano meto kalbiniai ryšiai dar tik pradedami tyrinėti. Tikimasi aptikti iranizmų šių dienų baltų kalbose. Atvirkščią procesą – buvus baltiškų žodžių rytinių iranėnų (skitų) kalboje – konstatuoti sunku, nes skitų kalba, išskyrus tolimą jos atžalą dabartinę osetinų kalbą šiaurės Kaukaze, iki mūsų dienų neišliko. Tačiau ir baltų kalbose iranizmų paieškos iki šiol davė palyginti menkus rezultatus. Visiškai įtikinamų iranizmų lietuvių kalboje kaip ir nerasta. Tokiais įtariami, pvz., šie mūsų kalbos žodžiai:

áitvaras, dial. *áitivaras* (siejamas su rekonstruotu iranėnų žodžiu **pati-vāra-*) – labai abejotinas iranizmas, nes *áit(i)varas* greičiausiai

susidarė pačioje lietuvių kalboje: *áit(i)-* galima sieti su *áitas* 'vaikštikas, padauža, nenuorama' (: *eĩti*), o *-varas* – su *vãras*, la. *vara*, pr. *warri(e)n* 'jėga';

mantà (plg. iranėnų *gaomant-* 'aprūpintas, turįs daug galvijų ir pan.') – irgi labai abejotinas siejimas, nes šio žodžio šaknis gali būti susijusi su *men-* (: *miñti*, *manýti*);

nãmas (plg. iranėnų **nam-*, av. *nmāna-* 'būstas, namas') – greičiau senas baltų veldinys su *n-* vietoj *d-* (: s. sl. *domъ*, lot. *domus*);

spindẽti, la. *spîdêt* (plg. nauj. av. *spita-* 'baltas', s. persų *spiϑra-* 'šviesus'), bet gali būti ir veldinys, plg. gr. σπινϑήρ 'kibirkštis';

vãnagas (plg. sogdų *w'ryńk-* 'sakalas'); šis žodis bene daugiausia turi šansų būti iranizmu, tačiau ir jis gali būti savos darybos: šaknis *van-* (: *vantà*, *vanóti*) gimininga *ven-* 'lenkti', plg. *véngti* 'lenktis ko nors', *vìngis*, *vangà* 'dirva' (vanagu neretai vadinami įvairūs lenkti daiktai, pvz., *vãnagas* 'kablys; akėčių lankas', *vãnagnosa* 'kumpanosis' ir pan.) ir priesaga *-aga-*, plg. *pilagà* 'smarkus lietus' (: *pìlti*), *šilagà* 'rudens gėlė' (: *šìlas*) ir kt.

Apie 750 m. pr. m. e. germanai plisdami pasiekė Vyslos žemupį. Nuo tada, taigi palyginti vėlai, greta ilirų (matyt, šie laipsniškai germanėjo), baltai galėjo čia sueiti į kontaktą ir su germanais. Tada germanai dar tebešnekėjo savo prokalbe, tiksliau jos dialektais, visai nedaug kits nuo kito nutolusiais. Dar nebuvo įvykusi nė germanų garsų perkaita (Lautverschiebung), paprastai datuojama 400–250 m. pr. m. e. Baltai su germanais galėjo siektis, t. y. būti kaimynais, tik gana siauru ruožu savo teritorijos pietvakariuose. Matyt, tarp baltų ir germanų tuokart kontaktai buvo silpni, nes kalboje neliko ryškesnių pėdsakų. Tie kontaktai turėjo kiek suintensyvėti tik nuo II a. pr. m. e., kai iš Skandinavijos į Oderio–Vyslos sritį ėmė keltis rytiniai germanai, tarp jų ir gotai, kurie suėjo į glaudesnį sąlytį su tada nuo kitų baltų jau aiškiai atsiskyrusiais vakariniais baltais – prūsais. Tačiau ir toji kaimynystė truko neilgai, nes baigiantis II m. e. amžiui gotai iš Pavyslio pasitraukė į pietryčius. Per visą tą laiką vakarinių baltų santykiai su gotais irgi nebuvo itin glaudūs, tarpusavio įtakos būta silpnos. Beje, nelengva ją ir susekti, nes iki šių dienų neišliko nei tų germanų (gotų), nei baltų (prūsų), kurie tada tiesiogiai vieni su kitais kontaktavo. Tyrinėtojai dabartinėse baltų kalbose yra aptikę vos kelis tos epochos germaniškus skolinius, bet ir tie anaiptol ne visi yra tikri. Paprastai tokiais įtariami šie žodžiai:

alùs (la. *alus*, pr. *alu*), plg. germ. **aluþ*; gali būti ir sena baltų-slavų-germanų bendrybė; iš baltų šį žodį pasiskolino finai, plg. suom. *olu*, vepsų *olus* (*o* rodo seną skolinimąsi!);

ýla (la. *īlęns*, pr. *ylo*), plg. got. **ēla* (: sva. *āla*);

midùs, plg. got. **midu* (: sva. *metu*, *meto*);

šárvas (pr. *sarwis* 'ginklai'), plg. got. *sarwa* 'ginklai'; ne visai tikras skolinys, abejonę kelia priebalsis *š*; gali būti senas baltų žodis, plg. gr. κόρυς 'šalmas'.

Į lietuvių kalbą šie žodžiai galėjo ir vėliau patekti iš vakarų baltų, t. y. prūsų kalbos. Prūsų kalboje būta dar kiek daugiau senų germanizmų, tik dabar juos nelengva ištirti, nes tiek prūsų, tiek ir gotų kalbõs išliko nedaug tekstų. Senais prūsų germanizmais dar laikomi šie tekstuose užfiksuoti žodžiai: *ilmis* 'laivas, valtis?' < got. **hilms* (plg. norv. *hjelm*), *kelmis* 'kepurė' < germ. **xelmaz* (plg. vok. *Helm* 'šalmas'), *lapinis* 'šaukštas' < got. *lapins* (plg. sva. *leffil*), *rikijs* 'ponas, viešpats' < got. **reikeis* (plg. sva. *rīhhi* 'galingas'), *rijks* 'valstybė' < got. *reiki*.

Prie senųjų germanizmų paprastai dar priskiriamas ir lietuvių etnonimas *gùdas* 'baltarusis (kartais rusas ar lenkas)', kildinamas iš *gotų* vardo (K. Būga, E. Hermanas, E. Frenkelis ir kt.). Manoma, kad šis etnonimas yra likęs dar iš tų laikų (apie 400 ar 300 m. pr. m. e.), kai patys gotai, kurių valdžioje buvusi dalis slavų, savo vardą **gutaz* tebetarė **ghudas* (**ghudõs*). Gotams išsikrausčius ir jų vietoje likus slavams, mūsų protėviai pastariesiems ir perkėlė gùdo 'goto' vardą. Tačiau dėl šio žodžio yra pareikšta ir kitokių, tiesa, mažiau pagrįstų, nuomonių. Antai R. Ekblomas jį kildino iš švedų žodžio *gute* 'Gotlando salos gyventojas', J. Kazlauskas laikė senu baltišku žodžiu ir siejo su *gùsti*, *įgùdęs*.

Sunku kalbėti apie ano meto baltų ir slavų santykius. Tai labai neaiškus ir painus klausimas. Tyrinėtojų nuomonės skirtingos. Vieni mano, kad ryšiai tarp baltų ir slavų visą laiką nebuvo nutrūkę. Kiti tvirtina, kad pasibaigus ankstyvajai baltų ir slavų (gal, tiksliau, protobaltų ir protoslavų) labai glaudžių kontaktų epochai ir baltams pasitraukus tolyn į šiaurę nuo Pripetės pelkių bei apgyvendinus didelę šiaurės rytų Europos miškų teritoriją, ryšiai su slavais turėję ilgą laiką nutrūkti. Tada juos skyrusioje Vyslos – Vakarų Bugo srityje apsigyveno ilirai, trakai-frigai, galbūt dar iranėnai (skitų, sarmatų protėviai), vėliau germanai, gal ir kitos indoeuropiečių gentys, atskyrusios baltus nuo slavų. Epochoje, kai finai gavo senąjį baltizmų

sluoksnį, iš tikrųjų neaptinkame kokių nors įtikinamų buvusių baltų-slavų kontaktų požymių. Ar tada baltų ir slavų kontaktai buvo visai nutrūkę, sunku pasakyti. Galbūt jie buvo tik gerokai nusilpę ir ne visuomet tiesioginiai. Daug tai epochai ir vėlesniems laikams priskiriamų vadinamųjų baltų-slavų bendrybių gali būti lengvai paaiškinamos, kaip anksčiau buvo nurodyta, paraleline raida. Tokių žodžių, kurie būtų tais laikais baltų pasiskolinti iš slavų, arba atvirkščiai, slavų skolinti iš baltų, tyrinėtojai lyg ir neranda, bent iki šiol nepavyko visai įtikinamai jų įrodyti.

Baltų ir slavų kontaktai vėl labai suintensyvėjo tik I m. e. tūkst. viduryje, kai maždaug nuo VI m. e. a. prasidėjo slavų ekspansija į šiaurę bei rytus, taigi į tas žemes, kuriose gyveno baltai. Tada vėl prasidėję labai intensyvūs baltų ir slavų kontaktai jau nebenutrūko iki mūsų dienų. Bet apie tai bus kalbama tolesniuose šios knygos skyriuose.

Baltų kalbinė sistema ir jos raida

Bendros pastabos

Rekonstruodami baltų kalbos sistemą, susiduriame su labai dideliais sunkumais. Taip yra todėl, jog tik nedidelė buvusio baltų arealo dalis turi tęsinį iki mūsų laikų, visur kitur baltai išnyko, nepalikdami jokių kalbos paminklų, išskyrus pėdsakus hidronimijoje ir šiokius tokius atspindžius dabartinėse tos teritorijos slavų kalbose. Taigi lyginamojoje baltų kalbų medžiagoje yra milžiniškų spragų, labai apsunkinančių tikslesnę rekonstrukciją. Juk iš viso tik dvi baltų kalbos – lietuvių ir latvių – tebėra vartojamos iki šiol. Jos abi kilo iš vadinamosios rytinių baltų atšakos. Kitos tos pačiõs atšakõs kal̃bos (žiemgalių, sėlių...), ãrtimos šių giminaitės, išnyko XV–XVI a., nepalikusios rašto paminklų. Šių kalbų duomenys mokslui jau nebegali būti panaudojami. Dar prasčiau su vakarinių baltų atšaka: čia galime remtis duomenimis tik vienos kalbos – prūsų, išnykusios XVIII a. pradžioje ir palikusios negausius bei ne visais atvejais patikimus kalbos paminklus, rašytus ne pačių prūsų, bet jų kalbą prastai mokėjusių vokiečių. Taigi iš vakarinės baltų atšakos turime dar mažiau duomenų negu iš rytinės. Pagaliau didžiuliuose plotuose į rytus nuo dabartinės Lietuvos ir Latvijos gyvenusių baltų kalba šiandien mums,

galima sakyti, visai nežinoma: jos ne tik neišliko vėlesnių laikų tęsinio, bet ir jokių rašto paminklų. Iš jos pėdsakų hidronimijoje neįmanoma susidaryti net apytikrio vaizdo apie būdingąsias ypatybes bei specifinius skirtumus nuo kitų baltų. Tai labai didelė ir niekuo neužpildoma baltų kalbinės sistemos rekonstrukcijai panaudojamų duomenų spraga. Dėl viso to baltų prokalbės rekonstrukcija, ypač jos detalės, suprantama, gali būti tik apytikrės, atskirų reiškinių rekonstravimas gerokai hipotetiškas. Tyrinėtojai stengiasi tiesioginių baltų kalbinių duomenų stoką papildyti tais netiesioginiais duomenimis, kuriuos teikia kitos giminingos kalbos. Tačiau dėl to hipotetiškas rekonstrukcijų pobūdis tik padidėja.

Nežiūrint visų tų rekonstrukcijos sunkumų, bendras baltų kalbos modelis tyrinėtojams dabar jau nekelia didesnių abejonių. Įmanoma rekonstruoti pagrindinius fonetinės sistemos ir gramatinės sandaros bruožus, net daugelį paradigmų, tačiau atskiros jų detalės kelia nemaža visokių abejonių ir dėl jų tyrinėtojai ginčijasi.

Iš viso to, ką mes galime rekonstruoti, aiškiai matyti, jog senoji baltų kalba (dabartinių baltų kalbų prokalbė) buvo dar palyginti nedaug nutolusi nuo indoeuropiečių kalbinio modelio, šnekant įprastine terminologija, pasižymėjo labai dideliu archaiškumu. Hidronimų tyrinėtojai konstatuoja labai archaišką baltų hidronimijos pobūdį: ji dažnai prilygstanti seniausiam indoeuropiečių hidronimijos sluoksniui. Matyt, baltai atsiskyrė nuo kitų europinių indoeuropiečių gana anksti, galbūt vieni iš pirmųjų. Vėliau, nutrūkus kontaktams su giminingais dialektais, ypač slavais, baltai ilgus amžius gyveno atokiai nuo kitų tolimose šiaurės rytų Europos miškų glūdumose, kur jų nesiekė audringi istorijos įvykiai, tuo metu vykę pietų bei pietvakarių Europoje. Gyvenant tokiomis sąlygomis, visuomet šventai saugoma protėvių buities bei kultūros tradicija. Lėtai kinta ir kalba. Uždaroje baltų bendruomenėje ji tiesiog užsikonservavo per ilgus amžius. Kontaktai su kaimynais, ypač finais, didesnio kalbos kitimo, matyt, neskatino. Jie daugiausia vyko tik baltų arealo šiaurės bei rytų pakraščiuose. Kai kuriais atvejais finų įtaka galėjo net padėti geresnį senųjų fonetikos ypatybių, k. a. vokalizmo kiekybės ir kokybės skirtumo, priegaidžių, žodžio galo vokalizmo išlaikymą, nes visa tai buvo būdinga ir finų kalbai. Būdami šalia finų, baltai išlaikė senovinį sudėtingą linksniavimą, panašiai kaip graikai šalia semitų anksti jį suprastino, įprato prie artikelio ir pan.

Baltų kalba mums rūpimoje epochoje jau nebuvo vienalytė. Matėme, kad ir anksčiau, dar intensyvių kontaktų su slavais metu, baltų arealą raižė tam tikros izoglosos. Kai kurios iš jų dalį to arealo jungė su kitais indoeuropiečių dialektais, ypač su slavais. Taigi jau tada būta aiškios baltų tarminės diferenciacijos. Suprantama, toji diferenciacija ilgainiui vis labiau didėjo, ypač baltams išplitus didžiuliuose plotuose. Tada jų arealas turėjo būti išraižytas jau gana gausių ir ryškių izoglosų. Tokią išvadą daryti verčia, kaip matėme, tiek hidronimijos, tiek ir baltų skolinių finams studijos. Deja, turimi duomenys leidžia konstatuoti tik patį ryškios kalbinės diferenciacijos buvimo faktą, bet jie nepakankami, kad galėtume susidaryti nors kiek aiškesnį tos diferenciacijos vaizdą. Netgi negalime tiksliau nusakyti, kiek anuomet vieni baltai skyrėsi nuo kitų.

Metodologiniu požiūriu, žinoma, patogiau aptarti baltų kalbinę sistemą kaip tam tikrą vienetą, kad ir ne visai vienodą.

Fonetika

Baltų vokalizmą greičiausiai sudarė keturi trumpieji balsiai *i*, *e*, *a*, *u* ir penki ilgieji *ī*, *ē*, *ā*, *ō*, *ū*. Nuo būklės indoeuropiečių prokalbėje baltai atsiskyrė tuo, kad nebeturėjo redukuoto neaiškios kokybės *ə* (vadinamojo indoeuropiečių šva) ir trumpojo balsio *ŏ*. Pirmąjį (ide. *ə*) visi europiniai indoeuropiečiai anksti buvo pavertę trumpuoju *a*. Antrąjį (ide. *ŏ*) baltai ilgainiui suplakė su *a* ir ėmė tarti kaip *a*. Indoeuropiečių prokalbėje buvusią vokalizmo simetriją (tų pačių ilgųjų ir trumpųjų balsių poras) dabar pažeidė ilgasis *ō*, neturintis trumpojo atitikmens.

Dvibalsius baltai greičiausiai turėjo šiuos: *ei*, *eu*, *ai*, *au* ir ilguosius *ēi*, *ēu*, *āi*, *āu*, *ōi*, *ōu* (?). Kai ide. *ŏ* virto *a*, atitinkamai ir *ŏi*, *ŏu* virto *ai*, *au* (sutapo su senaisiais *ai*, *au*). Dvibalsio *ei* buvimą ir vietoj dabartinio lietuvių–latvių *ie*, be kita ko, rodo finų baltizmai, pvz., suom. *heinä* 'šienas', *seinä* 'siena', *reisi* 'rietas (šlaunis)'. Dvibalsį *eu* rodo suom. *reuna* 'briauna' ir *leuka* 'smakras' (lie. *liaukà*).

Ilgieji dvibalsiai greičiausiai buvo tik fleksijoje. Baltų *ēi*, *āi* rodo dabartinės lokatyvo formos *ùpėje*, *šakojè*. Jos būdingos tik baltų (tiksliau lietuvių – latvių) kalboms ir buvo pasidarytos prilipdžius postpoziciją **en* prie senovinių lokatyvų **upēi*, **šakāi* su tada dar išlaikytais sveikais ilgaisiais *ēi*, *āi* galūnėje. Iš junginių **upēi+en*, **ša-*

kāi + *en* išriedėjo formos **upēję*, **šakāję* (iš čia *ùpėje*, *šakojè*), kurių *ē*, *ā* atvirame skiemenyje išliko nesutrumpėję, plg. ad. sg. *ùpeipi*, *šakáipi* (iš **upēi* +*pi*, **šakāi* +*pi*) su sutrumpėjusiais *ē*, *ā* prieš tautosilabinį *i̯*. Dar plg. že. *àkīe* < **akē(i)* 'akyje' (: gr. dial. πόλη, s. sl. *gosti*) iš **akēi*+*en*, taip pat veiksmažodžių dabartines 2. sg. galūnes *-ei*, *-ai* (*rašeī*, *dìrbai*...) šalia 3. pers. *-ė*, *-o* (iš **-ē*, **-ā*).

Baltų *ōu* buvimas kiek abejotinas. Jį aptinkame loc. sg. formoje **turgōu* 'turguje' (plg. skr. *sūnáu*, s. sl *sынu* 'sūnuje'), iš kurios baltai turėjo pasidaryti variantą **turgō*, kurio tęsinį turime dabartinės lietuvių kalbos tarminėje loc. sg. formoje *tur̃guo* (> že. *tõrgou* / *tõrgu˙* / *tõŕgo˙*).

Baltų *ōi* greičiausiai turėjo *ŏ* kamieno daiktavardžių dat. sg. galūnė (plg. gr. *-ῳ*), iš kurios kilo dabartinė lietuvių *-ui*.

Baltų *ēu*, *āu* tęsinį matome veiksmažodžių dabartinėse 1. sg. galūnėse *-iau*, *-au* (pvz., *vedžiaũ*, *sukaũ*) šalia 3. pers. *-ė*, *-o* (iš **-ē*, **-ā*).

Mišriuosius dvibalsius sudarė *e*, *a*, *i*, *u* + *r*, *l*, *m*, *n* tautosilabiniai junginiai. Ir vietoj ide. *r̥*, *l̥*, *m̥*, *n̥* buvo *ir*, *il*, *im*, *in* arba (rečiau) *ur*, *ul*, *um*, *un*. Ilgieji mišrieji dvibalsiai (su pirmojo dėmens ilguoju balsiu) greičiausiai turėti tik kai kuriose galūnėse, pvz., gen. pl. **-ōn* (> dab. lie. *-ų*), *ŏ* kamieno acc. pl. **-ōns* (> dab. lie. *-us*), *ā* resp. *ē* kamienų acc. sg. **-ān*, **-ēn* (plg. ill. sg. *šakõn*, *ùpėn* < acc. sg. **šakān* + *nă*, **upēn* + *nă*).

Baltai paveldėtą balsių kaitą buvo toliau išrutulioję. Kai ide. *ŏ* virto *a*, iširo senovinės balsių kaitos simetrija, nes vietoj *ĕ* : *ŏ* kaitos atsirado *e* : *a* ir *ē* : *ō*, taigi šalia trumpojo *a* buvo ilgasis ne *ā*, bet *ō*. Baltai šią asimetriją ilgainiui išlygino, greta *ē* įsivedė *ā*. Dėl to *e* eilėje dabartinėse baltų kalbose dažnai randame *ā* (> lie. *o*), pvz., šalia lie. *žélti* : *žãlias* : *žẽlė* turime pailgintąjį laipsnį *žolẽ* (iš baltų **žālẽ*) vietoj laukiamos formos **žuolẽ* (iš **žōlẽ*). Senovinio pailgintojo laipsnio refleksas *ō* (> lie. *uo*) daug kur neteko akivaizdaus ryšio su *ē* (> lie. *ė*) ir apskritai nutolo nuo *e* eilės, plg. lie. *súodžiai* ir *sėdė́ti*, *úodas* ir *ė́sti* (*ė́s-* iš **ēd-*).

Įvedus *ā* (> lie. *o*) vietoj senovinio *ō* (> lie. *uo*), labai išplito kiekybinė balsių kaita, plg. dažnas tokias lietuvių kalbos poras: *gražùs* — *grõžis*, *svarùs* — *svõris*, *platùs* — *plótas* ir (senovinė kaita) *gẽras* — *gė̃ris*, *vedù* — *vėdlỹs*, *lekiù* — *lė̃kti* ir t. t. Matyt, produktyviųjų *a* : *ā*, *e* : *ē* kaitų pavyzdžiu ir šalia trumpųjų *i*, *u* baltai ilgainiui *i* ir *u* eilėse įsivedė ilguosius *ī*, *ū* kaip pailgintąjį laipsnį, ypač po to, kai senovinis pailgintasis šių eilių laipsnis dėl ilgųjų dvibalsių pirmojo dė-

mens sutrumpėjimo tapo nebeišraiškus ir praktiškai susiliejo su pamatiniu. Tuo būdu dabar lietuvių kalboje šalia *pìktas* (: *peĩkti* : *paĩkas)* turime *pỹktis*, šalia *dùžti* (: *daũžti)* – *dũžis* ir pan. Tačiau, matyt, ne visi tokie atvejai yra baltų naujadarai. Antai *pa-šlìję*s : *pa-šlýti*, *bùvo* : *bū́ti* tipo santykiai gali būti ir labai seni (yra manančių, kad *ij* : *y*, *uv* : *ū* kaita siekianti ide. prokalbę).

Baltų vokalizmui nebūdinga žodžio galo redukcija. Ilgosios ide. galūnės niekur netrumpintos. Nuo dabartinės lietuvių kalbos ypač buvo skiriamasi akūtinių galūnių išlaikymu, pvz., nom. sg. **šakā́* 'šaka', instr. sg. **deivō* 'dievu', 1. sg. praes. **sukō* 'suku'.

Baltų konsonantizmas, lyginant su vokalizmu, labiau pakito. Ypač buvo suprastinta sprogstamųjų priebalsių sistema: baltai neturėjo nei aspiratų, nei lūpų gomurinių (labioveliarinių) priebalsių. Palatalinius *k̑*, *g̑(h)* jie pavertė pučiamaisiais (spirantais) *š*, *ž*. Tuo būdu baltų konsonantizmą sudarė:

sprogstamieji: *p*, *b*; *t*, *d*; *k*, *g*;

pučiamieji (spirantai): *s*; *š*, *ž*;

ir sonoriniai: *r*, *l*; *m*, *n*; *i̯*, *u̯*.

Žvarbiuosius (šnypščiamuosius) spirantus *š*, *ž* rodo ir finų baltizmai (*š*, *ž* vėliau Pabaltijo finai pavertė *h*), pvz., suomių *heimo* – *šeimà*, *kauha* – *káušas*, *herne* – *žìrnis*, *tarha* – *dar̃žas*. Sargiojo (švilpiamojo) skardžiojo spiranto *z*, kaip fonemos, baltai greičiausiai (bent iš pradžių) dar neturėjo. Pozicijoje prieš skardžiuosius priebalsius duslusis spirantas *s*, žinoma, suskardėdavo ir būdavo tariamas kaip *z*. Bet tai buvo tik pozicinis fonemos *s* variantas. Vėliau, išnykus po tokio *s*> *z* skardžiajam priebalsiui, liko *z* (kilęs iš *s*) jau kaip atskira fonema, plg. lie. *veizė́ti* < *veizdė́ti*, *kremzlė̃* < **kremzdlė̃* (: pr. *gremsde)*. Bet tai – vėlesni procesai.

Nosinis priebalsis *n* prieš *k*, *g*, matyt, buvo tariamas kaip liežuvio užpakalinis (gomurinis) *ŋ*. Tačiau *m* baltai, priešingai negu daugelis kitų indoeuropiečių, buvo išlaikę ir prieš liežuvio priešakinius (dantinius) priebalsius *t*, *d*, *s*. Toks jis liko iki šių dienų, pvz., lie. *šim̃tas* (plg. lot. *centum*), *tamsà*, la. *cìmdi* 'pirštinės'.

Sunku pasakyti, ar *i̯*, *u̯* tam tikrose pozicijose būdavo tariami ir kaip *j*, *v*, ar visuomet likdavo *i̯*, *u̯* (toliau rekonstruojamose formose bus žymima tik *i̯*, *u̯*). Pozicijoje tarp priebalsio ir priešakinio balsio *i̯* buvo išnykęs, plg. lie. *katė̃*< **kati̯ē̃*, bet gen. pl. *kačių̃*< **kati̯ō̃n*. Tai labai būdinga, specifinė baltų ypatybė.

Priebalsių palatalizacija buvo dar visai menka. Veikiausiai tik *k*, *g* turėjo minkštąsias poras *ḱ*, *ǵ* (iš **kį*, **gį*, galbūt ir iš *k*, *g* prieš priešakinės eilės balsius), kitų priebalsių palatalizacijos dar galėjo ir nebūti arba ji buvo labai menka.

Morfemų sandūroje duslieji priebalsiai prieš skardžiuosius, matyt, skardėdavo, o skardieji prieš dusliuosius – duslėdavo.

Iš kitų pozicinių pakitimų pravartu nurodyti *s* po *r*, *k(g)*, nesistemingai ir *i*, *u*, virtimą *š* (bendra ypatybė su slavais, arijais ir iš dalies armėnais), plg. lie. *veršis*< **versis* (: lot. *verrēs*), *mìnkštas*< **minkstas* (: *grum̃-stas*), dantinių sprogstamųjų priebalsių *t*, *d* prieš *t (d)* virtimą *s* (būdinga ir slavams, iranėnams, graikams), plg. s. lie. *duosti*, pr. *dāst* 'duoda', ir tų pačių priebalsių išnykimą prieš *s*, plg. lie. *giesmė̃*, la. *dziêsma (: giedóti, dziêdât)*, pr. *waisei* 'žinai' (: *waidimai* 'žinome').

Iš to, kas iki šiol buvo pasakyta, matyti, jog baltų fonologinė sistema (bent ankstyvuoju laikotarpiu) turėtų būti tokia:

ī̆			*ū̆*		Dvibalsiai			
	ē̆		*ō*	*ē̆i*		*ōi*	*ē̆u*	*ōu*
		ā̆			*ā̆i*		*ā̆u*	

.

p	*t*	*k*
b	*d*	*g*
	s š	
	ž	
m	*n*	
u̯	*r l*	*i̯*

Kokia buvo baltų **kirčiavimo** sistema, ne visai aišku. Jos rekonstrukcijai trūksta duomenų. Daugiausia turime spręsti iš lietuvių kalbos kirčiavimo, leidžiančio rekonstruoti pirmiausia pralietuvių, o ne baltų akcentologinę sistemą. Latvių kalba turi į pirmąjį žodžio skiemenį atkeltą kirtį. Apie praeityje buvusį kirčio šokinėjimą šiek tiek galima spręsti tik iš latvių laužtinės priegaidės. Prūsų tekstuose tėra palyginti visai nedaug duomenų: apie kirtį sprendžiame vien iš brūkšnelių virš ilgus kirčiuotus balsius žyminčių raidžių III katekizme. Visai nieko nežinome apie anksčiau išnykusių baltų kalbų kirčiavimo sistemas. Lyginamųjų duomenų stoką tyrinėtojai bando kompensuoti kitų indoeuropiečių kalbų akcentologijos faktais. Tačiau

čia vėl susiduriama su dideliais sunkumais. Mat ir kitų indoeuropiečių šakų kirčiavimo sistemoms rekonstruoti duomenų dažnai trūksta. Be to, paaiškėjo, kad palyginti gerai užfiksuotas senasis graikų ir indų kirčiavimas buvo gana tolimas nuo baltiškojo, o baltams artima senovinė slavų kirčiavimo sistema yra nelengvai rekonstruojama. Dėl visų šių priežasčių baltų kirčiavimo rekonstrukcija tebėra gana hipotetiška.

Laisvas lietuvių, senovėje latvių ir prūsų kalbų kirtis suponuoja buvus laisvą baltų kirtį. Bet kaip tasai kirtis šokinėjo paradigmose, tyrinėtojai nesutaria. K. Būga tvirtino, kad baltai turėję iš esmės dvejopą dviskiemenių žodžių kirčiavimą: šakninį (baritoninį) ir galūninį (oksitoninį). Šakninio kirčiavimo žodžių visos formos išlaikydavusios kirtį šaknyje, o galūninio – galūnėje. Iš šakninio, arba baritoninio, kirčiavimo esą išsirutuliojusios dabartinės mūsų dviskiemenių daiktavardžių I ir II kirčiuotės (juk I kirčiuotė ir dabar tebeturi pastovų šaknies kirtį, o II kirčiuotės tik viena kita forma turi dėsningai į galūnę nukeltą kirtį). Iš galūninio, arba oksitoninio, kirčiavimo išsirutuliojusios dabartinės mūsų III ir IV kirčiuotės (daugumas linksnių čia iki šiol išlaikė galūnės kirtį). Būga teigė, jog senovinis baritoninis-oksitoninis kirčiavimas (jo nuomone, paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės) buvęs išlaikytas sveikas ne tik baltų, bet dar kurį laiką ir pačioje lietuvių kalboje. Vėlyvą to kirčiavimo pakeitimą, pasak Būgos, rodančios aliatyvo ir iliatyvo formos, padarytos iš vienaskaitos genityvo ir akuzatyvo dar tada, kai oksitonai tebeturėjo šių linksnių galūninį kirtį, pvz., *galópi*, *galañ* (plg. dabartinį genityvą ir akuzatyvą *gãlo*, *gãlą*) šalia atitinkamų baritoninio kirčiavimo formų *rãtopi*, *rãtan*.

Kad baltai turėjo baritoninio kirčiavimo žodžių, davusių pradžią dabartinėms I ir II kirčiuotėms, sutinka ir vėlesni tyrinėtojai. Tačiau vietoj senovinio oksitoninio kirčiavimo kai kas (J. Kurilovičius, V. Ilič-Svitičius, J. Kazlauskas ir kt.) yra linkę manyti buvus kilnojamo kirčio oksitoninę paradigmą, t. y. tokią, kur vyravo galūnės kirčiavimas, bet tam tikri linksniai (daugiausia vienaskaitos) turėjo šaknies kirtį. Taigi linkstama baritoninį-oksitoninį kirčiavimą pakeisti pastoviąja (baritonine) ir mobiliąja kirčiavimo paradigmomis, kurias kai kurie kalbininkai laiko labai senomis, būdingomis net indoeuropiečių prokalbei. Tačiau kiti kalbininkai ir toliau teberekonstruoja seniausią baritoninę ir oksitoninę paradigmas.

Baltų kirčiavimas iš seno turėjo daug bendra su slavų kirčiavimu. Tai matyti kad ir iš šio palyginimo:

Vienaskaita	Daugiskaita
N. *rýtas* = r. *зуб*	*rytaĩ*, bet r. *зýбы*
G. *rýto* = r. *зýба*	*rytų̃* = r. *зубóв*
D. *rýtui* = r. *зýбу*	*rytáms* = r. *зубáм*
A. *rýtą* = r. *зуб*	*rýtus* = r. *зýбы*
I. *rýtu* = r. *зýбом*	*rytaĩs* = s. r. *зýбы*, *зубы́*
L. *rytè*, dial. *rýte* = r. *зýбе*	*rytuosè* = r. *зубáх*

Senovinio slavų kirčiavimo rekonstrukcija taip pat kelia daug neaiškumų. Antai vieni slavistai rekonstruoja slavų daiktavardžių senovines 2 kirčiuotes, kiti – 3, t. y. baritoninę, kilnojamo kirčio ir oksitoninę. Kai kurie tyrinėtojai (ypač Chr. Stangas) tris kirčiuotes linkę rekonstruoti ne tik slavams, bet ir baltams.

Ypač daug neaiškumų kelia daugiaskiemenių žodžių kirčiavimo rekonstrukcija.

Baltų ilgieji skiemenys buvo akūtiniai arba cirkumfleksiniai. Manoma, kad akūtas iš esmės buvęs kylančio (galbūt kylančio ir kiek krintančio ar net apylygio tęsimo; rekonstrukcijose ženklas bus dedamas ant antrojo paprastųjų dvibalsių dėmens: *aú*, *aí*, *eí*...), o cirkumfleksas – krintančio (galbūt su tam tikromis variacijomis; rekonstrukcijose bus žymima ant pirmojo dvibalsio dėmens: *ãu*, *ãi*, *ẽi*...) balso judėjimo priegaidės. Daugumas tyrinėtojų linkę manyti, kad priegaides turėjo ne tik kirčiuoti, bet ir nekirčiuoti skiemenys, t. y. kad priegaidės nuo kirčio nepriklausė. Kiekviena ilga šaknis ar morfema ne tik kirčiuota, bet ir nekirčiuota, išlaikydavo savo priegaidę, taigi **vãik-ãi* (kirčiuota galūnė), **vĩr-ãi* (kirčiuota šaknis) ir pan. Kai kurie tyrinėtojai (pvz., J. Kurilovičius) neigia nekirčiuotų skiemenų priegaidžių buvimą ir tvirtina, jog priegaides galį turėti ir iš seno yra turėję tik kirčiuoti skiemenys. Tačiau daugumas baltistų su tuo nesutinka, nes lietuvių ir latvių kalbose (ypač tarmėse) esama senovinio priegaidžių nepriklausymo nuo kirčio tam tikrų palaikų.

Būta jau ir metatonijos, t. y. priegaidžių kaitos, reiškinių, plg. lie. *várna* – *var̃nas*, la. *vãrna* – *vàrns* ir srb. *vrȁna* – *vrân*, r. *ворóна* – *вóрон*. Kai kurie vienaskiemeniai, turintys tik gramatinę paskirtį žodžiai (pvz., dalelytės) galėję būti visai nekirčiuojami, virsdavę enklitikais ar proklitikais.

Baltai iš indoeuropiečių prokalbės paveldėjo sudėtingą morfologinę struktūrą. Žodžių daryboje vyravo priesaginiai vediniai ir sudurtiniai žodžiai. Tačiau jau formavosi ir priešdėlinė žodžių daryba, kurios indoeuropiečių prokalbėje dar nebuvo. Vardažodžių priešdėlių prototipai – pronomai – baltų epochoje, matyt, jau buvo suaugę su vardažodžiais į vieną žodį, bet būsimieji veiksmažodiniai priešdėliai – proverbai – galėjo dar tik šlietis prie veiksmažodžio formų kaip tam tikri proklitikai, plg. lietuvių senųjų raštų *pa-mi-sãkė* 'man pasakė' iš balt. **pā *mei *sakē*, *in-ti-sakaũ* 'tau įsakau' iš balt. **in *tei *sakāu*.

Gramatinius santykius baltai daugiausia reiškė žodžių kaitymu, o ne jų tvarka sakinyje ar tarnybiniais žodžiais, kurių dar turėjo palyginti nedaug. Nors jau buvo nuo prieveiksmių aiškiai atsiribojusių jungtukų ir prielinksnių (indoeuropiečių prokalbė šių dar neturėjo), tačiau jų konstrukcijos vaidino palyginti nedidelį vaidmenį: vyravo kaitomųjų žodžių formos. Taigi baltai turėjo tipišką sintetinę kalbą su sudėtinga, ypač vardažodžių, fleksija.

Žodžių kaitybos sistema ir jos svarbiausias elementas – fleksija, kaip žinoma, pasižymi labai dideliu patvarumu bei stabilumu. Ir tai suprantama. Juk norint pakeisti kurią galūnę, reikėtų ją keisti visuose tuose žodžiuose, kurie mums rūpimą galūnę turi (tokių žodžių gali būti tūkstančiai). Dėl to galūnės paprastai nebūna skolinamos, t. y. jų negalima perkelti iš vienos kalbos į kitą. Tai didžiai patvarus bei pastovus kalbos elementas. Fleksijos atitikimas ar neatitikimas dažniausiai turi lemiamą reikšmę identifikuojant nežinomą kalbą, nustatant jos giminystės laipsnį su kitomis kalbomis ir apskritai tiriant kalbų raidą, jų istoriją. Todėl baltų kaitybinės sistemos, ypač fleksijos, raidai nušviesti čia bus skiriamas pagrindinis dėmesys.

Baltų daiktavardžiai buvo trijų giminių: vyriškosios, moteriškosios ir bevardės. Bevardės giminės daiktavardžiai, kaip ir indoeuropiečių prokalbėje, nuo kitų to paties tipo daiktavardžių skyrėsi tik nominatyvo-akuzatyvo-vokatyvo forma, kitų linksnių fleksija buvo ta pati. Dėl duomenų stokos (daiktavardžių bevardę giminę išlaikė tik prūsų kalba, bet tekstuose ji prastai fiksuota) ne visų linksniavimo tipų bevardės giminės formas galima rekonstruoti.

Daiktavardžiai turėjo tris skaičius: vienaskaitą, daugiskaitą ir dviskaitą. Dviskaitos nominatyvo, akuzatyvo ir vokatyvo forma buvo ta

pati. Greičiausiai vienodą fleksiją turėjo ir dviskaitos datyvas su instrumentaliu, tik jų (oksitonų) formos skyrėsi kirčiavimu. Sunku rekonstruoti dviskaitos genityvą ir lokatyvą. Galbūt šių linksnių specifines formas turėjo tik kai kurie linksniavimo tipai, bent *ŏ* kamienas. Kitų paradigmose jas greičiausiai atstojo daugiskaitos formos.

Linksnių, matyt, buvo septyni (įskaitant ir vokatyvą, nors šis neišreiškia daiktavardžio gramatinių ryšių su kitais žodžiais): nominatyvas, genityvas, datyvas, akuzatyvas, instrumentalis, lokatyvas ir vokatyvas. Taip manyti verčia lietuvių ir latvių, taip pat slavų bei kitų indoeuropiečių kalbų duomenys. Prūsų tekstuose trūksta instrumentalio ir lokatyvo (vietoj jų vartojamos prielinksnių *sen* 'su' ir *en* 'į' su datyvu arba akuzatyvu konstrukcijos), tačiau tai gali būti naujas reiškinys, aiškintinas vokiečių kalbos įtaka, juoba kad aiškią instrumentalio formą turi asmeniniai įvardžiai, pvz., *sen māim* 'su manimi', o lokatyvą kalbininkai įžiūri, pvz., prieveiksmyje *bītai* 'vakare'. Iškelta hipotezė, jog vakarų baltai instrumentalio ir lokatyvo iš viso niekada nėra turėję (J. Kazlauskas, V. Mažiulis ir kt.), jog buvusios tik neparadigminės šių linksnių formos, nėra pakankamai įrodyta. Be to, tiriant baltų fleksijos istoriją (ji pirmiausia kalbininkams ir rūpi) ne tiek svarbu, paradigminės ar neparadigminės buvo senų senovėje kurio linksnio formos (beje, neturime nė patikimų duomenų paradigmiškumo laipsniui nustatyti), kiek pats tokių formų buvimo faktas, be to, formų, turinčių tikslius atitikmenis kitose indoeuropiečių kalbose. Todėl rekonstruojant baltų epochos daiktavardžių linksniavimą, pravartu pagrindu imti septynių linksnių sistemą, paliekant nuošaly kai kurių linksnių paradigmatikos klausimus. Tuo būdu baltai, palyginti su indoeuropiečių prokalbe, turėjo būti netekę tik vieno linksnio – abliatyvo. Šio linksnio jau indoeuropiečių prokalbėje būta neišraiškaus: jo vienaskaitos forma visose paradigmose, išskyrus *ŏ* kamieną, nesiskyrė nuo genityvo, o daugiskaitos – nuo datyvo. Baltai abliatyvą ilgainiui suplakė su genityvu, o skirtingą *ŏ* kamieno abliatyvo galūnę, bent būsimųjų rytinių baltų areale, atrodo, ėmė vartoti genityvui reikšti.

Vienaskaitos lokatyvo formas baltai ilgainiui ėmė „stiprinti" postpozicija **en* 'į', taigi vietoj loc. sg. **šakāi* 'šakoje', **upēi* 'upėje' ėmė sakyti **šakāi-en*, **upēi-en* > **šakāįen*, **upēįen*. Greičiausiai tokios naujadarinės formos pirmiausia atsirado *ā*, *ē* kamienų (kur iš seno vienaskaitos lokatyvas turėjo vienodą fleksiją su datyvu), galbūt ir *i*, *u* kamienų (plg. archaiškas lie. dial. formas *akė-jè*, *tur̃guo-je* < **akēi-en*, **turgō-[u]-en*) paradigmose. Tokie antrinės kilmės vienaskaitos lokatyvai buvo

ypač būdingi rytiniam baltų arealui (ar jų būta ir vakariniame, neturime duomenų), kur ilgainiui ėmė vis labiau įsigalėti, kol pagaliau išstūmė iš vartosenos senąsias formas be postpozicijos. Matyt, toje pačioje epochoje (taip pat gal tik rytiniame areale) atsirado ir vienaskaitos iliatyvo formos, pasidarytos sustiprinus akuzatyvą postpozicija **nā* (**nă*?), pvz., **šakān-nā*, **upēn-nā* > **šakānā*, **upēnā*. Sunkiau nuspręsti, ar tai pačiai epochai priklauso pašalio vietininkų vienaskaitos formų atsiradimas. Jos buvo pasidarytos postpozicijai **pei* 'prie' priaugus prie lokatyvo (adesyvas) ir genityvo (aliatyvas) formų. Visų šių postpozicinių darinių, būdingų rytiniam baltų arealui, atsiradimas galėjo būti susijęs su finų įtaka. Kadangi tie dariniai veikiausiai turėti tik ploto dalyje, atsirado vėlesnėje epochoje (antrinės kilmės), tai į pateikiamas paradigmas neįtraukiami.

Baltų linksniavimo sistema buvo gana sudėtinga. Nesunkiai rekonstruojami šie linksniavimo tipai:

ŏ kamienas (baltų požiūriu jį galėtume vadinti *a* kamienu, nes ide. *ŏ* > balt. *a*), pvz., **deiu̯as* 'dievas'. Tai daiktavardžiai, kurių kamiengalyje slypi ide. *-ŏ-* (kaitaliojęsis su *-ĕ-*);

ā kamienas, pvz., **rankā* 'ranka'. Kamiengalyje buvo ide. ilgasis balsis *-ā-*. Turėtas ir variantas su *i̯* prieš kamiengalį *-ā-*, taigi *i̯ā* kamienas (kaita su ide. *-i̯ə-*), pvz., **martī* 'marti';

ē kamienas, pvz., **žemē* 'žemė'. Kamiengalyje baltų ilgasis balsis *ē* iš *i̯ē* (gal ir *-ii̯ā-*?);

i kamienas, pvz., **au̯is* 'avis'. Kamiengalis *-i-* (kaita su ide. *-ĕi-*);

u kamienas, pvz., **sūnus* 'sūnus'. Kamiengalis *-u-* (kaita su ide. *-ŏu* / *ĕu-*);

n kamienas, pvz., **akmō* 'akmuo' (iš **akmōn*). Kamiengalis *-n-* (silpnasis laipsnis, kaita su ide. *-ĕn*/*ŏn-*);

r kamienas, pvz., **sesō* 'sesuo' (iš **sesōr*). Kamiengalis *-r-* (silpnasis laipsnis, kaita su ide. *-ĕr*/*ŏr-*).

Sunkiau rekonstruoti *ī*, *ū*, *s*, *l* kamienus ir tuos, kurie baigėsi sprogstamaisiais priebalsiais, taip pat vadinamąjį šakninį ir heteroklitinį linksniavimo tipus, nes jų dabartinėse baltų kalbose išliko tik menki pėdsakai, paradigmos anksti buvo perdirbtos pagal kitus, daugiausia *i* kamieno, modelius. Ar baltai buvo išlaikę dvibalsinius kamienus, neturime patikimų duomenų.

Daugelio linksniavimo tipų fleksija palyginti nesunkiai rekonstruojama. Abejonę kelia tik kai kurių linksnių galūnės, labiausiai tų, kurios

sunkiai rekonstruojamos ir indoeuropiečių prokalbei. Ypač tai pasakytina apie datyvo ir instrumentalio formas.

Lietuvių dat. pl. formų pabaiga *-mus* (> dab. *-ms*) yra skirtinga nuo prūsų *-mas* (išlaikyta tik asmeninių įvardžių formose, šiaip įsigalėjo *-mans* su *n* greičiausiai iš acc. pl. galūnės *-ans*) ir to skirtumo kilmės iki šiol kalbininkams nepavyko išaiškinti. Latviai teturi sutrumpintas formas su *-ms* (senuosiuose tekstuose; dabar įsigalėjo dviskaitinės kilmės *-m*). To paties tipo dat. pl. formas, be baltų, dar turėjo slavai ir germanai, tačiau ir tose kalbose galūnė anksti buvo sutrumpinta ir neaišku, koks buvo jos vokalizmas, plg. s. sl. *-mъ*, got. *-m*. Kitų indoeuropiečių kalbų dat. pl. formų fleksija skiriasi konsonantizmu: vietoj baltų-slavų-germanų *m* yra aspiruotas lūpinis sprogstamasis priebalsis *bh*, plg. skr. *-bhyas*, s. lot. *-bos*, s. keltų *-bo*. Tuo būdu baltų-slavų-germanų bendroji fleksija turėtų būti rekonstruojama **-mŏs*, o baltų – prūsų išlaikytoji *-mas*. Tačiau iš kur ir kada atsirado lietuvių *-mus* ir koks šios galūnės ryšys su senesne *-mas*, lieka neaišku. Baltai galėjo turėti ir dubletą *-mas*/*-mus*. Toliau pateikiamose paradigmose, vengiant komplikacijos, bus nurodoma tik *-mas*.

Lietuvių instr. pl. formos (išskyrus *ŏ* kamieną) baigiasi *-mis*. Šiaurės žemaičių tartis (išlaiko balsį *i* siaurą) ir sen. slavų atitikmuo *-mi* verčia mūsų *-mis* kildinti iš **-mís*, tačiau kitos indoeuropiečių kalbos (jos vietoj *m* ir čia turėjo aspiruotą *b*) rodo buvus galūnę ne su ilguoju, bet su trumpuoju *i*, plg. skr. *-bhis*. Koks **-mīs* ryšys su ide. **-bhĭs*, neaišku. Galėjo baltai iš seno turėti dubletų su trumpuoju ir ilguoju galūnės balsiu, tačiau to negalima įrodyti. Todėl toliau paradigmose bus pateikiamas tik paliudytas variantas su ilguoju balsiu.

Instr. sg. formų pabaiga *-mi* taip pat gali būti rekonstruojama **-mĩ* (šiaurės žemaičiai *i* neplatina) arba **-mi* (plg. s. sl. *-mь*). Kadangi šiaurės žemaičių *i* siaurumas galėjo atsirasti dėl instr. pl. įtakos, tai toliau rekonstrukcijose pateikiama tik **-mi*.

Gerokai komplikuota ir dat.-instr. du. formų rekonstrukcija, plg. s. lie. *-ma*, s. sl. *-ma* ir skr. *-bhyām*. Siekiant suderinti lietuvių ir slavų duomenis, tenka rekonstruoti baltų **-mā́*. Tokia galūnė paradigmose ir bus pateikiama.

Kitų linksnių (ir vienaskaitos datyvo) sunkiau rekonstruojamos formos bus aptartos prie atitinkamų paradigmų.

Pateikiamos paradigmos atspindi ankstyvojo baltų laikotarpio būklę. Galimi vėlesni pakitimai aptariami pastabose po atitinkamų paradigmų. Dėl kirčiavimo rekonstrukcijos sunkumų linksnių formos paradigmose

paliekamos nekirčiuotos. Šalia nurodoma linksnio galūnė su pažymėta jos priegaide – akūtu ar cirkumfleksu. Skliausteliuose pateikiamas tos galūnės atitikmuo indoeuropiečių prokalbėje.

ŏ > balt. *a* kamienas
(**deiu̯as* ʽdievas', **butan* ʽbutas, namas')

Vienaskaita

Nom.	**deiu̯as*	**-as* (ide. **-ŏs*)
Gen.	**deiu̯asa* / **deiu̯ā*	**-asa*, **-ā̃* (**-ŏsŏ*, **-ōd*?)
Dat.	**deiu̯ōi*	**ō̃i* (**-ōi*)
Acc.	**deiu̯an*	**-ãn* (**-ŏm*)
Instr.	**deiu̯ō*	**-ṓ* (*-ō*)
Loc.	**deiu̯ei*	**-eí* (**-ei*)
Voc.	**deiu̯e*	**-e* (**-e*)

Daugiskaita

Nom.	**deiu̯ai*	**-aí* (**-ŏi*)
Gen.	**deiu̯ōn*	**-ō̃n* (**-ōm*)
Dat.	**deiu̯amas*	**-amas* (**-ŏmŏs*)
Acc.	**deiu̯ōns*	**-ṓns* (**-ōns*)
Instr.	**deiu̯ais*	**-ãis* (**-ōis*?)
Loc.	**deiu̯eisu*	**-eisu* (**-ŏisu*)

Dviskaita

Nom.-acc.-voc. **deiu̯ō*	**-ṓ* (**-ō*)
Dat., instr. **deiu̯amā*	**-amā́* (**-omō*?)
Gen., loc. **deiu̯au*(*s*)	**-au*(*s*) (sumišus gen. **-ōs* ir loc. **-ou*?)

Bevardės giminės nom. -acc. -voc.

Sg. **butan*/*-a*	**-ãn*, **-a* (**-ŏm*, **-ŏ*?)
Pl. **butā*	**-ā́* (**-ā*)
Du.?	

Gen. sg. **deiu̯asa* rekonstruojama dėl pr. *deiwas* ʽdievo'. Tokia forma galėjo būti vartojama vakariniame baltų areale. Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų duomenys rodo buvus ide. galūnę **-ŏs*(*i̯*)*ŏ*/**-esŏ*, plg. s. an. *dómæs* ʽnuomonės', skr. *vŕ̥kasya*, gr. (Homero) λύκοιο (-οιο < < **-ŏsi̯ŏ*), got. *wulfis* (*-is* kildinama iš **-esŏ*) ʽvilko'. Spėjama, kad ji galėjo būti įsivesta iš įvardžių. Prūsų *-as* kalbininkai vieni sieja su ide.

**-ōsŏ*, kiti joje įžiūri ide. **-ōs* (neįvardinės kilmės didžiai archaišką galūnę), žodžiu, laiko senovės veldiniu. Tačiau visiško tikrumo nėra, nes prūsų forma su *-s* galėtų būti ir naujai pasidaryta *ā* kamieno pavyzdžiu.

Rytiniame baltų areale, kaip rodo lietuvių—latvių duomenys, būta gen. sg. formos **deiu̯ā*. Tokio tipo formą turėjo ir slavai. Ją linkstama laikyti abliatyvo kilmės, bet susiduriama su fonetiniais sunkumais. Mat abliatyvo formos lot. *lupō* (*-ō* iš **-ōd*), skr. *vṛkāt* rodo buvus galūnę **-ōd* (iš **-ŏ-ŏd* ar **-ŏ-ed*), iš kurios lietuvių kalboje lauktume ne *-ā* > *-o*, bet **-uo*. Linkstama manyti, kad garsų kompleksas *-ŏ-ŏ-* ar *-ŏ-e-* vienose kalbose (pvz., lotynų) galėjo būti sutrauktas į *-ō-*, kitose (rytų baltų, slavų) — į *-ā-*. Bet tai tik spėjimas. Visiško aiškumo anaiptol nėra, ir šios galūnės kilmės klausimu lingvistai tebesiginčija.

Dat. sg. galūnės **-ōi* rekonstrukcija probleminė. Pagal tradicinę pažiūrą lietuvių *-ui* (per pereiginį laipsnį **-uoi*?) kildinama iš ide. **-ōi*, plg. gr. λύκῳ 'vilkui' (-ῳ iš **-ōi*). Tačiau lietuvių tarmėse yra ir galūnė *-uo*, kuri gali būti kildinama iš **-ō* su nukritusiu ilgojo dvibalsio antruoju dėmeniu. Tokios kilmės galėtų būti ir prūsų *-u* po lūpinių ir gomurinių priebalsių (po kitų priebalsių gali būti įsivesta iš šios pozicijos), o pasitaikanti prūsų *-ai* gali atspindėti **-ōi*. Lietuvių galūnė *-u* galėjo atsirasti iš *-ui* pozicijoje prieš jotą, plg. *tė̃vu(i) jójant*, įvardžiuotinėje formoje *gerãmu(i)-jamui*. Antrinę jos kilmę iš *-ui* lyg ir rodytų paplitimas ploto viduryje tarp dviejų *-ui* arealų. Tačiau visiško aiškumo dėl visų šių galūnių kilmės anaiptol dar nėra. Kalbininkai yra sukūrę įvairių hipotezių. Antai pagal V. Mažiulį, pirmykštė galūnė buvo ide. **-ō* (iš čia lietuvių *-uo*), bet ne **-ōi*, o lietuvių *-u* gauta iš *u* kamieno; *-ui* esanti *-u*, išplėsta balsiu *-i*. Esant tokiai padėčiai, suprantama, negalime būti tikri, jog baltai šalia **-ōi* neturėjo **-ō* ar kokio kito varianto. Apskritai šių datyvo galūnių kilmės klausimas sudaro vieną iš painiausių ir neaiškiausių baltistikos mokslo problemų.

Nom. pl. *-aí*, manoma, yra antrinės kilmės, gauta iš įvardžių, plg. lie. *tiẽ* < **tei*, gr. τοί, s. sl. *tě* (iš ide. **tŏi*). Senovinė ide. daiktavardžių galūnė buvo **-ōs*, plg. got. *wulfōs*, skr. *vṛkās* 'vilkai'. Ar ji, kaip gretiminė, buvo vartojama kur nors baltų areale, neturime duomenų.

Be gen. pl. galūnės **-ōn*, galėjo būti, bent vakariniame areale, ir **-an* (iš ide. **-ŏm*), plg. pr. *grīkan* 'nuodėmių'. Bet tai nėra visai tikra.

Acc. pl. galūnė **-ṓns* galėjo būti ir ne vienintelė. Šalia ide. **-ōns*, atrodo, būta ir (greičiausiai senesnės) **-ŏns*, plg. gr. dial. λύκονς, got. *wulfans* 'vilkus'. Dėl šių dviejų galūnių santykio ir jų refleksų baltų kalbose (pvz., ar prūsų *-ans* iš ide. **-ōns* ar iš **-ŏns*) mokslininkai dar vis

ginčijasi. Vėliau galbūt tik rytiniame areale šalia *-*õns* atsirado ir *-*õs*, plg. lie. *gerúos-ius, tuõs*, ill. pl. *miškúos-na*, loc. pl. *miškuos-è* šalia že. *gerū́s-ius* / *gerúns-ius*, loc. pl. *miškūs-è* / *miškuns-è*.

Gen. ir loc. du. *-*au(s)* rekonstruojama iš lietuvių prieveiksmių *pusiáu* (dial. *pusiaũ*), že. *dvíejau(s)* 'dviese'. Plg. skr. loc. du. *dváyōs* 'dviese' (-*ōs* gali būti iš ide. *-*ous*). Galūnės priegaidė neaiški.

Bevardės giminės daiktavardžių nom.-acc.-voc. sg. galūnė rekonstruojama iš prūsų kalbos duomenų. Tačiau lietuvių kalbos bevardės giminės būdvardžiai (senovėje jie buvo linksniuojami kaip daiktavardžiai) turi ne galūnę *-*an* < *-*õm*, bet -*a* < *-*õ* (pvz., *gẽra*), kurią daugumas tyrinėtojų laiko įsivestą iš įvardžių (: s. sl. *to*, gr. τό, skr. *tat* iš ide. **tõd*), tačiau kai kurie joje įžiūri senovinį kamiengalį, pačią formą laikydami labai archaiška, t. y. senoviniu grynu kamienu kaip ir kitų linksniavimo tipų, plg. pr. *alu*, *meddo* < *medu* (= skr. *mádhu*, gr. μέθυ), lie. *platù* (= gr. πλατύ, skr. *pr̥thu*) šalia *platùs*. Baltų skoliniai finams rodo buvus ir daiktavardžių su -*a*, plg. suomių *silta* 'tiltas' (: skr. *tīrthám* 'brasta'), *heinä* 'šienas' < **šeina* (: s. sl. *sěno*) šalia vyriškosios giminės atitikmenų suomių *rastas* 'strazdas', *hammas* 'dantis' (plg. lie. *žam̃bas*, gr. γόμφος). Taigi greičiausiai vakariniame baltų areale būta galūnės *-*an*, o rytiniame – *-*a*.

Bevardės giminės daiktavardžių daugiskaitos nom.-acc.-voc. galūnę *-*á* verčia rekonstruoti prūsų *warto* 'durys', *slayo* 'rogės'. Tyrinėtojai šios galūnės reliktą įžiūri ir lietuvių *ketur*ió*-lika* (iš **keturi̯á-liká*) tipo skaitvardžių pirmojo dėmens gale.

Šių daiktavardžių dviskaitos nom.-acc.-voc. galūnei rekonstruoti neturime duomenų. Ji galėjo būti sutapusi (ide. *-*õi*) su vyriškosios giminės daugiskaitos nominatyvo galūne -*ai*.

Šalia *ŏ* kamieno baltai turėjo ir variantus su *(i)i̯* prieš ide. kamiengalį *ŏ*, taigi *i̯ŏ* bei *ii̯ŏ* (balt. *i̯a*, *ii̯a*) kamienus. Iš pradžių šių fleksija nesiskyrė nuo *ŏ* kamieno. Tai matyti ir iš baltų skolinių finams, plg. estų *takijas* 'varnalėša' iš balt. **dagii̯as* 'dagys'. Manoma, kad priesagos -*ii̯a*- garsų junginyje *ii̯* + *ilgasis balsis* tam tikru laiku išnyko *i*, taigi, pvz., vietoj gen. sg. **dagii̯ā* atsirado vienu skiemeniu trumpesnė forma **dagi̯ā* 'dagio'. Dėl sisteminių priežasčių ilgainiui buvo priderintos (sutrumpintos) ir tos paradigmos formos, kur *ii̯* buvo prieš trumpą balsį (tokių mažiau). Taip turėjo susiformuoti vienu skiemeniu trumpesnių formų paradigma, iš esmės sutampanti (išskyrus vienaskaitos nominatyvą, kurio -*ii̯as* buvo sutrumpinta į -*ii̯s* > -*īs*) su *i̯ŏ* kamieno paradigma, plg.:

Vienaskaita

Nom.	**dagii̯as* →**dagī́s*[49]	ir	**veti̯as* 'svečias'
Gen.	**dagii̯ā* →**dagi̯ā*		**sveti̯ā*
Dat.	**dagii̯ōi* → **dagi̯ōi*		**sveti̯ōi*
Acc.	**dagii̯an* → **dagi̯an*		**sveti̯an*
Instr.	**dagii̯ō* → **dagi̯ō*		**sveti̯ō*
Loc.	**dagii̯ei* → **dag(i̯)ei*		**svet(i̯)ei*
Voc.	**dagii̯e* → **dag(i̯)e*		**svet(i̯)e*

Daugiskaita

Nom.	**dagii̯ai* → **dagi̯ai*	**sveti̯ai*
Gen.	**dagii̯ōn* → **dagi̯ōn*	**sveti̯ōn*
Dat.	**dagii̯amas* → **dagi̯amas*	**sveti̯amas*
Acc.	**dagii̯ōns* → **dagi̯ōns*	**sveti̯ōns*
Instr.	**dagii̯ais* → **dagi̯ais*	**sveti̯ais*
Loc.	**dagii̯eisu* → **dag(i̯)eisu*	**svet(i̯)eisu*

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**dagii̯ō* → **dagi̯ō*	**sveti̯ō*
Dat., instr.	**dagii̯amā* → **dagi̯amā*	**sveti̯amā*
Gen., loc.	**dagii̯au(s)* → **dagi̯au(s)*	**sveti̯au(s)*

Ar šie procesai vyko dar bendrojoje baltų epochoje, ar jau baltams skylant, duomenų neturime.

ā kamienas (**rankā* 'ranka')

	Vienaskaita		Daugiskaita	
Nom.	**rankā*	*-ā́* (*-ā*)	**rankās*	*-ā̃s* (*-ās*)
Gen.	**rankās*	*-ā̃s* (*-ās*)	**rankōn*	*-ō̃n* (*-ōm*)
Dat.	**rankāi*	*-ā̃i* (*-āi*)	**rankāmas*	*-āmas* (*-āmŏs*)
Acc.	**rankān*	*-ā̃n* (*-ām*)	**rankāns/-ās*	*-ā́ns*, *-ā́s* (*-āns*)
Instr.	**rankān*	*-ā́n* (*-ā*)	**rankāmīs*	*-āmī́s* (*-āmis*)
Loc.	**rankāi*	*-ā́i* (*-āi*)	**rankāsu*	*-āsu* (*-āsu*)
Voc.	**ranka*	*-a* (*-a*)		

[49] Žvaigždute žymimos ir tos rekonstruotos formos bei morfemos, kurios nesiskiria nuo dabar lietuvių kalboje turimų.

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**rankei*	*-*eí* (*-*āi*)
Dat., instr.	**rankāmā*	*-*āmā́* (*-*āmō*?)
Gen., loc.	?	

Acc. pl. *-*ā́ns* greičiausiai buvo labiau būdinga baltų vakariniam arealui (plg. pr. *rānkans*), *-*ā́s* – rytiniam (plg. lie. dial. *baltós-ias* 'baltąsias', ill. pl. *baltós-na*, loc. pl. *baltos-è*), nors čia, matyt, turėta (bent vėliau būdvardžių paradigmoje, plg. *baltą́s-ias*) ir *-*ā́ns*.

Nom.-acc.-voc. galūnės *-*ei* rekonstrukcija ne visai tikra, nes gali būti ir *-*ai*, jeigu priimsime pralietuvių *ie* (plg. *dvi geríe-ji rankì*) kildinimo ir iš baltų *ai* hipotezę. Ryšys su ide. *-*āi* (*-*ai*?) ne visai aiškus.

Šio linksniavimo tipo variantas su *i̯* prieš kamiengalį turėjo ir nom. sg. formas su *-*ī́*, pvz., **martī* 'marti'. Galūnė *-*ī́* kildinama iš ide. *-*i̯ə*. Manoma, kad senų senovėje yra buvusi kamiengalyje *-i̯ā-*: *-i̯ə-*kaita.

ē kamienas (**žemē* 'žemė')

Vienaskaita			Daugiskaita	
Nom.	**žemē*	*-*ẽ*	**žemēs*	*-*ẽs*
Gen.	**žemēs*	*-*ẽs*	**žemi̯ōn*	*-*i̯ṑn*
Dat.	**žemēi*	*-*ẽi*	**žemēmas*	*-*ēmas*
Acc.	**žemēn*	*-*ẽn*	**žemēns*/-*ēs*	*-*ḗns*, *-*ḗs*
Instr.	**žemēn*	*-*ḗn*	**žemēmīs*	*-*ēmī́s*
Loc.	**žemēi*	*-*ḗi*	**žemēsu*	*-*ēsu*
Voc.	**žeme*	*-*e*		

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**žemei*	*-*eí*
Dat., instr.	**žemēmā*	*-*ēmā́*
Gen., loc.	?	

Šio linksniavimo tipo galūnių rekonstrukcija apskritai nekelia didesnių abejonių. Kaip matome iš paradigmos, fleksija panaši į *ā* kamieno, tik su *-ē-* vietoj *-ā-*. Be to, nom. sg. galūnė ne akūtinė (kaip *ā* kamieno), bet cirkumfleksinė, plg. lie. *rankà*, bet *katė̃*. Tai tipiškas baltų linksniavimo tipas.

Prieš kamiengalį -*ē*-, matyt, būta *i̯*, tik jis labai anksti išnyko pozicijoje tarp priebalsio ir priešakinio balsio, plg. gen. pl. **žemi̯ōn*. Kitose indoeuropiečių šakose šio linksniavimo tipo arba visai nėra, arba jis nepasižymi produktyvumu, išskyrus galbūt italikus (lotynų kalbą). Labai abejotina, kad baltų (*i̯*)*ē* kamienas būtų senas indoeuropiečių veldinys. Prokalbė greičiausiai jo neturėjo. Kokios kilmės yra baltų (*i̯*)*ē* kamienas, mokslininkai ginčijasi. Linkstama manyti, kad jam pradžią galėjęs duoti ide. *ii̯ē* (šis irgi prastai paliudytas) arba *ii̯ā* kamienas. Tuo atveju kamiengalyje turėjo būti balsių kontrakcija, kurią esą ir rodąs nom. sg. galūnės cirkumfleksas. Bet tasai cirkumfleksas gali būti įsivestas ir iš dažnai vartojamų *r* kamieno daiktavardžių, plg. lie. *duktė̃*, *mótė*. Kamiengalio -*i̯ē*- kildinimas iš -*ii̯ā*- susiduria su dideliais fonetiniais sunkumais. Tačiau tokį kildinimą galėtų paremti žodžių daryba: šalia lietuvių vyriškosios giminės formų *dìdis*, *ãklis*, *medìnis*, priklausančių išvestiniam *ii̯a* < ide. *ii̯ŏ* kamienui (nom. sg. -*is* iš *-*ii̯as*), lauktume ir moteriškosios giminės atitikmenų *ii̯ā* kamieno, taigi *dìdė*, *ãklė*, *medìnė* gali turėti -*ė* iš *-*ii̯ā*. Tačiau visi šie, kaip ir daugelis kitų klausimų, susijusių su šio baltų linksniavimo tipo kilme, tebėra ginčų objektas. Tai irgi viena iš painių ir sunkiai sprendžiamų baltistikos problemų.

i kamienas (**au̯is* 'avis')

	Vienaskaita			Daugiskaita		
Nom.	**au̯is*	*-*is*	(*-*is*)	**au̯ii̯es*	*-*ii̯es*	(*-*ei̯es*)
Gen.	**au̯eis*	*-*ẽis*	(*-*eis*)	**au̯(i̯)i̯ōn*	*-*i̯ō̃n*	(*-*i̯ōm*)
Dat.	**au̯ei*	*-*ẽi*	(*-*ei̯ei*?)	**au̯imas*	*-*imas*	(*-*imōs*)
Acc.	**au̯in*	*-*īn*	(*-*im*)	**au̯ins*	*-*ińs*	(*-*ins*)
Instr.	**au̯imi*	*-*imi*	(*-*imi*)	**au̯imīs*	*-*imī́s*	(*-*imis*)
Loc.	**au̯ēi*	*-*éi*	(*-*ēi*)	**au̯isu*	*-*isu*	(*-*isu*)
Voc.	**au̯ei*	*-*ẽi*	(*-*ei*)			

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**au̯ī*	*-*ī́*	(*-*ī*)
Dat., instr.	**au̯imā*	*-*imā́*	(*-*imō*?)
Gen., loc.	?		

Dat. sg. galūnės *-*ei* (plg. lie. dial. *ãvie*, pr. *nautei* 'vargui') kilmė ne visai aiški. Ji neretai laikoma ide. *-*ei̯ei* (plg. skr. *agnayē*) trumpiniu dėl dviejų *ei* haplologijos.

Nom. pl. galūnė *-ii̯es (iš čia vėlesnė *-īi̯s > -īs) ne visai tikra. Taip rekonstruojama dėl slavų atitikmens -ьje (plg. s. sl. *gostьje*), manant, kad *-i̯es atsirado vietoj ide. *-ei̯es (plg. skr. *avayas*) dėl kitų linksnių, turinčių kamiengalį -*i*-, įtakos. Galbūt baltai turėjo išlaikę ir *-ei̯es. Jos refleksas galėtų būti išlikęs lietuvių tarminėje galūnėje -*ies* (*ãkies* 'akys'), jeigu tik ši nėra naujadaras, pasidarytas pagal *šakõs* : *šãkos*, *katẽs* : *kãtės* modelį. Visais šiais klausimais tyrinėtojai daug diskutuoja.

Šalia acc. pl. *-iñs baltai, bent rytiniame areale, vėliau pasidarė ir *-ī́s (plg. lie. ill. pl. *akýs-na*, loc. pl. *akys-è*) pagal *ā* kamieno *-ā́s, *ō* kamieno *-ṓs modelį.

Bevardės giminės nom.-acc.-voc. formas rekonstruoti sunku. Prūsų tekstai jų nepaliudijo. Iš lietuvių sudurtinio skaitvardžio *trý-lika* (plg. vedų *trī* 'trys', lot. *trī-gintā* 'trisdešimt') galima būtų rekonstruoti galūnę *-ī́.

u kamienas (**sūnus* 'sūnus')

	Vienaskaita			Daugiskaita		
Nom.	*sūnus	*-us	(*-us)	*sūnau̯es	*-au̯es	(*-ŏu̯es)
Gen.	*sūnaus	*-ãus	(*-ŏus)	*sūnu̯ōn	*-u̯ō̃n	(*-u̯ōm)
Dat.	*sūnau̯ei	*-au̯ei	(*-ŏu̯ei)	*sūnumas	*-umas	(*-umŏs)
Acc.	*sūnun	*-ũn	(*-um)	*sūnuns	*-uñs	(*-uns)
Instr.	*sūnumi	*-umi	(*-umi)	*sūnumīs	*-umī́s	(*-umis)
Loc.	*sūnō(u)	*-ṓ(u)	(*-ōu)	*sūnusu	*-usu	(*-usu)
Voc.	*sūnau	*-ãu	(*-ŏu)			

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	*sūnū	*-ū́	(*-ū)
Dat., instr.	*sūnumā	*-umā́	(*-umō?)
Gen., loc.		?	

Dat. sg. galūnės *-au̯ei rekonstrukcija kelia abejonių, nes atlikta remiantis s. sl. -*ovi*, skr. -*avē*. Pačiose baltų kalbose šio linksnio galūnei rekonstruoti nėra patikimų duomenų: lietuvių kalboje vartojama ta pati fleksija kaip *ŏ* kamieno, latviai turi pronominalinės kilmės galūnę, o prūsų tekstuose pavyzdžių neužfiksuota.

Loc. sg. galūnė *-ṓu galėjo būti monoftongizuota, t. y. *-ṓ. Jos refleksas išliko tik žemaičių *tur̃guo-je* (> *tõrgọu* / *tõrgu·* / *tõrgo·*) tipo lokatyve.

Nom. pl. galūnė *-au̯es rekonstruota remiantis slavų -*ove*, skr. -*avas*. Jos refleksas galėtų būti lietuvių tarminė galūnė -*aus* (plg. *grãžaus* ʽgražūs'), jeigu tik pastaroji nėra naujadaras, atsiradęs šalia gen. sg. -*aũs* kitų kamienų vienodos šių linksnių fleksijos pavyzdžiu. Baltai galėjo turėti ir *-*uu̯es* su *u* dėl kitų linksnių įtakos. Pastarosios refleksas turėtų būti dabartinė lietuvių galūnė -*ūs*, la. -*us* (iš trumpinio *-*uu̯s*), jeigu tik ši nėra analoginis darinys pagal kitų linksniavimo tipų modelį, plg. nom. pl. *-*ā̃s*, *-*ē̃s*, *-*ī̃s* šalia acc. pl. *-*ā́s*, *-*ḗs*, *-*ī́s*. Taigi šio linksnio galūnės rekonstrukcija gana probleminė.

Šalia acc. pl. *-*uńs* baltai, bent rytiniame areale, vėliau pasidarė ir *-*ū́s* (plg. lie. dial. loc. pl. *tur̃gūs-e* ʽturguose') pagal *ā* kamieno *-*ā́s*, *ō* kamieno *-*ṓs* modelį.

n, *r* kamienai (**akmō* ʽakmuo', **sesō* ʽsesuo')

Vienaskaita

Nom.	**akmō*, **sesō*	*-*ō̃*, *-*ō̃*	(*-*ōn*, *-*ōr*)
Gen.	**akmenes*, **seseres*	*-*en-es*, *-*er-es*	(*-*n-es*, *-*r-es*?)
Dat.	**akmenei*, **seserei*	*-*en-ẽi*, *-*er-ẽi*	(*-*en-ei*, *-*er-ei*?)
Acc.	**akmenin*, **seserin*	*-*en-īn*, *-*er-īn*	(*-*en-m̥*, *-*er-ŋ̥*)
Instr.	**akmenmi*, **sesermi*	**en-mi*, *-*er-mi*	(*-*en-mi*, *-*er-mi*)
Loc.	**akmeni*, **seseri*	*-*en-i*, *-*er-i*	(*-*en-i*, *-*er-i*)
Voc.	**akmen*, **seser*	*-*en*, *-*er*	(*-*en*, *-*er*)

Daugiskaita

Nom.	**akmenes*, **seseres*	**en-es*, *-*er-es*	(*-*en-es*, *-*er-es*)
Gen.	**akmenōn*, **seserōn*	*-*en-ō̃n*, *-*er-ō̃n*	(*-*n-ōm*, *-*r-ōm*)
Dat.	**akmenmas*, **sesermas*	*-*en-mas*, **er-mas*	(*-*en-mŏs*, *-*er-mŏs*)
Acc.	**akmenins*, **seserins*	*-*en-ińs*, *-*er-ińs*	(*-*en-n̥s*, *-*r-n̥s*)
Instr.	**akmenmīs*, **sesermīs*	*-*en-mī́s*, *-*er-mī́s*	(*-*en-mis*, *-*er-mis*)
Loc.	**akmensu*, **sesersu*	*-*en-su*, *-*er-su*	(*-*n̥-su*, -*r̥-su*)

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**akmene*, **sesere*	*-*en-e*, *-*er-e*	(*-*en-e*, *-*er-e*?)
Dat., instr.	**akmenmā*, **sesermā*	*-*en-mā́*, *-*er-mā́*	(*-*en-mō*, *-*er-mō*?)
Gen., loc.		?	

Indoeuropiečių prokalbėje balsis prieš *n*, *r* nom. sg. formoje turėjo pailgintąjį kaitos laipsnį. Kitų linksnių formose buvo normalusis arba silpnasis laipsniai (ne visų linksnių lengvai rekonstruojama). Sunku pasakyti, ar baltai tokią kaitą jau buvo pakeitę ir vietoj silpnojo įsivedę

normaliojo laipsnio vokalizmą (toks sąlygiškai pateikiamas paradigmose). Galimas dalykas, kad vienur kitur galėjo būti vartojamos ir gretiminės formos su silpnojo laipsnio refleksu, pvz., loc. pl. **akminsu*, **sesirsu* šalia **akmensu*, **sesersu*. Plg. lie. dial. dat. pl. *akminìms* 'akmenims' (jei čia *-in-* ne naujas).

Šalia dat. sg. **-en-ei*, **-er-ei* vėliau, bent rytiniame baltų areale, atsirado ir **-en-i*, **-er-i*, plg. lie. dial. *ãk-meni* 'akmeniui', *sẽseri* 'seseriai'. Greičiausiai tai buvo lokatyvai, imti vartoti datyvui reikšti sekant vienodų *ā*, *ē* kamieno datyvų ir lokatyvų pavyzdžiu. Ilgainiui ši galūnė atsirado ir *i* kamieno paradigmoje, plg. lie. (s. rašt., dial.) *vãgi* 'vagiui', *ãki* 'akiai'.

Būta ir *n* kamieno bevardės giminės daiktavardžių, pvz., prūsų *semen* 'sėkla' (plg. lie. nom. pl. *sė́menys*, dial. *sė́menes*).

Kitų priebalsinių kamienų paradigmas rekonstruoti sunkiau, nes jų liekanų dabartinėse baltų kalbose nedaug. Tose paradigmose ilgainiui įsivyravo *i*-kamienės formos, išstūmusios senąsias priebalsinio linksniavimo formas. Apskritai baltų kalbose nykstantys priebalsiniai kamienai jau nuo labai senų laikų pereina į *i* kamieną. Tai būdinga baltų kalbų linksniavimo sistemos raidos ypatybė. Jai pradžią davė priebalsinių ir *i* kamieno akuzatyvo fleksijos fonetinis sutapimas. Mat priebalsinių kamienų akuzatyvas ide. galūnėse turėjo *m̥* resp. *n̥* (sing. **-m̥*, pl. **-n̥s*). Baltai *m̥*>*n̥* anksti pavertė mišriuoju dvibalsiu *in*. Dėl to virtimo priebalsinių kamienų akuzatyvo (tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos) galūnės ėmė nebesiskirti nuo atitinkamos *i* kamieno fleksijos: abiem atvejais buvo sing. **-in*, pl. **-ins*. Fonetiškai sutapus akuzatyvo galūnėms, produktyvesnio *i* kamieno fleksija anksti ėmė brautis į priebalsinių kamienų paradigmas, kurių daugelis ilgainiui visai arba beveik visai perėjo į *i* kamieną. Sveikiausios iš visų išliko *n* ir *r* kamienų paradigmos (matyt, todėl, kad šioms priklausė daug svarbių žodžių, ypač giminystės terminų), kurias dabar lengviau rekonstruoti. Kitos paradigmos ilgainiui buvo daug labiau perdirbtos. Antai iš senovėje gausaus *s* kamieno (kurį sudarė daugiausia bevardės giminės daiktavardžiai) lietuvių kalboje dabar bėra tik pora žodžių, *mė́nuo* ir *debesìs*, kurie turi išlaikę priebalsinio linksniavimo formų. Tačiau ir tos ne visos yra senovės veldiniai, pvz., nom. sg. *mė́nuo* gali turėti *-uo* iš *n*, *r* kamienų.

Kitų priebalsinių kamienų resp. vadinamojo šakninio linksniavimo (kur kamienas baigėsi šaknies priebalsiu) daiktavardžių paradigmos labai anksti buvo perdirbtos. Jos bemaž ištisai perėjo į *i*, kartais ir kitus, linksniavimo tipus, todėl dabar jų pirmykštes baltų paradigmas rekonst-

ruoti nelengva. Antai pagal acc. sg. **akin* 'akį': nom. sg. **akis* modelį anksti šalia, pvz., acc. sg. **žansin* 'žąsį' buvo pasidaryta nom. sg. forma **žansis* vietoj senovinės **žans* (= gr. dor. χᾱν < *χανς). Persiformavus *i* kamieno pavyzdžiu vienaskaitos nominatyvui, sparčiai ėmė nykti senovinė fleksija ir kitų linksnių formose. Iki šių dienų ją išlaikė tik vienas kitas pavyzdys. Antai kad lietuvių kalbos daiktavardžiai *ausìs*, *dantìs*, *dùrys*, *naktìs*, *pušìs*, *šaknìs*, *žąsìs* kažkada priklausė priebalsiniam linksniavimui, rodo tik daugiskaitos genityvo galūnė *-ų* po kietojo priebalsio: *ausų̃*, *dantų̃*, *dùrų*, *naktų̃*, *pušų̃*, *šaknų̃*, *žąsų̃* (sen. raštuose bei tarmėse ir gen. sg. *ausès*, *dantès*, *naktès*, *pušès*, *šaknès*, *žąsès*, nom. pl. *aũses*, *dañtes*, *dùres*, *nãktes*, *pùšes*, *šãknes*, *žą̃ses*). Suprantama, tokių daiktavardžių senovinę baltų paradigmą rekonstruoti galima, bet ji bus gana hipotetiška, pvz., **žans* 'žąsis', **žanses*, **žansei*, **žansin*, **žansmi*, **žansi*, **žans*; pl. **žanses*, **žansōn*, **žansmas*, **žansins*, **žansmīs*, **žan(s)su*; du. **žanse*, **žansmā*.

Ypač rizikingas tokių daiktavardžių nom. sg. formos rekonstravimas, nes senovėje nom. sg. galėjo baigtis ne tik grynu kamienu, bet ir galūne *-s*. Pastarojo tipo nominatyvų dabartinėse baltų kalbose išliko visai nedaug. Lietuvių kalboje geriausiai jam atstovauja veikiamieji dalyviai, pvz., *rãšąs* < **rašant-s*. Manoma, kad tokios darybos reliktas yra ir daiktavardžio nominatyvas *viẽšpats* (*viešpat-s*, plg. senųjų raštų gen. sg. ir nom. pl. *viešpates*, gen. pl. *viešpatų*). Kurie kiti daiktavardžiai baltų paradigmose yra turėję nom. sg. formas su *-s*, ne visais atvejais lengva nustatyti. Matyt, juos baltai anksti pakeitė *i*-kamieniais variantais su *-is*. Prie šių ilgainiui pritapo ir vienas kitas ateivis iš kitų nykstančiųjų linksniavimo tipų, pvz., lie. *žuvìs* (plg. gen. pl. *žuvų̃*, dial. gen. sg. *žuvès*, nom. pl. *žùves*) ir la. *gùovs* 'karvė' laikytini senovinio *ū* kamieno reliktais. Dėl to šių linksniavimo tipų (*ī*, *ū*, *s*, *l* ir vadinamojo heteroklitinio linksniavimo) paradigmų rekonstravimas – labai jau rizikingas dalykas.

Būta ir priebalsiniam linksniavimui priklausiusių bevardės giminės daiktavardžių, plg. prūsų *seyr* 'širdis' (čia *-r* < **-rd*).

B ū d v a r d ž i a i buvo linksniuojami kaip atitinkamo kamieno daiktavardžiai. Įvardinė fleksija į vyriškosios giminės būdvardžių paradigmas pradėjo brautis vėliau, baltams jau suskilus. Daugiausia būdvardžių dar iš indoeuropiečių prokalbės laikų priklausė *ŏ*, f. *ā* kamienams, plg. lie. *gẽras*, f. *gerà*. Atitinkamai šalia varianto *i̯ŏ* kamieno buvo f. *i̯ā* kamienas, plg. *žãlias*, f. *žalià*, šalia *ii̯ŏ* kamieno – f. *ē* kamienas, plg. *dìdis*, f. *didė*. Prie vyriškosios giminės *u* kamieno (pvz., *platùs*)

moteriškosios giminės formos buvo daromos išlaikant ne visą kamieną (pvz., *platu-*, plg. skr. *pr̥thvī́* < **pr̥thu-ī́*), bet be kamiengalio *-u-*, taigi nom. sg. **platī́* 'plati'. Būta ir negausaus *i* kamieno, matyt, laipsniškai įsiliejančio į *(i)i̯ŏ*, f. *i̯ā* resp. *ē* kamienus. Priebalsinių kamienų formas greičiausiai turėjo tik veikiamieji dalyviai.

Būdvardžių aukštesniojo laipsnio formoms sudaryti baltai vartojo iš indoeuropiečių prokalbės paveldėtą priesagą **-i̯es* (ir su silpnuoju vokalizmo laipsniu **-is*, plg. pr. *muis-ies-on* 'didesnis', adv. *tāl-is* 'toliau'), kurią bent dalis rytinių baltų vėliau išplėtė elementu *-n-* (iš čia lietuvių *-esn-*, pvz., *gerèsnis*).

Sunku pasakyti, kokios buvo aukščiausiojo laipsnio formos, nes išlikusiose baltų kalbose jos daromos naujai ir kiekvienoje kitaip, plg. lie. *ger-iáus-ias*, la. *vis-maz-âk-ais* 'mažiausias', pr. *ucka kuslaisin* 'silpniausią'. Formų su senovine indoeuropiečių aukščiausiojo laipsnio priesaga *-ist-* paliudytų neturime.

Įvardžiuotiniai būdvardžiai tada dar buvo nesuaugę į vieną žodį, bet sudarė dviejų žodžių – būdvardžio ir įvardžio – konstrukciją. Darantis postpozicinius lokatyvus, postpozicija buvo dedama prie abiejų tos konstrukcijos žodžių, plg. s. lie. *naujañjan* < **naujan(a)-jan(a)* iš balt. **naui̯an-n̥ā* **ian-nā*, all. sg. *naujópjop* < **naujop(i)-jopi* ir pan. Abu dėmenys, būdvardis ir įvardis, dar galėjo keisti vietą, plg. s. lie. *nu-jam-liūdusiam* 'nuliūdusiajam'. Apskritai įvardžio vartosena „įvardžiuotinėje" konstrukcijoje, matyt, buvo gana laisva, jis turbūt dar galėjo šlietis net prie daiktavardžių, plg. s. lie. *danguję-jis* 'dangiškasis'. Suaugusios į vieną žodį formos, kaip gretiminiai variantai, veikiausiai ėmė rastis tik kiek vėlesnėje baltų epochoje, iš kurios gali būti paveldėta viena kita lietuvių tarmių forma, pvz., dat. sg. m. *geruo-jám* 'gerajam' (su nominaline būdvardžio galūne ir nauju kirčiu), f. *gẽro-jai* 'gerajai' (iš **gerāi-i̯āi*).

Į v a r d ž i a i gerokai skyrėsi nuo dabartinių. Gimininiai įvardžiai turėjo vyriškosios, moteriškosios ir bevardės giminės formas. Jų linksniavimo sistema buvo paprastesnė negu vardažodžių: be *ŏ* / f. *ā* kamienų, baltai turėjo dar *(i)i̯ŏ-* / f. *i̯ā* ir *i* kamienų įvardžius. Fleksija gana stipriai skyrėsi nuo vardažodžių.

Parodomieji įvardžiai buvo tokie: artimo rodymo **šis* (plg. lie., la. *šis*, pr. *schis*) ir **is* (iš jo kilo dabartinis mūsų III asmens įvardis *jìs*, plg. lot. *is*, got. *is* ir kt.), tolimo rodymo **anas* (plg. s. sl. *onъ*) ir neutralus **tas* (plg. lie., la. *tas*, pr. *stas*). Pastarojo įvardžio paradigma rekonstruotina taip (skliaustuose pateikiami ide. atitikmenys):

Vyr. gim.		Moter. gim.	Bev. gim.[50]
Vienaskaita			
Nom.	**tas* (**sŏ*)	**tā́* (**sā*)	**ta* (**tŏd*)
Gen.	**tasi̯a* (**tŏsi̯ŏ*)	**tasi̯ās* (**tŏsi̯ās*)	
Dat.	**tasmei* (**tŏsmei*)	**tasi̯āi* (**tŏsi̯āi*)	
Acc.	**tãn* (**tŏm*)	**tā̃n* (**tām*)	**ta* (**tŏd*)
Instr.	**tṓ* (?)	**tā́n* (?)	
Loc.	**tasmi* (**tŏsmi*)	**tā́i* (?)	
Daugiskaita			
Nom.	**teí* (**taí*? ide. **tŏi*)	**tā̃s* (**tās*)	**tā́* (**tā*)
Gen.	**teisōn* (**tŏisōm*)	**tāsōn* (**tāsōm*)	
Dat.	**teimas* (**tŏimŏs*)	**tāmas* (**tāmŏs*)	
Acc.	**tṓns* (**tōns*)	**tā́ns* / *tā́s* (**tāns*)	**tā́* (**tā*)
Instr.	**tãis* (?)	**tāmī́s* (?)	
Loc.	**teisu* (**tŏisu*)	**tāsu* (**tāsu*)	
Dviskaita			
Nom.-acc.	**tṓ* (**tō*)	**teí* (**taí*? ide. **tŏi*)	**tai* (**tŏi*)

Nom. sg. formose baltai greičiausiai jau buvo panaikinę senovinį kamienų supletyvizmą, be to, pasidarę vyriškosios giminės formą su *-s*, taigi vietoj laukiamų **sa* (ide. **sŏ*), f. **sā́* (ide. **sā*) jau turėjo formas **tas*, f. **tā*.

Gen. sg. formų **tasi̯a*, f. **tasi̯ās* rekonstrukcija nėra visai tikra. Remiamasi prūsų *stesse*, *stessias*. Baltai galėjo turėti ir **tesi̯a* ar **tese*, f. **tesi̯ās*. Rytiniame areale genityvo formos (tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos) ilgainiui buvo perdirbtos pagal daiktavardžių modelį, taigi čia imta sakyti **tā̃* 'to', f. **tā̃s* 'tos', pl. **tō̃n* 'tų' (plg. ten vartotas daiktavardžių formas **dei̯u̯ā̃* 'dievo', **rankās* 'rankos', pl. **dei̯u̯ōn* 'dievų', **rankōn* 'rankų').

Dat. sg. m. formą ilgainiui paveikė *ŏ* kamieno daiktavardžiai ir imta sakyti **tasmōi* resp. **tasmō* (plg. **dei̯u̯ōi* / **dei̯u̯ō* 'dievui'). Iš čia prūsų *stesmu* 'tam'. Rytiniame areale ilgainiui buvo pakeista ir moteriškosios giminės forma: atsirado **tāi* (plg. **rankāi* 'rankai').

[50] Bevardės giminės nurodytos tik nom.-acc. formos. Kitų linksnių formos – kaip vyriškosios giminės.

Vakarinis arealas, matyt, išlaikė senovinės moteriškosios giminės formos **tasįāi* refleksą, plg. pr. *stessei* 'tai'.

Instrumentalio formos **tṓ*, f. **tā́n*, pl. **tãis*, f. **tāmī́s* rekonstruojamos tik pagal rytinių baltų (lietuvių-latvių kalbų) duomenis, nes vakarų baltai (prūsai) šio linksnio neišlaikė. Kitose indoeuropiečių kalbose taip pat trūksta patikimų duomenų, ir ide. archetipai neaiškūs. Todėl rekonstruotos šio linksnio formos galėjo būti būdingos tik rytiniam baltų arealui ir palyginti vėlyvos. Tas pat pasakytina dėl loc. sg. f. **tāi* rekonstrukcijos.

Loc. sg. m. **tasmi* refleksą turime lietuvių ad. sg. m. formoje *tamì-pi*.

Nom. pl. m. formą **teí* rekonstruoti verčia rytų baltų (lietuvių-latvių) duomenys. Prūsų kalba rodo vakarų baltus turėjus ir **taí*, plg. pr. *stai* 'tie'. Koks ryšys tarp **teí* ir **taí*, neaišku. Plg. nom.-acc. du. f. **teí* (irgi rekonstruojama tik rytų baltų kalbų duomenimis) vietoj laukiamos **taí* (iš ide. **tōi*). Nom. pl. n. **tá* rekonstrukcija remiama tik kitų indoeuropiečių kalbų duomenimis.

Gen. pl. m. **teisōn* rodo prūsų *steison, steisan* 'tų'. Moteriškosios giminės forma rekonstruojama tik kitų kalbų duomenimis.

Dėl dat. pl. m. **teimas* rekonstrukcijos plg. prūsų *steimans* 'tuos'; dėl f. **tāmas* plg. lie. *tóm(u)s*.

Dviskaitos galima rekonstruoti tik nom.-acc. formą. Kitų dviskaitos linksnių rekonstrukcija – labai rizikingas dalykas.

Kaip **tas* turėjo būti kaitomas ir įvardis **anas*.

Įvardis **is* turėjo kamieną **i-*, kuris indoeuropiečių prokalbėje kaitaliojosi su **e(i)-*. Iki mūsų laikų šis įvardis išliko iš baltų kalbų tik lietuvių kalboje ir latvių tarmėse. Dabar jo paradigma labai paveikta *įō* / f. *įā* kamieno. Kokia būklė buvo baltų epochoje, rekonstruoti sunku. Galbūt ir baltai (bent vėliau rytiniame areale) jau turėjo hibridinę paradigmą. Iki šiol archainės *i*-kamienės lietuvių kalboje išliko tik šios formos: nom. sg. m. *jìs*, f. *jì*, acc. sg. m. *jį̃*. Jos leidžia rekonstruoti baltų nom. sg. m. **is* (= ide. **is*), f. **ī́* (= ide. **ī*), acc. sg. m. **īn* (= ide. **im*). Formų su kamienu **e(i)-* baltų kalbose nepaliudyta, tačiau jos galėjo anksti išnykti.

Be šio įvardžio, kuriuo lietuvių kalboje imta reikšti III asmenį *(jìs*, f. *jì)*, baltai greičiausiai turėjo, bent ankstyvuoju laikotarpiu, ir santykinės reikšmės (ta reikšme mes dabar vartojame įvardį *kuris*) įvardinį kamieną **įa-* (< ide. **įŏ-*) / f. *įā*, kurio atitikmenys kitose indoeuropiečių šakose yra skr. *yas*, f. *yā*, n. *yad*, gr. ὅς, f. ἥ, n. ὅ, s. sl. *i-že*,

je-že (*že* – dalelytė). Be kita ko, tai rodo ir gausūs jungtukai su *j-*, pvz., lie. *jóg(i)*, *jéi(gu)*, *juõ*, dial. ir sen. raštų *jeĩb*, *jeng*. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad būtent tasai santykinis įvardis, o ne parodomasis, buvo vartojamas „įvardžiuotinėje konstrukcijoje", t. y. slypi dabartinių įvardžiuotinių formų antrajame dėmenyje, plg. *geràs-is*, f. *geró-ji*, dial. *geró-ja* (pirmykštė reikšmė esą buvusi ʻkuris yra gerasʼ). Įvardis **šis* baltų epochoje (bent vėlyvuoju laikotarpiu) taip pat galėjo turėti hibridinę paradigmą, kurioje šalia *i*-kamienių buvo (bent rytų areale) ir *i̯ŏ-* / f. *i̯ā*-kamienės formos, plg. lie. *šìs*, f. *šì* (iš balt. **šī*), acc. sg. m. *šį̃* (iš balt. **šīn*) šalia kitų linksnių *i̯ŏ-* / f. *i̯ā*-kamienių formų.

Klausiamųjų įvardžių baltai turėjo du: **kas* ir **kat(a/e)ras* ʻkatrasʼ. Įvardį **kas* greičiausiai vartojo ne tik kaip klausiamąjį (tuo atveju jis atstojo ide. **kᵘ̯is*), bet ir kaip tam tikrą būdvardį, kuris skyrė gimines. Prūsų kalba išlaikė nom.-acc. n. formą *ka*, pvz., *ka ast sta billīton* ʻkas tai yra, kas per dalykasʼ (pažodžiui: kas yra sakyta). Būdvardinės vartosenos liekanų esama ir lietuvių kalboje, pvz., *kuõ tu vardu*? ʻkoks tavo vardas?ʼ, adv. *kuo-met* < **kuo metu*. Seniau lietuviai sakė ir *kuõ būdù* ʻkaipʼ, *kuõ keliù* ʻkuriuo keliu, pro kurʼ, *kuõ reĩkalu* ʻkokiu reikaluʼ, *kuõ brángumu* ʻar brangiaiʼ. Būdvardinės reikšmės įvardžiai yra turėję visų trijų giminių formas. Jos greičiausiai buvo analogiškos įvardžio **tas* formoms. Taip buvo linksniuojamas ir įvardis **kat(a/e)ras*.

Pažymimasis įvardis **patis* ʻpatsʼ, matyt, buvo vartojamas (bent vėlyvuoju laikotarpiu) ir kaip daiktavardis ʻvyro, šeimininkoʼ reikšme (f. ʻžmona, šeimininkėʼ). Todėl jo paradigmoje galėjo būti gretiminės įvardinės ir daiktavardinės galūnės, be to, šalia *i*-kamienės fleksijos galėjo rastis ir *i̯ŏ-* / f. *i̯ā*-kamienė. Prūsų kalba rodo, kad vakarų baltai vietoj **patis* ʻpatsʼ turėjo įvardį **subas* (plg. pr. *subs* ʻpatsʼ, acc. pl. *subbans* ʻpačiusʼ). Šaknis *sub-* kildinama iš ide. **su̯ŏbh-* (su silpnuoju vokalizmo laipsniu), plg. s. sl. *svobodъ* ʻlaisvėʼ, r. *cобь* ʻnuosavybėʼ, *cобство* ʻsavumas, ypatingumasʼ, *особа* ʻasmuoʼ. Žodžio pradžios *sv-* virto *s-* kaip žodžiuose lie. *sãpnas*, *sesuõ*, s. sl. *sestra*, plg. skr. *svápnas*, *svásā*.

Nežymimieji įvardžiai **kitas* (plg. lie. *kìtas*, la. *cits*, pr. acc. sg. *kittan*) ir **visas* (lie. *vìsas*, la. *viss*, pr. f. *wissa*) buvo kaitomi kaip *tas*.

Asmeninių įvardžių buvo tik du: **ež* ʻašʼ (plg. s. lie. *eš*, la. *es*, s. sl. *azъ*, lot. *egō* ir kt.) ir **tū / tu* ʻtuʼ (plg. pr. *tū*> *toū*, lie., la. *tu*), nes trečiąjį asmenį baltai reikšdavo parodomaisiais įvardžiais. Paradigma

baltų epochoje (bent iš pradžių) dar nebuvo visai nusistovėjusi ir, matyt, nepilna: veikiausiai trūko specialių formų instrumentaliui ir lokatyvui reikšti. Apskritai šių įvardžių paradigmą rekonstruoti nelengva. Matyt, būta tokių (bent vyraujančių) formų:

Vienaskaita	Daugiskaita
Nom. **ež*, **tū́ / tu*	**mes*, **i̯ū́s*
Gen. **mene*, **teu̯e* ir **mei*, **tei*	**nū́sōn*, **i̯ū́sōn*
Dat. **meni / -ei*, **tebi / -ei* ir **mei*, **tei*	**nūmas*, **i̯ūmas*
Acc. **mēn*, **tēn*	**nas*, **u̯as*

Nom. sg. forma **tū́* 'tu' (su ilguoju *ū*), matyt, buvo labiau būdinga vakariniam baltų arealui (plg. pr. *tū> toū*), o variantas **tu* – rytiniam (plg. lie. *tù>* že. *tọ̀*, la. *tu*).

Gen. sg. trumpieji variantai **mei*, **tei* – tokius pat turėjo ir datyvas – greičiausiai buvo enklitinės (t. y. nekirčiuojamos) formos. Jų palaikas – lietuvių senųjų raštų enklitinės įvardžių formos *mi*, *ti*.

Dat. sg. **meni / -ei* turi *men-* iš genityvo **mene*, plg. ide. **mebhi*. Šalia formų su *-i*, taigi **meni*, **tebi* (ide. **mebhi*, **tebhi*), anksti atsirado variantai su *-ei* (**menei*, **tebei*), turintys tą pačią galūnę kaip *i* ir priebalsinių kamienų daiktavardžiai.

Acc. sg. **mēn*, **tēn* rytiniame areale ilgainiui buvo išstumtos iš vartosenos genityvo formų **mene*, **teu̯e*. Matyt, tai stimuliavo sintaksinė analogija, plg. lie. *àš tavè mataũ* ir *àš tavę̃s nemataũ*.

Gen. pl. **nū́sōn*, **i̯ū́sōn* yra senesnių formų **nṓsōn*, **u̯ṓsōn* (ide. **nōsōm*, **u̯ōsōm*) perdirbiniai. Dėl nom. pl. **i̯ū́s* įtakos forma **u̯ṓsōn* anksti buvo perdirbta į **i̯ū́sōn*. Prie jos priderintas 1. asmuo: vietoj **nṓsōn* imta sakyti **nū́sōn*. Čia kamienai yra **nū-*, **i̯ū-*, o galūnė **-sōn* (plg. **tei-sōn*, f. **tā-sōn* 'tų').

Dat. pl. **nūmas*, **i̯ūmas* – antriniai baltų dariniai, plg. ide. **n̥smei*, **usmei*. Juose glūdi gen. pl. kamienai **nū-*, **i̯ū-* ir daiktavardžių galūnė **-mas*. Rytiniame areale vėliau vietoj **nū-*, **i̯ū-* buvo pasidaryta **nu-*, **i̯u-* su trumpuoju *u* pagal *u* kamieno daiktavardžių modelį, kur šalia nom. pl. galūnės *-ūs* buvo dat. pl. **-umus*, plg. lie. *sū́nūs*, bet *sūnùmus*.

Acc. pl. šalia **nas*, **u̯as* galėjo būti ir **nṓs*, **u̯ṓs*, plg. ide. **nṓs*, **u̯ṓs*. Vakariniame areale vėliau šios formos buvo perdirbtos į **nans*, **u̯ans* (*-ns* iš daiktavardžių), plg. pr. *mans* (su *m-* iš nom. pl. *mes*),

wans, o rytiniame areale atsirado **nūs*, **i̯ūs* (su *ū* kaip gen. pl.), plg. lie. *mùs*, *jùs*, la. *mũs*, *jũs*.

Dviskaitos formas rekonstruoti sunku, nes trūksta lyginamųjų duomenų. Dabar lietuvių kalboje (latviai ir prūsai dviskaitos neišlaikė) turimos tokios nom.-acc. formos: *mù-du*, *jù-du*, f. *mù-dvi*, *jù-dvi*. Taigi vartojami sudurtiniai žodžiai, kurių pirmasis dėmuo yra įvardžio kamienas, o antrasis – skaitvardis. Kiti dviskaitos linksniai turi tuos pačius įvardžio kamienus *mu-*, *ju-* ir skaitvardžio linksnių formas: gen. *mù-dviejų*, *jù-dviejų*, dat.-instr. *mù-dviem*, *jù-dviem*, loc. *mù-dviese*, *jù-dviese*. Įvardžio kamienai *mu-*, *ju-*, kilę iš **mū-*, **jū-* (vietoj baltų **nū-*, **i̯ū-*), yra įsivesti iš daugiskaitos. Archaiškesnį I asmens įvardžio kamieną *ve-* išlaikė žemaičiai: čia nom.-acc. *vẽ-du* 'mudu'. Šis įvardžio kamienas siejamas su s. sl. *vě* (kitoks vokalizmas) bei got. *wi-t* ir kildinamas iš ide. **u̯ĕ*. Iš šių duomenų rekonstruoti baltų dviskaitos paradigmos, žinoma, neįmanoma.

Sangrąžinis įvardis, kaip ir dabar, turėjo tik vienaskaitos formas (be nominatyvo) ir savo kaityba siejosi su asmeniniais, taigi greičiausiai būta formų gen. sg. **seu̯e* ir (enklitinė) **sei* 'savęs', dat. sg. **sebi/-ei* ir **sei* 'sau', acc. sg. **sēn* 'save'.

Savybinių įvardžių formos, kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose, yra išvestinės iš asmeninių resp. sangrąžinio įvardžio. Ne visi baltai jas turėjo vienodas. Prūsų kalba rodo (plg. *mais* 'mano', *twais* 'tavo', *swais* 'savo'), kad vakariniame areale būta **mai̯as*, **tu̯ai̯as*, **su̯ai̯as*. Jos buvo to paties tipo kaip slavų kalbose, plg. s. sl. *mojь*, *tvojь*, *svojь*. Rytų baltai turėjo formas, padarytas iš kamienų **men-*, **teu̯-*, **seu̯-*. Sunku pasakyti, ar jos turėjo visą paradigmą, taigi ir nom. sg. m. formas **menas*, **teu̯as*, **seu̯as* (plg. lie. *mãnas*, *tãvas*, *sãvas*, gr. τεός, ἑός), ar tik genityvą (plg. lie. *màno*, *tàvo*, *sàvo*).

Baltai iš indoeuropiečių prokalbės buvo paveldėję dešimtainę skaitvardžių sistemą. Kiekiniai skaitvardžiai nuo '1' iki '10' veikiausiai jau visi buvo linksniuojami (bent vėlyvuoju laikotarpiu) ir turėjo nominalinę, t. y. kaip daiktavardžių, fleksiją. Nesunku rekonstruoti tokius baltų skaitvardžius:

**eínas* ar **aínas*, f. *-ā*, n. *-a* '1' (ide. **ŏinŏs*). Vėliau rytiniame areale įsigalėjo variantas su žodžio pradžios pridėtiniu *u̯-*, iš čia lie. *víenas*, la. *viêns*;

**du̯ṓ*, f. (ir n.?) **du̯eí* '2' (ide. **duu̯ō*, **duu̯ŏi*). Linksnių formos – dviskaitinės. Sudėtiniai žodžiai turėjo kamieną **dvi-* su silpnuoju

vokalizmo laipsniu, plg. lie. *dvì-dešimt*, *dvì-gubas*, *dvi-kõjis*. Kaip **duõ*, f. **duei* buvo kaitomas ir žodis **abō*, f. **abei* 'abu, abi';

**triies* '3' – greičiausiai buvo visoms giminėms apibendrinta vyriškosios giminės forma (ide. **treies*). Fleksija kaip *i* kamieno daiktavardžių (gen. pl. **-iiōn*). Sudėtinių žodžių kamienas *tri-* (su silpnuoju vokalizmo laipsniu), plg. lie. *tri-kõjis*;

**ketures* '4' (ide. **kᵘ̯etuores*). Linksniavo kaip *r* kamieno daiktavardį (nom. pl. galūnė **-es*). Šio skaitvardžio pavyzdžiu baltai priebalsinio linksniavimo modelį pritaikė ir skaitvardžiams '5' – '9', kurie indoeuropiečių prokalbėje buvo nelinksniuojami. Vėliau (baltams jau suskilus) skaitvardžių '4' – '9' paradigmose ėmė įsigalėti pronominalinė (įvardinė) *iŏ* / f. *iā* kamienų fleksija;

**penkes* '5' (ide. **penkᵘ̯e*);

**ušes* ir **sešes*. Pirmajam variantui, būdingam vakariniam baltų arealui (plg. pr. *usts* 'šeštas'), pradžią davė ide. **ueks*, antrasis variantas, vartotas rytų baltų (plg. lie. *šešì*), išsirutuliojo iš ide. **sueks* (*s*- gali būti dėl ide. **septm̥* '7' įtakos), taigi jų skirtumo būta labai seno;

**septīnes* '7' (ide. **septm̥*). Variantas su ilguoju *ī* yra antrinis ir atsirado dėl gretimo skaitvardžio **aštōnes* '8' (su ilguoju vokalizmu) įtakos;

**aštōnes* '8' (ide. **ōktō*), su *-nes* dėl **septīnes* '7' ir **neuīnes* '9' įtakos;

**neuīnes* '9' (ide. **neun̥*). Dėl varianto su ilguoju *ī* plg. **aštōnes* '8', **septīnes* '7'. Rytiniame areale (kaip ir slavų kalbose) ilgainiui žodžio pradžios *n-* buvo pakeistas *d-* (plg. lie. *devynì*);

dešimts* '10' (ide. **dekmt-*←dekm̥* su *-t-* iš kelintinių skaitvardžių). Turėjo visų skaičių formas, padarytas pagal priebalsinio linksniavimo daiktavardžių modelį.

Skaitvardžiai '11' – '19' specialių formų neturėjo: juos baltai nusakydavo tam tikromis frazėmis. Matyt, tam reikalui vyravo konstrukcija (bent būsimųjų rytinių baltų areale) 'vienas lieka po dešimties', 'du lieka po dešimties' ir t. t. Plg. lie. *vienúo-lika* ← 'vienas lieka', *dvýlika* ←'du lieka' (išleista 'po dešimties') ir sen. la. *vien-pa-desmits* ← 'vienas po dešimties', *divi-pa-desmits* 'du po dešimties' (išleista 'lieka').

Baltai pakeitė dešimčių pavadinimus. Juos ėmė reikšti (bent rytiniame areale) skaitvardinė grupė: '2' – '9' ir su jais suderintu '10', plg. lie. *dvì dẽšimti*, *trỹs dẽšimtys... devýnios dẽšimtys*.

Išlaikė senovinį '100' pavadinimą **šimtan* (ide. **k̂m̥tŏm*), tik vėliau rytiniame areale, nykstant bevardei giminei, jis gavo vyriškosios giminės formą *šimtas*. Sunkiau rekonstruoti '1000' pavadinimą. Prūsų kalbos duomenys (plg. acc. pl. *tūsimtons*) rodo, kad vakariniame areale, bent vėlesnėje epochoje, buvo **tūšimtas*. Lietuvių-latvių duomenys rytiniam arealui verčia rekonstruoti priebalsinio linksniavimo žodį **tū(k)stants*, kurio paradigmoje ilgainiui ėmė rastis *i* kamieno formos.

Kelintiniai skaitvardžiai 'I' – 'X' taip pat nesunkiai rekonstruojami (pateikiamos nom. sg. m. formos):

**pirmas* (ide. **pr̥̄mŏs*);

**antaras* (ide. **ŏntŏrŏs*, **ŏnterŏs*);

**tirt(i̯)as* – vakariniame, **treti̯as* – rytiniame areale (bent vėlyvoje epochoje, plg. ide. **tri-t-*);

**ketu̯irtas* (ide. **k^u̯etu̯r̥tŏs*);

**penktas* (ide. **penk^u̯tŏs*);

**uštas* (vakariniame areale, plg. ide. **uk̂s-*), **šeštas* (rytiniame areale, plg. ide. **su̯ek̂stŏs*);

**septmas* (ide. **septm̥ŏs*);

**aštmas* (*-mas* iš **septmas*, plg. ide. **ŏk̂tuu̯ŏs* / **ŏk̂tōu̯ŏs*);

**nevintas* (*-tas* iš kitų skaitvardžių, plg. ide. **neun̥ŏs*);

**dešimtas* (ide. **dek̂m̥tŏs*).

Sudėtingą indoeuropiečių prokalbės veiksmažodžio sistemą baltai gerokai suprastino. Nėra duomenų, kurie rodytų, jog jie būtų išlaikę indoeuropiečių aoristą, perfektą, konjunktyvą ir mediją. Baltų veiksmažodžiui galima rekonstruoti tik tris laikus: prezentą (esamąjį laiką), preteritą (atstojusį išnykusius aoristą ir perfektą; iš čia lietuvių būtasis kartinis laikas) ir futūrą (būsimąjį laiką). Nuosakų iš pradžių taip pat galėjo būti trys, t. y. indikatyvas (tiesioginė nuosaka), optatyvas (vartotas geidžiamam arba galimam veiksmui reikšti) ir imperatyvas (liepimo reiškimui), tačiau vėliau, optatyvo formoms laipsniškai netekus senosios reikšmės ir ėmus jas vartoti liepimui reikšti, optatyvas kaip nuosaka išnyko. Veikslo kategorija baltų veiksmažodžiui galėjo būti nebūdinga, nes senosios veikslo prigimties opozicijos tarp prezento ir aoristo baltai turėjo netekti kartu su aoristo išnykimu. Vietoj to jie ilgainiui išplėtojo veiksmažodžių tranzityvumo-intranzityvumo opoziciją. Iš čia lietuvių galininkiniai ir savaiminiai veiksmažodžiai, pvz., *kélti* : *kìlti*.

Pasyvo (neveikiamosios rūšies) specialių formų baltai veikiausiai neturėjo. Jis, matyt, buvo reiškiamas visa fraze, plg. lie. *esù mýlimas*. Maždaug tam pačiam reikalui, kuriam kitos indoeuropiečių kalbos turėjo medijo formas, baltai vartojo sangrąžinius veiksmažodžius. Įvardinės kilmės enklitikas – būsimoji sangrąžos dalelytė – tada greičiausiai dar nebuvo suaugęs į vieną žodį su veiksmažodžiu, bet tik šliejosi prie jo tuo pačiu būdu, kaip ir preverbai, plg. lie. *pa-si-daraũ*< balt. **pā *sei *darāu*, *daraũ-si*< balt. **darāu *sei*.

Baltai turėjo veiksmažodžių vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos formas. Specifinę, tik baltams būdingą ypatybę sudarė tai, kad trečiajam asmeniui reikšti buvo vartojama ta pati vienaskaitos, daugiskaitos ir dviskaitos forma.

Netekę aoristo, perfekto, konjunktyvo ir medijo, baltai ilgainiui suformavo savitą veiksmažodžių asmenavimo sistemą. Tasai procesas buvo ilgas ir sudėtingas. Daug kas čia tebėra neaišku, hipotetiška. Matyt, kaip ir kitose indoeuropiečių šakose, vyko senajai indoeuropiečių epochai būdingo veiksmažodžio kamienų įvairumo ir individualių paradigmų unifikacija. Buvusį paradigmų padrikumą vis labiau keitė jų susiliejimas, paremtas vienos kurios paradigmos įsigalėjimu. Individualios paradigmos, sunkiai įjungiamos į paradigmų eilę, turėjo išnykti. Vis labiau ėmė įsigalėti atskiri veiksmažodžio kamienai, patraukdami į save kitus. Ėmė įsivyrauti prezento, preterito ir infinityvo kamienai, kurių pagrindu formavosi baltams būdinga asmenavimo sistema su įsigalėjusia prezento kilmės fleksija. Viso to proceso dabar rekonstruoti neįmanoma. Galima tik apibūdinti baltų veiksmažodį tokį, koks buvo pasibaigus šiems procesams, t. y. padėtį, būdingą vėlyvajai baltų epochai. Tada veiksmažodžio formų sistemą jau sudarė trejopi – prezento, preterito ir infinityvo – kamienai su įsivyravusia prezento kilmės fleksija.

Prezento kamienų daryba buvo gana sudėtinga. Čia įėjo atematinis tipas ir įvairūs kamienai, kurie baigėsi kamiengaliais *-a-* (iš ide. **-ŏ-*), *-i-*, *-u-*, plg. lie. *nẽša*, *mýli*, *rãšo* (< **rašā*). Daugelis tų darybos tipų buvo seni indoeuropiečių prezento ar kitų laikų veldiniai, tapę produktyvesniais, bet buvo ir naujų, baltiškų darinių, iš kurių ypač minėtini kamienai su priesaga *-st-* (plg. lie. *sveĩksta*, *mẽgsta*...), kitose indoeuropiečių kalbose beveik neturimi. Ypač sudėtingi buvo prezento *ŏ* kamienai, tarp kurių būta ir intarpinių (plg. lie. *añka*, *geñda*: *ãko*, *gẽdo*), vedinių su *-st-*, *-n-*, *-d-*, *-i̯-* priesagomis (plg. lie. *var̃gsta*,

gáuna, *vérda*, *ãria* : *vařgo*, *gãvo*, *vìrė*, *ãrė)*, taip pat įvairių denominatyvų ir deverbatyvų su antrinės kilmės priesagomis, kurių dalis gali būti ir kiek vėlesnės kilmės ar priskirtini ne visam baltų arealui, plg. lie. *šakója* (: *šakà*), *áuklėja* (: *áuklė)*, *akìja (*: *akìs)*, *garúoja (*: *gãras)*, *karaliáuja (*: *karãlius)*, *báltina (*: *báltas)*, *gyvẽna (*: *gývas)*.

Prezento *i* kamienus baltai darėsi šalia preterito ir infinityvo *ē* kamienų, plg. lie. *sėdi* : *sėdė-jo*, *sėdė-ti*. Galbū+ baltai turėjo ne tik *-i-*, bet ir *-ī-* kamienus, kurių reliktą galima būtų įžiūrėti latvių tarmių dalyviuose, pvz., *dzirdīms* 'girdimas', *gulīms* 'gulimas'. Plg. s. sl. 3. praes. *sědi-tъ* 'sėdi' (su *-i-* iš *-ī-*) šalia inf. *sědě-ti*.

Prezento *ā* kamienus baltai turėjo šalia infinityvų su *-ā-* ir su *-ī-*, plg. lie. *bìjo* : *bijó-ti* ir *sãko* : *sakỳ-ti*.

Preterito kamienai baigėsi kamiengaliais *-ā-* ir *-ē-*. Jų kilmė neaiški. Linkstama manyti, kad kai kurių iš jų pagrinde glūdi senoviniai aoristo ar perfekto kamienai.

Vadinamieji infinityvo kamienai buvo gana įvairūs ir mažai susiję su aptartais prezento ir preterito kamienais. Jų pagrindu buvo sudarytas futūras (plg. lie. *rašý-sime* : *rašý-ti*), preterito neveikiamasis dalyvis *(rašý-tas)*, jais plačiai naudotasi darantis iš veiksmažodžio daiktavardžius, kurių reliktai glūdi supino, bendraties ir lietuvių būdinio formose (plg. lie. *rašý-tų*, *rašý-ti*, *rašý-te*). Ilgainiui infinityvo kamienų vaidmuo baltų veiksmažodžio struktūroje vis didėjo.

Veiksmažodžio laikų paradigmos, kaip sakyta, buvo stipriai unifikuotos. Jų fleksija atskiruose baltų arealuose galėjo gerokai įvairuoti.

Atematinių veiksmažodžių 1. sg. galūnė nelengvai rekonstruojama. Mat lietuvių *-mi* (pvz., *es-mì* 'esu') gali būti tiek senas indoeuropiečių prokalbės veldinys (tuo atveju sangrąžinių formų pabaiga *-mie-s* turėtų būti laikoma antrine, atsiradusia pagal *prausì* : *prausíe-si* modelį), tiek ir kilusi iš pralietuvių **-mié*< balt. **meí* (su *-eí* dėl 2. sg. **-seí*?) ar net **-maí* (jeigu lietuvių *ie* kilo iš balt. *ai*), kuri savo ruožtu gali būti ide. medijo kilmės (plg. gr. φέρομαι), kaip ir prūsų kalbos galūnė *-mai* (pvz., *as-mai* 'esu'). Taigi baltiškas šios galūnės pavidalas neaiškus, galėjo būti ir keli arealiniai variantai.

Tematinių *ō* kamieno veiksmažodžių 1. sg. galūnė buvo **-ō*, pvz., **renkō* 'renku' (plg. lie. refl. *renkúo-si* su *-úo* iš baltų **-ṓ*). Tai senas indoeuropiečių prokalbės veldinys, plg. lot. *ferō*, gr. φέρω 'nešu'.

Tą pačią 1. sg. formų pabaigą turėjo ir *i* kamienas, pvz., **turįō* 'turiu'. Tačiau *ā* ir *ē* kamienų 1. sg. formos baigdavosi ilgaisiais diftongais, t. y. *-*āu*, *-*ēu*, pvz., **laikāu* 'laikau', **laikēu* 'laikiau'. Jų kilmė neaiški ir gali būti vėlesnė.

Atematinių veiksmažodžių 2. sg. galūnė buvo *-*sei*, tematinių *ŏ* kamieno veiksmažodžių – *-*ei* (iš šių išsirutuliojo pralietuvių *-*sié*, *-*ié*, plg. refl. s. lie. *duosíe-si* 'duodiesi', *nešíe-si*). Tačiau galėjo būti ir arealinių variantų, plg. prūsų šalia *-sei* ir *-sai*, *-se*. Tematiniai *ā* ir *ē* kamienų veiksmažodžiai turėjo galūnes *-*āi* resp. *-*ēi* (plg. lie. *rašaĩ*, *rašeĩ*), kurių kilmė nėra aiški (iš *-*ā-ei* resp. *-*ē-ei*?).

Daugiskaitos formos (tiek atematinių, tiek ir tematinių kamienų) baigdavosi *-*mḗ*, *-*tḗ* (plg. lie. *sùkamė-s*, *sùkatė-s*) ir dviskaitos *-*u̯ā́*, *-*tā́* (plg. lie. *sùkavo-s*, *sùkato-s*), taigi su pailgintu galūnės vokalizmu (galbūt dėl 1. sg. *-*ō* poveikio) ir be galinio *-s* (plg. ide. 1. pl. *-*mes* / *-*mŏs*, 2. pl. *-*te*, 1. du. *-*u̯es* / *-*u̯ŏs*). Bet tokia rekonstrukcija paremta daugiausia rytų baltų kalbų duomenimis. Vakarų baltų atitikmenys ne visai aiškūs dėl prastos fiksacijos prūsų tekstuose. Galbūt daugiskaita turėjo ir gretiminius galūnių variantus su *-*mā́*, *-*tā́* (*ā́ iš dviskaitos?), plg. prūsų 1. pl. *-mai*, 2. pl. *-tai* (su priaugusia partikula *-i*?).

Atematinių veiksmažodžių trečiasis asmuo turėjo (visų skaičių) galūnę *-*ti*, plg. lie. *ẽs-ti*. Ši galūnė iš seno indoeuropiečių buvo vartojama tik vienaskaitos 3. asmens formoms darytis. Taigi baltai jos funkcijas išplėtė ir su ja ėmėsi darytis visų trijų skaičių formas.

Tematinių veiksmažodžių trečiojo asmens formas (taip pat visų trijų skaičių) sudarė gryni kamienai, plg. lie. *nẽša*, *mýli*, *rãšo*, *nẽšė*... Pagal tradicinę pažiūrą, čia yra nukritusi vadinamoji antrinė indoeuropiečių 3. sg. galūnė *-*t* ir šios formos laikomos pirmykštėmis 3. sg. formomis, imtomis vartoti visiems trims skaičiams reikšti. Bet tokio apibendrinimo priežasties (kaip ir atematinių veiksmažodžių paradigmoje) iki šiol nesugebėta tinkamai paaiškinti, todėl pastaruoju metu keliama hipotezė (V. Toporovas ir kt.), jog galūnės *-*t* šios formos niekuomet nėra turėjusios, jog jas iš seno sudarę priešistoriniai grynieji kamienai, t.y. kad tokios struktūros 3. asmuo esąs didžiai archaiškas. Jo reliktais laikoma, pvz., s. sl. *može*, gr. φέρει (?), hetitų kalbos *ḫi-* asmenavimo formos su *-i* ir kt. Bet visa tai dar nėra pakankamai pagrįsta.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog rekonstruoti baltų veiksmažodžio paradigmas labai sunku, galima tik kai kurias iš jų, be to, geriau atspindinčias padėtį tik rytiniame baltų areale ir vėlyvuoju laikotarpiu. Prezento paradigmas ta prasme galima rekonstruoti tokias:

atematinė (veiksmažodis *būti*)			*i* kamienas *(turėti)*		
1. **esmi* (ir **-mei*, **-mai*?)	**esmē*	**esu̯ā*	1. **turi̯ō*	**turimē*	**turiu̯ā*
2. **esei* (ir **-ai*?)	**estē*	**estā*	2. **turei*	**turitē*	**turitā*
3. **esti*			3. **turi*		

ŏ kamienas *(rinkti)*			*ā* kamienas *(laikyti)*		
1. **renkō*	**renkamē*	**renkau̯ā*	1. **laikāu*	**laikāmē*	**laikāu̯ā*
2. **renkei*	**renkatē*	**renkatā*	2. **laikāi*	**laikātē*	**laikātā*
3. **renka*			3. **laikā*		

Baltai greičiausiai jau buvo suvienodinę atematinių veiksmažodžių kamieną visai paradigmai (bent vėlyvuoju laikotarpiu). Indoeuropiečių prokalbėje vienaskaitos formos turėjo kirčiuotą kamieną su normaliuoju šaknies vokalizmo laipsniu, o daugiskaitos ir dviskaitos kamienai buvo nekirčiuoti ir su silpnojo (nykstamojo) laipsnio vokalizmu, taigi 1. sg. **és-mi*, 2. sg. **és-(s)i*, 3. sg. **és-ti*, bet 1. pl. **s-més* / **s-mós*, 2. pl. **s-té*, 3. pl. **s-énti*. Baltai visai paradigmai ilgainiui įsivedė vienaskaitos kamieną *(*es-)*, tačiau daugiskaitos resp. dviskaitos kamienas (su nykstamojo laipsnio vokalizmu, t. y. **s*-), lietuvių kalbos duomenimis, buvo išlaikytas prezento veikiamųjų dalyvių paradigmoje, plg. s. lie. **sąs* 'esąs', f. *santi* 'esanti', gen. sg. *sančio* 'esančio', f. *sančios* 'esančios' ir t. t.

Tokia pat padėtis turėjo būti ir veiksmažodžio *eiti* paradigmose, taigi buvo asmenuojama 1. sg. **eimi*, 2. sg. **eisei*, 1. pl. **eimē*, 2. pl. **eitē*, 1. du. **eiu̯ā*, 2. du. **eitā*, 3. prs. **eiti* su normaliojo laipsnio šaknies vokalizmu, plg. skr. 1. sg. *ēmi*, 2. sg. *ēṣi*, 3. sg. *ēti* su *ē*- iš **ei*-, bet 1. pl. *imas*, 2. pl. *itha*, 3. pl. *yanti*. Tačiau veikiamieji dalyviai ir čia turėjo iš daugiskaitos resp. dviskaitos įsivestą kamieną su silpnuoju vokalizmo laipsniu, plg. s. lie. **ęs* 'einąs', f. *enti* 'einanti', gen. sg. m. *enčio* 'einančio', f. *enčios* 'einančios' ir t. t. (kamienas *ent*- iš **i̯-ent*-, kur *i̯*- yra vietoj *i*-).

Baltai panaikino *ŏ* kamieno veiksmažodžių kamiengalyje buvusią balsių kaitą (ide. *ŏ* kaitaliojosi su **e*), plg. ide. 1. pl. **berŏ-mes* ir

2. pl. **bhere-te*. Baltai vietoj laukiamos 2. pl. formos *renketē pasidarė **renkatē* 'renkate' (plg. 1. pl. **renkamē*).

Preterito paradigmos rekonstruotinos tokios:

ā kamienas *(rinkti)*			*ē* kamienas *(laikyti)*		
1. **rinkāu*	**rinkāmē*	**rinkāu̯ā*	1. **laikēu*	**laikēmē*	**laikēu̯ā*
2. **rinkāi*	**rinkātē*	**rinkātā*	2. **laikēi*	**laikētē*	**laikētā*
3. **rinkā*			3. **laikē*		

Futūro formų pagrinde glūdėjo infinityvo kamienai. Baltai turėjo vadinamąjį sigmatinį futūrą. Lietuvių kalbos duomenys rodo, kad baltų futūro paradigma formavosi greičiausiai dviejų senų asmenavimo tipų mišimo pagrindu. Mat, be sigmatinio futūro, ide. buvo ir sigmatinis aoristas, turėjęs formantą *-s-* (matyt, šalia 1. sg. formos su *-si-*), ir tai galėjo duoti impulsą šalia futūro *i*-kamienės paradigmos atsirasti ir atematinei paradigmai, plg. s. lie. *rašý-si-me* || *rašý-s-me*, *rašý-si-te* || *rašý-s-te* ir kt. Matyt, be *-s-*, *-si-*, būta dar ir formanto *-si̯ō-* (> balt. *-si̯a*, bent dalyvių paradigmoje), plg. lie. *rašýsiąs*, gen. sg. *rašýsiančio*< **raši-si̯a-nt-*. Tokį formantą rodo ir kitų giminingų kalbų duomenys, pvz., skr. *vak-syá-mi* 'kalbėsiu', s. sl. *bъišęšteje*< **bū-si̯ō--nt-*. Koks ryšys tarp *-si-* ir *-si̯ō-*, nėra visai paaiškėję. Kai kas mano, kad šalia *-si̯ō-* buvo ir *-si̯e-*, iš kurio galėjo išsirutulioti *-si-*.

Dėl visų šių aplinkybių, dar turint galvoje prastą futūro fiksaciją prūsų tekstuose (turima iš esmės vienintelė pusiau patikima forma *postāsei* 'tapsi', šiaip futūras prūsų tekstuose reiškiamas perifrastiškai, pvz., *pergubuns wīrst* 'ateis'), darosi suprantama, jog rekonstruoti baltų futūro paradigmą nelengva. Galima tik pateikti spėjamą jos modelį, kuris galėtų būti toks:

1. **rinks(i̯)ō*	**rinks(i)mē*	**rinks(i)u̯ā*
2. **rinksei*	**rinks(i)tē*	**rinks(i)tā*
3. **rinks*		

Dar sunkiau negu indikatyvo (tiesioginės nuosakos) rekonstruoti baltų imperatyvo ir optatyvo (imto vartoti liepimui reikšti) formas.

Indoeuropiečiai iš seno liepimą reikšdavo grynu veiksmažodžio kamienu, be jokios galūnės. Vėliau šalia tokio imperatyvo atsirado (galbūt tik atskiruose prokalbės dialektuose) ir variantų su tam tikromis dalelytėmis, kurios ilgainiui galėjo virsti imperatyvo darybiniais formantais. Tokios kilmės yra lietuvių liepiamoji nuosaka su formantu

-ki, kurio atsiradimas neaiškus. Pačioms formoms pradžią veikiausiai davė senovinis begalūnis imperatyvas, pvz., **ei* 'eik' (> lot. *ī* 'eik'), **dō* 'duok'. Plg. lie. *eĩ-k, dúo-k.* Taigi tų formų užuomazga gali būti sena.

Latviai liepimą reiškia indikatyvo formomis. Taip neretai pasako ir lietuviai, pvz., *eĩnam* 'eikime'. Tokios indikatyvo formų vartosenos pradžia irgi gali siekti senus laikus.

Prūsai tam reikalui vartojo optatyvo kilmės formas, pvz., *wedais* arba *wedeys* 'vesk' (dėl *-ai-*< ide. **-ŏi-* plg. gr. φέρεις, φέροιτε, got. *bairais, bairaiþ,* s. sl. *beri, berěte*). Optatyvo kilmės formos liepimui reikšti iš seno buvo vartojamos ir lietuvių kalboje, pvz., sen. raštų ir dial. *rãšai* 'rašyk'. Su jomis kilmės požiūriu yra susijęs lietuvių permisyvas, pvz., *te-rãšai* 'tegu rašo' (čia pirmykštė reikšmė netgi mažiau nutolusi negu liepiamojoje nuosakoje).

Iš šių duomenų, aišku, neįmanoma tiksliau rekonstruoti būklės baltų epochoje, juo labiau to meto paradigmų, kurios greičiausiai buvo nepilnos. Galima rekonstruoti tik atskiras nevienodo senumo formas, pvz., **ẽi* 'eik', **dṓ* 'duok', **vedais* (ir **vedeis*?) 'vesk', **vedai* (ir **vedei*?) 'tegu veda' ar 'tu gali vesti'.

Baltai veikiausiai turėjo (bent vėlesnėje epochoje) jau visai susiformavusias d a l y v i ų paradigmas, kurios atskiruose arealuose, suprantama, galėjo kiek svyruoti.

Veikiamieji dalyviai buvo trijų laikų: prezento, preterito ir futūro. Prezento formų pagrinde glūdėjo veiksmažodžių prezento kamienas, išplėstas priesaga *-nt-*. Taigi prezento *ŏ* kamieno veiksmažodžiai turėjo dalyvių kamieną su *-a-nt-* (iš ide. **-ŏ-nt-*), plg. lie. acc. sg. *sùka-nt-į* (: 3. praes. *sùka*). Prezento *ā* kamieno veiksmažodžiai atitinkamai turėjo dalyvių kamieną su **-ā-nt-* (vėliau dėl *ā* sutrumpėjimo prieš tautosilabinį *n* sutapo su *-a-nt-*), plg. lie. *rãša-nt-į (: rãšo).* Prezento *i* kamieno dalyviai turėjo kamieną su *-i-nt-*, plg. lie. *mýli-nt-į (: mýli).* Atematiniai veiksmažodžiai, matyt, gaudavo *-ant-* (su *a* iš *ŏ* kamieno), plg. lie. *ẽs-ant-į (: ẽs-ti).*

Preterito veikiamieji dalyviai turėjo veiksmažodžių preterito kamieną (be kamiengalio), išplėstą priesaga *-us-*, plg. lie. acc. sg. m. *važiãv-us-į (: važiãvo), braĩdži-us-į (: braĩdė).* Priesaga *-us-*, kaip rodo kitų indoeuropiečių kalbų duomenys, iš seno buvo dedama prie perfekto kamieno. Baltai šaknies vokalizmą priderino prie savo preterito kamieno ir ilgainiui įsigalėjo formų daryba iš šio kamieno.

Futūro veikiamieji dalyviai (jie vėlesnės kilmės) buvo padaryti iš veiksmažodžių futūro kamieno, turinčio infinityvo kamieną, tik išplėstą ne *-s(i)-*, kaip veiksmažodžių formose, bet *-sį̄ŏ-* formantu. Dalyvio kamienui sudaryti panaudota ta pati priesaga *-nt-*, kurią turi prezento dalyviai, plg. lie. *rašý-sia-nt-į* ir *rãša-nt-į*.

Veikiamieji vyriškosios (ir bevardės) giminės dalyviai buvo kaitomi pagal priebalsinį linksniavimo tipą (kamienas baigėsi priebalsiu, plg. *-nt-*, *-us-*), taigi buvo sakoma, pvz., nom. sg. **renkans (< *renkant-s)* 'renkąs', gen. sg. **renkantes*, dat. sg. **renkantei* ir t. t. Moteriškosios giminės atitikmenys turėjo *i̯ā* kamieno formas su nom. sg. galūne **-ī*, taigi nom. sg. **renkantī*, gen. sg. **renkanti̯ās* ir t. t. Ilgainiui vyriškosios giminės dalyvių senovinis linksniavimas, veikiamas moteriškosios giminės dalyvių *i̯ā* kamieno paradigmos, pradėjo irti: priebalsinio linksniavimo formas imta keisti *i̯ŏ* kamieno (vyriškosios giminės atitikmuo moteriškosios giminės *i̯ā* kamienui) formomis. Vietoj senovinių nom. pl. formų, pvz., **renkantes*, bent dalyje ploto, ilgainiui imta vartoti bevardės giminės formą (gryną kamieną), taigi **renkan (< *renkant)*.

Problemą sudaro preterito dalyvių nom. sg. m. formų rekonstrukcija. Lietuvių-latvių kalbu duomenimis, bent rytiniame baltų areale, vietoj formanto *-us-* šiose formose būta *-ent-*, plg. lie. *sùk-ęs* < **suk-ent-s*. Tyrinėtojai *-nt-* laiko prezento dalyvių įtakos rezultatu. Sunkiau paaiškinti šios galūnės balsį *-e-*. Kitos indoeuropiečių kalbos rodo, kad senovėje nom. sg. m. formos baigėsi **-u̯ōs* su pailgintojo laipsnio vokalizmu (*-us-* esąs silpnasis laipsnis), pvz., gr. εἰδώς, got. *weitwōþs* 'liudytojais'. Baltų kalbose tokio formanto aiškių pėdsakų nėra. Kai kurie tyrinėtojai jį įžiūri prūsų kalbos tekstų nom. sg. m. formose su *-uns*, pvz., *īduns* 'ėdęs'. Tačiau čia balsis *u* vietoj *e* gali būti įsivestas iš kitų paradigmos formų su *-us-*. Linkstama baltams rekonstruoti senesnes nom. sg. m. formas su **-ēs* < **-u̯ēs*. Esą tokios formos pirmiausia buvo daromos tik iš veiksmažodžių, turinčių preterito *ē* kamieną, vėliau daryba buvusi apibendrinta ir preterito *ā* kamienui. Bet visiško aiškumo anaiptol dar nėra. Tuo pačiu neaiški ir daugiskaitos atitikmens (plg. lie. *sùkę*) rekonstrukcija.

Neveikiamieji dalyviai greičiausiai dar ne visi buvo išsirutulioję iš tam tikrų veiksmažodinių būdvardžių. Prezento formų (dalyviais jos, matyt, virto vėliau) pagrinde glūdi veiksmažodžių prezento kamienas, išplėstas priesaga **-mŏ-* (> balt. *-ma-)*, f. **-mā* (prie tematinių kamienų) arba **-ŏmŏ*, f. **-ŏmā* (> balt. *-ama-*, f. *-amā*; prie atemati-

nių kamienų), plg. lie. *sùka-mas (: sùka), rãšo-mas (: rãšo), mýli-mas (: mýli), ẽs-amas (: ẽs-ti)*. Tokios darybos atitikmenis turi ir slavai, pvz., s. sl. *nesomъ* 'nešamas', *chvalimъ* 'giriamas'. Tyrinėtojai dalyvių priesagą *-(ŏ)mŏ-* dar aptinka anatolų kalbose (hetitų, luvių), kai kas ir albanų kalboje. Kitur ji turima tik būdvardžiuose. Tačiau prūsų tekstuose dalyvių su tokia priesaga nėra. Čia iš viso užfiksuotas vienintelis prezento neveikiamojo dalyvio pavyzdys nom. pl. f. *poklausīmanas* 'išklausomos' su priesaga *-mana-*, kurią tyrinėtojai sieja su skr. *-mānas*, gr. -μενος ir kt. Tačiau šis pavyzdys nėra visai tikras, gali būti iškreiptas.

Preterito neveikiamieji dalyviai turėjo infinityvo (ne preterito!) kamieną, išplėstą priesaga **-tŏ- (>* balt. *-ta-)*, f. **-tā*, plg. lie. *rašýtas (: rašýti)*.

Futūro neveikiamieji dalyviai, kurių senesnės formos rekonstruojamos daugiausia tik lietuvių kalbos duomenimis (gali būti vėlesnės), daromi iš veiksmažodžių futūro kamieno (turinčio infinityvo kamieną + *-si-* arba *-si̯ŏ-* > balt. *-si̯a-*), išplėsto priesaga **-mŏ-* (> balt. *-ma-*), f. **-mā*, taigi su ta pačia priesaga, kurią turi ir prezento neveikiamieji dalyviai, plg. lie. *rašýsi-mas*, sen. rašt. ir dial. *rašýsia-mas*. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, variantas su *-si̯ŏ-* esąs senesnis. Plg. to paties laiko veikiamuosius dalyvius su *-si̯ŏ-*, pvz., *rašýsiąs*.

Kadangi neveikiamųjų dalyvių darybinė priesaga baigėsi *ŏ* (> balt. *a*), f. *ā*, tai juos imta kaityti kaip atitinkamų *ŏ*, f. *ā* kamienų vardažodžius.

Be aptartų formų, atskiruose baltų arealuose anuomet galėjo rastis ir kitokių vardažodinės prigimties darinių. Vienu iš tokių laikytini lietuvių (ir latvių) reikiamybės dalyviai, pvz., *rašýtinas*, la. *gàidîtins* 'lauktinas', padaryti su priesaga **-tinŏ-* (> balt. *-tina-*), f. **-tinā*, turima ir slavų, plg. s. sl. *prijętьnъ* = lie. *priim̃tinas*.

Iš baltų turėtų kitų veiksmažodžio infinitinių formų ypač nurodytinas supinas ir bendratis, kurie tada jau greičiausiai buvo visai susiformavę. Supinui pradžią davė veiksmažodinių *tu* kamieno daiktavardžių (su *t* prieš kamiengalį *-u-*, plg. lot. *adven-tu-s* 'atėjimas', lie. *lie-tù-s*, dial. *ly-tù-s*), senovėje turėjusių abstrakčią reikšmę, vienaskaitos akuzatyvai, plg. lie. acc. sg. *líe-tų*. Taigi pirmykštė, pvz., lie. *eĩna gul̃tų* (iš balt. **gultun*) reikšmė turėjo būti 'eina į gulimąsi'. Plg. lot. *Romam* į Romą'.

Bendračiai pradžią davė tam tikros veiksmažodinių abstrakčios reikšmės daiktavardžių linksnių formos. Baltai, matyt, turėjo ne vie-

ną bendraties variantą. Kai kurie iš jų galėjo ir nepasiekti mūsų laikų. Visiems tiems variantams, kurie mums žinomi, pradžią davė abstrakčios reikšmės veiksmažodinių *t*, *ti* ir *tu* kamienų daiktavardžių vienaskaitos datyvas ir lokatyvas. Lietuvių bendračių formantas *-ti* (pvz., *sùk-ti*), kur jis nėra sutrumpintas iš *-tie*, kildintinas iš *t* kamieno vienaskaitos lokatyvo galūnės, imtos vartoti ir datyvui reikšti (variantas **sùkti*). Tarminiam bendračių formantui *-tie* pradžią galėjo duoti tiek *ti* kamieno datyvas, tiek ir lokatyvas (variantas **suktei*). Prūsų kalbos bendračių variantą su *-tvei* tyrinėtojai kildina iš **-tu-ei* ir laiko *tu* kamieno vienaskaitos datyvo senovinės formos palaiku (variantas **suktu̯ei*).

N e k a i t o m ų ž o d ž i ų baltai turėjo daugiau negu jų buvo indoeuropiečių prokalbėje. Tų žodžių skaičius nuolat didėjo. Diferencijuojantis jų vartojimui, formavosi nekaitomosios kalbos dalys: prieveiksmiai, prielinksniai, jungtukai bei dalelytės.

Prieveiksmiai iš būdvardžių buvo daromi su formantu **-ai* ar **-āi* (rekonstrukcija neaiški), plg. lie. *labaĩ*, la. *labi (-i* iš *-ai)*, pr. *labbai*. Tyrinėtojai šį formantą tapatina su slavų *-ě* ir senovės indų *-ē*, pvz., s. sl. *dobrě* 'gerai', skr. *kṣipé* 'greitai'. Dėl jo kilmės ginčijamasi: paprastai jame įžiūrima vienaskaitos lokatyvo (arba datyvo) galūnė.

Iš kitų prieveiksmių dar nurodytini tokie:

**kadā́n* 'kada', **tadā́n* 'tada', plg. la. *kad*, *tad*, pr. *kadan (*ir *kaden)*. Čia **-ā́n* – buvusi *ā* kamieno instr. sg. galūnė. Plg. skr. *kadā́*, *tadā́* (irgi instrumentalio kilmės);

**ten*, plg. lie. *teñ* (būta ir *tén*, plg. **tę́*> ryt. *tì*), la. *tiê*, pr. *stwen* (šalia *tēn-ti* 'dabar');

**kai*, **tai*, plg. lie. *kaĩ*, *taĩ* ir *kaĩ-p(o)*, *taĩ-p(o)*, la. *kaî*, pr. *kai*;

**i̯au*, plg. lie. *jaũ*, la. *jàu*, pr. *iau* ir s. sl. *(j)u-že*, got. *ju*;

**dabar*, plg. lie. *dabar̃*, *dár*< *dãbar* ir pr. *dabber* 'dar'.

Kai kurie prieveiksmiai galėjo būti vartojami tik atskiruose arealuose (kitur anksti išnyko), pvz., **nū* 'dabar' (plg. lie. *nũ*, *nūnaĩ*, *nū̃n* ir s. sl. *nъıně*, gr. νυν, νῦν, skr. *nūnam*) išliko tik rytiniame, o **tendau*, **kendau* (plg. pr. *stwendau*, *isquendau* 'iš čia; iš ten' ir s. sl. *tǫdu*, *kǫdu*) – tik vakariniame areale. Rytinio arealo prieveiksmio **kur* (plg. lie. *kur̃*, la. *kur̃-p* ir lot. *cūr*, got. *ƕar*, arm. *ur*) prūsų kalboje nėra paliudyta, čia vietoj jo buvo *quei*, kurio senesnę formą nelengva rekonstruoti.

Prielinksniai (resp. pronomai bei proverbai) jau buvo savo funkcijomis aiškiai išsiskyrę iš prieveiksmių. Rekonstruotini tokie:

**api*, plg. lie. *apiẽ*, *api-* (*apiẽ* perdirbta iš **api* pagal *priẽ* šalia *pri-* modelį), la. *ap-*, pr. *ep-*, *ap-* ir skr. *ápi*, gr. ἐπί, lot. *ob*;

**be*, plg. lie. *be*, la. *bez*, pr. *bhe* ir s. sl. *bezъ*, skr. *bahís*;

**en*, **in* (su skirtingu vokalizmo laipsniu), plg. inesyvo postpoziciją **-én*, lie. *ĩ*< *iñ*, la. *ìe-* (iš *en-*), pr. *en* ir gr. ἐν, dial. ἰν, oskų *en*, lot. *in* ir kt.;

**iž*, plg. lie. *iš*, dial. *iž*, la. *iz*, pr. *is* ir sl. *(i)zъ*;

**nō*, plg. lie. *nuõ*, la. *nùo*, pr. *no*, *na* 'ant' ir kt. ir sl. *na* 'ant', gr. ἄνω 'viršuj';

**pā*, plg. lie. *põ*, la. *pa*, pr. *po* ir s. sl. *po*;

**per* / **par*, plg. lie. *per̃*, dial. *par̃*, la. *par*, pr. *per*, *par* ir s. sl. *prě-*, lot. *per*, gr. περί, skr. *pári*;

**prā*, plg. lie. *prõ*, pr. *pra* ir s. sl. *pro*, lot. *prō*, gr. πρό;

**prei*, plg. lie. *priẽ*, pr. *prēi* ir s. sl. *pri*.

Kai kurie prielinksniai (pronomai, proverbai) galėjo būti būdingi tik atskiriems baltų arealams, pvz., **au* – vakariniam (plg. pr. *au-* ir s. sl. *u*; lietuvių kalboje paliko pėdsaką tik prieveiksmyje *au-linkui* 'vėliau, po to'), o **anta* (plg. lie. *añt*, dial. *antà* ir lot. *ante*, gr. ἀντί, skr. *anti*), **ata-* resp. **ati-* (plg. lie. *at-*, *ati-*, dial. *ata-*, la. dial. *at* ir s. sl. *otъ*), **pas* (plg. lie. *pas* ir s. sl. *poz-dě* 'vėlai', lot. *pos-t* 'užpakaly, vėliau, už...') ir **ažō* (plg. lie. dial. *ažu*, *ažuo-*, la. *aiz*, dial. *az* ir sl. *za*) bei **už* (plg. lie. *už*, la. *uz* ir s. sl. *vъz(ъ)* – rytiniam. Kitų, matyt, būta ne vieno varianto. Antai lie. *są-*, *san-*, *sam-*, pr. *san* 'su' kildinama iš baltų **san*, plg. s. sl. *sę-*, skr. *sam-*. Bet baltai turėjo ir variantą be *-n*, taigi **sa*, plg. lie. dial. *sa*, la. *sa* 'su'. Šiems abiem variantams genetiškai greičiausiai gimininga lietuvių prielinksnis-priešdėlis *su*, kildintinas iš **suo* (plg. *súo-kalbis*)< balt. **sō*. Taigi galėjo būti bendra ide. praforma **sŏ(m)*.

Jungtukai ir dalelytės nebuvo griežtai diferencijuotos: tas pats žodelis neretai galėjo eiti ir jungtuku, ir dalelyte. Tokia padėtis iš dalies išliko ir dabar. Todėl lengviau rekonstruoti atskirus baltų žodelius, bet ne jų funkcijas, pvz., **ir* (plg. lie. *ir̃*, la. *ir* 'taip pat', pr. *ir* ir s. sl. *i*, gr. ῥα 'būtent taip'), **ar* (plg. lie. *ar̃*, la. *ar* 'su', *arî* 'taip pat'). Kai kurie iš tų rekonstruojamų žodelių galėjo būti vartojami tik atskiruose baltų arealuose, pvz., **ā*, **ē* (plg. lie. *õ*, dial. *ẽ-gi*), **gi*, **ge*, **ga*, **gu* (plg. lie. *gi*, sen. raštų *-ge*, *-ga*, *-gu*) paliudyti tik rytiniame areale lietuvių kalbos duomenimis, bet jų senumą rodo kitų indoeuropiečių kalbų faktai, plg. s. sl. *a*, skr. *āt* 'ant to, tada, toliau, ir' resp. s. sl. *že*, *-go*, *-gъ*, gr. γε, γα, skr. *ghă*, *ha*.

Vienas kitas iš tokių žodelių galėjo atlikti ir jaustuko funkcijas, pvz., *ā (plg. lie. õ, dial. ó, la. ā, pr. o ir s. sl. a, gr. ᾶ, ῶ, ὤ, skr. ā), *(u̯)ai (plg. lie. aĩ, ái, vái, la. aĩ, vaĩ ir gr. αἴ, αἶ, skr. ē, lot. vae, got. wai). Jie gali būti paveldėti iš labai senų laikų. Glaudus tokių žodelių ryšys su mimika bei gestais leidžia juos traktuoti kaip „afektinius", „ikigramatinius" pirmykštės kalbos žodžius, veldinius iš pirmykščio kalbos lopšio.

Sintaksė

Rekonstruoti baltų sintaksės ypatybes labai sunku. Tai padaryti trukdo ne tik tie sunkumai, kurie buvo aptarti kalbant apie indoeuropiečių prokalbės sintaksinės struktūros rekonstrukciją (p. 53–54), bet ir specifiniai baltiški, būtent patikimos lyginamosios medžiagos negausumas (daugumas baltų kalbų išnyko), labai vėlyva rašto fiksacija (panaudojami duomenys tik nuo XVI a. vidurio), verstinis senųjų raštų pobūdis (ypač latvių ir prūsų kalbų), stipri kitų kalbų įtaka, bent pusę pastarojo tūkstantmečio, ir kita. Sistemingi baltų kalbų istorinės sintaksės tyrinėjimai dar tik pradedami. Todėl šiuo metu per anksti kalbėti apie baltų sintaksės, kaip tam tikros sistemos, rekonstrukciją. Iš turimų duomenų galima tik iškelti vieną kitą baltams būdingą sintaksinę ypatybę, kai kuriuos baltų epochos sintaksinės struktūros raidos bruožus.

Sprendžiant iš turimų duomenų, ypač atsižvelgiant į sudėtingą morfologiją, baltai turėjo būti išlaikę būdinguosius indoeuropiečių prokalbės sintaksinės struktūros bruožus. Jų kalbos sistemoje pagrindinį vaidmenį tebevaidino savarankiški žodžiai, nors tarnybinių žodžių skaičius tolydžio vis didėjo. Taigi baltams turėjo būti charakteringas sintaksinių konstrukcijų laisvumas.

Atsiradus prielinksniams, baltų sintaksėje vis didesnę reikšmę ėmė įgauti prielinksninės konstrukcijos. Antai vietoj krypties akuzatyvo (plg. lot. *Romam contulit* 'į Romą pasitraukė') baltai ėmė vartoti prielinksnio **en* / *in* su akuzatyvu konstrukciją (plg. lie. *į mìšką*), vėliau ir iliatyvą (*miškañ*), kilusį iš polinksninės konstrukcijos (acc. sg. **miškan* + **nā*). Vietoj išnykusio abliatyvo buvo vartojama prielinksnio **iž* 'iš' (rytiniame areale ir **nō* 'nuo') su genityvu konstrukcija, plg. lot. *prohibere hostem finibus* 'atmušti priešą nuo sienų' ir lie. *parẽjo ìš miẽsto, àtmušė príešą nuõ síenų*.

Susiformavus dalyviams ir atsiradus bendratims, turėjo pakisti tarinio reiškimas. Dabar juo galėjo eiti ne tik finitinės veiksmažodžio formos, kaip buvo indoeuropiečių prokalbėje, bet ir infinitinės (linksniuojamos ar iš jų kilusios) formos, ypač dalyviai ir bendratys. Tačiau visa tai vyko laipsniškai ir per ilgą laiką. Mat dalyviai, kilę iš vardažodinės prigimties formų, ne visi vienu laiku buvo susieti su veiksmažodžio asmenų formomis ir gavo laikų reikšmes. V. Ambrazo tyrinėjimai rodo, kad anksčiausiai infinitinėmis veiksmažodžio formomis yra tapę veiksmažodiniai daiktavardžiai su priesagomis *-nt-* ir *-us-* (t. y. veikiamieji prezento-futūro ir preterito dalyviai), vėliau pasyvui reikšti buvę panaudoti veiksmažodiniai būdvardžiai su *-tŏ-* (= neveikiamieji preterito dalyviai), o turintys *-mŏ-* sufiksą virto neveikiamaisiais (prezento-futūro) dalyviais vėliausiai, matyt, jau esmingiau suskilus baltams. Vardažodinė dalyvių prigimtis geriausiai išliko atributinėje jų vartosenoje (pvz., *dirbąs* resp. *dìrbantis žmogùs*, *mýlimas sūnùs*), kuri palyginti mažai kito. Pusiau predikatinę dalyvių vartoseną (pvz., *tė̃vas grį̃žęs atsìgulė*, *mataũ tė̃vą sugrį̃žusį*) V. Ambrazas laiko pirmine ir svarbiausia. Ji ilgainiui patyrė daug visokių pakitimų, bet tai – vėlesnių epochų padaras. Iš predikatinės dalyvių vartosenos (pvz., *jìs atė̃jęs*) išsirutuliojo vadinamoji netiesioginė nuosaka („dalyvinė kalba"), prie kurios įforminimo ir įsigalėjimo, V. Ambrazo nuomone, prisidėję kontaktai su Pabaltijo finų kalbomis. Predikatinės dalyvių vartosenos pagrindu vėliau susiformavo sudurtinės veiksmažodžio formos (perifrastiniai veiksmažodžio laikai).

Tiesioginį papildinį baltai (kaip ir slavai) po neiginio reiškė ne akuzatyvu, bet genityvu, plg. lie. *àš neturiù knỹgos* (bet *àš turiù knỹgą)*.

Labai įsigalėjo nederinamasis pažyminys ir ėmė konkuruoti su derinamuoju. Baltai nederinamąjį pažyminį vartojo ir tais atvejais, kuriais kitose indoeuropiečių kalbose būna derinamasis būdvardinis pažyminys, plg. lie. *lietùvių kalbà* ir r. *литовский язык*. Kai kurie tyrinėtojai šį reiškinį irgi linkę sieti su Pabaltijo finų įtaka. Tačiau jo kilmė gali būti ir savaiminė, nes daiktavardžių genityvas vietoj būdvardinių pažyminių buvo labai įsigalėjęs ir hetitų kalboje. Ilgainiui abiejų rūšių pažyminių vartojimas baltų kalbose dar labiau sumišo. Lietuvių kalboje dabar net ne visuomet lengva nusakyti, kada turi būti daiktavardžio genityvas ir kada derinamasis būdvardinis pažyminys. Tam tikrais atvejais skirtumas gana subtilus, plg. *áukso žíedas* ir *auksìnis žíedas*.

Didėjant jungtukų skaičiui, ilgainiui baltai turėjo pakeisti sudėtinių sakinių struktūrą. Šalia iš seno vyravusio sakinių sujungimo vis didesnį vaidmenį ėmė atlikti jų prijungimas. Greta senovinių bejungtukių sakinių, tiek sujungiamųjų, tiek ir prijungiamųjų, nuolat gausėjo ir įvairėjo jungtukinių sakinių, ypač prijungiamųjų, kurie vis labiau ėmė įsigalėti ir darėsi vis įvairesni. Tačiau vietoj dabartinių prijungiamųjų sakinių (ypač jungtukinių) tam tikrais atvejais tada buvo vartojamos ir dalyvinės konstrukcijos, atstojančios prijungiamuosius sakinius. Tokios vartosenos senumą rodo absoliutinės konstrukcijos, pvz., lietuvių (ypač senųjų raštų) *dativus absolutus*. Plg. analogiškas kitų giminingų kalbų konstrukcijas: sanskrite *locativus absolutus*, graikų kalboje *genitivus absolutus*, lotynų kalboje *ablativus absolutus* ir kt. Nors įvairių kalbų absoliutinėse konstrukcijose yra skirtingi linksniai, bet jos rodo bendrą raidos tendenciją.

Kokiu būdu visos šios sintaksinės konstrukcijos rutuliojosi ir tarpusavy konkuravo, kokia buvo jų raida baltų kalbose, dar nėra ištirta. Labai daug kas čia tebėra neaišku. Kiekviename žingsnyje susiduriame su mįslėmis. Dalis jų, reikia tikėtis, paaiškės geriau sintaksės požiūriu ištyrus senuosius raštus, baltų kalbų tarmes, folklorą.

Leksika

Baltų žodynas, ypač svarbiausių sričių, palyginti nesunkiai rekonstruojamas. Kliūtys iš principo tos pačios kaip ir rekonstruojant indoeuropiečių prokalbės žodyną, pridėjus lyginamosios medžiagos stoką dėl ankstyvo daugelio baltų kalbų išnykimo.

Iš turimų duomenų matyti, kad baltai buvo gerokai išplėtoję paveldėtą indoeuropiečių leksiką, pasidarę daug naujų žodžių, ypač vartodami sufiksus. Be paveldėtų priesagų, baltai turėjo ir naujų. Iš tokių, bendrų visiems baltams, nurodytinos šios:

-si̯an- / *-s(i̯)en-* / *-sn-* veiksmui reikšti, plg. lie. *eĩsena*, *jósena*, la. *iešana* 'ėjimas', pr. *atskisenna* 'prisikėlimas', *crixtisna* 'krikštijimas';

-ūna- veikėjams reikšti, plg. *perkū́nas*, *atėjū̃nas*, la. dial. *pḕrkûns*, pr. *percunis*;

-ing- būdinga priesaga ypatybės gausumui reikšti, plg. *vertìngas*, la. *piẽnîgs* 'pieningas', pr. *labbīngs* 'geras';

deminutyvus darė su priesagomis:

-eli̯a-, plg. *tėvẽlis*, la. *vīrelis*, pr. *patowelis* 'patėvis';

-ul-, plg. *tėvùlis*, la. *ję̄rulis* 'ėriukas', pr. *Mattulle* – asmenvardis;
-už-, plg. *brolùžis*, pr. *merguss* 'merga, tarnaitė';
-ut-, plg. *vaikùtis*, la. *Grigutis*, pr. *Geruthe* – asmenvardžiai;
-ait- (vėliau virto patronimine priesaga), plg. *mergáitė*, *Valáitis*, pr. *Wangaiten* – vietovardis;
vietovardžius darėsi su *-ant-*, *-int-*, plg. *Salantaĩ*, *Šìrvintos*, pr. *Galanten*, *Syrwynthen*.

Apskritai baltų leksika buvo turtinga ir įvairi. Jos visos rekonstruoti praktiškai neįmanoma, nes leksika nesudaro uždaros sistemos. Čia bus pasitenkinta tik iškėlus aikštėn vieną kitą tokią baltų leksemą, kurios neturi kitos indoeuropiečių kalbos. Suprantama, atskiri žodžiai kitose kalbose galėjo išnykti. Bet ir tuo atveju ši leksika sudaro baltų žodyno specifiką. Tokiam sluoksniui priklauso, pvz., šie lietuvių kalbos žodžiai:

a) giminystės-šeimos terminai:
mergà, plg. la. *mę̄rga*, pr. *mergu*;
tė̃vas, plg. la. *tę̄vs*, pr. (su kitu vokalizmo laipsniu) *tāws*; vietoj ide. **pəter-* 'tėvas', kurio palaikų baltų kalbose nėra;
vaĩkas, plg. pr. *waix* 'bernas' (: *veikùs* 'greitas', *veĩkti*, *vikrùs*?);

b) gyvūnų pavadinimai:
bríedis, plg. la. *briêdis*, pr. *braydis*;
genỹs, plg. la. *dzenis*, pr. *genix*, *aytegenis* 'mažasis genys' (: *giñti*, s. sl. *žęti* 'pjauti'?);
lydekà, *lydỹs*, plg. la. *lîdaka*, *-eka*, pr. *liede* (: *víenu lydžiù* 'be sustojimo', *léisti*?);
lokỹs, plg. la. *lâcis*, pr. *clokis*, vietovardis *Tlokunpelk*;
opšrùs 'barsukas', plg. la. *âpsis*, *âpšis*, *âpša*, pr. *wobsdus*;
pelė̃, plg. la. *pele*, pr. *pele* (daryba ir reikšmė specifiška baltų, šaknis – ide.);
pémpė, plg. pr. *peempe*;
slíekas, plg. la. *sliêka*, pr. *slayx*;
vieversỹs, plg. pr. *werwirsis* (tik šiose kalbose randamas onomatopėjinės kilmės žodis);
žìrgas, plg. la. *zir̃gs*, pr. *sirgis* 'eržilas' (: *žìrgti kojomis*?);

c) augmenys:
ą́žuolas, plg. la. *uôzuõls*, pr. *ansonis*;
dóbilas, plg. la. *dâbu(o)ls*, *âbuol(i)s*, pr. *wobilis* (latvių ir prūsų gali būti kiek perdirbta pagal la. *âbuõls*, pr. *woble* 'obuolys');

kadugỹs, *kadagỹs*, plg. la. *kadags*, *kadęgs*, pr. *kadegis* (gali būti finizmas);

mẽdis, dial. *mẽdžias* 'miškas', plg. la. *mežs* 'miškas', pr. *median* 'miškas' (senesnė 'miško' reikšmė, būdinga tik baltams);

miẽžiai, plg. la. *mìeži* ir *mà̧ize* 'duona', pr. *moasis*;

pupà, plg. la. *pupa*, pr. vietovardžius *Pupkaym*, *Pupekaymen* (: *pùsti*, *putà*, la. *paupt*?);

skir̃pstas, plg. pr. *skerptus* (greičiausiai ide. šaknis **s-ker-* 'pjauti, kirpti');

d) įvairūs daiktai, įrankiai:

bal̃nas, plg. pr. *balgnan* (pasidaryta veikiausiai iš ide. šaknies **bhel-* 'tinti, didėti, pūsti');

dáiktas, plg. la. *daîkts*, pr. acc. sg. *deicton* 'vietą' (: *díegti*?);

kalavìjas, plg. pr. *kalabian*, *kalbīan* (: *kálti*);

láiškas, plg. la. *laiska* 'linų stiebo lapelis, javų stiebelis', pr. *laiskas* 'knyga';

mìlas, plg. la. *mils*, pr. *milan* 'drabužiai';

peĩlis, plg. la. *peĩlis*, pr. *peile* (gali būti giminingas su sl. *pila*);

rýkštė, plg. la. *rī(k)ste*, pr. *riste* (: *rìšti*?);

stãklės, plg. la. *stakles*, pr. *stacle* 'ramstis, atspara' (iš ide. šaknies **sthā-*);

e) metalai:

pliẽnas, plg. la. *pliens*, pr. *playnis*;

vãris, dial. *vãrias*, plg. la. *vaŗš*, pr. *wargien*;

f) abstraktūs daiktavardžiai:

ámžius, plg. pr. *amsis* 'tauta, liaudis';

bylà, *bylóti*, plg. pr. *billīt* 'sakyti, kalbėti' (: *bildė́ti*, *bal̃sas*);

láimė, plg. la. *laĩme*, pr. *laimintiskai* 'turtingai' (: *léisti*, la. *laîst*);

mẽtai, plg. la. *męts* 'laikas', pr. *mettan* 'metas' (ide. šaknis **mē-* 'matuoti');

g) mitologijos terminai:

kaũkas 'namų dvasia; nekrikštyto vaiko vėlė; velnias', plg. la. *kauks*, pr. *cawx* 'velnias' (: *kaũkaras* 'kauburys, ketera, kalva');

laũmė, plg. la. *laũma*, pr. vietovardį *Laumygarbis* (ide. šaknis **loudh-* 'augti'?);

h) įvairūs kiti daiktavardžiai:

bandà 'galvijai; tam tikras žemės sklypelis, iš jo gaunamas pelnas; kepalas', plg. pr. *nien-bāndan* 'veltui';

dangùs, plg. pr. *dangus* (: *deñgti*; giminingas su r. *дуга* 'lankas');

lángas, plg. la. *luôgs*, pr. *lanxto*;
paũtas 'kiaušinis', plg. la. *pàuts*, pr. *pawtte*;
pélkė, plg. la. *pelce*, pr. *pelky (: pìlkas?)*;
petỹs, plg. pr. *pette* (žodis giminingas av. *paϑana-* 'platus');
žiẽ(g)zdros, plg. pr. *sixdo* 'smėlis';
i) būdvardžiai:
dãžnas, plg. la. *dažs*, pr. *kudesnammi*, *kodesnimma* 'kuo dažnai';
drũtas, dial. *drũktas*, plg. pr. *drūktai* 'stipriai';
gilùs, plg. la. *dziļš*, pr. acc. sg. *gillin*;
ìlgas, plg. la. *il̃gs*, pr. *ilga*, *ilgi* 'ilgai' (susijęs su s. sl. *dlъgъ*, skr. *dīrgha-* ir kt., bet forma be *d-* būdinga tik baltams);
į́sas 'trumpas', plg. la. *îss*, pr. *īnsan*;
lãbas 'geras', plg. la. *labs*, pr. *labs*;
mãžas, plg. la. *mazs*, pr. *massais* 'mažiau';
tìkras, plg. la. *tikrs*, pr. *tickars* 'teisingas, dešinys; blogas' *(: tìkti, tikė́ti)*;
tolùs, plg. la. *tâls*, pr. *tāl(i)s* 'toliau';
tū́las, plg. pr. *tulan* 'daug';
võras 'senas', plg. pr. *urs*;
j) veiksmažodžiai:
bręsti, plg. pr. *(sen) brendekermnen* '(su) nėščiu kūnu';
gélbėti, plg. pr. *galbimai* 'padedame';
gìmti, plg. la. *dzìmt*, pr. acc. sg. *gimsenin* 'gimimą' (ide. šaknis *$*g^{u}$*-em-* 'ateiti', reikšmė specifiška baltiška);
globóti, *glóbti* 'apglėbti', plg. la. *glâbt* 'laikyti, saugoti', pr. *poglabū* 'paglamonėjo';
kabė́ti, *kabìnti*, plg. la. *kabinât*, pr. *kabīuns* 'kabinęs';
kàkti, plg. la. dial. *kacêt* 'ką nors griebti, pasiekti', pr. *kakīnt* 'siekti';
kviẽsti, plg. la. *kvìest*, pr. *quāits* 'noras, valia', *quoitē* 'nori';
láukti, plg. pr. *laukīt* 'ieškoti' (kitose kalbose šios šaknies žodžių reikšmė tolima);
liẽpti, plg. pr. *laipinna* 'įsakiau', *pallaips* 'įsakymas';
nir̃sti 'įniršti, pykti', *nar̃sas* 'pyktis', plg. pr. acc. sg. *nertien* 'pyktį';
skę̃sti, *skandìnti*, plg. pr. *auskiēndlai* 'tegu paskęsta', acc. sg. *auskandinsnan* 'paskandinimą';
tráukti, plg. pr. *pertraũki* 'užtraukė';
turė́ti, plg. la. *turêt*, pr. *turīt* (: *tvérti* 'griebti').

Baltai turėjo savitą antroponimiją. Jos pagrindą sudarė dvikamieniai asmenvardžiai, to paties tipo kaip graikų 'Αγέλαος, Ξάνθιππος,

sen. indų *Aśvaghoṣas*, *Vīrasēnas*, taigi paveldėti iš labai senų laikų. To tipo užuomazgos siekia indoeuropiečių prokalbę. Baltai jį toliau išplėtojo, įnešė savų specifinių elementų.

Asmenvardžių sistema visame baltų plote turėjo būti gana vieninga. Tai matyti iš istoriniais laikais paliudytų lietuvių ir prūsų asmenvardžių, kurie mažai kuo tesiskiria, o dažnai ir visai sutampa, pvz.: lie. *Ar̃butas* : pr. *Arbute*, lie. *Bar̃kintas* : pr. *Barkint*, lie. *Daũkantas* : pr. *Dawkant*, lie. *Jógaudas* : pr. *Jagawde*, lie. *Nórtautas* : pr. *Nartawte*, lie. *Nórvaišas* ir *Vaĩšnoras* : pr. *Narwais* ir *Waysnar*, lie. *Taũtvilas* ir *Vìltautas* : pr. *Thawtewille* ir *Wiltaute* ir kt.

Abejose kalbose dažniausiai tie patys asmenvardžių sudaromieji dėmenys, kurių vienas kitas turi atitikmenų (etimologinių ar tik semantinių) ir slavų kalbose, bet retai aptinkami sen. indų, graikų, germanų ar kitose indoeuropiečių šakose. Būdingesniais iš jų laikytini šie: *al̃-*, *ar̃-*, *bar̃-* (plg. sl. *bori-*), *beĩ-*, *bĩ-*, *bìr-*, *bù(ī)-*, *bùd-*, *bùt-* (dėl reikšmės plg. sl. *domo-*), *dárg-* (plg. sl. **dorgo-> drago-*), *daũ(g)-*, *da-* / *dó-*, *eĩ-* (dėl reikšmės plg. sl. *chodi-*), *eĩd-*, *eĩs-*, *eĩt-*, *gáil-*, *gẽl-*, *gant-*, *gard-*, *gaũd-*, *ged-*, *geĩd-*, *ger̃-*, *gef̃d-*, *gìrd-*, *gìn-* (dėl reikšmės plg. sl. **borni-> broni-*), *gìnt-*, *jó-*, *jós-*, *kañt-*, *kiñt-*, *klaũs-*, *mañ-*, *mañt-*, *mìl-* (dėl reikšmės plg. sl. *l'ubo-*), *mìn-* (plg. sl. *mьni-*), *nór-* (dėl reikšmės plg. sl. *choti-*), *skaũd-*, *sìr-*, *skìr-*, *sùr-*, *taũt-* (dėl reikšmės plg. sl. *l'ud-*), *tar̃-*, *tar̃t-*, *tól-*, *vaĩš-* (dėl reikšmės plg. sl. *gosti-*), *vìd-*, *vìs-* (plg. sl. *vьse-*), *vĩ-*. Tiems dėmenims pradžią yra davę bendriniai žodžiai (apeliatyvai), kurių pirmykštę reikšmę dabar nebe visais atvejais įmanoma nustatyti.

Tyrinėtojai labai archaiška baltų dvikamienių asmenvardžių ypatybe laiko tai, kad čia dėmenys dažnai būna veiksmažodinės kilmės, pvz., *bar̃-* (: *bár-ti*, r. *бороться* 'kovoti'), *eĩ-* (: *eĩ-ti*), *ged-* (: *ged-ėti*, *ged-áuti*), *geĩd-* (: *geĩsti*, *geĩd-ė*), *gìn-* (: *gìn-ti*), *jó-* (: *jó-ti*), *klaũs-* (: *klaus-ýti*), *mìn-* (: *min-ė́ti*), *vìd-* (: *iš-výdo*). Tokie asmenvardžiai būna susidarę tuo pačiu būdu, kaip bendrinis žodis *nekláužada* < **(ne) klaus(i)-žad-*. Veiksmažodis gali eiti tiek pirmuoju, tiek ir antruoju dvikamienio asmenvardžio dėmeniu, plg. lie. *Mini-gailas* (*Минигаило* 1388 m.) ir *Gaili-minas* (*Goylimin* 1432 m.). Gali būti net abu dėmenys veiksmažodinės kilmės, pvz., lie. *Gaili-minas* (*gailė́ti – minė́ti*), *Jo-skaudas* (*jóti – skaudė́ti*) ir kt.

Tarp abiejų dėmenų jungiamuoju balsiu neretai eina *-i-*, pvz., lie. *Rad-i-vilas* (*Родивилъ* 1432 m.), *Man-i-vydas* (*Moniwid* 1401 m.), *Nor-i-mantas* (*Наримонтовичъ* 1350 m.), pr. *Claus-i-gail*, *But-i-labs*, *Munt-i-drauwe* ir kt. Slavai taip pat turi *-i-*, plg. čekų *Mn-i-slav*, s. r.

Влад-и-мѣръ, *Бор-и-славъ*. Tik slavų *-i-* iš senesnio *-ī-*. Toks pat santykis baltų *-i-* : slavų *-ī-* yra ir prezento *i* kamieno formose, plg. lie. *mìn-i*, *mìn-i-me*, *mìn-i-te* ir s. sl. *мьn-i-tъ*, *мьn-i-mъ*, *мьn-i-te*. Galbūt šis prezento formų santykis sudarė pagrindą nurodytam baltų *-i-* : slavų *-ī-* reiškiniui antroponimuose, kur pirmuoju dėmeniu ėjo veiksmažodinės kilmės dėmuo. Tačiau tokį pat *-i-* turi ir antroponimai su nominalinės kilmės pirmuoju dėmeniu, plg. lie. *Vis-i-girdas*, *Taut-i--vilas*.

Antroponimų dėmenimis virtusių bendrinių žodžių pirmykštė reikšmė, dažnai asmenvardžiui suteikusi kilnią, taurią prasmę (plg. lie. *Taũt-ginas* ʻtautos gynėjas', *Daũg-vilas* ʻkas daug viliasi'), ilgainiui gerokai išbluko. Abu vardų dėmenys, kaip matėme, galėjo keistis vietomis. Juos imta ilgainiui bemaž be atodairos dėlioti vieną prie kito, tuo būdu sudarant vis naujus vardus, pvz., lie. *Taũt-girdas*, *Taũt-minas*, *Taũt-rimas*, *Taũt-vaišas*, *Taũt-vilas*... ir *Eĩ-tautas*, *Jó-tautas*, *Mìn--tautas*, *Rìm-tautas*, *Vaĩš-tautas*, *Vìl-tautas* ir t. t.

Šalia dvikamienių asmenvardžių ilgainiui atsirado ir jų trumpinių, plg. lie. *Al̃gis*, *Geĩdas* šalia *Al̃-girdas*, *Geĩd-vilas*. Šie ypač tiko šeimos aplinkoje, gavo tam tikrą maloninį, mažybinį atspalvį. Tas pats žmogus galėjo būti vadinamas abejaip: visu vardu ir jo trumpiniu, kuris dar galėjo būti išplečiamas įvairiomis priesagomis, plg. lie. *Alg-ẽlis*, *Kęst-ùtis*, *Taut-ẽnis* ir t. t.

Šalia dvikamienių asmenvardžių ir jų trumpinių, kurie sudarė, taip sakant, kilniųjų antroponimų sluoksnį, baltai, kaip ir kitos senovės gentys, turėjo ir šiaip įvairių pravardinės kilmės vardų. Mat žmonės iš seno tikėjo magiška vardo galia. Todėl žmogui neretai duodavo gyvulių, augalų ar pan. pavadinimus. Manyta, kad per vardą įgyjama norimų žvėries, paukščio ar kokio daikto ypatybių, gaivališkų gamtos jėgų.

Moterų vardai nuo vyrų senovėje skyrėsi tik galūne (ne priesaga), pvz., s. lie. *Daugirdė*, *Vilkė* šalia *Daugirdas*, *Vilkas*.

BALTŲ SUSKILIMAS

Skilimo eiga, laikas, priežastys ir kt.

Kaip jau anksčiau buvo nurodyta, dar intensyvių baltų-slavų kontaktų epochoje baltų arealas nebuvo visai vieningas: jau tada jį raižė kai kurios izoglosos, davusios pradžią vėlesnei diferenciacijai. Toji diferenciacija ilgainiui vis labiau intensyvėjo, ypač baltams išplitus didelėje teritorijoje. Geografiškai nutolusių atskirų genčių kalba, nesant glaudesnių kontaktų, ėmė vis labiau skirtis. Tai rodo tiek baltų skoliniai finams, tiek ir baltiškų hidronimų studijos. Deja, tos studijos iki šiol yra davusios tiek nedaug mums rūpimu klausimu duomenų, kad iš jų galime konstatuoti tik patį kalbinės diferenciacijos faktą, bet neįmanoma susidaryti bent apytikrio vaizdo, kokiu būdu ir kada baltai suskilo į atskiras tarmes, iš kurių ilgainiui išsirutuliojo vėlesnės kalbos. Juk daugelio tų kalbų tęsinio iki šių dienų neturime. Nepaliko jos ir rašto paminklų. Išimtį sudaro tik vakarinis baltų pakraštys (apie ketvirtadalis ploto), iš kurio kilo dabartinės lietuvių, latvių ir XVIII a. pradžioje išnykusi prūsų kalbos. Bet ir šių kalbų rašto paminklai pasirodė tik praėjus ne mažiau kaip 2000 metų nuo ryškesnio baltų suskilimo.

Iš didžiosios baltų arealo dalies (trijų ketvirtadalių ploto) rytuose visai jokių tikresnių duomenų neturime. Beje, išlikę tam tikri to ploto baltų kalbos pėdsakai tebėra anaiptol ne visi surinkti ir deramai ištirti. Ypač tai pasakytina apie baltų kilmės žodžius, esančius dabartinių senosios baltų teritorijos slavų kalbų tarmėse. Iš menkų mūsų laikus pasiekusių baltų pėdsakų rytuose praktiškai neįmanoma net nustatyti ten vykusios dialektinės diferenciacijos pobūdžio ir eigos. Tuose reliktuose tyrinėtojai nepajėgia apčiuopti ir tų kalbinių ypatybių, kuriomis išsiskiria dabartinės baltų kalbos. Patys reliktai yra labai nevienodo senumo. Antai hidronimų pora *Лучеса* / *Лукеса* yra kilusi iš to paties baltų vandenvardžio kaip ir lietuvių *Laukesà*. Variantas su *č* turėjo būti slavų gautas dar tuomet, kai patys slavai savo kalbos minkštojo *k* nebuvo išvertę *č*, o antrasis variantas (su *k*) tokio virtimo jau neberodo.

Baltų hidronimus slavai perėmė ne tik įvairiu laiku, bet ir juos labai stipriai suslavino, užtrindami daugelį kalbinių ypatybių, iš kurių galima būtų spręsti apie to meto baltų kalbinę diferenciaciją. Nemaža hidronimų slavai gavo iš baltų dar tais senais laikais, kai daugelis vėlesnių

baltų tarminių skirtumų nebuvo spėję atsirasti. Kai kurios tarminės ypatybės ilgainiui sutapo su atitinkamais slavų kalbų reiškiniais ir dabar vienus nuo kitų nelengva atskirti. Reikšmingi baltų dialektologijai skirtumai tarp dvibalsio *ei* ir *ie* (plg. pr. *deiws* : lie.-la. *dievas*), tarp žvarbiųjų ir sargiųjų priebalsių (lie. *š*, *ž* : la. ir pr. *s*, *z*), tarp minkštųjų *k*, *g* (lietuviai ir prūsai išlaikė) ir afrikatų *c*, *dz* (latviai, kuršiai ir kt.), tarp sveikų *an* tipo tautosilabinių junginių (prūsai, lietuviai ir kt.) ir iš jų išsirutuliojusių monoftongų (resp. diftongoidų; latviai) baltiškos kilmės hidronimuose nelengvai suvaikomi. Vienuose iš baltiškų hidronimų slavinimo metu atitinkamų fonetikos skirtumų dar galėjo nebūti, pvz., hidronimo *Ситовка* balsis *i* greičiausiai atspindi baltų *ei* (plg. *véidas*: *вид* santykį), kuris vėliau rytiniame areale išvirto *ie*. Kituose hidronimuose galima įžiūrėti skirtingą garsų adaptaciją, pvz., pagal santykį baltų *š*, *ž* : slavų *s*, *z* galėjo atsirasti suslavinti hidronimai su *s*, *z* ir ten, kur slavinimo metu baltai turėjo *š*, *ž*.

Suslavintuose hidronimuose sunku net atskirti rytų baltų šaknį *up-* (: *ùpė)* nuo vakarų baltų *ap-* (: *apē* 'upė'), kurios abi neretai perduodamos tuo pačiu suslavintu variantu *op-*: *Вонь*, *Вонец*, *Вонка*, *Вопля* ir kt. Tas pat pasakytina ir dėl priesagų *-uva* / *-ava* skyrimo. Tačiau kai kurios kitos suslavintų hidronimų priesagos aiškiai išsiskiria ir yra būdingos tik atskiriems baltų arealams. Antai hidronimai su priesaga *-ija (-ия)* labiau paplitę pietinėje ploto dalyje, ypač Pripetės baseine, o priesagą *-ēja (-ея)* daugiausia turi hidronimai šiaurėje (bent nuo 53⁰ paralelės). Hidronimai su priesaga *-da* turimi tik visai siaurame pietvakarių ruože arčiau istorinės jotvingių teritorijos (*-da* kildinama iš jotvingių **uda* 'vanduo'). Tokie ir panašūs reiškiniai, žinoma, yra susiję su senąja baltų teritorijos kalbine diferenciacija, bet tėra tik tam tikros tos diferenciacijos nuotrupos.

Hidronimuose atsispindi ir kai kurie baltų leksikos skirtumai. Antai *Стабна*, *Стабня*, *Стабенка*, *Стабница* turi tą pačią šaknį kaip ir prūsų *Stabingen*, *Stabyno-tilte*, *Stabe-lauken* ir kt., t. y. susiję su prūsų kalbos žodžiu *stabis* 'akmuo'. Tačiau tokie hidronimai nesudaro ryškios izoglosos, yra toli kits nuo kito ir nuo istorinės prūsų teritorijos. Matyt, leksemą *stab-* 'akmuo' turėjo įvairios išnykusios baltų gentys.

Sudėjus visus minėtus ir neminėtus duomenis į vieną, aiškiai matyti, kad išnykusių baltų teritoriją rytuose anuomet raižė įvairios tiek fonetinės, tiek ir morfologinės bei leksikos izoglosos ir kad ten gyvenusių baltų negalima tiesiog sieti nei su lietuviais, nei su latviais, nei

su prūsais. Rytuose gyvenusių baltų kalbos buvo savitos ir skirtingos. Linkstama manyti, kad ypač nuo kitų skyrėsi šiaurės rytų kampas apie Maskvą, kur kalba galėjo būti patyrusi didesnę fonetinę evoliuciją ir stipresnę finų įtaką.

Archeologai taip pat konstatuoja tam tikrus nevienodumus baltų istorinio ploto materialinėje kultūroje. Jie įvairiais požiūriais skirtingai tą plotą suskaldo. Neretai iškeliami tokie svarbesni kultūrų židiniai: 1) Dauguvos–Dnepro aukštupiuose, 2) Nemuno ištakose bei Pripetės baseino dešinėje pusėje ir Padauguvyje, 3) kairėje Dnepro baseino dalyje ir 4) Volgos–Okos aukštupiuose. Sunku pasakyti, ar toksai skirstymas (jis anaiptol ne vienintelis) nors kiek atspindi buvusią baltų kalbinę diferenciaciją. Juk materialinės kultūros ribos ne visuomet sutampa su kalbinėmis.

Iš viso to, kas pasakyta, matyti, jog praktiškai neįmanoma ištirti baltų kalbinio suskilimo visame plote. Galima kalbėti tik apie tą skilimą, kurio rezultatas yra mus pasiekusios vakariniame buvusio baltų arealo pakraštyje kalbos: lietuvių, latvių ir prūsų, taip pat šiokios tokios kuršių, sėlių ir žiemgalių kalbų nuotrupos. Iš tų duomenų aiškiai matyti anksti susiformavus du baltų dialektų junginius, kuriems pavadinti dabar vartojame vakarų ir rytų baltų terminus. Geografijos požiūriu jie sąlygiški, nes tiek vakarų, tiek ir rytų baltų kalbos mus pasiekė toje pačioje vakarinėje ploto dalyje. Rytų baltų terminas, žinoma, geriau tiktų rytuose išnykusioms baltų kalboms pavadinti. Deja, mes apie tas išnykusias kalbas beveik nieko nežinome ir klasifikuodami baltų kalbas į jas esame priversti neatsižvelgti, nors jos užėmė didžiąją ploto dalį. Kai kurie tyrinėtojai linkę išskirti vakarų (prūsai bei jotvingiai), vidurio (lietuviai, latviai ir kt.) ir rytų (išnykę) baltų kalbas. Tačiau toks skirstymas yra visai formalus, nes nežinome išnykusių baltų kalbų pobūdžio. Galbūt bent dalis iš jų buvo artimos mus pasiekusiems vakariniams, o kita dalis – rytiniams baltams. Taip pat ne mažiau tikėtina buvus didelę tų išnykusių kalbų diferenciaciją, didesnę už mus pasiekusiųjų. Esant tokiai padėčiai, tikslingiausia laikytis tradicinio skirstymo į vakarų ir rytų baltus, taigi iš esmės aptarti baltų skilimą tik tiek, kiek jis atsispindi išlikusiose vakarinio baltų pakraščio kalbose. Pagal V. Mažiulį, vakarų baltai yra kilę iš baltų prokalbės periferinių, o rytų baltai – iš centrinių dialektų.

Nuo K. Būgos laikų įsigalėjo pažiūra, kad vakarų ir rytų baltai (suprantant juos aukščiau nurodyta prasme) ėmė ryškiai skirtis vieni nuo kitų jau paskutiniojo tūkst. pr. m. e. viduryje, galutinai atsiskyrė ne

vėliau kaip IV–III a. pr. m. e. Tacitas, gyvenęs I m. e. a., ir Ptolemėjas, iš II m. e. a., jau nurodo atskiras vakarų baltų gentis: aisčius (*Aestiorum gentes* Tacitas), galindus ir sūduvius (Γαλίνδαι, Σουδινοί Ptolemėjas). Archeologai taip pat maždaug nuo V a. pr. m. e. konstatuoja išryškėjusias vakarų ir rytų baltų materialinės kultūros sritis: atsiranda vakarų baltams būdingi savitos struktūros pilkapiai su tam tikrais akmens statiniais viduje, o rytų baltams – piliakalniai su brūkšniuotąja keramika.

J. Otrembskis mano, kad vakarų ir rytų baltai išsiskyrė todėl, jog tarp jų kurį laiką buvo įsiterpusi kažkokia finų gentis ar kelios gentys, sudariusios tam tikrą pleištą, trukdžiusį baltams tarpusavyje bendrauti ir lėmusį savarankišką abiejų šakų raidą. Nors apie tokį finų įsiterpimą konkrečių duomenų ir neturime, tačiau J. Otrembskio hipotezės besąlygiškai atmesti nederėtų. Viena, mes beveik nežinome apie baltų ir finų genčių migraciją, kuri anais laikais buvo visai įprastas dalykas. Todėl J. Otrembskio nurodoma situacija kurį laiką iš tikrųjų galėjo būti. Antra vertus, pasaulio kalbų istorija rodo, jog sparčią kalbinę raidą, vadinasi, ir kalbos diferenciaciją, sukelia kontaktai su kitomis (ypač skirtingos struktūros) kalbomis bei kalbinis substratas, taigi ekstralingvistiniai faktoriai. Pačioje kalboje, žinoma, yra raidą skatinančių vidinių priežasčių, bet jos geriausiu atveju tik sudaro tam tikras sąlygas galimam pakitimui įvykti, tačiau postūmis paprastai būna iš šalies. Juk kalbai, kaip svarbiausiai komunikacijos priemonei, būdinga tendencija išlaikyti kiek galima pastovesnę sistemą, priešingu atveju kalba negalėtų atlikti savo pagrindinės funkcijos. Labai izoliuota kalba kinta suvis lėtai. Antai islandai ir dabar tebekalba bemaž taip, kaip kalbėjo IX–X a., kai jų protėviai išsikėlė iš Skandinavijos į neapgyventą salą. Taigi daugelio kalbinės raidos priežasčių reikia ieškoti ekstralingvistikoje. Labai klysta tie kalbininkai, kurie mano priešingai ir stengiasi bet kokį kalbos pakitimą aiškinti vien vidinės raidos tendencijomis.

Skilimas į vakarų ir rytų baltų kalbas, matyt, nebuvo griežtas, visą laiką būta tam tikrų pereinamųjų dialektų. Be kita ko, manytina, kad iš tokio pereinamojo dialekto išsirutuliojo istorinius laikus pasiekusi kuršių kalba. Todėl apibūdindami skilimą, remsimės labiausiai nutolusių abiejų arealų polių, kurių vieną sudaro lietuvių-latvių, kitą – prūsų kalba, duomenimis.

Toliau apžvelgsime tas kalbines ypatybes, kuriomis vakarų ir rytų baltai daugiausia išsiskyrė. Suprantama, ne visos jos atsirado vienu

metu. Apie kai kurių kilmės laiką galime tik spėlioti. Bet jas visas fiksuoja seniausi vakarų baltų (prūsų kalbos) ir rytų baltų (lietuvių ir latvių kalbų) paminklai.

Svarbiausią vokalizmo skirtumą sudarė tai, kad baltų dvibalsis *ei* vakarų baltų plote išliko visose pozicijose nepakitęs, o rytų baltai jį po kirčiu monoftongizavo, t. y. pavertė *ę̄*, iš kurio vėliau išsirutuliojo dabartinis lietuvių – latvių sutaptinis dvibalsis *ie*, plg. pr. *deiws* ir lie. *diẽvas*, la. *dìevs*. Nekirčiuotoje pozicijoje ir rytų baltai išlaikė *ei* sveiką. Ilgainiui atsiradęs *ie* || *ei* nevienodumas šaknyse ir morfemose buvo išlygintas, pvz., nom. pl. **deivaĩ* pagal nom. sg. *diẽvas* perdirbta į *dievaĩ*, o nom. sg. **víedas* pagal nom. pl. *veidaĩ* paversta į *véidas*. Todėl pavyzdžių su dubletinėmis šaknimis rytų baltų kalbose turime daug, plg. lie. *deivė̃* || *diẽvas*, *šveĩsti* || *šviẽsti*, *teisùs* || *tiesùs*, *eĩti* || la. *iêt* ir kt.

Tyrinėtojai ginčijasi, ar rytų baltų *ie* išsirutuliojo kirčiuotoje pozicijoje tik iš *ei*, ar tam tikrais atvejais ir iš *ai* (ide. **ŏi*). Ginčams pagrindą sudaro tokie atitikmenys: lie. *sniẽgas*, la. *snìegs* ir pr. *snaygis* (plg. s. sl. *sněgъ* su *ě* = balt. *ai*, got. *snaiws*), lie. *bríedis*, la. *briêdis* ir pr. *braydis*, lie. *piemuõ* ir gr. ποιμήν ir kt. Kalbininkai šį faktą aiškina nevienodai. Vieni (pvz., J. Endzelynas, K. Būga) tokius pavyzdžius interpretuoja kaip turinčius skirtingo balsių kaitos laipsnio vokalizmą. Pvz., lietuviai dėl *ie* : *ai* kaitos (plg. *liẽka* : *laĩkas*) šalia *sniẽgas* turi ir *snaĩgę*. Prūsų *snaigis* 'sniegas', jų nuomone, irgi turįs to paties laipsnio šaknies vokalizmą kaip lie. *snaĩgė*. Šių kalbininkų tvirtinimu, lietuvių-latvių *ie* atsirandąs tik iš baltų *ei*, bet niekuomet iš *ai*. Kiti kalbininkai (pvz., Chr. S. Stangas, J. Kurilovičius) mano, kad lietuvių-latvių *ie* galįs būti kilęs ne tik iš baltų *ei*, bet ir iš *ai*. Anksčiau pateiktos rūšies pavyzdžiai esą tai ir rodą. Dar remiamasi baltų skoliniais finams, kurie neretai turi *ai* vietoj lietuvių-latvių *ie*, pvz., suom. *paimen* 'piemuo', *laiha* 'liesas'. Ginčai tebesitęsia. Iš tikrųjų ypač sunku balsių kaitos reiškiniais paaiškinti lietuvių-latvių *ie* buvimą vietoj ide. **ŏi* fleksijoje, pvz., nom. pl. m. lie. *tiẽ*, *gerì* < **geríe* (plg. *geríe-ji*) ir pr. *stai* 'tie', *maldai* 'jauni', gr. τοὶ 'tie', ἀγαθοί 'geri, kilnūs'; dat. pl. m. lie. *tíem(u)s* vietoj ide. **tŏibh(i̯)ŏs* (bet ir prūsai čia turėjo *ei*: *stēimans* 'tiems'); loc. pl. m. lie. dial. *keturíesu* 'keturiese' ir s. sl. *vlъcěchъ*, skr. *vŕkēṣu* 'vilkuose' su ide. **-ŏisu*; nom.-acc. du. f. *tíe-dvi*, *šakì* < **šakíe* ir s. sl. *rǫcě* 'dvi rankos', skr. *aśvē* 'dvi kumelės' su **-ai* < ide. **-ā-i*; 3. permiss. *te-sukiẽ* su *-ie* vietoj ide. **-ŏit*. Tai labiausiai ir verčia manyti, kad atskirais atvejais mūsų *ie* galėjo būti išsirutuliojęs ir iš baltų *ai* (ide. **ŏi*).

Atsiradus rytų baltų *ę̄* (iš *ei*), šis ėmė koreliuoti su *ō* ir toliau abu kito lygiagrečiai: *ę̄* išvirtus *ie (*dei̯as→dievas)*, ir *ō* virto *uo (*dōnā→ duona)*. Taigi rytų baltų *ō* dvibalsėjimas buvo susijęs su *ei*> *ę̄* dvibalsėjimu ir yra greičiausiai tos pačios epochos padaras.

Vakarų baltai, kaip sakyta, visais atvejais išlaikė sveiką dvibalsį *ei (ai)*, plg. pr. *preicalis* 'priekalas', acc. sg. *deinan* 'dieną', praep. *prēi* 'prie'. Tačiau jų kalboje ilgainiui ėmė sutapti į vieną baltų *ō* ir *ā*. Prūsų kalbos raštų fragmentiškumas ir netiksli garsų fiksacija neleidžia detaliai ištirti, koks buvo tikrasis baltų *ō* ir *ā* likimas prūsų kalboje. Tačiau iš esamų duomenų matyti, kad čia veikiausiai buvo panaikinta senovinių *ō* ir *ā* opozicija. Antai Elbingo žodynėlyje jie žymimi vienodai (grafemomis *o* ir *oa*), pvz., *brote* 'brolis', *glossis* 'gluosnis', *podalis* 'puodelis', *woasis* 'uosis'. Katekizmuose taip pat dažniausiai žymėjimas vienodas, plg. III katekizme *dātwei* 'duoti' ir *postāt* 'tapti' *(: stóti)*. Svarbiausia, čia po lūpinių ir gomurinių priebalsių tiek *ō*, tiek ir *ā* išvirtęs *ū*, pvz., III katekizme *mūti* 'motina' (plg. Elb. ž. *mothe*), *mukint* 'mokyti', *gallū* 'galva' (plg. Elb. ž. *galwo*, čia *-o* iš **-ā́*) ir *pūton* 'gerti' *(: puotà)*. Šie pakitimai, matyt, atsirado jau vėlesniame vakarų baltų resp. prūsų kalbos raidos etape.

Konsonantizmo skirtumai buvo ne tokie ryškūs, nes priebalsių izofonos neretai skaldė tiek vakarų, tiek ir rytų baltus. Tie skirtumai irgi atsirado ne vienu metu.

Priebalsius *š*, *ž* vakarų baltai išvertė *s*, *z*, plg. pr. *assis* 'ašis', *semmē (*t. y. *zemē)* 'žemė'. Bet toks virtimas įvyko ir didelėje rytų baltų areal dalyje, plg. la. *ass* 'ašis', *zeme* 'žemė'. Kuršiai, žiemgaliai ir sėliai, kaip rodo šių kalbų reliktai (ypač tikriniai vardai dokumentuose), taip pat turėjo *s*, *z*. Tik vieni lietuviai išlaikė senovinius *š*, *ž*. Su kitais baltais šiuo atveju eina ir slavai, taip pat turintys *s*, *z*, plg. s. sl. *osь* 'ašis', *zima* 'žiema'.

Priebalsių samplaikos *tl*, *dl* rytų baltų kalbose išvirto *kl*, *gl*, pvz., lie. *žénklas*< **žentlas*, plg. pr. *ebsentliuns* 'paženklinęs'; lie. *ẽglė*, la. *egle*< **edlē*, plg. pr. *addle (*: l. *jodła)*. Šio virtimo nėra naujuose dariniuose arba jei sutrukdė kitų žodžių analogija, pvz., lie. *skaĩtlius (: skait-ýti)*, *rãtlankis (< rãta-lankis)*. Verčiama net skoliniuose, pvz., lie. dial. *klumõčius* 'vertėjas' iš *tlumõčius*< l. *tłumacz*, *pikliavóti* 'tam tikru būdu malti grūdus' iš *pitliavóti* < l. *pytlować*, *sveklyčià* 'seklyčia' iš *svetlyčià* < l. *świetlica*. Bet tai nerodo reiškinio naujumo. Savuose žodžiuose *tl*, *dl* galėjo išvirsti *kl*, *gl* ir labai seniai. Prūsų kalbos tekstuose greta sveikų *tl*, *dl* pasitaiko ir išvirtusių, pvz., *piuclan* 'pjūklas',

gurcle ʻgurklys' (plg. l. *gardło)*, *clokis* ʻlokys'< **tlokis*, plg. vietovardį *Tlokunpelk* ʻLokių pelkė' (lie. *lokỹs*, la. *lâcis*< **tlākīs*). Taigi ir dalis prūsų tarmių turėjo tokį virtimą. Jis pastebėtas taip pat kai kuriose slavų ir kitų indoeuropiečių kalbose. Šio reiškinio priežastis – pastangos diferencijuoti artimus (artikuliacijos vietos požiūriu) samplaikos priebalsius.

Panašus likimas rytų baltų areale ištiko ir samplaikas *bn*, *pm*, kurios čia virto *gn*, *km*, pvz., lie. *dùgnas*< **dub-nas (: dùb-ti)*, la. *Dignāja* (vietovardis)< **Dubnāja*, lie. *sẽkmas* ʻseptintas'< **sepmas* iš **sept-mas (: sept-ynì*, plg. pr. *sepmas*, *septmas*, lot. *sept-imus)*. Vakarų baltų (prūsų) tekstuose tokio virtimo nepastebėta.

Ilgainiui baltų plotą ėmė raižyti ir kitos tiek konsonantizmo, tiek ir vokalizmo izofonos. Skirtingą rezultatą davė junginiai *priebalsis* + *neskiemeninis i̯*. Antai baltų **si̯* latvių ir prūsų kalbose virto *š*, pvz., la. *šũt* ʻsiūti', pr. *schuwikis* ʻbatsiuvys' (plg. lie. *siuvìkas*). Lietuvių kalboje **si̯* davė minkštąjį *s*, plg. *siū́ti*, *siuvė́jas*. Čia vėl izofona kerta rytų baltų plotą.

Viena iš svarbiausių morfologijos skirtybių tarp vakarų ir rytų baltų buvo tai, kad rytų baltai neteko daiktavardžių bevardės giminės, o vakarų baltai išlaikė visas tris gimines. Buvę bevardės giminės daiktavardžiai rytų baltų areale virto vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis. Atrodo, kad gerokai daugiau jų perėjo į vyriškąją giminę (pirmiausia visi *ŏ*-kamieniai), bent tokią išvadą reikėtų daryti iš atitikmenų lyginimo, pvz., pr. *assaran (=* r. *озеро)* – lie. *ẽžeras*, pr. *balgnan (*plg. r. *седло)* – lie. *bal̃nas*, pr. *buttan* – lie. *bùtas*, pr. *caulan* – lie. *káulas*, pr. *creslan (=* r. *кресло)* – lie. *krẽslas*, pr. *mettan* – lie. *mẽtas*, pr. *median* – lie. *mẽdis (*dial. *mẽdžias)*, la. *mežs* ʻmiškas', pr. *piuclan* – lie. *pjū́klas*; pr. *alu* – lie. *alùs*, pr. *meddo* – lie. *medùs*. Bet yra ir tokių kitų indoeuropiečių kalbų bevardės giminės daiktavardžių, kurie rytų baltų kalbose yra moteriškosios giminės, plg. skr. *akṣi* ir lie. *akìs*.

Senovinius bevardės giminės daiktavardžius rytų baltų plote pakeitus vyriškosios arba moteriškosios giminės atitikmenimis, buvo pakeistos ir su tais daiktavardžiais derinamų kitų linksniuojamų žodžių (būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių, dalyvių) bevardės giminės formos atitinkamomis vyriškosios resp. moteriškosios giminės formomis. Taigi atributinėje vartosenoje (kai ėjo pažyminiu) bevardės giminės formos išlikti negalėjo. Tačiau predikatinėje vartosenoje (eidamos vardine tarinio dalimi), kur nebuvo derinamos su daiktavardžiu, se-

novinės bevardės giminės vienaskaitos nominatyvo-akuzatyvo formos išliko kokios buvusios (latvių kalboje ir jos ilgainiui išnyko), pvz., lie. *žiẽmą visur̃ bálta* (plg. nom. sg. m. *báltas*, f. *baltà*, acc. *báltą*), *šiañdien gražù, taĩ jaũ kas kìta, mán taĩ vis víena, jám dañtį skaudą̃* ir kt.

Priežastys, dėl kurių rytų baltai neteko daiktavardžių bevardės giminės, nėra pakankamai aiškios. Pareikšta įvairių nuomonių. Atrodo, kad lemiamą reikšmę vis dėlto bus turėjusi vyraujančio *ŏ* kamieno vienaskaitos ir daugiskaitos nom.-acc. n. formų sutapimo grėsmė. Bevardės giminės daiktavardžių daugiskaitos galūnė *-*ā́* (pvz., **baltā ežerā* 'balti ežerai') ilgainiui rytų baltų kalbose turėjo sutrumpėti ir sutapti su vienaskaitos *-a* (plg. *bálta*, galėjo būti ir **ežera* 'ežeras'). Tokios skirtingų skaičių to paties linksnio galūnių homonimijos kalba nepakenčia, greičiausiai dėl to siekiant išlaikyti skaičių skirtumą ir buvo bevardės giminės formos pakeistos vyriškosiomis arba moteriškosiomis. Vakarų baltų plote tokio galūnių trumpinimo nebuvo. Prūsai kirčiuotose galūnėse išlaikė baltų ilguosius balsius nesutrumpintus, plg. *mensā* 'mėsa', *gallū* 'galva' (nekirčiuotose galūnėse, atrodo, buvo sutrumpinę). Be to, sprendžiant iš prūsų kalbos, čia nom.-acc. sg. turėjo galūnę *-an*, o pl. – *-*ā*. Sutapimas negrėsė, todėl ir išliko bevardė giminė.

Vakarų ir rytų baltai iš seno skyrėsi *ŏ* kamieno vienaskaitos genityvo galūne. Vakarų baltai, kaip rodo prūsų kalba, matyt, turėjo *-*asa*> *-as*, plg. pr. *bītas* 'vakaro', *deiwas* 'dievo', *gīwas* 'gyvenimo', *grīkas* 'nuodėmės', *tāwas* 'tėvo' (formos skyrėsi nuo nominatyvo, kuris paprastai turi sutrumpintą galūnę, pvz., *tāws* 'tėvas'). Rytų baltai turėjo galūnę *-*ā*, pvz., lie. *vil̃ko*, la. *vìlka* (lie. *-o*, la. *-a*< *-*ā*). Tokią galūnę turėjo ir slavai, plg. s. sl. *vlьka* 'vilko' (s. sl. *-a* < *-*ā*).

Aiškiai išsiskyrė ir daugiskaitos datyvo fleksija. Vakarų baltai, kaip rodo prūsų kalba, vardažodžiams (matyt, vėliau ir įvardžiams) įsivedė formų pabaigą *-*mans* (*n* gali būti iš acc. pl. *-ans*), plg. pr. *waikammans* 'bernams', *gennāmans* 'žmonoms', *crixtiānimans* 'krikščionims'. Rytų baltai, lietuvių kalbos duomenimis, turėjo formas su *-mus*: s. lie. *vaikãmus, žmonómus, akìmus, sūnùmus.*

Ypač atsiskyrė rytų ir vakarų baltų įvardžiai. Rytų baltai pagal daiktavardžių modelį perdirbo gimininių įvardžių genityvo formas, pvz., lie. gen. sg. m. *tõ*, f. *tõs*, pl. *tų̃* (plg. *vil̃k-o, šak-õs, šak-ų̃*). Vakarų baltai išlaikė senąją būklę, pvz., pr. *stesse* 'to' (plg. baltų **tasi̯a*), f. *stesses* 'tos' (balt. **tasi̯ās*), pl. m. *stēison* 'tų' (balt. **teisōn*). Daiktavardžių

įtaka palietė ir rytų baltų vienaskaitos datyvo formas, pvz., s. lie. *tamui*, *tamuo*, *tamu*, f. *tai* (kaip *vil̃k-ui*, *vil̃k-uo*, *vil̃k-u*; *šãk-ai*). Tačiau šią įtaką iš dalies, tik vyriškosios giminės formoms, matome ir vakarų baltų areale, pvz., pr. *stesmu* ʽtam' (kaip *malnīk-u* ʽvaikui', bet išlaikyta *-sm-*, plg. balt. **tasmei*), f. *stessei* ʽtai' (balt. **tasi̯āi*). Galbūt rytų baltai vienaskaitos datyvo formoje priebalsių samplaiką *-sm-* pakeitė *-m-* dėl daugiskaitos datyvo, iš seno turėjusio tik *-m-*, įtakos, plg. balt. **teimas*, s. lie. *tíemus* ʽtiems'.

Negimininių įvardžių paradigmose rytų baltai taip pat įsivedė nemaža naujovių. Jie perdirbo II asmens ir sangrąžinio įvardžio vienaskaitos datyvo formas, apibendrinę genityvo kamienus **teu̯-*, **seu̯-*. plg. s. lie. *tẽvie* / *tẽvi* ʽtau', *sẽvie* / *sẽvi* ʽsau' (*-ie* iš **-ei*). Vakarų baltai išlaikė senovines formas su *-b-*, plg. pr. *tebbei* ʽtau', *sebbei* ʽsau' (= s. sl. *tebě*, *sebě*). Daugiskaitos paradigmose rytų baltai visiems linksniams įsivedė žodžio pradžios *m-* ir *j-* (iš nominatyvų *mes*, *jūs*), plg. lie. *mū́sų jū́sų*, *mùms jùms*, *mùs jùs* ir t. t. Kaip matyti iš pavyzdžių, ilgasis šaknies balsis *ū*, išskyrus genityvą, rytų baltų buvo pakeistas trumpuoju, derinantis prie *u* kamieno daiktavardžių, plg. nom. pl. *jū̃s* ir *sū́nūs*. Vakarų baltai išlaikė senovines I asmens genityvo ir datyvo (su *n-*, taip pat ilguoju šaknies vokalizmu), o II asmens akuzatyvo (su *u̯-*) formas, plg. pr. *noūson* ʽmūsų', *noūma(n)s* ʽmums' (*noū-* iš *nū-*; plg. balt. **nūsōn*, **nūmas*), *wans* ʽjus' (su *-ns* iš daiktavardžių, plg. *deiwans* ʽdievus'; balt. **u̯as* ʽjus').

Savybiniai įvardžiai vakarų ir rytų arealuose skyrėsi iš seno, plg. pr. *mais* ʽmano', *twais* ʽtavo', *swais* ʽsavo' (: s. sl. *mojь*, *tvojь*, *svojь*) ir lie. *mãnas*, *tãvas*, *sãvas* (= la. *mans*, *tavs*, *savs*) resp. *màno*, *tàvo*, *sàvo* (: gr. τεός, ἑός). Tai gali būti labai sena skirtybė.

Skirtingas buvo ir pažymimasis įvardis, plg. lie. *pàts*, s. rašt. *patis*, la. *pats* (: gr. πόσις, lot. *potis*, skr. *patis*) ir pr. *subs* (: ide. šaknis **su̯ŏbh-*).

Ryškūs buvo skaitvardžių skirtumai. Antai rytų baltai prie skaitvardį ʽ1' žyminčio žodžio pradžios pridėjo *u̯-* (gali būti kažkokia dalelytė), taigi vietoj **eínas* ėmė sakyti **u̯eínas*> lie. *víenas* (la. *viêns*). Vakarų baltai išlaikė senovinę formą be *u̯-*, plg. pr. *ains* ʽvienas'. Skyrėsi ir skaitvardžio ʽ3' kelintinės formos: vakarų baltai turėjo **tirti̯as* (su **tirt-* vietoj ide. **tri-t-*), plg. pr. *tirtis* ʽtrečias', o rytų baltai pasidarė formą su kitokiu vokalizmu, taigi **treti̯as*, iš kur lie. *trẽčias*, la. *trešais* (plg. s. sl. *tretьjь*).

Labai seną vakarų ir rytų baltų skirtybę sudarė skaitvardį '6' žymintys žodžiai: vakarų baltų **uše*s> **uses*, plg. pr. *usts* 'šeštas', o rytų baltų **sešes*, plg. lie. *šešì*, la. *seši*. Šis skirtumas greičiausiai siekia net indoeuropiečių prokalbės dialektų epochą.

Skaitvardis '9' rytų baltų plote turėjo pakeistą žodžio pradžios priebalsį: vietoj baltų **neu̯in-* čia atsirado **deu̯in-* (matyt, dėl '10' įtakos), plg. lie. *devynì*, la. *deviņi*. Toks pakeitimas įvyko ir slavų kalbose, plg. s. sl. *devętь*. Vakarų baltai *n-* išlaikė sveiką, plg. pr. *newīnts* 'devintas'.

Skyrėsi dar skaitvardžio '1000' formos: vakarų baltai turėjo **tūšimtas*> **tūsimtas* (paveikta '100'?), plg. pr. acc. pl. *tūsimtons*, o rytų baltai – **tū(k)stants* (: s. sl. *tысǫšti*, got. *þūsundi*), plg. lie. *tū́kstantis* (= la. *tũkstuotis*), s. lie. gen. sg. *tūkstantes*. Matyt, būta dar ir kitokių variantų. Iš baltų pasiskolinta suomių forma *tuhat* (kiti linksniai: *tuhannen*, *tuhansia*) verčia rekonstruoti baltų **tūšant-*.

Veiksmažodžių šaknys **sed-* ir **stā-* vakarų baltų plote turėjo prezentą su nazalizacija (kaip ir slavų), pvz., pr. *sinda(n)ts*, *syndens* 'sėdintis', *po-stānai* 'pastotų, taptų' (inf. *po-stāt*; plg. s. sl. *sędǫ*, *stanǫ*, inf. *stati*). Rytų baltų prezentas – be nazalizacijos, pvz., lie. *sė́du*, *stóu*, la. *sêstu*, *stâju*.

Būta ir kitokių veiksmažodžių kamienų darybos skirtumų, pvz., pr. *laikūt* (*-ūt* iš *-āt* = lie. *-oti*) šalia lie. *laikýti*, la. dial. *làicīt*.

Skyrėsi kai kurie dalyviai. Preterito veikiamuosius dalyvius rytų baltai darėsi su nom. sg. m. galūne **-ens* (kiti linksniai turėjo sufiksą *-us-*), o vakarų baltai – su galūne *-uns* (galbūt iš *-ens* ir *-us-* kontaminacijos), plg. lie. *dãvęs*, la. *devis* ir pr. *īduns* 'valgęs'.

Prezento neveikiamieji dalyviai rytų baltų buvo daromi su sufiksu *-ma-* (ide. **-mŏ-*), kurį tam reikalui vartojo ir slavai, pvz., lie. *vẽdamas*, la. *vędams*, s. sl. *nesomъ* 'nešamas'.

Neaišku, ar vakarų baltai turėjo tokių dalyvių. Prūsų tekstuose esantis vienintelis prezento neveikiamojo dalyvio pavyzdys nom. pl. f. *poklausīmanas* 'išklausomos' gali būti ir iškraipymo padaras.

Palyginę prūsų tekstų leksiką su lietuvių-latvių, taip pat matome nemaža skirtumų. Suprantama, ne visi tie skirtingi žodžiai yra sena vakarų ir rytų baltų skirtybė. Galbūt kai kurie iš jų anksčiau buvo vartojami abiejose šakose, tik ilgainiui vienoje iš jų išnyko. Dabar to nustatyti neįmanoma. Šiaip ar taip, ryškų vakarų ir rytų baltų leksikos skirtumą rodo, pvz., tokie žodžiai:

pr. *aglo* (: gr. ἀχλύς 'sutemos, rūkas') ir lie. *lietùs*, la. *liêtus*;

pr. *ayculo* (galbūt iš **aigulā* : lie. *áigyti* 'badyti, durti') ir lie. *ãdata*, la. *adata*;

pr. *anctan* (: sva. *ancho* 'sviestas', lot. *unguen* 'tepalas') ir lie. *svíestas*, la. *sviêsts*;

pr. *assanis (*: r. *осень*, l. *jeseń)* ir lie. *ruduõ*, la. *rudens*;

pr. gen. sg. *bītas* 'vakaro' ir lie. *vãkaras*, la. *vakars (*: s. sl. *večerъ)*;

pr. *dadan (*: skr. *dádhi*, gen. sg. *dadhás* 'rūgusis pienas'*)* ir lie. *píenas*, la. *piẽns*;

pr. *dagis* 'vasara' (: lie. *dagà* 'karštis') ir lie. *vãsara*, la. *vasara*;

pr. *dalptan* (: s. sl. *dlato)* ir lie. *káltas*, la. *kal̃ts*;

pr. acc. sg. *debīkan* ir lie. *dìdis*, la. *dižs*;

pr. *druwīt (*: sva. *trūēn)* ir lie. *tikė́ti*, la. *ticêt*;

pr. *emnes (*: s. sl. *imę*, alb. *emën* ir kt.*)* ir lie. *var̃das*, la. *vàrds* 'žodis';

pr. *gaylis (*: lie. *giẽdras)* ir lie. *báltas*, la. *bal̃ts*;

pr. *garbis (*: lie. *gárbana)* ir lie. *kálnas*, la. *kaļns*;

pr. *grīmons* (dalyvis 'giedojęs') ir lie. *giedóti*, la. *dziêdât*;

pr. *kails (*: got. *hails*, s. sl. *cělъ)* ir lie. *sveĩkas*, la. *svèiks*;

pr. *kalis(*: s. isl. *hvalr)* ir lie. *šãmas*, la. *sams* (: r. *сом*);

pr. *camstian* ir lie. *avìs*, la. *avs*;

pr. *kelan* (: s. isl. *hvel*, s. sl. *kolo*) ir lie. *rãtas*, la. *rats*;

pr. *kērdan (*: s. sl. *črěda)* ir lie. *laĩkas*, la. *laĩks*;

pr. *cuncan* (: skr. *kāñcanas* 'auksinis') ir lie. *rùdas*, la. *ruds*;

pr. *lauxnos* (: lie. *laũkas*, la. *làuks* 'balkšvos spalvos, su balkšva dėme gyvulys', s. sl. *luna* 'mėnulis' ir kt.) ir lie. *žvaigždẽ*, la. *zvàigzne (*: s. sl. *zvězda)*;

pr. *luckis* ir lie. *pagalỹs*, la. *pagale*;

pr. nom. pl. m. *maldai (*: s. sl. *mladъ)* ir lie. *jáunas*, la. *jaûns (*: s. sl. *junъ)*;

pr. *mēntimai* 'meluojame' (: lot. *mentiri* 'meluoti') ir lie. *melúoti*, la. *męluôt*;

pr. *panno* (: got. *fōn*, gen. sg. *funins*) ir lie. *ugnìs*, la. *uguns*;

pr. *pintis (*: s. sl. *pǫtь)* ir lie. *kẽlias*, la. *ceļš*;

pr. *salowis* (: r. *соловей)* ir lie. *lakštiñgala*, la. *lakstĩgala*;

pr. *seggīt (*: lie. *sègti*, skr. *sajatē?)*ir lie. *darýti*, la. *darĩt*;

pr. *stallit (*: skr. *sthalati* 'stovi'*)* ir lie. *stovė́ti*, la. *stãvêt*;

pr. *waist (*: s. sl. *věsi)* ir lie. *žinóti*, la. *zinât*;

pr. *wupyan* 'debesis' *(*: lie. *ùpė?)* ir lie. *debesìs*, la. *debess* 'dangus';

pr. *wutris* (: s. sl. *vъtrь*) ir lie. *kálvis*, la. *kalẽjs*.

* * *

Toliau panagrinėsime suskilusių baltų atskirų šakų raidą bei likimą. Pirmiausia aptarsime išnykimą tų baltų, kurie gyveno toliau rytuose. Paskui apžvelgsime istoriją vakarų baltų, galutinai išnykusių tik XVIII a. pradžioje. Nors lietuvių kalba ir nėra šių išnykusių baltų šakų tęsinys, bet, norint suprasti jos ištakas, visa tai yra būtina, juoba kad kai kurios iš vakarų baltų genčių yra įnešusios tam tikrą indėlį į lietuvių tautybės formavimąsi, palikusios ryškų pėdsaką vietos lietuvių kalboje. Ir tik susipažinę su šių genčių istorija bei jų kalbų palaikais, galėsime pereiti prie rytų baltų, davusių pradžią mūsų gimtajai lietuvių kalbai.

Baltų rytuose išnykimas

Pirmojo mūsų eros tūkstantmečio viduryje ar kiek anksčiau į senąsias baltų žemes pradėjo brautis slavų gentys. Jos čia greit plito ir per kelis šimtmečius įsivyravo didžiuliuose rytų Europos plotuose, kartu ir didelėje baltų gyventų žemių dalyje.

Kada prasidėjo slavų infiltracija į baltų žemes, nustatyti nelengva. Daugiausia sprendžiama iš archeologijos duomenų – materialinės kultūros pasikeitimo tame plote. Tačiau archeologai susiduria su dideliais sunkumais, kai reikia nustatyti materialinę kultūrą sukūrusių genčių etninę bei kalbinę priklausomybę. Todėl mums rūpimu klausimu archeologų nuomonės gerokai skiriasi. Kai kurie iš jų net tvirtina, kad pati ankstyvoji slavų ekspansija į baltų žemes prasidėjo dar II m. e. amžiuje.

Šiaip ar taip, masinis slavų brovimasis į baltų žemes greičiausiai prasidėjo vėliau, matyt, po 375 m., kai į Europą įsiveržę klajokliai hunai sukėlė didįjį tautų kilnojimąsi. Jie sunaikino gotų karalystę, kurios valdžioje buvo ir dalis slavų. Išsivadavę slavai ėmė labai greit plisti, tapo nepaprastai ekspansyvūs.

Daugelio tyrinėtojų nuomone, į Padneprio baltų žemes rytiniai slavai atėjo labai staigiai. Jie veržliai brovėsi, galbūt keliomis bangomis, palei Dneprą, Sožę, Desną ir kitas upes šiaurės bei šiaurės rytų kryptimi į baltų krašto gilumą, darydami didelius šuolius. Tai rodo slaviškų vardų, esančių plote tarp Vakarų Bugo aukštupio, Dnestro ir Dnepro vidurupio, pasikartojimas Sožės, Desnos ir iš dalies Seimo baseinuose. Hidronimų tyrinėtojai taip pat konstatuoja, kad Dnepro baseino upių varduose esantys slavų elementai yra senesni negu Dono baseine.

Iš Dnepro–Dauguvos aukštupių slavai toliau palei upes brovėsi į dabartinę Pskovo–Naugardo sritį. Manoma, kad ją pasiekė jau apie V–VI a. ir tada suėjo į tiesioginį kontaktą su baltų šiauriniais kaimynais – finais. Tuo būdu baltų senojoje teritorijoje buvo įvarytas gilus slavų pleištas, atskyręs vakarinę baltų dalį – istorines prūsų, lietuvių ir latvių žemes – nuo likusių baltų genčių rytuose, išsisklaidžiusių retai apgyventuose dideliuose plotuose.

Vakarinė Padneprio dalis buvo nuošaly nuo šio slavų pleišto. Čia slavai atslinko vėliau ir, matyt, ne taip masiškai. Atrodo, kad į šią sritį, ypač tarp Pripetės ir Nemuno aukštupio, slavai atėjo iš rytų, nuo Dnepro pakrančių. Šioje srityje V. Toporovas su O. Trubačiovu konstatavo ir skirtingą baltiškų hidronimų slavizaciją, palyginti su Dnepro aukštupiu. Vėliau iš šios srities slavai turėjo slinkti tolyn šiaurės link. Minėti mokslininkai konstatavo taip pat skirtingą hidronimų slavizaciją Seimo baseine. Čia visur veikiausiai slavų banga buvo vėlesnė ir ne tokia masiška. Reikia manyti, kad vėlesnės slavų bangos buvo kiek skirtingos, nes tuomet slinko ne vien tikrieji slavai, bet ir jų asimiliuotos etninių baltų grupės.

Atrodo, kad didžiuliuose plotuose tarp Kijevo ir Naugardo slavų kalba visuotinai įsivyravo V–VIII a.

K. Būga ir ankstesni rusų mokslininkai teigė, kad slavų spaudžiami baltai pasitraukė į vakarus, į Pabaltijį. Tam tikrų susidūrimų tarp ateivių ir senųjų gyventojų baltų, matyt, iš tikrųjų būta. Antai archeologai nustatė, kad Dnepro aukštupyje apie Smolenską, taip pat Sožės pakrantėse, senosios baltų gyvenvietės bei šventyklos išnyko VIII a. dėl gaisrų, o tai sietina su naujųjų gyventojų pasirodymu. Tačiau masiško baltų traukimosi iš savo gyvenviečių iš tikrųjų, matyt, nebuvo. Jeigu slavų spaudžiamos baltų gentys būtų palikusios savo gyvenamąsias vietas ir pasitraukusios į Pabaltijį ar išsikėlusios kur kitur, tai nebūtų išlikę daugelio baltiškų vietovardžių, ypač smulkiųjų. Juk staigiai pasikeitus gyventojų sudėčiai, nebūtų įmanomas vietovardžių perimamumas. Šiame krašte išliko šimtai baltiškų hidronimų, tarp jų net ir labai mažų upelių pavadinimų, net gyvenamųjų vietų vardų. Tie visi vardai stipriai suslavinti. Laipsniškas jų slavizacijos pobūdis rodo buvus tam tikro dvikalbystės periodo, t. y. kad to krašto žmonės iš lėto perėjo nuo baltų prie slavų kalbos. Hidronimų tyrinėtojai konstatuoja dėsningą baltiškų vietovardžių su galūnėmis *-as*, *-us* ir kt. fonetinę-morfologinę substituciją, įmanomą tik esant dvikalbystei. Ją rodo ir pasitaikantys vietovardžių vertimai į slavų kalbą. Apskritai

baltų laipsniško slavėjimo procesą gerai atspindi hidronimija, kuriai būdinga baltiškos kilmės šaknis, išplėsta slaviška priesaga (bet ne atvirkščiai!), plg. *Абольна* – su slavų sufiksu *-на* prie baltiškos šaknies (plg. lie. *Obelẽ*, *Obelìs* ir kt.); *Лопанка*, *Лопань* – su slavų sufiksais *-ан-ка*, *-ань* prie baltų šaknies, kurią turi apeliatyvas *lãpė*; *Вуненка* – slaviškas sufiksas prie baltų šaknies reikšme 'upė', ir pan.

Suprantama, atskiros baltų etninės grupės, slavų spaudžiamos, galėjo ir pasitraukti į vakarus (į kitų baltų gyvenamą teritoriją) ar į šiaurę (į finų žemes), gal net ir į rytus, slinkdamos tolyn paupiais ir išjudindamos kitas gentis. Taigi galėjo būti tam tikros genčių maišaties. Jos, matyt, būta ir anksčiau, kai į baltų žemes įsibraudavo įvairios klajoklių gentys. Antai yra duomenų, kad baltų teritoriją dar iki slavų atėjimo buvo pasiekusios tiurkų gentys, tarp jų ir bulgarų protėviai, kurie iki IV m. e. a., t. y. iki migracijos į Balkanų pusiasalį, kurį laiką buvę kažkur netoliese ir, matyt, turėję kontaktų su baltais. Tačiau visa tai, kaip ir vėlesnė slavų invazija, masiškos baltų migracijos iš senųjų gyvenviečių nesukėlė. Daugumas baltų genčių liko vietoje ir ilgainiui buvo laipsniškai slavų asimiliuotos.

Tasai asimiliacijos procesas buvo ilgas ir sudėtingas, vietomis truko šimtmečiais. Jį labai suintensyvino, greičiausiai lemiamą vaidmenį suvaidino, rytinių slavų krikštas (X a.) ir su juo susijęs slavų raštijos atsiradimas bei bizantinė kultūra.

Matyt, anksčiausiai suslavėjo pietinės ir rytinės baltų arealo sritys, ypač į pietus nuo Pripetės ir apie Desną bei jos intakus. Čia ir baltų hidronimija bene labiausiai suslavinta. Okos baseine, kur slavai pasirodė vėliau, baltų asimiliavimas užtruko ilgai. Manoma, kad izoliuotos stambios baltų salos čia išliko iki XI a. ar net dar ilgiau. Sprendžiant iš baltiškos hidronimijos tankumo ir jos silpnesnio slavizacijos laipsnio, baltai ilgai buvo išlikę taip pat srityje į šiaurę nuo Pripetės ir Berezinos baseine. Dar toliau į šiaurę bei šiaurės rytus, Dnepro aukštupy (pvz., apie Smolenską), baltai išnyko gal kiek anksčiau, apie IX a., bent X a. archeologinėse iškasenose jų elementų nebeaptinkama. Dar toliau, Polocko–Pskovo ruože, galutinė baltų asimiliacija buvo vėl gana vėlyva, nepaisant ankstyvo slavų atsikėlimo į šį kraštą. Manoma, kad atskirų baltų salelių čia buvo išlikę net iki XIII a.

Vieną stambesnę baltų salą mini XI–XII a. senosios Rusios metraščiai. Tai – galindai (голядь). Juos reikia plačiau aptarti.

Metraščiuose rašoma, kad 1058 m. kunigaikštis Iziaslavas nugalėjo galindus („*Победи Изяславъ Голядь*"). Tačiau iš tikrųjų tada

jie dar nebuvo pavergti, nes beveik po 90 metų, t. y. 1147 m., Suzdalės kunigaikščio Jurijaus Dolgorukio įsakymu Sviatoslavas Olegovičius, tų pačių metraščių liudijimu, vėl surengė žygį prieš galindus prie Protvos upės (kairiojo Okos intako) ir paėmė juos savo valdžion *(„И шедъ Святославъ и взя люди Голядь, верх Поротве“)*. Tai įvyko tais pačiais 1147 m., kai metraščiuose pirmą kartą minima netoliese esanti Maskva. Taigi galindai bus vaidinę žymų vaidmenį ankstyvoje Maskvos ir jos aplinkinių žemių istorijoje.

Metraščiuose ši baltų gentis vadinama *голядь*. Dėl vardo kilmės anksčiau buvo pareikšta įvairių nuomonių. Dabar jau neabejojama, kad tai baltiškas pavadinimas. Metraščių *голядь* kildinama iš senesnės formos **golędь*< balt. **galind-* ir siejama su apeliatyvu *gãlas*, taigi *galindai* suprantami kaip 'galiniai, kraštiniai gyventojai', plg. *украинцы*, germanų *Markomannen* ir kt.

Be Pamaskvio galindų *(голядь)*, buvo dar ir kiti galindai baltų ploto vakaruose. Tai pakraštinė prūsų gentis, gyvenusi šių dienų Lenkijos šiaurės rytų kampe, vadinamajame Mozūrų ežerų krašte, į pietus nuo Geldapės (lenkų Goldap) ir Suvalkų, maždaug tarp Alnos (Linos), Narevo ir Leko (Elko) upių. Galbūt šiuos galindus kartu su vakarų baltų gentimi sūduviais minėjo Ptolemėjas dar II m. e. amžiuje *(Γαλίνδαι καὶ Σουδινοί)*.

Praeityje nemaža ginčytasi dėl rytinių, t. y. Pamaskvio, galindų traktavimo. Mat kai kurie tyrinėtojai buvo linkę manyti, jog šie galindai esą buvę į nelaisvę paimtų prūsų galindų kolonija. Beje, kol kalbininkai nebuvo ištyrę Padneprio hidronimijos, tame krašte pastebėti baltiški vietovardžiai dažnai tyrinėtojų būdavo aiškinami kaip baltų resp. lietuvių kolonistų palaikas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų. Tokiais aiškinimais dabar jau nebetikima. Juos paneigia tiek istorijos, tiek ir kalbos mokslo faktai. Pirmiausia, nėra duomenų, kad Rusios kunigaikščiai kada nors būtų nužygiavę iki Prūsijos galindų. Jie nepajėgė susidoroti su artimesniais savo kaimynais jotvingiais. Pagaliau sunku įsivaizduoti, jog vietos gyventojai slavai būtų užmiršę savo ankstesnius upių ir upelių pavadinimus ir imtų juos vadinti taip, kaip vadino belaisviai ar šiaip kolonistai. Paprastai būna atvirkščiai: ateiviai perima iš vietos gyventojų vardyną.

Hidronimų studijos neabejotinai rodo, kad šis kraštas prieš slavų atsikėlimą buvo baltiškas *(Упа, Отра, Чичера, Салинка, Дугна* ir daug kitų*)*. Net Maskvos upės vardą (iš čia ir miesto pavadinimas) kai kurie tyrinėtojai laiko baltiškos kilmės *(: mazgóti)*, nors jis gali

būti ir finiškas (mažesnė tikimybė, kad slaviškas). Šiame krašte gausu ir vietovardžių su *голяд-* < *galind-*. Tai kaimų ir šiaip vietų vardai *Голяди, Голяжье, Всголяжье, Голядины отвершки* ir pan., upių vardai *Голедь, Голяди, Голядинка, Голядянка, Голединья* ir pan., kalno vardas *Голядина гора* ir kt. Jie yra Volgos–Okos tarpupyje, kur spėjama gyvenus galindus. Archeologai taip pat čia randa materialinės kultūros liekanose baltams būdingų elementų.

Vietinių žmonių atmintyje iki mūsų amžiaus pradžios buvo išlikę prisiminimų apie galindus. Padavimuose minimas kalnas, ant kurio labai seniai esą gyvenęs milžinas Голяда (var. Голяга). Jis buvęs nepaprastai stiprus, savo kirvį numesdavęs trisdešimt kilometrų. Kitoje vietoje ant dviejų kalnų gyvenę du broliai Голяди ir per trisdešimt kilometrų mėtę vienas kitam kirvį. Pažymėtina, kad rusų padavimuose daugelio senovės tautų atminimas yra išlikęs didvyrių milžinų pavidalu. Su galindų vardu gali būti susijęs ir rusų tarminis žodis *голя́да (голяда́)*, vartojamas ʻelgetos, valkatosʼ ir panašiomis reikšmėmis (reikšmė galėjo pakisti dėl *голый* įtakos). V. Toporovas iš Pamaskvio rusų šnektų yra prirankiojęs apie keturiasdešimt įtariamų baltiškos kilmės žodžių, kurie galėtų būti laikomi galindų palikimu. Iš jų nurodytini, pvz., šie: *ала́ня* ʻalusʼ, *ала́нный* ʻalinisʼ (plg. lie. *alìnas* ʻvidutinio gerumo alusʼ, la. *aliņš* ʻalutisʼ), *а́нда* ʻтак что, дажеʼ (plg. lie. *añdai*), *барабо́шить* ʻplepėtiʼ, *барабо́шка* ʻplepysʼ (plg. lie. *bar̃basuoti, barbasúoti* ʻplepėtiʼ), *гужева́ться* ʻvaikščioti, pulkuotisʼ (plg. lie. *gužėti*, la. *guza* ʻkrūva, daugybėʼ), *ковлы́га* ʻsušalęs sniego, molio ar mėšlo gumulasʼ (plg. lie. *su-kaul-ė̃jęs*), *кромса́ть* ʻnerūpestingai karpyti, pjaustyti, duoną gurinti, gadintiʼ (plg. lie. *kramsė́ti*, la. *kràmstît*)[51], *нерē̃та, но́рот* ʻžvejybos įrankiaiʼ (plg. lie. *nérti, nertìnė* ʻkas nerta, megztaʼ, la. *nẽrt*), *пику́лька* ʻtokia piktžolėʼ (plg. lie. *pìkulė* ʻkryžmažiedžių šeimos augalas, Sisymbriumʼ), *се́тево* ʻsietuvė su grūdais sijojimuiʼ (plg. lie. *síetas*, la. *siêts*), *despite сука́лить* ʻgremžti, gramdyti, valytiʼ (plg. lie. *sukalióti*), *жа́гара* ʻgrybinė išauga beržo kamieneʼ (plg. lie. *žãgaras*).

Pamaskvio galindų centrą sudarė Protvos aukštupys apie Gžatską, Možaiską; pagrindinė jų masė užėmė plotą tarp Volgos ir Okos upių. Galbūt dalis galindų gyveno ir kiek į šiaurę ar į pietus nuo šių upių. Jų sodybos galėjo būti daug kur įsiterpusios tarp finų gyvenviečių (mor-

[51] V. Toporovas iš šių žodžių linkęs kildinti ir Kremliaus pavadinimą (šaknis **krem-į-* > *кремль*).

dvių bei marių protėvių ar kt.), nes šiame krašte gausu finiškų hidronimų.

Matyt, į šį kraštą baltai atsikėlė vėlai, galbūt tiktai mūsų eros pradžioje. Linkstama manyti, kad galindai nebuvo pirmieji čia atėję baltai. Prieš juos Volgos–Okos tarpupyje galėjo gyventi ir kitos baltų gentys, ilgainiui finų visai ar iš dalies asimiliuotos.

Prasidėjus slavų ekspansijai, dalis galindų galėjo prasiskverbti dar toliau nuo šių vietų. Taip manyti verstų vietovardžiai su *голяд-*, pasitaikantys vidurinės Rusijos bei Oriolo srityse. Iki slavų atėjimo šie kraštai apskritai turėjo būti dar retai gyvenami. Todėl nuošaliose vietose galindai galėjo ilgai išlaikyti savo kalbą ir papročius. Kad jų čia būta daug ir ilgai, rodo rusų kalbos dialektologija. Konstatuota, kad buvusi galindų teritorija nutraukia kai kurių rusų kalbos tarminių izoglosų plitimą, jos pro šią sritį neprasibrauna[52].

Kada galindai galutinai išnyko, duomenų neturime. Tai turėjo atsitikti II m. e. tūkst. pradžioje, greičiausiai apie XIII amžių. Minėjimo metraščiuose laikotarpiu jie jau turėjo būti apnykę.

Koks buvo ryšys tarp Pamaskvio ir prūsų galindų ir ar toks ryšys iš viso buvo, tyrinėtojai ginčijasi. Vieni stengiasi įrodyti, kad Pamaskvio galindai yra tos pačios prūsų galindų genties dalis, nusikėlusi toli į rytus. Kiti įžiūri tik bendrą abiejų pavadinimą, esą baltai pakraščio gentis vadindavę galindais. Pirmosios pažiūros šalininkai stengiasi Volgos–Okos tarpupio hidronimijoje rasti prūsų kalbos elementų. Jie prirankiojo hidronimų su *-ape* (pr. ‘upė’), *stab-* (pr. ‘akmuo’), *pan-* (pr. *pannean* ‘raistas’), su *z* vietoj senesnio *ž* ir kt. Tačiau tie faktai nėra iškalbingi, nes skirtumas tarp **-apē* ir **-upē* to krašto baltų homonimijoje neryškus (tiek balsis *u*, tiek ir *a* gali būti keičiamas slavų *o*), šaknį *stab-* ‘akmuo’ galėjo turėti įvairios baltų gentys, šalia hidronimų su *z* Volgos–Okos tarpupyje yra ir su *ž*, pvz., *Можая* (ir miestas *Можайск*). M. Lekomceva iš dabartinių tos teritorijos rusų kalbos tarmių fonetikos bandė rekonstruoti galindų kalbos fonologinę sistemą. Ji buvusi apskritai baltiška, specifinių prūsų kalbos elementų joje nelengva įžiūrėti. Visa tai rodo, kad mes neturime akivaizdžių duomenų, iš kurių galėtume nustatyti, ar Pamaskvio galindų kalba buvusi artimesnė vakarų, ar rytų baltams. Kadangi vietovardžių su *galind-* (*голяд-*) randama įvairiose baltų senosios teritorijos pietų ir rytų pakraš-

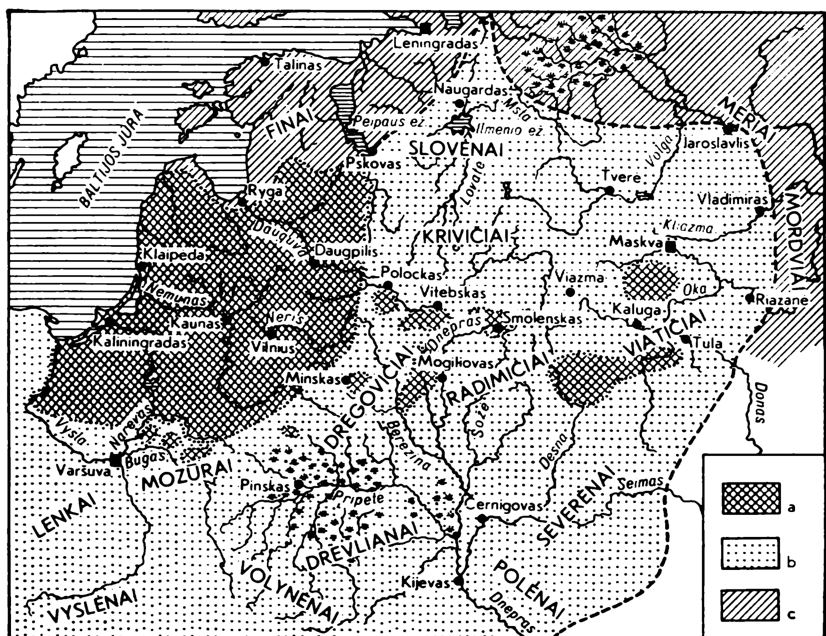
[52] Хабургаев Г. А. Становление русского языка (пособие по исторической грамматике). – М., 1980, с. 121–132.

čio vietose (pvz., apie Brestą, Pripetės baseino pietinėje dalyje, Desnos baseine ir kt.), visai galima prielaida, jog tame ruože būta ir daugiau genčių, vadintų galindais, žinoma, jeigu tuos vardus paliko ne vėlesni persikėlėliai. Beje, ir Ptolemėjo minimi galindai galėjo būti viena iš jų, juoba kad jis juos neaiškiai nukelia kažkur tarp venedų (= venetų, taip greičiausiai vadino slavus) ir alanų (osetinų protėvių, tada gyvenusių kažkur Doneco–Dono srityje). Tačiau greta mini ir sūduvius. Taigi visai neatmestina seniai keliama mintis, kad baltai galindais vadinę apskritai pakraštines gentis.

Mes nežinome kitų genčių, gyvenusių baltų senosios teritorijos viduryje, pavadinimų. Kai kurie tyrinėtojai spėja, kad dalis jų galėjo išlikti baltus asimiliavusių slavų genčių pavadinimuose. Linkstama manyti, jog senosios rytų slavų gentys krivičiai, viatičiai, radimičiai ir dregovičiai turi vardus, išvestus su priesaga *-ičiai* (ryt. sl. *-ичи*) iš baltų genčių pavadinimų **Kreivā* > ryt. balt. *Krievā* (šiuo vardu vėliau latviai ėmė vadinti rusus, plg. la. *krìevs* 'rusas'), **Dreguvā* (plg. sen. r. *дрегъв-ичи*), **Vent-is* (dėl galūnės plg. kaimynystėje **Galind-is* = *голядь*), **Rādim-is*[53]. Jeigu ši prielaida pasitvirtintų, tai Krievos gentys (lietuviškai būtų nom. sg. *Krievà*) turėję gyventi Dauguvos ir Dnepro aukštupių srityje, Venčiai – Okos aukštupyje, Rodimiai – Sožės ir Desnos baseinuose, o Dreguvos gentis (nom. sg. *Dreguvà*) – į šiaurę nuo Pripetės.

Išnykę rytuose baltai paliko pėdsakus ne tik vardyne. Į krivičių, viatičių, dregovičių, radimičių ir kitų rytinių slavų genčių sudėtį įsiliejo žymus baltų etninis komponentas, įnešęs savo materialinės ir dvasinės kultūros elementų. Taigi baltų substratas turėjo apimti tiek antropologijos, tiek materialinės kultūros, tiek etnografijos bei mitologijos sritis, savaime suprantama, ir kalbą. Deja, visų šių sričių baltiški elementai dabartinėse to krašto slavų tautose tebėra menkai ištirti, nes darbai iš esmės dar tik pradedami. Vis dėlto jau ima ryškėti tas vaidmuo, kuris teko baltams šio krašto dabartinių tautų etnogenezės procese. Ypač reikšmingas jis buvo baltarusiams. Juk Baltarusijos teritorija iki VIII a. buvo baltų gyvenama. Taigi baltarusių tauta išaugo ant baltiško substrato. Tarp baltarusių ir lietuvių–latvių tyrinėtojai randa net antropologinio panašumo. Esama sutapimų ir etnografijoje. Antai gyvatės kultas, labai būdingas baltams, iš slavų pažįstamas bemaž tik Baltarusijoje. Linkstama manyti, kad iš baltų gautas Bal-

[53] Хабургаев Г. А. Min. veik., p. 97.

7 pav. Baltai ir jų kaimynai po slavų ekspansijos X—XII a. (pakoreguota M. Gimbutienės schema): *a* — baltai, *b* — slavai, *c* — finai

tarusijoje ilgai klestėjęs akmens kultas. Greičiausiai baltų įtakoje bus atsiradęs paprotys nešioti galvos apdangalą, baltarusių vadinamą *намётка*. Pastatų sienų, kurių galai remiasi į stulpą, statyba Baltarusijoje galėjo būti perimta iš baltų. Mat archeologijos duomenys rodo, kad būtent tokia sienų statyba baltams buvo būdinga nuo seniausių laikų. Baltarusiai ją ir vadina *с шулой* 'su šulu' (žodis *шула* — baltiškos kilmės). Dar pastebėta tam tikrų panašumų tarp baltarusių ir lietuvių—latvių liaudies dainų, papročių, buities dalykų, ypač senovinių papuošalų, k. a. pasaginės segės, įvijinės apyrankės, papuošalai su gyvatės galva ir kt. Baltiškų vietovardžių labai gausu visoje Baltarusijoje (priskaičiuojama apie du tūkstančius), o vakariniame pakraštyje jie ištisai vyrauja. Nemažai baltiškų elementų ir antroponimijoje, plg. baltarusių pavardes *Бутрым* — *Butrimas*, *Корбут* — *Kar(i)butas*, *Варнэль* — *Varnelis*, *Шырвель* — *Širvelis*, *Рымша* — *Rimša*, *Мажейка* — *Mažeika*, *Гойдз* — *Gaidys* ir kt. (M. Grinblatas sakosi tokių priskaičiavęs apie 1700.) Visa tai rodo, kad baltų substra-

tas bus suvaidinęs lemiamą vaidmenį baltarusių etnogenezėje, labiausiai juos atskyręs nuo kitų rytinių slavų.

Nemaža įvairių baltiškų elementų mokslininkai aptinka ir vakarinėse rusų bei šiaurės vakarų ukrainų srityse, taip pat artimesniuose lenkų plotuose.

Kalbininkai baltų substratui rytų slavų kalbų raidos procese linkę skirti didelį vaidmenį. Kai kurie iš jų net mano, kad svarbiausias rytų slavų kalbų ypatybes, kuriomis jos atsiskyrė nuo kitų slavų, yra nulėmęs būtent baltų substratas. Net pleofonija (полногласие) atskirų tyrinėtojų aiškinama kaip baltų substrato padaras. Taip manyti iš tikrųjų būtų galima tik tuo atveju, jeigu paaiškėtų, jog, įvykus slavų **tort* tipo junginių metatezei, kurį laiką dar buvęs tam tikras garsinis elementas prieš sklandųjį priebalsį, taigi jeigu buvo tariama **vərona* 'varna', **bəreza* 'beržas' ir pan. Tuo atveju baltų įtaka iš tikrųjų būtų turėjusi skatinti to elemento virtimą normaliuoju balsiu: **vərona*, **bəreza*> *vorona*, *bereza* dėl baltų **varnā*, *beržas*.

Taip pat keliama hipotezė, jog rytų slavai ilgiau už vakarų slavus išlaikę redukuotus balsius *ъ*, *ь* dėl baltų, turėjusių vietoj jų normaliuosius *u*, *i*, poveikio, plg. sl. *gъrdlo*, *vьrchъ* ir lie. *gurklỹs*, *viršùs*.

Pastaruoju metu tapo gana populiarus aiškinimas, siejąs vadinamąjį akavimą (аканье, t. y. tarimą *a* vietoj nekirčiuoto *o*) su baltų substratu. Mat akuojama daugiausia buvusioje baltų teritorijoje. Čia esama ir daugiau fonetikos reiškinių, kuriuos galima būtų aiškinti (neretai taip ir daroma) baltų poveikiu, pvz., gana plačiai baltarusių tarmėse (ypač vidurinėje BTSR dalyje, bet vietomis ir rytuose) *аў* virtimą *оў* (*пpóўда*, *настóўнік*< *пpáўда* 'teisybė', *настáўнік* 'mokytojas; vadovas'), plg. lie. dial. *lɔũkas* 'laũkas', *sɔũsas* 'saũsas' ir kt. J. Otrembskis su baltų substratu siejo baltarusių ir lenkų „dzūkavimą", plg. br. *дзéсяць*, l. *dziesięć* šalia r. *десять*.

Baltiškų elementų randama ir šio krašto slavų kalbų morfologijoje. Baltų substratas greičiausiai bus davęs pradžią deminutyvams su priesaga *-ukъ*, pvz., br. *вяпрýк*, *дзяцюк*, *Стасюк*, *Пятрýк*, ukr. *малюк*, l. *szczeniuk*. Plg. lie. *šerniùkas*, *vaikiùkas*, *Stasiùkas* ir t. t. Slavų priesaga, atitinkanti lietuvių *-ukas*, yra *-ъkъ*, pvz., sl. *pьrstъkъ*—lie. *pirštùkas*. Deminutyvų priesagą *-ukъ* turi tik tie slavai, kurie gyvena buvusioje baltų teritorijoje arba yra arti jos.

Baltiškos kilmės laikoma ir slavų priesaga *-ail-* (turi baltarusiai, ukrainai ir lenkai), pvz., l. *zapiewajło*, *krzykajło*, ukr. *miniajło* ir kt. Plg. lie. *drimbáila*, *nerimáila* ir kt. V. Vondrakas tvirtino, kad iš baltų slavai gavo dar priesagas *-osn-*, *-os-*, *-as-*.

Pažymėtina, kad kai kuriose baltarusių tarmėse, taip pat rusų šnektose į vakarus ir pietus nuo Maskvos, nėra bevardės giminės daiktavardžių. Tai irgi siejama su rytinių baltų substratu.

Tam tikrų baltų pėdsakų įžiūrima ir nagrinėjamos teritorijos kalbų sintaksėje. Antai baltizmu laikoma predikatinė dalyvių su formantu -*(в)ший*/ l. -*(w)szy* vartosena, neretai pasitaikanti vakarinėse rusų (maždaug iki Maskvos), baltarusių ir artimesnių lenkų kalbos tarmėse, pvz., *он был выпивший* (l. *wypiwszy*). Dialektologai šiame plote yra aptikę žodelių *кто* ir *что* painiojimo (plg. lie. *kas* 'кто' ir 'что') ir kitokių baltiškos vartosenos atvejų.

Tačiau ryškiausi ir akivaizdžiausi yra leksikos baltizmai. Jie daugiausia ir tyrinėjami. Po žinomų K. Būgos, J. Endzelyno, E. Karskio, M. Fasmerio, E. Blesės, K. Jablonskio, V. Urbučio, V. Toporovo, J. Laučiūtės, J. Otkupščikovo, V. Čekmono, A. Nepokupno, V. Martynovo, E. Smulkovos, T. Zdancevičiaus, E. Grinaveckienės ir kitų tyrinėtojų darbų dabar jau paaiškėjo gana daug leksikos baltizmų rytinėse, iš dalies ir vakarinėse, slavų kalbose. Bet ir čia mokslas dar nėra taręs paskutinio žodžio: darbai intensyviai tęsiami. Dar anaiptol ne visi duomenys surinkti. Ypač jų trūksta iš vakarinių Rusijos Federacijos sričių. Tyrinėtojai susiduria ir su nemažais sunkumais. Nelengva atskirti baltizmus nuo senųjų baltų-slavų bendrybių, nes abi kalbų šakos yra palyginti artimos. Daugiausia remiamasi fonetiniais kriterijais (mat skoliniuose nėra reguliarių garsų atitikimų, išlieka svetimos garsų samplaikos ir kt.), nemaža padeda baltizmuose išlikusios žodžių darybos, semantikos ir kitos tipiškos baltų ypatybės.

Daug keblumų sudaro atskirų baltizmų traktavimas: substratinis žodis ar vėlesnis skolinys iš lietuvių ar latvių kalbų. Ne visuomet galima remtis vien paplitimo geografija. Mat kai kurių žodžių vartojimo plotas ilgainiui yra gerokai kitęs. Jis galėjo ne tik susiaurėti (žodis daug kur buvo užmirštas), bet ir gerokai išplisti, ypač tokių žodžių, kurie reiškia daiktus, tapusius prekybos objektu. Geriausiai tai rodo *gintaro* pavyzdys (p. 162). Todėl palyginti vėlyvą lituanizmą arba tokį, kuris išplito Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais, nesunku palaikyti senu substratiniu baltizmu. Tenka griebtis įvairių atskyrimo kriterijų. Be kita ko, žiūrima, ar rūpimas žodis buvo vartojamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarinėje kalboje. Substratinį pobūdį neretai rodo žodžio išplitimo ribos, nesiekiančios dabartinio baltų kalbų ploto, ir pan. Tačiau visų tų duomenų dažnu atveju dar gerokai trūksta. Daug reikšmingų faktų pateikė J. Laučiūtė neseniai pasiro-

džiusiame „Baltizmų slavų kalbose žodyne“ (Словарь балтизмов в славянских языках. – Л., 1982). Tyrinėtojai kelia reikalą sudaryti baltizmų slavų kalbose atlasą.

Dabar dar neįmanoma pateikti išsamaus substratinių baltizmų sąrašo. Jis negali būti nei pilnas, nei tikslus. Vienas kitas žodis gal ir be reikalo įtariamas baltizmu. Dar sunkiau baltizmus suklasifikuoti semantikos požiūriu. Mat atskiri baltų žodžiai, patekę į slavų kalbas, yra pakeitę savo reikšmę. Be to, ne visuomet įmanoma nustatyti ir žodžio pirmykštės reikšmės tame baltų kalbiniame vienete, iš kurio jis pateko. Dažnai tenka spręsti tik iš giminingų to žodžio atitikmenų dabartinėse baltų kalbose, kur neretai reikšmė gali būti gerokai nutolusi. Dėl viso to pateikiama baltizmų apžvalga yra sąlygiška. Ateities tyrinėjimai turės ją gerokai papildyti ir patikslinti.

Vieną iš reikšmingų leksikos baltizmų semantinių grupių sudaro žodžiai, susiję su žemdirbyste.

Kai kurie tyrinėtojai baltizmu linkę laikyti rekonstruojamą slavų žodį **ortajь* 'artojas', kurio palaikas yra s. r. *ратай* 't. p.', plg. lie. *artójas*, pr. *artoys*. Tačiau tai nėra visai tikra. 'Artoją' reiškiantis žodis ir vėliau iš lietuvių kalbos yra patekęs į baltarusių ir lenkų tarmes, plg. br. *артáй* Ašmena, Vileika, Molodečnas, l. *ortaj* Seinai. Kai kas (pvz., V. Martynovas, J. Laučiūtė) ir rytų slavų žodį *молóкá*, l. *tłoka* reikšme 'talka' laiko senu baltų skoliniu, bet kiti jį traktuoja kaip mūsų daiktavardžiui *talkà* (: *tel̃kti*) giminingą žodį. Taip pat ginčijamasi dėl r., br., ukr. žodžio *куль* reikšme 'šiaudų ryšulys' kilmės. Jo paplitimo arealas (vakarinės rusų tarmės, Baltarusija, Ukrainos šiaurės vakarai) ir etimologijos nebuvimas slavų kalbose lyg ir rodytų esant baltizmu, plg. lietuvių *kūlỹs*, la. *kùlis* (: *kùlti*, la. *kul̃t*).

Neabejotinais senais baltizmais laikytini šie su žemės dirbimu susiję žodžiai:

R. dial. *арúба*, *орúба* Pskovas 'arimas, orė', plg. lie. *arýba* 't. p.' (slavų veldinys yra r. *орьба*).

R. dial. *дирвáн*, *дырвáн* Pskovas, Smolenskas, Tula, br. *дзірвáн* (b. k.) ir dial. *дзервáн*, *дзярвáн*, *дырвáн*, *зярвáн*, *зірвáн* Polockas, Berezinos aukštupys, Minskas, Nemuno aukštupys, sporadiškai ir kitur Baltarusijoje 'neužsėtas plotas, dykvietė', plg. lie. *dirvónas*, la. *dirvāns*.

R. dial. *омóр*, *амóр* Pskovas 'skersinė vaga', *оморáть*, *оморúть*, *омóрывать* Pskovas, Smolenskas 'aparinėti, apkaupinėti', br. dial. *амарáць* 't. p. ', *амáрыца* Minskas 'samdininko užsėtas žemės sklypas', plg. lie. *atarà*, *atarinė́ti*.

Ukr. dial. *довжúти, подовжúти* Paliesė 'purenti išartą žemę prieš sėją', plg. lie. *daužýti*.

Br. dial. *вагаваць* Nesvyžius, *вáгаць* Gancevičiai 'vagoti', plg. lie. *vagóti*, la. *vagât*.

Br. *крýшня* (b. k.), dial. *крýшна, крýсня, крýжня* Glubokojė, Lagoiskas, Dokšicai, Borisovas, Uzda, Volkovyskas 'krūva akmenų (surinktų iš dirvų), krūsnis', plg. lie. *krūsnis* 't. p.'.

Br. dial. *грыжа, грыза, грыжына, грыжан(ка)* Polockas, Vitebskas, Osveja 'grieštis', plg. lie. *griẽžtis (: grìežti* 'pjauti, rėžti'*)*. Tačiau kultūrinių augalų pavadinimai gali būti ir vėlesnės kilmės, juoba kad jie greit išplinta. Antai kitas griežčio pavadinimas rusų tarmėse *кáлика, кáлив(к)а, кáлиг(в)а, калúца, каливина* Pskovas, Naugardas, Vologda, Jaroslavlis, baltarusių tarmėse *кáліка, кáліўка, калюка* (šiaurės pakraštyje) taip pat kalbininkų (E. Smulkova) yra laikomas baltizmu ir siejamas su lie. *kõlis, kolỹs*, la. *kàlis*, nors šie žodžiai patys yra germanizmai.

Su javų bei pašaro džiovinimu susiję šie baltizmai:

R. *скирд, скирдá* (b. k.), dial. *стúрта, скиргá, кúрда* Tula, Riazanė, Vologda, Maskva, Jaroslavlis 'šiaudų ar šieno kūgis, stirta', br. *сцірта* (b. k.), dial. *сцірт(á), сцірд(á), скіртá, скірд(á)* 't. p.' (visame Baltarusijos plote), *сціртаваць* 'krauti į stirtas', ukr. *скúрта* (b. k.), dial. *стúрта, скиртувáти*, plg. lie. *stìrta*, la. *stir̃ta*. Šis baltizmas iš rusų kalbos pateko net į mordvių erzių kalbą *(скирда)*.

Br. dial. *жáгіны, жэ́гіні, жэ́гі* Osveja, Polockas 'kartys javams ar dobilams lauke džiovinti', plg. lie. *žaginỹs*, dial. *žẽginis, žagỹs*.

Br. *тарпá, торп* (b. k.) 'sukrauti javai, šiaudai ar šienas, stirta' (paplitęs plačiai ir tarmėse, ypač vidurinėje, vakarinėje Baltarusijoje), dial. *тарпíна* 't. p.', plg. lie. *tárpas, tarpìnė*.

Javų kūlimą, grūdų gaminius ir linų apdirbimą rodo tokie baltizmai:

R. *пáкля* (b. k.), dial. *пáкула, пакýля, пáколя, пáколь, пóкаля* Pskovas, Vologda, Archangelskas, Tverė, Smolenskas, ukr. *пáкля* (b. k.), br. *пáкулле* (b. k.), dial. *пáкула, пáкуле, пáкулля*, l. *pakuły* (b. k.), dial. *pakul*, plg. lie. *pãkulos*, la. *pakulas (: kùlti)*. Rusų ir ukrainų protėviai *пáкля* < **пакъля* turėjo gauti dar prieš ъ išnykimą, t. y. iki XI a. pabaigos; kiti variantai galėjo patekti vėliau.

R. dial. *ашакú, ашакóла, шакалá, шакóлина* Pskovas, br. dial. *áшакі, ашáк, шакíны, шакóлы, шакóлін(к)а* Osveja, Glubokojė, Vitebskas 'ašaka, akuotas, grūdo lukštas', plg. lie. *ãšaka* (dial. *ašakà*).

Matyt, čia kartu suplaktas ir kitas baltizmas, kuriam pradžią turėjo duoti lie. *šakalỹs*, pl. *šakaliaĩ* atitikmuo, plg. r. *шакóл*, *шакóлá* Pskovas, turintys ne tik 'akuoto, grūdo lukšto', bet ir 'pikto, nesugyvenamo žmogaus' reikšmę, r. *шекалá* Pskovas 'atliekos', baltarusių lituanizmą *шáкаль*, pl. *шакалí* Varanavas, Lazūnai 'šakaliai, skiedros'.

Br. dial. *юнда* 'pasaitas, jungiantis spragilo kotą su buože' (užfiksuotas tik vienoje vietovėje tarp Borisovo ir Mogiliovo), plg. lie. *jùngas* 't. p.' (gautas iš tokios baltų tarmės, kurioje *g* buvo artimas *d* kaip dabar lietuvių kalbos ploto pietryčių pakraščiuose).

Br. dial. *кáпiца* Brestas, Gomelis 'spragilo kampinė dalis', *кóмпiца* Kobrinas 'raištis spragilui pritvirtinti', plg. lie. *kam̃pas*.

Br. dial. *пасéi* Červenis 'išaižos miltus sijojant', plg. lie. *pãsijos* 'sėlenos', la. *pasijas* (: *sijóti*).

Br. dial. *дулька*, *дýлькi*, *дýльке* Volkovyskas, Slanimas, Baranovičiai, Kobrinas, Minskas 'linų ar kanapių braukimo (plūkimo) dulkės', plg. lie. *dùlkė*, *dùlkės*.

Gyvulininkystės terminai:

R. dial. *парсýк*, *парсюк*, *паршýк* Pskovas, Naugardas, Riazanė, br. *парсюк* (b. k.), dial. *паршýк* (plačiai), ukr. dial. *поршýк*, *паршýк*, *паршучóк* (ypač tarp Bugo ir Narevo) 'meitelis, paršas, paršiokas', plg. lie. *paršiùkas*, *par̃šas*.

Br. dial. *дóржнiк*, *даржнiк*, *дыржнiк*, *дражнiк*, *даржэнь*, *даржына* 'aptvaras gyvuliams laukuose ar miške, žardis' (pasitaiko įvairiose Baltarusijos vietose, pvz., apie Vitebską, Minską, Baranovičius, Bereziną, Červenį), iš balt. **daržnīkas*, **daržinē*, plg. lie. *dar̃žas*, *daržinė̃*, *diẽn(ã)-daržis*, *bandó-daržis*, la. *dãrzs* 'sodas, daržas; aptvaras gyvuliams'.

Br. dial. *гiль* Vileika, Logoiskas 'gylys, bizdėlė, bimbalas', *гiлявáць* 'gyliuoti, zylioti', plg. lie. *gylỹs*, *gyliúoti*.

Br. dial. *скiцéр*, *аскiцер* Mogiliovas, Žlobinas, Bychovas 'skerstuvių dovana', plg. lie. *sketerà* 'gyvulio sprandas'.

R. dial. *ашкырь* Smolenskas, *шкирь*, *шкúря*, *шкыря* Kaluga, Lipeckas, Riazanė, br. dial. *ашкiр(а)*, *ашкыра*, *шкiра*, *шкыра* 'avių varymo sušukimas', plg. lie. *aškìr*, *aškìre* 't. p.' (: *atskìrti*, la. *atškir̃t*?).

Br. dial. *пуць-пуць-пуць* Drogičinas, Pinskas 'vištų šaukimo ištiktukas', *путя*, *пýтачка*, *пýтiнка* 'vištelė', plg. lie. *puť-puť-puť*, *pùtė* 'vištelė' (šiaip jau baltų *pu-* : sl. *pъ*, plg. sl. *pъta* 'paukštelis'; kiek abejotina dėl onomatopėjinės žodžių prigimties).

Žvejyba:

R. *вентерь* (b. k.), dial. *вятер(ь)*, *вятр*, *вятель*, *вётыль*, *вентель*, *витерь*, br. *венцер* (b. k.), ukr. dial. *в'ятер*, *в'ятір*, *вентер*, l. *więcierz* (b. k.), dial. *więcerz*, *więciórka*, kašubų *wiącel* 'toks tinklas žuvims gaudyti', plg. lie. *vénteris*. Labai paplitęs baltizmas. Iš rusų ar ukrainų kalbų jis dar pateko į bulgarų (*винтер*, *вентер*), rumunų (*vintír*), moldavų (*eteră*) kalbas, turimas senuose vengrų dokumentuose (*veter*). Rusų tarminė forma *вятерь* (Pskovas, Naugardas, Tverė ir kt.), kaip ir ukrainiečių *в'ятер*, rodo, kad gautas dar prieš nosinių balsių denazalizaciją, t. y. iki IX a. pabaigos. Variantai su *en* vėľesni. Taigi rytų slavai šį žodį gavo ne visur vienu metu. Galbūt baltai turėjo ir formą **ventelīs*, plg. r. *вятель*, *вентель*, kašubų *wiącel*.

R. dial. *буч* (vakarinės tarmės), br. *буч* (b. k.), dial. *буча*, *бучок*, *бучык* Glubokojė, Borisovas, Osveja, Logoiskas 'bučius, varža', plg. lie. *bùčius*.

R. dial. *вáржа* (vakarinėse tarmėse), br. dial. *варжá* 'medinė ląsta gyvai žuviai išlaikyti', plg. lie. *varžà*.

R. dial. *грундуль* Pskovas 'tokia žuvis, guirė, gramzdas, gružas', plg. lie. *grundulỹs* 't. p.'.

R. dial. *курмéль*, *круméль* Pskovas 'guirė, žemgraužė, kilbukas, maža vėgėlė', br. *курмéль*, *курмялёк* Osveja, Vitebskas, Polockas, Vileika, plg. lie. *kùrmis*, demin. *kurmẽlis*, la. *kurmulis* (šiai žuviai ir kurmiui būdinga raustis į žemę).

R. dial. *пугáсик* Donas 'tokia žuvis, rudė', br. dial. *пýкас* 't. p.', ukr. dial. *пукáс*, *пукáсик* Žitomiras, Poltava 't. p.', l. dial. *pukas* 't. p.', kašubų *pykon* 'ungurys', plg. lie. *pūkỹs* 'pūgžlys'.

Br. dial. *вя́гал(а)*, *вя́гела*, *вя́гяла*, *вя́гул* Glubokojė 'vėgėlė', plg. lie. *vėgėlẽ*, la. *vêdzele*.

Nemaža baltizmų susiję su mišku, medžiais, mediena ir jos apdirbimu:

R. *дёготь* (b. k.), br. *дзёгаць* (b. k.), ukr. *дьóготь* (b. k.) ir l. *dziegieć* (b. k.) išsirutuliojo iš slavų formos **degъtь*, kurią daugelis tyrinėtojų laiko baltizmu, plg. lie. *degùtas*, la. *dęguts*, *dęguots* (: *dègti*). Galbūt čia priklauso ir čekų *dehet*, slovakų *decht*. Kiti slavai šio žodžio neturi. Baltizmu laikomas tiek dėl geografijos, tiek ir dėl šaknies *deg-*. Jeigu žodis būtų slaviškas, tai rusų kalboje lauktume **жёготь* šalia 1. sg. praes. *жгу* 'degu' iš s. r. *жегу*, plg. lie. *degùtas* šalia *degù*. Slavai šį žodį turėjo gauti dar prieš *ъ* virtimą *o*, t. y. iki XI a. pabaigos.

Per rusų kalbą jis pateko net į tolimas Sibiro ugrų kalbas, plg. mansių *tokat* 'degutas'.

R. dial. (argo) *дегиль* Kurskas 'dervos varyklos krosnies dūmtraukis', plg. lie. *dègti*. Priesaga *-иль* gali būti slaviška.

R. dial. *склют, склюд* Pskovas, br. *склюд* (b. k.), dial. *склют, шклюд* 'plačiaašmenis kirvis rąstams tašyti' (plačiai įvairiose tarmėse), *склюдаваць, склютаваць* '(skliutu) tašyti, skliutuoti', ukr. dial. *шклюд* Žitomiras, Kijevas, plg. lie. *skliùtas*, la. *slute, šļute (: skliaũsti, skliaũtas)*.

R. dial. *дулéть* Smolenskas 'trešti, pūti', *дулéлый* 'sutrešęs', br. dial. *дулéць* Borisovas, *адýлаваты* Gomelis 'sutrešęs, sudūlėjęs; iškaršęs, silpnas, liguistas', plg. lie. *dūlėti (dùlti)*.

R. dial. *вáнчес* (vakarinės tarmės) 'ąžuolinis rąstas laivui statyti', br. *вáнчас, ванчэс*, sen. rašt. *ванчус* 'ąžuolinis rąstas, šulas, lenta; miško medžiaga', plg. lie. *vánčos*, la. *vantis* 'ąžuolinis rąstas, balkis inkarui pririšti' (germanizmas?).

Br. dial. *габ, габы́, габіна* Svisločė 'guoba', plg. lie. *gúoba*, la. *guôba*.

Br. dial. *блíндзя́* Paliesė 'toks gluosnis', plg. vėlesnį lituanizmą *блíнда* Ašmena, Lazūnai ir lie. *blìnda, bliñdė, blindìs*.

Br. dial. *атóжал(ка)* Vileika, *атóжальля* Dokšicai, *атóжыл(к)а* Baranovičiai, Minskas, Polockas 'atžala', plg. lie. dial. *atãžala (: žélti)*.

Br. dial. *кам(б)éль* Liachovičiai, Baranovičiai, Vološinas, Logoiskas, Baltstogė 'medžio kamieno ar pėdo apatinė dalis', plg. lie. *kamblỹs*.

Br. dial. *бадзю́к, бадзюкí* Vileika, Minskas, Bobruiskas, *бадзю́ка* Minskas 'medžio spyglys', plg. lie. *badžiùkas* 'dyglys'.

Br. dial. *вашаваць* 'traukti rąstus iš vandens į upės pakraštį, sunkiai dirbti ir pan.' (tarp Neries, Pripetės ir Bresto), plg. lie. *vąšúoti* 'traukti, plėšti kabliu' *(: vą̃šas* 'kablys'*)*.

Br. dial. *грабя́ст, грабясціна, хрэ́бя́ст* Nemuno aukštupys 'grebėstas', ukr. *грéбест, гребéстя* Sarnai, *хрéбест* Kijevas, plg. lie. *grebẽstas*.

Br. *лоўж* (b. k.), dial. *лóўжа, лоўш* 'žabų, suversta kokių daiktų ar nešvarių drabužių krūva' (turi tik pietryčių Baltarusijos tarmės, toli nuo Lietuvos, maždaug pradedant Pinsku, Baranovičiais, Nesvyžiumi, Borisovu, Berezinu, Bychovu), ukr. dial. *ловж(а)* Žitomiras, Kijevas, Černigovas 'žabų krūva', plg. lie. *láužas (: láužti)*.

J. Otkupščikovas baltizmu laiko sl. **remesъ* 'amatininkas', davusį pradžią žodžiams r., br., ukr. *ремество*, r., ukr. *ремесло*, l. *rzemiosło*,

č. *řemeslo* ir kt. Plg. lie. *remẽsas* 'amatininkas', la. *remesis* 'dailidė' ir kt. (žr. Baltistica, t. 7(2), p. 124 tt.).

Žolių pavadinimai:

R. dial. *гигялú* Pskovas (ir Latvijos rytiniame pakraštyje, kur dar sakoma *дигéль*, pl. *дигялú*), br. dial. *гігéль*, pl. *гігялí* Polockas, Dokšicai, Vileika 'asiūklis', *гігалле, дзягíлле* Ivacevičiai 'bulvienojai' (asiūkliai dažnai auga tarp bulvių!), plg. lie. *gigẽlis, gigẽlis* 'dirvinis asiūklis'.

R. dial. *гирсá* Pskovas, *гúрса* (vakarinėse tarmėse), br. *гірсá* (b. k.), dial. *гíрса* (plačiai), *дыíрса, кірса, кірзá* (rečiau), ukr. dial. *кúрзá, кíрзá* (šiaurės vakaruose) 'tokia javų piktžolė, dirsė', plg. lie. *dìrsė*, dial. *gìrsa*, la. *dir̃sa, dzirši*.

Br. dial. *калавей* 'švendras (Typhia)' (vakarų Baltarusija), plg. lie. *kalavìjas* 'ajeras (Acorus calamus L.); vilkdagis (Iris)' (šie augalai dažnai maišomi).

Br. dial. *шумята* Minskas 'pipirinė mėta, Mentha piperita L.', plg. lie. *šùnmėtė*.

Br. dial. *віксвá* Volkovyskas, Svisločė 'tokia balų žolė', plg. lie. *viksvà*.

Br. dial. *лáмбы, ламбэ́, ломб(ýк), лэ́мбы* Liachovičiai 'augalo stiebas (vietomis paukščio plunksnos stiebelis ir pan.)', plg. lie. *lám̃bas* 'daržovės, žolės lapas su stambu; svogūno laiškas'.

Gyvūnija:

R. dial. *ýдрá* Pskovas 'ūdra', plg. lie. *ū́dra*, la. *ûdris*, pr. *udro* (slavų veldinys – r. *выдра*).

R. dial. *шашóк* Pskovas, br. *шашóк* (b. k.), dial. *шэшк(а)* (įvairiose tarmėse), ukr. *шашок* (tik folklore) 'šeškas', plg. lie. *šẽškas*, la. *sęska*. Šį baltizmą turi ir finai (vepsų *hähk* 'audinė').

R. dial. *рóнжа* 'toks paukštis, Garrulus infaustus; keiksmažodis', plg. lie. *rą́šis* 'toks paukštis'.

R. dial. *петелúца* Pskovas 'bitė', *нéкéль, кéпель, некелéк, пикулéк* Pskovas, Naugardas 'peteliškė', l. dial. *petel* 'peteliškė' (prie Lietuvos), plg. lie. *petelìškė*, la. *petelîgs* 'gyvas, skraidantis'.

Br. dial. *жýжла* Osveja 'vabalas', plg. lie. *žužlà* 't. p.'.

Žmogaus ir gyvulių kūno dalys:

R. dial. *кýльша, кýльжа* Pskovas, Kurskas, Oriolas, br. *кýльша* (b. k.), dial. *кульшá* Vitebskas, Červenis, ukr. dial. *кýльша*, plg. lie. *kùlšis, kùlšė*.

R. dial. *шлýнья* Smolenskas 'viduriai', br. dial. *шлýнне, шлуння, шлунья* 'viduriai; pasturgalis' (rytų Baltarusija), ukr. dial. *шлуння, шлункі* 'viduriai', *шлýнок* 'skrandis', plg. lie. *šlaunìs*, la. *slaũna*. Tai labai senas baltizmas, gautas dar prieš diftongų monoftongizaciją *(au> u)*.

Br. dial. *кýпра, купрó* Volkovyskas, Svisločė 'kupra', *куправáты, купрáты, купрáч* 'kuprotas, kuprius', plg. lie. *kuprà, kuprótas*.

Br. dial. *гнíбур* Borisovas 'nagas', plg. lie. *gnýbti, gnýblės* 'žnyplės'.

Pastatai, įvairūs statiniai:

Sen. r. *пьрть* 'pirtis', r. *перть* 'karelų gyvenamoji troba', plg. lie. *pirtìs*, la. *pìrts*. Šį baltizmą turi ir finai (suom. *pìrtti* 'dūminė pirkia'), todėl rusai jį galėjo gauti ir per tarpininkus finus.

R. dial. *клýня* Pskovas, Kurskas, Oriolas 'šieno ar javų kraunamas trobesys' (šį žodį rusai nusinešė net anapus Uralo), br. *клýня* (b. k.), ukr. *клýня* (b. k.), plg. lie. *klúonas*, la. *kluõns (: klóti)*.

R. dial. *свирон, свúрéн, свúрна* Pskovas, Smolenskas 'klėtis', br. *свíран* (b. k.), dial. *свéран, свірня, свірóнак* 'klėtis; sandėliukas' (paplitęs bemaž po visą Baltarusiją, rytuose tik vietomis), ukr. dial. *свíрон, свірóнок* 'klėtis' (šiauriniuose pakraščiuose), l. *świron(ek), świren* (b. k.), dial. *świrn(i)a, świrn* 'klėtis; sandėliukas' (šiaurės rytų šnektose), plg. lie. *svir̃nas, svìrna* 'klėtis'.

R. dial. *éвня, ёвня* Pskovas, Smolenskas, br. *ёўня* (b. k.), dial. *éўня* Vitebskas, Mogiliovas, Gomelis (tik rytų Baltarusija!), ukr. dial. *євня*, 'jauja, kūrenama javų džiovykla', plg. lie. *jáuja*, la. *jaũja (: jãvas)*. Šį seną baltizmą su *-n-* reikia skirti nuo to paties termino naujesnio skolinio iš lietuvių kalbos (be *-n-*), daugiausia pasitaikančio LDK kanceliariniuose raštuose: *ев'я, евъя, евья, яв'я* ir kt., l. *jowia, jawia, jewia*.

R. dial. *пýня, пýнька* Naugardas, Maskva, Smolenskas, Oriolas, Tverė, Riazanė, Tambovas 'daržinė, peludė, klėtis (įvairiems rakandams), vietomis ir kitoki trobesiai', br. *пуня* (b. k.), dial. *пунька* 'daržinė šienui, ret. tvartas, avidė ir kt.' (ištisai vartojama tik šiaurės rytinėje Baltarusijos pusėje maždaug nuo Ašmenos – Minsko – Berezinos upės, bet sporadiškai pasitaiko ir kitur, net pačiuose pietuose), ukr. dial. *пуня, пунька*, plg. lie. *pūnė̃* 'tvartas, peludė, gurbas, gardas, būda', la. *pūne* 'šieno daržinė ar pastogė kam sudėti'.

R. dial. *шýло, шулá* Pskovas, Smolenskas 'stulpas, šulas', br. *шýла, шулó* (b. k.) 't. p.', ukr. dial. *шýло, вовшýла, вушýла, овшýла, ушýла* 'stulpas tvoroje ar pastate' (šiaurinėje dalyje), plg. lie. *šùlas*.

R. dial. *арýд, орýд* (vakarinės tarmės), br. dial. *(г)арýд* Molodečnas, Vileika, plg. lie. *arúodas*, la. *aruõds*.

R. dial. *нелёд, нéлед, неледá* Maskva, Jaroslavlis, Vologda, Kaluga, Oriolas, Kostroma 'pašiūrė pelams, pastogė, palėpė; jaujos stogas ir kt.', plg. lie. *pelùdė*, la. *pẹlūde*.

R. dial. *асвéр(а), освéр* Pskovas 'svirtis, dalba, lingė; našta', *освéрить, освúрить* Pskovas, Tverė 'pasverti, nusverti', br. *асвéр* (b. k.), dial. *свер, свiр(á), свыршнŕ, свiрснŕ, свéршнŕ, пересвéр* Polockas, Vitebskas, Minskas, Lepelis, Borisovas, Berezinas 'svirtis (vietomis ir kitos reikšmės)', plg. lie. *svìrtis, svirsnìs*, la. *svȋra, svȋris, svēre* 'svirtis, svertas, dalba'.

Br. dial. *садзiба, сядзiба* Vitebskas, ukr. *садúба* (b. k.), l. dial. *sadziba, sadzibie, sadyba, sadybie, siedziba* 'sodyba, buveinė, gyv. namai su aplinka', plg. lie. *sodýba, sėdýba* (slavai neturi priesagos *-ība*, jiems būdinga *-ьba*, plg. r. *усадьба* 't. p.').

Br. dial. *прымян, прымен(ь), прывян, прывень* Volkovyskas, Vileika 'prieangis', plg. lie. *priemenẽ*, dial. *príemenis, prieminẽ, prievenẽ*.

Br. dial. *жáгiль* Minskas 'šulinio svirties kartelė (su kabliu)', plg. lie. *žãgilas* 'žardo stulpas'.

Br. dial. *кáпiшчэ* Paliesė, *кáпiща* Mogiliovas 'gyvulių laidojimo vieta, arklių kapai', plg. lie. *kapaĩ*, la. *kapi*.

Namų apyvokos dalykai:

R. *ковш* (b. k.), br. *кóўш* (b. k.), ukr. *кiвш* (b. k.) 'indas su rankena skysčiams semti, samtis', plg. lie. *káušas*, la. *kaûss*. Savą žodį rusai tartų **куш* (su *и* kaip *draũgas* : *друг*), plg. s. l. *kusz*. Šis baltų žodis pateko ir į finų (suom. *kauha*), vokiečių (vvž. *kousse*, vok. že. *kausse)*, net danų *(kouse, kaus)*, švedų *(kaus, kås)* kalbas. R. *кувшúн* (b. k.) resp. br. *каўшын* 'ąsotis' irgi laikomas baltizmu ir kildinamas iš **ковшин* < balt. **kaušīnas* (šalia *kaušas* kaip lie. *kalnýnas* šalia *kálnas*).

R. *ендовá* (b. k.), dial. *яндовá* Penza, Tverė, Kostroma, *гиндовá* Pskovas, br. *яндóўка* (b. k.), dial. *яндóва*, ukr. dial. *яндилá, яндолá* 'tam tikras indas (jis atskirose vietose įvairuoja nuo ąsočio iki taurės)' kildintina iš baltų **indavā*, plg. lie. *indaujà* 'vieta, kur dedami indai' (seniau turėjo ir 'indo' reikšmę, plg. tarmėse išlikusią 'didelės geldos mėsai sūdyti' reikšmę). Rytų slavai šį žodį bus gavę po IX a. pabaigos, kada jau buvo išnykę nosiniai balsiai (priešingu atveju būtų r. **ядова*).

R. dial. *жлýкто, жлýкта, жлýтка, жлук(т), жлуп* Pskovas, Smolenskas, Kurskas, Brianskas 'kubilas skalbiniams šutinti (ir įvairios perkeltinės reikšmės kalbant apie žmogų)', br. *жлýкта* 't. p.', *жлý-*

кųiųь ʻvirti šarme, žlugti' (b. k.), ukr. dial. *жлýкто*, l. dial. *žlukt(a)*, *žlukto*, *zlukta*, *zlukto* (rytinėse tarmėse), plg. lie. *žlùgtas*. Rusai šį baltizmą nunešė net anapus Uralo.

R. dial. *рéзвины*, *рóзвины* Pskovas, Kaluga, Gžatskas, Smolenskas, Tverė, Jaroslavlis ʻlankstinis krepšys, rezginės', br. *рэ́згiны* (b. k.), dial. *рэ́з(г)вiны*, *рэ́збiны*, *рэ́скiны*, *рóзвiны*, *рóзбiны*, *рэ́згi* (bemaž visoje Baltarusijoje), ukr. dial. *рéзгини*, *рéздини*, plg. lie. *rẽzginės*, *rẽzgis* (: *règzti*).

R. dial. *пýр(а)* Pskovas ʻtoks svorio matas; kraitis' (vartoja ir Lietuvos, Latvijos, Estijos rusai), gal ir *пýрка* ʻtokia grūdų matuoklė, svarstyklės' (Dalio žodynas); br. dial. *пур(а)* ʻtoks grūdų saikas' (rodos, tik šiaurinėje dalyje), plg. lie. *pūras* ʻtoks grūdų saikas', la. *pũrs* ʻkraičio skrynia'.

R. dial. *бýрболка* ʻburbulas' (pietvakarių tarmėse), br. *бýрбалка*, *бурбóлiць* ʻsmarkiai virti, burbuliuoti, kliunksėti' (b. k.), dial. *бýрбулка* Vileika, Minskas, Osveja ʻburbulas; vandens lelija', *бурбулéць*, *бурбулiць*, *бурбулявáць* Molodečnas, Vileika, plg. lie. *buȓbulas*, *burbuliúoti*, *burbuolė̃* ʻburbulas; vandens lelija', la. *buȓbulêt*, *buȓbulis*.

R. dial. *скóлба* Pskovas, Tverė ʻmenturis tabakui grūsti' kai kurie kalbininkai laiko baltizmu ir sieja su lie. *skal̃bti*.

Br. *мянтáшка* (b. k.), dial. *мянтáжка*, *мянтýшка*, *мянтэ́шка*, *мянты́шка* ʻpustyklė, medinė lentelė dalgiui galąsti' (plačiausiai vartojama pietinėje Baltarusijos dalyje maždaug iki Minsko, toliau į šiaurę tik vietomis), *мянтá*, *мянця́*, *мéнта*, *мéнця* ʻt. p.' (arčiau Lietuvos), ukr. *мантáчка*, *мантáчити* ʻpustyti dalgį' (b. k.), plg. lie. *meñtė*, *mentẽlė*.

Br. dial. *дэ́нга*, *дэ́нка* Mogiliovas, Dokšicai, Minskas ʻlentelė, ant kurios ką nors pjausto arba kuria uždengia indą', plg. lie. *dengà*, *dangà* ʻuždangalas' (: *deñgti*).

Br. dial. *нóсайка* Svisločė ʻvirvė ką nors surišti', plg. *пасóйта* Zietela, Lazūnai ʻkibiro lankelis, karvės pasaitas' ir lie. *pãsaitas*.

Br. dial. *скарáч* Drogičinas, Pinskas, Ivacevičiai ʻrankšluostis su ilgais kutais', plg. lie. *skarìnis* ʻrankšluostis', *skarà* (lie. dial. *skarõčius* ʻtoks rankšluostis' gali būti atgalinis skolinys iš baltarusių kalbos).

Br. dial. *шыпýль(кi)* Zelva, Drogičinas ʻšipuliai', plg. lie. *šipuliaĩ*.

Br. dial. *лáпiць* Dokšicai ʻlopyti', *лáпiк* Kalinkovičiai, *лáпiкла* Gancevičiai, Červenis, Dokšicai ʻlopas, lopinys; žemės sklypelis', plg. lie. *lópyti* (la. *lãpît*), *lõpas*, *lopìkas* ʻkasdieninis sulopytas drabužis', *lopỹklas* ʻlopas'.

Apdaras, apavas, papuošalai:

R. dial. *кýрпы, курпúны, курпáк, курпáнник* Pskovas, Tverė, Jaroslavlis 'vyžos; batai be aulų', ukr. dial. *курпéнус(и)*, kašubų *kurpa*, plg. lie. *kùrpė*, la. *kur̃pe*, pr. *kurpe*. Šis baltų žodis pateko ir finams (suom. *kurpponen* 'toks odinis apavas', lyb. *kurp*).

R. dial. *клýмба* Pskovas, br. dial. *клýмб(а), клýмбы, клюмбы, клéмбы, клёмбы, клýмпi, клýмпы* Liachovičiai, Baltstogė, Glubokojė, Vitebskas (su *-p-* arčiau Lietuvos) 'kurpė, batas mediniu padu', plg. lie. *klùmbis, klùmbė* ir *klùmpis, klùmpė*, la. dial. *klumbas, klumpas* 'klumpės'.

R. dial. *кятýрка* Pskovas, br. dial. *кятýрка* Glubokojė, Osveja 'audeklo atkarpa, įsiuvama kelnių tarpkojui praplatinti', plg. lie. *ketùrka* 'keturkampė audeklo atkarpa įsiuvimams'. Slavų kilmės priesaga *-ka* rodo šį žodį kilus dvikalbėje aplinkoje.

R. dial. *вайник* 'toks moters galvos papuošalas' (vakarinėse tarmėse), plg. lie. *vainìkas*.

Br. dial. *каснíк* Minskas, Červenis 'kaspinas', plg. lie. *kasnỹkas* 't. p.'.

Br. dial. *трынíца* 'lengvas, į palaidinę panašus apsiaustas, kaimiečių vilkimas virš palto ar kailinių darganotu oru' (apie Minską?); plg. lie. *trinỹtis, trinỹčiai*.

Maistas, gėrimai:

R. dial. *пýтр(а), пýтор, пýтрó, пýтря* Pskovas, Kaluga, Smolenskas, Voronežas, br. dial. *пýтрá*, ukr. dial. *пýтра* 'pieniška sriuba, putra; avižinė tyrė su pienu; kruopų, sorų košė; valgis iš bulvių, miltų ir rūgšties; miltų gėralas galvijams; purvas', plg. lie. *putrà*, la. *putra* (: *pùsti, putà*). Šį baltizmą turi ir finai (suom. *puuro, putro*).

R. dial. *крупéн(н)я, крупéна, крупéйна, крýпéнь* Pskovas, Naugardas, Smolenskas, Tverė, br. dial. *крупéня, крýпень* Osveja, Daugpilis 'kruopų sriuba, apskritai sriuba', plg. lie. *kruopiẽnė* 'kruopų sriuba' (žodis *kruõpos* — slavizmas!).

R. dial. *рявгéнья* Pskovas 'rauginta salyklinė košė', br. dial. *раўгéня* 'toks tešlos valgis; skysta tyrė iš miltų ir salyklos', plg. lie. *raugiẽnė* 'gėrimas, dar̃omas iš rauginių miltų; salyklinė košė' (: *ráugti*).

R. dial. *сыропыня* Pskovas 'surūgęs pienas', br. dial. *сарапéня, сыpaпéня* Vitebskas 'surūgęs pienas; tirštas valgis iš kruopų ir vandens', plg. lie. *sū́rio píenas*, la. *siera piens* 'surūgęs pienas'.

R. dial. (argo) *свист* Toropecas (prie Velikije Luki) 'sviestas', ukr. dial. (argo) *свисло* Černigovas 't. p.', plg. lie. *sviestas*. Ukr. *-сло* iš *масло*.

R. dial. *скáнец* Naugardas 'varškinis paplotis, bandelė su varške', plg. lie. *škanẽsis, skanẽstas*.

R. dial. *бала́нда́* Pskovas, Smolenskas, Tambovas, Riazanė, Kaluga, Kostroma, Vologda, Jaroslavlis ir kt. 'prastas maistas, srėbalas; toks daržo augalas; keiksmažodis', br. dial. *баланда́* Osveja, Paliesė 'daržovių sriuba, skystas viralas', plg. lie. *balándȧ*, la. *baluoda*.

R. dial. *мы́льцы* Smolenskas 'atšaldytas žirnių kisielius', *мыльцы́* 'miltinė košė' (pietų Rusija), br. dial. *мі́лта* Berezinas, Minskas, Borisovas, Červenis, Glubokojė, Dokšicai 'toks avižinių miltų valgis, čiulkinys', plg. lie. *mìltai*, dial. *mìlta* 'valgis iš rūgštaus pieno ir grikinių miltų'.

R. dial. *шпы́ря* Pskovas, Smolenskas 'duonos gabalas; neūžauga', *шпы́рок* Tverė 'neūžauga', br. dial. *шпі́рка, шпе́рка, шпы́рак* Vitebskas, Kobrinas, Paliesė 'lašiniai; duonos riekė', plg. lie. *spìrgas*.

R. dial. *скрыль* Smolenskas, Kurskas 'riekė; skiedra, skiltelė', *наскрылять* 'supjaustyti riekėmis', br. dial. *скрыль* Molodečnas 'obuolio ar morkos skiltelė', plg. lie. *skr̃ylis* 'toks paplotėlis; blynas; varškėtis'.

Br. *кумпя́к* (b. k.), dial. *кунпя́к, кунбя́к* 'kumpis, skerdienos šlaunis', ukr. dial. *кумпя́к, кумп, компо* Radechovas, Kremenecas, Ternopolis 't. p.', plg. lie. *kum̃pis*, la. *kumpis*.

Br. dial. *шкілэ́ндзя, шкілёнда* Volkovyskas, Zelva 'kiaulės storoji žarna; skilandis; vėdarai; viduriai', plg. lie. *skilándis*.

Br. dial. *гіро́с* Volkovyskas, Zelva, Vileika 'rūgštus viralas; toks gėrimas, gira', plg. lie. *girà* (plg. gen. sg. *girõs*), dial. *girõsas* 'kubilas alui daryti; gira'.

Ūkio reikmenys, įvairūs kiti daiktai, įrengimai:

R. dial. *амо́с(а), омо́с(а)* Pskovas, Smolenskas, Kurskas, Oriolas, br. *амо́са* (b. k.), dial. *амо́с(ы)*, ukr. dial. *омо́са, оме́са* 'ratų dalis, jungianti ieną su pirmagalio ašimi', plg. lie. *atãsaja* 't. p.', la. *atsẽja*. Ne visai tikras baltizmas, dėl jo nemaža ginčijamasi.

R. dial. *шпурде́лок* Smolenskas 'vilkutis (žaislas); vikrus berniukas', plg. lie. *spurdė́ti*, la. *spurdeklis* 'vilkutis; neramus žmogus'.

R. dial. *криндже́лы* 'nedidelės rogės' (pietvakarių tarmėse), br. dial. *грынджо́лы, гры́нджалы, кры́нджалы* Gomelis, Mogiliovas, Paliesė

'rogės sunkumams vežioti, apskritai rogės', plg. lie. *grįžulas*, *grįžalas* 'grąžulas, dišlius', la. *grīzulis*, pr. *granstis*, *greanste*.

R. dial. *витúна*, *витúм* (vakarinėse tarmėse), br. dial. *віціна*, l. dial. *wicina* 'senovinis plokščiadugnis prekinis laivas (Nemune, Pripetėje ir kt. upėse)', plg. lie. *vytìnė* 't. p.' (Daukšos ir kt. raštai, Sirvydo žodynas).

Br. dial. *гóкты* Borisovas 'priekinė tinklo dalis, einanti upės dugnu', plg. lie. *gãktos* 'rogių priekinė dalis'.

Br. dial. *цыгнік* Volkovyskas, Svisločė, *цыга* Baltstogė 'titnagas' kildinamas iš balt. **ciknagas*, plg. lie. dial. *tìknagas> cìknagas*. Ir br. dial. *дзéга* Volkovyskas, *гéга* Baltstogė 'titnagas' greičiausiai yra baltizmas (iš balt. **degā*), plg. lie. *dẽgas* 'nuodėgulis', *dãgas* 'beržo kempinė ugniai įskelti' *(: dègti)*. Dėl *d'> g'* plg. lie. dial. *g'ektùkai* Švendubrė 'degtukai'.

Br. dial. *кéбла* Belinčiai, Mogiliovas 'apvalus pagalys, kuokelė; vaikų žaidimas, tokios kuokelės mušimas', plg. lie. *kẽblą (kẽblę) mušti* 'tokį vaikų žaidimą žaisti'.

Gamtos reiškiniai, fiziografiniai terminai:

R. dial. *пéль*(*ка*) Pskovas, Naugardas, Kaluga, Riazanė, Brianskas, Kurskas, Voronežas, Tambovas 'drabužio dalis prie krūtinės ir gerklės; kilpa; medinis samtis; eketė ir kt.', br. *пéлька* (b. k.) 'akivaras, eketė; dial. properša, neužšalęs vanduo viršum ledo', *пéля* 'gilesnė vieta vandenyje, stovinčio vandens duburėlis upelyje', *пель* 'loma, duburys laukuose', ukr. *пéлька* (b. k.) 'ryklė, gerklė; dial. akivaras', plg. lie. *pélkė*, la. *pelce*, pr. *pelky*. Įdomi reikšmės evoliucija: senojo baltų arealo centre vyrauja 'balos, klano, vandens telkinio' reikšmė, toliau į pakraščius reikšmė labai nutolusi. Šaknis *pel-* (r. *пель*, br. *пель*, *пéля)* atsirado šalia *pelk-* slavams *пéлька* palaikius deminutyvu.

R. dial. *алес* Pskovas, Smolenskas 'pelkė, nendrynas', br. *алёс* (b. k.) 'pelkė; dial. alksnynas pelkėse', ukr. dial. *ольóс* 'gražus miškas; nendrynas', plg. lie. *al̃(k)snis*, la. *àlksnis*.

R. dial. *мелдá* Vologda 'dumblynas, balkšva dirva', plg. lie. *méldas*, dial. *meldà*, la. *mę̀ldi*.

R. dial. *твань*(*я*), *квань* Smolenskas, Kurskas, Kaluga, Tambovas 'pelkė, liūnas, klampi vieta', br. *твань* 't. p.' (b. k.), ukr. *твáнь* (b. k.), dial. *тваль* 'maurai, dumblas', plg. lie. *tvãnas* 'potvynis', la. *tvans* 'tvaikas' *(: tvìnti)*. Dėl šio baltizmo kai kurie tyrinėtojai abejoja.

R. dial. *cúгла* ʻbala, purvas' (vakarinės tarmės), plg. la. *sìklis* ʻnedidelė pelkė miške, pievoje arba ganykloje'.

R. dial. *отлю́га* Pskovas, br. *адлíга* (b. k.), dial. *адлéга*, *адлыга*, *атлéга*, ukr. *вiдлю́га* (b. k.), dial. *вiдлéга*, l. dial. *odliga*, *odlega* ʻatlydys', plg. lie. *atlėgà* ʻt. p.'. Dar plg. br. *марос атл'ох* ʻšaltis atlėgo'.

R. dial. *пуга* Sevskas (į pietus nuo Briansko) ʻpūga', plg. lie. *pūgà*, la. *pũga*.

Br. dial. *рóйст(а)*, *рóйства* Nesvyžius, Minskas, Borisovas, Mastai ʻkrūmokšliais apaugusi šlapia vieta', plg. lie. *raĩstas*.

Br. dial. *кýдра* Baranovičiai, Nesvyžius, Berezinas, Osveja ʻtvenkinys, prūdas; atskirai augančių medžių kuokštas', ukr. *кýдра* ʻtvenkinys' (šiaurės vakarų pakraštyje), plg. lie. *kū̃dra* (tarmėse turi ir reikšmę ʻšlapia vieta, apaugusi krūmais'), la. *kûdra* ʻdurpės'.

Br. dial. *тракéня* Zelva, Mastai, Slanimas ʻklampi pelkė', plg. lie. dial. *trakė̃nai* ʻišdegusi miške vieta'.

Br. dial. *аплáва* Gancevičiai ʻpotvynis', plg. lie. *pláuti*.

Br. dial. *салá*, *сóлка* Vileika, Borisovas ʻupės sala, akmenų iškyšulys', *салíсты* ʻnusekęs, negilus vanduo', *сáлà* Stolinas (prie Pripetės) ʻapibrėžta linija vaikų žaidime', plg. lie. *salà*, la. *sala*.

Br. dial. *атлóі* Osveja ʻdirvonuojantys ežero pakraščiai', plg. lie. *atlajà* ʻpotvynio užliejama vieta', *atlajùs* ʻužutėkis'.

V. Martynovas senu baltizmu (gautu dar tebeturint nosinius balsius, taigi iki IX a.) linkęs laikyti br. dial. *абклянáць* Mogiliovas ʻaptaškyti purvu', l. dial. *klepać* ʻt. p.', *klapanina* ʻgilus purvas, klampynė', bulg. dial. *клéн'а*, plg. lie. *klepénti*, *klė̃pinti* ʻsunkiai eiti'. Bulgarai jį esą galėjo gauti dar prieš migraciją į Balkanų pusiasalį. Tačiau abejonę kelia onomatopėjinė šių žodžių prigimtis.

Abstrakčios, socialinės ir mitologinės reikšmės žodžiai:

R. dial. *лаýма* Smolenskas, br. dial. *лаўма*, *лэўма* ʻragana', plg. lie. *laũmė*, la. *laũma*.

R. dial. *анчýтка* Pskovas, Smolenskas, Kurskas, Kaluga, Tverė, Riazanė ʻvelnias, piktasis; suskretėlis, nešvarusis; vargšas, nelaimingas žmogus; toks keiksmažodis' linkstama kildinti (V. Toporovas) iš baltų žodžio, turėjusio tą pačią šaknį kaip lie. *ántis*, demin. *ančiùkas*, *ančiū̃tė*.

R. dial. *бундечка* Smolenskas ʻpasninkinis skystas valgis', br. dial. *бóнда* ʻpaplotis, raguolis, skerstuvių dovana; naudotis gautas žemės sklypas ir kt.' (įvairiose tarmėse), ukr. dial. *бóнда* Žitomiras, Kijevas, Viniça, Chmelnickis ʻdidelis kepalas, pyragas ir kt.', l. *bonda* Kniši-

nas, Augustavas 'kepalas; svetima žemė, kurią leidžiama užsėti, ir kt.', plg. lie. *bandà* 'samdininko pasėlys; žemė, kurioje jis pasėtas; nauda, turtas; kepalas ir kt.'. Dėl *n* išlaikymo turėtų būti skolinta po IX a.

Br. dial. *бэгля* Drogičinas 'bėglė, pabėgėlė (moteris)', plg. lie. *bėglė̃*.

Br. dial. *ноўда, наўдá* Baranovičiai, Nesvyžius, Červenis, Berezinas 'nauda, turtas; svarba; naujiena; liūdesys (liūdna žinia); dalykas', plg. lie. *naudà*, la. *naûda* 'pinigai'.

Br. dial. *бíза* Minskas 'beturtis, plikšis', plg. lie. *bìzas* 't. p.'.

Ypač gausi ekspresyvioji leksika. Ji gana įvairi. Baltizmais neretai nusakoma žmogaus ar kito gyvo padaro išvaizda:

R. *дылда* 'aukštas, nerangus, nevykusio sudėjimo žmogus; kartis' (b. k. ir ypač vakarinės tarmės), br. dial. *дыл(ь)да* 'nerangus žmogus' (daugiausia vakarinėje dalyje), plg. lie. *dìlda*, la. *dilda* 'nerangus, neapsukrus žmogus'. Pastangos įrodyti, kad šie žodžiai yra paveldėti, nėra įtikinamos.

R. dial. *дундýк* Smolenskas, Kurskas, Kaluga, Penza ir kt. 'riebuilis, tinginys, užsispyrėlis ir pan.', *дундýля* Riazanė 'žioplys, mulkis, ilgšis', *дундулýк* Donas 'kvailys', plg. lie. *dundùkas* 'kvailys', *dundùlis* 'riebuilis'.

R. dial. *шýрпá, шурпáтка* Pskovas, Smolenskas 'pasišiaušusi višta, šiurpė', *шурпáтиться* 'šiauštis, kivirčytis', br. *шурпáты* 'pasišiaušęs', *шурпáцiцца* 'pasišiaušti' (b. k.), dial. *шурпа, шýрпачка* 'garbanius', ukr. dial. *шýрпа* 'pasišiaušusi višta; netvarkinga moteris', l. dial. (iš dalies ir b. k.) *szurpa* 'pasišiaušęs paukštis; apsileidėlė moteris', *szurpaty* 'pasišiaušęs, pašiurpęs', *szurpacić* 'šiaušti', *szurpek* 'toks augalas, Orthotrichum', plg. lie. *šiùrpa* 'pasišiaušėlis', *šiurpótas*, la. *šùrptiês* 'šiauštis', jotvingių kunigaikščio vardas (rusų metraščiuose) *Шюрпа*, ežeras ir gyvenvietė l. *Szurpiły* < **Šiur(pa)-pilis* 'Šiurpos pilis'.

R. dial. *лупáты* Pskovas 'žmogus su storomis lūpomis', br. dial. *лýпа* Dokšicai, Červenis, Svisločė, Osveja 'lūpa', *лупáты* 'storalūpis', *крывалýпы* 'kreivalūpis', plg. lie. *lū́pa* (la. *lũpa*), *lūpótas* 'su storomis lūpomis'.

R. dial. *пупел* Smolenskas 'nedidelis, trumputis, neišaugęs (apie žmogų ar grybą)', br. dial. *пýплы* 'neūžauga', plg. lie. *puplỹs* 'išsipūtęs, su dideliu pilvu', *pamplỹs* 'neūžauga'.

R. dial. *жéмочь* Pskovas 'paniek. paaugliai; mažos žuvelės', br. dial. *жэмяць, жмойдзь* Puchavičiai, Mogiliovas 'mažyliai (apie vaikus),

dykinėtojai', plg. lie. *žemùtis*, *žẽmas*. Dėl br. *жмойдзь* plg. *Жмудзь* < *Žemaĩčiai*.

R. dial. *бамбуза* Smolenskas, br. *бамбiза* (b. k.) 'dilba, tįsla, ilgšis', l. dial. *bambiza*, *bombiza* 'drimba, storulis; nekatalikų kunigas' (vakarinėse tarmėse), plg. lie. *bambìzas*, *bambizà*, *bambỹzas* 'pilvūzas, dručkis, pamplys; vaikėzas; tinginys; nekatalikų kunigas' (*:bam̃bti* 'storėti').

R. dial. *вы́пса* Smolenskas 'toks keiksmažodis', br. dial. *вы́пса* 'paniekinamas nusenusio žmogaus pavadinimas', plg. lie. *vypsà*, *vypsóti*.

Br. *клышанóгi* (b. k.), dial. *клы́шы*, *клыша́вы*, *клышавíк* Pinskas, Baltstogė, Baranovičiai, Volkovyskas, Vileika, Osveja, ukr. dial. *клúша*, *клиша́вий*, *клишанóги* Paliesė 'kreivakojis', plg. lie. *klìšas*.

Br. *клы́пацъ* (b. k.), dial. *клы́бацъ*, *клы́мбацъ*, *клы́гацъ* Červenis, Vileika, Minskas 'šlubuoti', plg. lie. *klỹpinti*, *klibúoti*, *klimbúoti*, la. *klibât*.

Br. dial. *лы́ла* Vitebskas 'didelis nevalyvas žmogus', plg. la. *liẽls* 'didelis'.

Charakterio ypatybės:

R. *вала́ндать(ся)*, *вола́ндать(ся)* 'lėtai ką dirbti, beprasmiškai leisti laiką, gaišti', *вала́нда* (b. k.), dial. *вала́ндало* Pskovas, Vologda, Kurskas, Oriolas, Tambovas 'nepaslankus, lėtas žmogus', br. dial. *вала́ндацца*, *валы́ндацца*, *валэ́ндацца* ir *вала́нда*, *валы́нда* 't. p.', ukr. dial. *бала́нда* 't. p.' (su *б-* vietoj *в-* pasitaiko ir rusų resp. baltarusių, net lenkų tarmėse), plg. lie. *valandà* (seniau, matyt, reiškė ne tik 'laiko tarpą', bet ir 'gaišatį', galbūt 'tuščią plepėjimą', plg. la. *valuoda* 'kalba'). Plačiai vartojamas baltizmas, slavų gautas po IX a. pabaigos, denazalizavus nosinius balsius.

R. dial. *хабалда* 'žvali, mėgstanti garsiai kalbėti moteris' (vakarinėse tarmėse), br. dial. *кабалдай* Vitebskas 'aukštaūgis (?)', plg. lie. *kabálda* 'kas eina šlubuodamas; netikėlis; senas griozdas'.

R. dial. *лы́нды* Kurskas 'dykinėjimas', *лы́ндать* Kaluga, Tverė, Tambovas 'vengti darbo, dykinėti', br. dial. *лы́нды бiцъ* Mogiliovas, Vitebskas 'tinginiauti', plg. lie. *lìnda* 'tinginys, dykinėtojas', *lìndoti* (*: lį́sti*).

R. dial. *рымсти́ть* 'kęsti', *уры́мстить* 'iškęsti skausmą' (vakarinėse tarmėse), br. dial. *ры́мсцiцъ* 'kęsti, ištverti', *уры́мсцiцца* 'nurimti, nusiraminti', *няўрымсьцiцъ* 'nerimti, nenusiraminti', l. dial. *rymścić* 'laukti, norėti', plg. lie. *rìmti*, 3. praes. *rìmsta*, dial. (*į-*, *nu-*)*rìmstyti*, la. *rim̃t*, *rimst*, *rim̃stîtiês* 'rimti, ramintis'.

R. dial. *ракáля* Pskovas 'nenaudėlis, išdykėlis', plg. lie. *rakalỹs* 'odų lupėjas; marintojas; nenaudėlis; žudikas; nelabasis', la. *rakalis* (baltai greičiausiai gavo iš germanų, plg. vok. *Racker*).

Br. dial. *рагéша, рэкéша* Berezinas, Paliesė 'apsileidėlis; griozdiškas arba riebus žmogus; kažkas beformis', ukr. dial. *p'ігеша* (šiauriniuose pakraščiuose), plg. lie. *rekešỹs, rekẽžis, rekẽžis* 'kreivas, išsišakojęs medis; nerangus, išsiskėtęs žmogus ir kt.'. Baltų šaknis *rek-* kildinama iš *ker-* (su metateze), plg. lie. *kerẽža* 'žemas, išsišakojęs krūmas', *kerẽpla* ir kt. Įdomu, kad tarp slavų baltizmų yra ir su šaknimi *ker-*: br.-ukr. dial. *розкерéша* Paliesė 'murzius, išsitepėlis; nevikrus; kreivakojis' (priešdėlis *роз-* dėl *розкоря́ка* 't. p.' įtakos).

Br. dial. *пыпля* Mstislavlis 'nevykėlis', plg. lie. *pyplỹs* (: *pỹpti* 'plonu balsu kalbėti, verkti').

Br. dial. *вяпла* Osveja 'žioplys, kvailys', plg. lie. *vẽpla*, la. *vèpla*.

Br. dial. *бíнда* Minskas 'tinginė moteris; storalūpis', *бíндас* 'milžinas', *біндзюк* 'tingus berniukas', ukr. dial. *биндж́ук* 'tinginys', plg. lie. *bìnda* 'senis, sudžiūvėlis', *biñdė* 'tinginys'.

Br. dial. *абаўрэць* Minskas 'tapti neaktyviu, nežvaliu, susenti', plg. lie. *bjaurùs*.

Br. dial. *жвялéць* Mstislavlis 'darytis žvaliu', plg. lie. *žvalė́ti, žvalùs*.

Br. dial. *басця́цца* Polockas, Minskas 'bastytis', *басця́ла* Osveja, Vileika 'bastūnas', plg. lie. *bastýtis*.

Br. dial. *блындаць* Osveja, *блэндаць* Kobrinas 'bastytis, valkiotis be darbo', *блында, блэнда* 'bastūnas, valkata', plg. la. dial. *blìndêt-iês* 'bastytis, valkiotis, dykinėti', *bliñda* 'bastūnas, slunkius', lie. *blañdotis* 'klaidžioti, slankioti', *blandà* 'bastūnas'. Baltarusių variantas su -э- gali būti dėl lenkų *błędzieć* 'klysti' įtakos. E. Blesės duomenimis, ir rusų tarmėse esąs žodis *облындать* 'bastytis'.

Br. dial. *жыгýн* Minskas 'nenuosėda, neramus žmogus', *джыгýн* Vitebskas 'vikrus, greitas', plg. lie. *žygū̃nas* 'pasiuntinys, ėjikas' (:*žygiúoti*).

Br. dial. *кéшкацца* Červenis, Liachovičiai, Stolinas, Vitebskas, Mogiliovas 'kuždėti, knibždėti, krapštytis, terliotis, plūktis', plg. la. *kęskât* 'būti kuo užsiėmus, krapštytis, gaišti'.

Br. dial. *вайдавáць, вайтавáць* Zelva, Červenis 'ginčytis, pyktis, nesantaikoje gyventi', ukr. dial. *войдувáти* 'triukšmauti, peštis', plg. lie. *vaĩdytis, vaĩdas*.

Br. dial. *вайця́ць* Slanimas, Baranovičiai, Dokšicai, Bobruiskas, Vileika 'įkyriai kalbėti, ginčytis; priekaištauti; barti; plepėti', ukr.

dial. *вайтяти* Černigovas 'reikšti nepasitenkinimą, kalbėti', plg. lie. *vaitóti* arba pr. *waitiāt* 'kalbėti'.

Br. dial. *чаўпцí* Mogiliovas, Gomelis 'apkalbėti, plepėti', *чаўпня́* Mogiliovas 'plepys', plg. lie. *čiaũpti* 'uždaryti burną; plepėti'.

Br. dial. *навíдлівы* Červenis 'pavydus', plg. lie. *pavydùs*. Su slavų priesaga, plg. *завистливый*.

J. Laùčiūtė prie baltizmų linkusi priskirti r. dial., br. (b. k.) *лайдáк*, l. (b. k.) *łajdak* 'nenaudėlis, niekšas' (plg. lie. *laidõkas*, kurį sieja su *láidyti* pinigus) ir br. dial. *вы́рвас, вырвасю́га* 'išdykėlis, pakartuvė' (sieja su lie. *virvė*, la. *vìrve, vìrva*).

Fizinė ir fiziologinė veikla:

R. dial. *(об)жергну́ть* Pskovas 'peržergti', br. dial. *ажаргáць (каня́)* Volkovyskas, Dokšicai, Minskas, Osveja, Glubokojė, Logoiskas 'apžergti (arklį), sėsti apžargomis', *пережаргаць, піражыргну́ць* 'peržergti', plg. lie. *žer̃gti, žargìnti, žirglióti*.

R. dial. *(у)тряптáть* Pskovas 'išeiti', plg. lie. *trepénti, trepsė́ti*, pr. *ertreppa* 'peržengia'.

R. dial. *шкубиня́ть* Smolenskas 'persekioti', plg. lie. *skùbinti*, la. *skubinât* 'skatinti, raginti, varyti, ginti'.

R. dial. *вя́ркать* Pskovas 'rėkti, bliauti, niurzgėti', *вярку́н, вярку́ша* Pskovas 'kas niurzga, bamba', br. dial. *вя́ркаць, вя́ркыць, вяркъць* 'verkti, graudžiai kalbėti', plg. lie. *ver̃kti, vérkauti*, la. *verkstêt*.

R. dial. *вáйнуть* Pskovas 'parėkinti, surikti', plg. la. *vainuôt, vainât* 'kaltinti', *vaĩna* 'kaltė', lie. *vainóti* 'barti, kaltinti', *vainà* 'trūkumas, kaltė'.

R. dial. *бря́згать* Smolenskas 'skambėti, tarškėti', br. *бра́згаць* Mogiliovas, Vitebskas 'kelti triukšmą suduodant metaliniais ar moliniais daiktais; tuščiai plepėti', *бра́знуць* Červenis 'kuo nors bildėti', plg. lie. *brazgė́ti*.

R. dial. *солопить* 'laižyti, iškišti liežuvį', *высолопить язык*, br. dial. *салапець, высалапіць язык*, ukr. dial. *солопіти, висолопіти язык, солопій* 'ištižėlis' (visų trijų kalbų Paliesėje arba arti jos) kildinama iš sl. **salpiti* ir linkstama laikyti senu baltizmu, plg. lie. *sul̃pti, sulpė́ti*, la. *sulpît*.

R. dial. *клю́бить* Pskovas 'niurzgėti, bambėti, perspėjinėti', plg. lie. *klìbinti*, dial. *klìbyti* 'nuolat prašyti, raginti ką padaryti'.

R. dial. *ды́рдиться* Smolenskas 'ištiesti kojas prieš mirtį; pasimesti', br. dial. *ды́рдзіцца* Vitebskas 'mirti, ištiesti kojas prieš mirtį', plg. lie. *dìrdintis* 'dvėsti, galą gauti' (: *dìrti* 'lupti odą'). Galbūt čia priklau-

so ir r. dial. *(д)зы́рда* 'šen bei ten bėgiojimas', *зырды́* Pskovas 'tinginys', br. dial. *ды́рда* 'ilgas žmogus, ilgšis (gal dėl *ды́лда* 't. p.' įtakos); išdykėlė', *ды́рдас* 'išdykėlis', plg. lie. *dirdinė́ti* 'slankioti pašaliais, dykinėti'.

R. dial. *каршéть, кáршить* Pskovas 'skursti, vos gyventi, vos kojas vilkti (apie senus ir ligonius)', plg. lie. *karšė́ti, kár̃šti,* la. *kā̃rst* 'senti'.

R. dial. *ши́кать* Pskovas 'dvokti, smirdėti', plg. lie. *šìkti.*

R. dial. *дать, задать лататы́* 'bėgte, galvotrūkčiais bėgti', *латамáх* 'kritimą, bėgimą žymintis ištiktukas', *латамýх-латамýх* 'risčia jojimo imitavimas' (vakarinėse tarmėse), *латамýй* Naugardas 'kvailys', br. *лататы́, латамýх-латамýх* (reikšmė kaip rusų kalboje), plg. lie. ištikt. *latatì, latatái,* veiksmažodį *latatóti* (abejonę kelia onomatopėjinis žodžių pobūdis).

Br. dial. *адшýнуць* Minskas 'pabėgti', plg. lie. *šáuti, šáunu* 'greit bėgti'. Laikomas labai senu baltizmu, gautu dar iki diftongų monoftongizacijos.

Br. *трымцець* (b. k.), ukr. *тремтiти* (b. k.) 'drebėti', plg. lie. *trìmti.* Gauta po nosinių išnykimo, bet dar tebesant jerams (iš **trьm-tję*> ukr. *тремчу,* br. *трымчу*).

Br. dial. *крыпáць* Vitebskas, Dokšicai 'painioti, maišyti', plg. lie. *krypúoti.*

Br. dial. *крáтаць, крятыць* Vitebskas, Červenis, Mogiliovas 'judinti, mušti, noriai ką daryti', plg. lie. *kratýti.*

Br. *крэмзаць* (b. k.), dial. *грэмзаць* 'draskyti, nedailiai rašyti, keverzoti', *грымзолiць, крымзолiць* 'nedailiai rašyti', plg. lie. *grémžti* 'skusti, drožti ir pan.', la. *grem̃zt* 'graužti, krimsti'.

Br. dial. *кáўкаць* Mstislavlis, Červenis, Vileika 'miaukti; sušukti', plg. lie. *kaũkti,* la. *kàukt.*

Br. dial. *кiрхаць* Červenis 'spiegiančiu balsu dainuoti', plg. lie. *kir̃kti* 'plonu balsu karkti (apie žąsis, vištas), rėkti, šaukti (apie žmones)'.

Br. dial. *кя́ўкаць* Glubokojė 'miaukti (katei)', plg. lie. *kiaũkti* 'plonu balsu loti, kiauksėti'.

Br. dial. *(вы)юдзгаць* Dokšicai, Vitebskas 'išteplioti, sutepti', l. dial. *zajudzić się* 'išsitepti', plg. lie. *júodinti.*

Br. dial. *кýрстаць* Logoiskas, Daugpilis 'rūkti, dūmyti (apie šlapias malkas), raginti, skatinti', plg. lie. *kùrstyti,* la. *kur̃stît.*

Br. dial. *брашчэць* Volkovyskas, Vileika, *бражджэць* Daugpilis, Breslauja 'braškėti', *бражджэль* Osveja 'sausmedis', plg. lie. *braškė́ti, brazdė́ti.*

Įvairūs kiti žodžiai:

R. dial. *ардá* Smolenskas 'triukšmas, riaušės', br. dial. *ардá, ірдá* 't. p.', plg. lie. *ardà (: ardýti)*.

R. dial. *жýдá* Pskovas, Smolenskas, Kurskas, Kaluga, Oriolas 'rūpestis, baimė' (iš čia galėtų būti ir b. k. *жуть* 'pasibaisėjimas', *жýткий* 'baisus'), br. dial. *жудá, жýдаса* Červenis, Vitebskas 'vargas, liūdesys, rūpestis', plg. lie. *žudýti, žū̃ti*.

R. dial. *бабýтка* Pskovas 'bobutė', plg. lie. *bobùtė*. Su slavų demin. sufiksu *-k-* prie baltų *-ut-*.

R. dial. *pýnum(ь), pýnum(ь)ся* Pskovas, Smolenskas, Kaluga, Tverė, Brianskas 'rūpi, knieti, turi galvoje, norisi', *pýnamливый, pýnumливый* 'rūpestingas', *pynamá* 'rūpestis', br. *pýніць* 'rūpi', *pýніцца* 'rūpintis', *pýнець* 'rūpėti, knietėti', *pýнны, руплівы* 'rūpestingas, stropus' (b. k.), ukr. dial. *pýnumu, pýnamu* 'rūpėti', plg. lie. *rūpě́ti, rū̃pi*, la. *rũpêt, rũp*.

Br. dial. *ymóўніцца, cmóўніцца* Vitebskas, Minskas 'sutilpti', plg. lie. *talpìnti, talpà*.

Br. dial. *áцю, áц(к)і* 'dėkojimo žodelis (ypač vaikų kalboje)', plg. lie. *ãčiū*, dial. *ãciū*.

Yra nemaža semantikos baltizmų, tam tikro kalkiavimo atvejų, kai iš prigimties slavų žodžiai dėl baltų įtakos gavo naujas reikšmes, pakeitė formą ar pan. Tokių pavyzdžių ypač gausu baltarusių kalboje, bet pasitaiko ir artimesnėse rusų, ukrainų ir lenkų tarmėse. Čia bus pasitenkinta tik kai kurių iš jų nurodymu:

Br. *дóбры* gavo reikšmę '(kalbant apie audeklo pusę) gerasis, išviršinis' (b. k.) dėl baltų įtakos, plg. lie. *geróji pusė*, la. *(drēbes) labā puse*. Dar plg. br. dial. *дóбрыца* Borisovas 'geroji audeklo pusė'. Kitose slavų kalbose būdvardis *dobrъ* tokios reikšmės neturi.

Br. *лупíць* gavo reikšmę 'rauti žolę' (b. k.) todėl, kad baltų kalbose 'rauti' ir 'mušti' reikšmės dažnai būna susipynusios, plg. lie. *pèšti* 'rauti (žolę)' ir *pèštis* 'muštis', la. *plùkt* 'rauti (pvz., linus)' ir lie. *plū̃kti* 'mušti'.

Br. *ноўх* < *нó ухy* 'vieta prie ausies, skruostas' gavo 'antausio' reikšmę (plg. *даць нóўху* 'duoti antausį' b. k.) dėl baltų poveikio, plg. lie. *añtausis* 'skruostas ties ausimi' ir 'antausis'.

Br. *вы́плыць, выплывáць* (b. k.) reikšmė 'išskleisti varpas (apie javus)' gauta iš baltų, plg. lie. *rugiaĩ plaũkia*. V. Dalis pateikia ir rusų *жито выплывает* iš vakarinių tarmių.

Br. *адбíць* (b. k.), be kitų reikšmių, turi ir 'atskirti, atitverti', nebūdingą kitoms slavų kalboms. Ji gali būti gauta iš baltų, plg. lie. *gyvẽ-*

na nuo visų atsimùšusi '...atsiskyrusi', *pérmušė kambarį lentom* 'pertvėrė...' ir pan.

Br. *сярэ́дзіна* 'juosmuo' (b. k.), plg. lie. *pusiáujas.*

Br. *жывёла* (b. k.), l. dial. *żywioła* 'galvijai', plg. lie. *gyvulỹs, gyvuliaĩ.*

Br. dial. *абія́кі* Stolbcai, Berezinas, l. dial. *obijaki, obijańce* Augustavas 'mediniais padais apavas', plg. lie. *apmuštìniai, apmuštìnės* 'klumpės'.

Br. dial. *акі́дацца* Stolbcai 'apsivilkti', plg. lie. *apsimèsti* 't. p.'.

Br. dial. *вы́нашай* Uzda, *вы́нашая* Puchavičiai 'vienu kartu išnešama sausų linų gniūžtė', plg. lie. *ìšnaša.*

Br. dial. *вы́скрабачка* Stolbcai 'iš pagrandų iškeptas duonos kepalėlis', plg. lie. *pagrandùkas.*

Br. dial. *казá* Zelva 'pradalgės pabarzdė (likęs nenupjautas kuokštas)', plg. lie. dial. *ožkà* 't. p.'.

Br. dial. *пад'ялінец* Dokšicai 'kadugys', plg. la. *paeglis* 't. p.'.

Br. dial. *прыты́ка* Pinskas 'r. упрёк', plg. lie. *príekaištas* (br. *тыкаць* 'besti, durti, kišti').

Br. dial. *серадзібóр* Braginas, Liubanė, *сярэ́дбар* Stolinas 'vietovė miškų masyve', plg. lie. *vidùgiris.*

Br. dial. *старанá* Paliesė, ukr. dial. *сторонá* Žitomiras, l. dial. *strona* 'kluono dalis nuo grendymo iki sienos', plg. lie. *šalìnė.*

Pasitaiko ir verstinių frazeologizmų, pvz., br. dial. *казлы́ драць* 'vemti', plg. lie. *ožius plė̃šti (ráuti, nérti, káuti)*, la. *âžus plest (dìrât, kaût)* 't. p.'.

Visa tai rodo buvus labai aktyvią kalbinę interferenciją. Matyt, žmonės ilgą laiką buvo dvikalbiai. Toji dvikalbystė turėjo būti gana intensyvi. Taip manyti verčia atvejai, kai slavų žodžius paveikė baltų žodžiai, kurie savo ruožtu buvo gauti iš slavų. Antai daugiskaitinės baltarusių formos *кру́пы* 'kruopos, kruopų sriuba' (b. k.), dial. *буракé* Zelva, Puchavičiai 'barščiai, burokų sriuba' turėjo atsirasti dėl baltų įtakos, plg. lie. *kruõpos, burõkai* (slavizmai!). Kiti slavai turi tik vienaskaitines formas, plg. r. *крупá, бурáк.*

Būta net baltų, finų ir slavų kalbinio mišimo. Antai vakarinių rusų tarmių žodis *рей, рéя*, br. dial. *рэ́я*, l. dial. *reja* 'jauja, kluonas' yra finizmas (plg. suom. *riihi*), gautas iš baltų (bent pietuose, šiaurėje slavai galėjo gauti ir tiesiog iš finų), plg. lie. dial. *rejà, rijà.*

Aptarę baltų rytuose išnykimą, susipažinsime su vakarų baltų, t. y. prūsų ir jų giminaičių, likimu, juoba kad jie iš visų baltų anksčiausiai pateko į istorijos šaltinius ir jų kalba paliko tam tikrų pėdsakų lietuvių kalboje.

Iš vakarų (ir apskritai visų) baltų į istorijos šaltinius, kurie nekelia didesnio abejojimo, pirmieji pateko áisčiai. Juos dar I m. e. a. mini romėnų istorikas Kornelijus Tacitas veikale „Germanija", parašytame apie 98 m. e. m. To veikalo XLV skyriuje rašoma (pateikiamas vertimas):

„*Dešiniajame savo krante Svebų* [= germanų, t. y. Baltijos. — *Z. Z.*] *jūra skalauja aisčių gentis, kurių papročiai bei apdaras kaip svebų, o kalba artimesnė britiškajai. Jie garbina dievų motiną. Kaip savo tikėjimo ženklą nešioja šernų statulėles, kurios atstoja ginklus ir gina nuo visko, deivės garbintoją apsaugo net ir priešų maišaty. Kardus vartoja retai, dažniau vėzdus. Javus bei kitus reikalingus augalus augina uoliau, negu tingūs germanai. Jie apieško ir jūrą; seklumose ir pačiose jos pakrantėse vieninteliai iš visų rankioja gintarą, jų pačių vadinamą glesum*".

Iš pateiktos citatos matyti, kad Tacitas aisčius randa dešiniajame (žiūrint iš Romos) Baltijos jūros krante, ten, kur iš seno buvo garsus gintaro gavimo centras. Pagal Tacitą, aisčiai savo gyvenimo būdu buvę panašūs į germanus, tačiau skyręsi nuo jų kalba ir darbštumu. Matyt, dėl priebalsių perkaitos germanai tada kalbos požiūriu jau buvo labai nutolę nuo kitų indoeuropiečių, todėl aisčių kalba Tacitui pasirodė artimesnė britams, t. y. keltams, neturėjusiems tos perkaitos. Tacitas aisčius traktuoja kaip gintaro tiekėjus Romos imperijai. Jis toliau rašo:

„*Gintaro savybių ir kaip jis atsiradęs, jie kaip barbarai netyrinėjo ir nieko apie jį nežino. Juk gintaras ilgai išgulėjo tarp kitų jūros išmetamų daiktų, kol mūsų* (romėnų) *prabanga suteikė jam vardą. Patys gintaro nevartoja*: *renka gabalus, parduoda neapdirbtą ir ima atlyginimą stebėdamiesi*".

Sulotynintas žodis *glesum*, kuriuo aisčiai esą vadino gintarą, laikytinas germanišku (**glēs-*, plg. vvž. *glār* 'sakai', sva. *glas* 'electrum', vok. *Glas* 'stiklas'), kurį aisčiai galėjo gauti (ir kartais vartoti) iš gotų, tuo metu gyvenusių kaimynystėje Vyslos žemupy. Vėliau tas žodis buvo patekęs net rytų baltams, plg. la. *glīsis* 'gintaras' (vokalizmas rodo gautą iš prūsų, matyt, per kuršius). Germanai tuomet turėjo bū-

ti pagrindiniai tarpininkai, iš kurių romėnai gaudavo aisčių gintarą. Tarpininkų vartotas jo pavadinimas, matyt, ir pasiekė Tacito ausis.

Greičiausiai iš germanų Tacitas ėmė ir kitus duomenis apie aisčius. Juk jis buvo aukštas romėnų valdininkas (gubernatorius) vienoje iš šiaurinių Romos imperijos provincijų ir su germanais nuolat susidurdavo. Pati aisčių žemė buvo anapus tiesioginių romėnų kontaktų sferos. Iš „antrųjų lūpų" gauti duomenys negalėjo būti tikslūs. Tacito aprašytas dievų motinos garbinimas gali būti neišgalvotas ir laikytinas senovinio ikiindoeuropiečių substrato palaiku. Sunku ką nors pasakyti apie šernų figūrėlių nešiojimą; toks paprotys vėliau baltų gentyse neišliko.

Po Tacito, praėjus daugiau negu keturiems šimtams metų, aisčius mini ostgotų (tada įkūrusių Italijoje karalystę su sostine Roma) karaliaus Teodoriko sekretorius Kasiodoras. Jis apie 523–526 m. e. m. karaliaus vardu parašė padėkos laišką prie jūros gyvenantiems aisčiams (lot. dat. pl. *Hestis*), atsiuntusiems Teodorikui dovanų gintaro. Tas pats Kasiodoras buvo parašęs gotų istoriją, tačiau ji neišliko. Ja remdamasis amžininkas gotų istorikas Jordanas apie 550 m. parašė veikalą „Apie getų, arba gotų, kilmę ir jų žygius", kuriame vėl mini aisčius (lot. nom. pl. *Aesti*), gyvenančius ilgame Baltijos jūros pakraštyje už Vyslos žiočių. Jordanas juos vadina labai taikinga tauta („*pacatum hominum genus omnino*"). Dar po maždaug trijų šimtų metų aisčius trumpai pamini frankas Einhardas (lot. *Aisti*) veikale „Karolio Didžiojo gyvenimas", parašytame tuoj po 830 m.

Paskutinį kartą aisčių vardas istorijos šaltiniuose minimas IX a. pabaigoje[54]. Tarp 887–901 m. anglosaksų karalius Alfredas išvertė į anglosaksų kalbą Pauliaus Orozijaus pasaulio istorijos veikalą, kurio įžangoje įdėjo keliautojo Vulfstano pasakojimą, kur platokai kalbama apie aisčius (*to Êstum, mid Êstum, Eastland, of Eastlande*). Čia rašoma, jog aisčių žemė esanti labai didelė, joje daug miestų (pilių), kuriuos valdą atskiri kunigaikščiai. Aisčiai turį daug medaus ir žuvies. Aprašomi aisčių papročiai, ypač mirusiųjų deginimas.

Kadangi Vulfstano *Êstum* aiškiai identifikuotina su Einhardo *Aisti*, Jordano *Aesti*, Kasiodoro (dat. pl.) *Hestis* ir Tacito *Aestiorum gentes*, tai manytina, kad čia visur kalbama apie tą pačią vakarų baltų gentį. Iš Vulfstano pasakojime minimų Aismarių (*Estmere*), Elbingo

[54] Išskyrus Adomą Bremenietį, kurio veikale „Hamburgo vyskupų istorija", parašytame apie 1072–1076 m., pakartojami Einhardo duomenys.

(*Ilfing*) upės, Vyslos žiočių (*Wislemuda*) ir kitų tiek geografinių, tiek ir istorinių duomenų aiškiai matyti, kad Vulfstano aisčiai yra vėliau prūsais vadinami vakarų baltai. K. Būga pagrįstai mano, kad aisčiais iš pradžių buvo vadinami, ypač kaimynų gotų, tik tie prūsai, kurie gyveno prie Vyslos žiočių ir dab. Kaliningrado įlankos (vok. Frisches Haff), kurią lietuviai dar atmenamai esą vadinę (tai nėra tikrai paliudyta) *Aismarėmis*, t. y. aisčių mariomis. Vėliau tas vardas galėjo būti išplėstas visiems prūsams, plg. Vulfstano žodžius (jau IX amžiuje!), jog aisčių žemė esanti labai didelė, joje daug miestų.

Dabar lietuviškai vartojamą formą *áisčiai* rekonstravo K. Būga. Dėl šio vardo kilmės nemaža ginčytasi. Bandyta jį kildinti iš germanų kalbų: vieni siejo su vvž. *este* 'jauja' (iš **aist-*), kiti su got. *aistan* 'gerbti' ar kitais žodžiais. Bet šios etimologijos nėra patikimos, kaip ir siejimas su lot. *aestuarium* 'žema vieta'. K. Būga su K. Jauniumi laikė baltišku žodžiu ir kildino iš tos pačios šaknies kaip la. *īstnieki* 'tikrieji giminaičiai', s. sl. *istъ* 'tikras', taigi aisčiai būtų 'tikrieji, giminės' ar pan. Tačiau bene patikimiausias yra K. Kuzavinio aiškinimas. Kadangi baltų etnonimai paprastai būna kilę iš hidronimų, jis siūlo aisčių vardą vesti iš šią šaknį turinčių hidronimų, pvz., *Aistà* 'Širvintos intakas', *Aisetà* 'Kiauno ežero intakas', *Aĩsetas*, *Aisetaĩ* 'ežeras prie Labanoro' ir kt. (čia visur įžiūrima ide. šaknis **eis-* / **ŏis-* / **is-* 'eiti, skubiai judėti, tekėti').

Aisčių vardas nuo IX a. pabaigos išnyksta. Galimas dalykas, jis buvo perkeltas finų kilmės genčiai estams. Matyt, geriau susipažinę su aisčiais ir patyrę, jog jie patys save vadina prūsais, germanai ėmė aisčių > estų vardu vadinti pietiniame Pabaltijy (gal ir pačioje aisčių žemėje) beišnykstančius finus. Su finų etnoso traukimusi į šiaurę turėjo trauktis ir tasai vardas, juoba kad dabartinis Estijos pavadinimas greičiausiai nėra senas: vikingai šį kraštą vadino *Wirland*, kronikininkas Henrikas Latvis – *Vironia*, suomiai ir dabar tebevadina estus *virolaiset*, o Estiją – *Vironmaa*.

Tokio vardo perkėlimo nuo vienos genties kitai pavyzdžių yra nemaža. Antai senovėje venetais (vendais) buvo vadinamos ne tik ilirų kilmės gentys, bet ir kai kurios slavų. Lie. *gudai* kažkada veikiausiai reiškė gotus, o vėliau tasai vardas buvo perkeltas slavams, t. y. dabartiniams baltarusiams. *Prancūzų* vardui pradžią davė germanų gentis frankai. Italų kalbininkas Dž. Bonfantė mano, kad *germanai* seniau buvęs ilirų vardas. Taigi genties vardas ir jos etnografinė kilmė dažnai nesutampa.

Neįtikinantys kai kurių tyrinėtojų bandymai įrodinėti (ne tik dėl vardo), jog Tacito aisčiai yra buvę ne baltų, bet finų gentis. Tam aiškiai prieštarauja vėlesni istori-

niai šaltiniai, ypač Vulfstano liudijimas, rodantis, jog aisčiais vadintos būtent vakarų baltų gentys – prūsai. Juo labiau atkrinta retai bepasitaikančios pastangos Tacito aisčius laikyti germanais (daugiausia dėl *glesum*) ar net keltais (dėl užuominos, jog jų kalba artimesnė britiškajai).

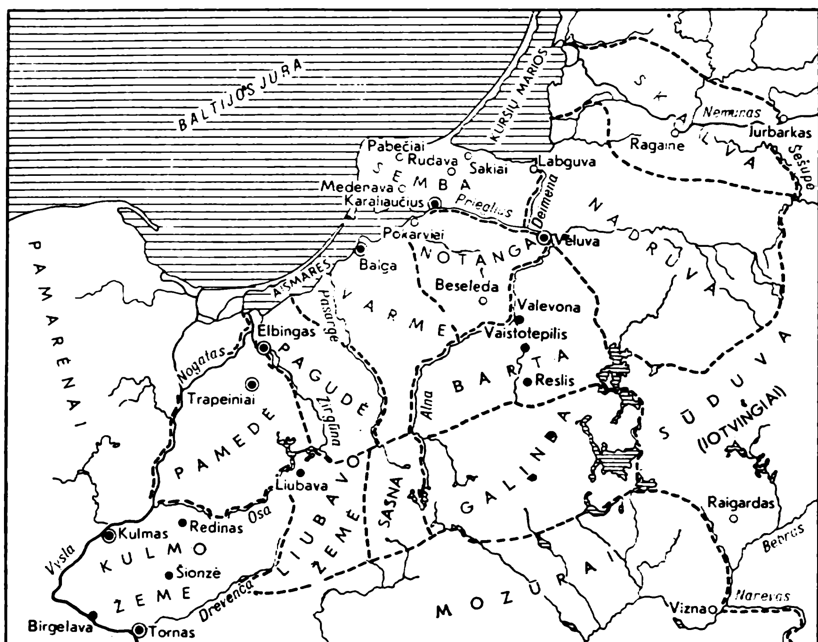
Vietoj *aisčių* nuo IX a. tiems patiems vakariniams baltams pavadinti istoriniuose šaltiniuose iškyla *prūsų* vardas. Jis pirmą kartą paminėtas IX a. vadinamojo Bavarų Geografo (*Bruzi*). Kiek vėliau, apie 965 m., prūsus mini Ispanijos keliautojas žydas Ibrahim-ibn-Jokūbas, kuris arabiškai rašė, jog prūsai (*B^u^rūs*) gyveną prie Baltijos jūros (ją vadina Okeanu) ir turį savo kalbą. Nuo X a. pabaigos prūsai bei Prūsija minima daugelyje šaltinių: vardas rašomas lotynizuotomis formomis *Pruzze* (X a.), *Pruze*, *Pruzzi*, gen. pl. *Pruz(z)orum*, *Prucorum*, dat. pl. *Pruzis*, acc. pl. *Pruzos*; gen. sg. *Pruzziae* 'Prūsijos', acc. sg. *Pruciam* (XI a.) ir pan.; Nestoro metraštyje (XI–XII a.) *Проуси*. Pačios prūsų kalbos paminkluose (apie juos netrukus bus kalbama) tėra būdvardis acc. sg. *prūsiskan* 'prūsišką' ir prieveiksmis *prūsiskai* 'prūsiškai', rodantys, kad prūsai greičiausiai save vadino **prūsai*, plg. lie. *prū́sai*, la. *prũsi* (senesnė forma), *prũši* (naujesnė).

Etnonimas *prūsai* atsirado, matyt, Prūsų žemės pietvakariuose, Pamedės ir Pagudės srityse. Jis negali būti labai senas. Jeigu į slavų kalbas būtų patekęs dar VI–VIII a., tai rusai dabar tartų **прыссы*, lenkai **prysy*, nes slavų *ы* (l. *y*) išsirutuliojo iš senesnio *ū*, plg. s. sl. *сынъ*: lie. *sūnùs*.

Etimologija neaiški, nors bandymų etimologizuoti buvo daug: sieta su žodžiais s. ind. *púruṣas* resp. *pū́ruṣas* 'žmogus, vyras' (J. Otrembskis), lie. *prùsti*, *praũsti*, *prusnà* (M. Rudnickis, O. Trubačiovas, S. Karaliūnas) ir pan., reikšta nuomonė apie galimą hidroniminę kilmę (V. Mažiulis), tačiau atitinkamų hidronimų neaptikta.

Prūsai buvo susiskaldę į atskiras gentis. Kryžiuočių šaltiniuose Prūsų žeme laikoma teritorija tarp Vyslos žemupio ir Nemuno. Nurodomos tokios jos sritys (žr. 8 pav.), kurios turėtų reprezentuoti atskiroms prūsų gentims (vardai pateikti tokie, kokius rekonstravo K. Būga, skliaustuose nurodomas būdingesnis jų užrašymas šaltiniuose):

P a m e d ē (*Pomesania*) – vakarinė Prūsų žemės sritis prie Vyslos (tarp Vyslos, Nogato su Elbinga, Zirgūnos ir Osos upių), taigi vakarinių slavų pomeranų ir lenkų kaimynystėje. Per šiuos ir p a m e d ē n ų genties vardas pateko į ano meto dokumentus: lot. *Pomesani* (iš čia *Pomesania*)< l. **Po-miedzanie* padarytas su slavų priesaga *-ane* iš pr. **Pa-median* (pr. *median* 'miškas, giria', plg. lie. dial. *mēdžias* 'miškas').

8 pav. Prūsų žemė XIII a.

Pagudẽ (*Pogesania*) – į šiaurės rytus už Pamedės maždaug iki Serijos (Pasargės) upės. Pagudė̃nų genties vardas irgi į dokumentus turėjo patekti per vakarų slavus: lot. *Pogesani*< l. **Po-gedzanie*< **Po-gъdzane* (su slavų *-ane*) iš pr. **Pa-gudi̯an* (pr. *gudde* 'krūmas' ar **gudas* 'gotas').

Var̃mė (*Warmia*) – toliau už Pagudės iki Notangos ir Bartos. Var̃mių (lot. *Warmienses*, *Warmi*) genties vardas siejamas su prūsų žodžiu *wormyan* 'raudonas'. Gali būti ir hidroniminės kilmės, plg. lietuvių upėvardžius *Var̃mė* (dešinysis Ventos intakas) ir *Raudõnė* (kelios upelės).

Nótanga (*Natángia*) – už Varmės iki Priegliaus ir Alnos upių. Notangų genties vardas gali būti hidroniminės kilmės, plg. ežero vardą *Notist* (Notangoje!), lietuvių upėvardį *Notà*; dėl priesagos *-ang-* plg. lie. *Alangà*.

Sémba (*Sambia*) – į šiaurę nuo Notangos, pusiasalyje tarp Aismarių ir Kuršių marių, rytuose iki Deimenos upės. Baltijos pajūris čia iš seno garsėjo gintaru. Sémbų genties vardas kelia neaiškumų:

nesame visai tikri, koks buvo žodžio pradžios priebalsis (prūsai tarė *s-* ar *z-*?), ar priebalsį *-b-* turėjo jau prūsai, ar jį ėmė tarti tik vokiečiai. Formos netikrumas apsunkina kilmės aiškinimą. K. Būga savo rekonstruotą formą *Sémba* (kuri jau turi vartojimo tradiciją) kildino iš mūsų laikų nepasiekusio žodžio **sémbas* 'saviškis' (: s. sl. *sębъ* 't. p.').

Bárta (*Bartha*) – į pietryčius nuo Notangos ir Varmės, maždaug Alnos upės dešiniųjų intakų baseine. Bártų genties vardas greičiausiai hidroniminės kilmės, plg. lie. *Bárt-uva*.

Galìnda (*Galindia*) – už Bartos į pietus, pačioje pietinėje Prūsų žemės dalyje, dabartiniame Mozūrų ežerų krašte. Genties vardas galìndai paprastai siejamas su žodžiu *gãlas*, taigi galìndus linkstama suprasti kaip 'galinius, pakraštinius (baltų) gyventojus', nes toliau už galindų pietuose gyveno slavai (mozūrai). Kaip jau buvo nurodyta, galindų vardu vadinta dar viena baltų gentis rytuose prie Maskvos (r. *голядь*), galbūt ir kitos pakraštinės gentys (žr. p. 251–252). Čia dar prisimintini Ptolemėjo Γαλίνδαι. Taigi šis vardas į istorijos šaltinius pateko labai anksti, net II m. e. a., tuoj po aisčių. Kiek mažiau patikimas galindų vardo hidroniminės kilmės aiškinimas (J. Nalepa senuose dokumentuose rado ežero vardą, galėjusį duoti pradžią šiam etnonimui), nors ir jis iš principo nėra negalimas.

Nadruvà (*Nadrowia*) – į rytus nuo Kuršių marių visame Prieglиaus aukštupyje. Prūsai greičiausiai vartojo formą su priesaga *-ava*: taigi būtų forma *Nadravà*, gyventojai *nadrãviai*. Vardo kilmė neaiški, galėtų būti hidroniminė: *Nadravà*–kraštas, esantis ant **Dravos* upės (vėlesnės *Drúojos*, Prieglиaus intako?) krantų, plg. pr. *na* 'ant'.

Skalvà (*Scalowia*) – Nemuno žemupyje tarp Nadruvos ir Žemaičių. Galėjo būti ir variantas *Skalavà*, gyventojai – skal̃viai, arba skalãviai. Vardas, matyt, hidroniminės kilmės, plg. *Skal̃vė*, *Paskal̃viai* (oikonimai Skalvos srityje, tarp Tilžės ir Ragainės), *Skalvỹs*, *Skal̃vė* – upė prie Šiaulių (: *skaláuti*).

Abejotina, ar Skalva ir bent šiaurinė Nadruvos dalis buvo tikrai prūsų gyvenama. Vėliau čia randame lietuvius. Čia – lietuvių raštų kalbos užuomazga. Čia gimė ir gyveno didysis mūsų poetas Kristijonas Donelaitis. Ir šio krašto vietovardžiuose prūsiškų elementų labai nedaug, bent jie nelengvai apčiuopiami. Todėl neretai keliama mintis (ypač istorikų), jog čia iš seno gyvenę ne prūsai, bet lietuviai. Mums atrodo, kad skalviai ir nadruviai kalbos požiūriu greičiausiai buvę pereinamosios gentys tarp prūsų ir lietuvių. Juk ir dviejų pirmųjų prūsų katekizmų pratarmėje pastebima, jog prūsai apie Vėluvą (net prie

Notangos!) savo akcentu krypstą į lietuvių kalbą. Kad kryžiuočių šaltiniuose šios sritys besąlygiškai priskiriamos prie Prūsų žemės, nereikėtų stebėtis. Juk kryžiuočiai, pradėję nukariavimus vakarinėse Prūsų srityse, kuriose gyvenantys žmonės save vadino prūsais, slinko į šiaurės rytus ir visoms užgrobtoms žemėms tarp Vyslos ir Nemuno ėmė taikyti Prūsų terminą, o nuo XVI a. prūsų vardu imta vadinti net ir šiame krašte apsigyvenusius pačius vokiečius.

Kryžiuočių invazijos epochoje prūsų dar kiek būta ir į pietus nuo Pamedės bei Pagudės, šiaip jau slaviškose Kùlmo bei Liubãvo (vardai slaviški?) srityse. Tai aiškiai rodo vietovardis *Sassenpile* (1303 m.), vokiečių vėliau išverstas į *Hasenberg*, o lenkų į *Zajączkowo*, plg. pr. *sasnis*, vok. *Hase*, l. *zając* ʻzuikisʼ. Kai kurie šaltiniai dar mini prūsų Sasnavõs sritį (: pr. *sasnis*), buvusią tarp Liubavo ir Galindos. Veikiausiai ši, kaip ir Kulmo bei Liubavos sritys, XIII a. jau buvo mišriai gyvenamos: prūsų ir vakarinių slavų (mozūrų bei lenkų).

Kryžiuočių šaltiniai prie Prūsų žemės priskiria ir Sūduvą, nom. sg. *Sūduvà*, kuri buvo į rytus nuo Galindos ir Nadruvos, už didžiųjų Mozūrų ežerų, šiaurėje siekė lietuvių žemes. Matyt, būta dar vardo varianto *Sūdvà*, iš kurio kilo dokumentų „trumpesnis“ sūduvių vardas lot. *Sudi*, gen. pl. *Sudorum*. Prūsai greičiausiai vartojo formą su priesaga *-ava*, taigi lie. būtų *Sūdàvà* (plg. lot. *Sudowia*), gyventojai — *sūdãviai*. Dėl priesagų *-uva* : *-ava* : *-va* plg. *Liet-uvà*, la. *Liet-ava*, r. *Литва* (s. r. ir *Литъва*).

Vardas *Sūd(u)va* resp. *Sūdava*, matyt, yra hidroniminės kilmės etnonimas, plg. lie. *Sū̃dupis*, *Sūduonià*. Br. Savukynas surado (iš Tauragnų apylinkių) ir apeliatyvą *sūduvà* ʻpelkėta vietaʼ. Dar plg. greičiausiai analoginės kilmės slavišką kaimynų mozūrų pavadinimą: l. *Mazowsza* — įžiūrima šaknis *maz-*, l. *maź*, *mazia* ʻpelkė, purvasʼ.

Sūduvių vardą labai anksti — II m. e. amžiuje — paminėjo Ptolemėjas (greta galindų) : Σουδινοί, taigi lietuviškai būtų *sūdynaĩ*. Šios formos sufiksas *-yn-* (gr. -ιν-) rodo, kad ji gauta per slavus (plg. *ǫgъr-inъ* ʻvengrasʼ, *litv-inъ* ʻlietuvisʼ) ar kitus tarpininkus (plg. germanų *Charini*, keltų *Tricastīni* ir kt.).

Kai kurie kryžiuočių šaltiniai Sūduvą tapatina su Jótva resp. Jotving(i)ais, plg. Per terram vocatam Suderland alias Jettuen 1420 m., terram Sudorum et Jatuitarum, quod idem est 1422 m. (Būga K. Rinktiniai raštai, t. 3, p. 117). Dar anksčiau etnonimas jotvingiai atsiranda Kijevo Rusios šaltiniuose. Antai tarp 945 m. pasiuntinių į Konstantinopolį minimas Ятвяг Гунарев (Нунарев?),

manoma, Kijevo kunigaikščio tarnyboje buvęs (jo svainis?) jotvingis. Nuo X a. pabaigos Rusios šaltiniai jotvingius mini dažnai, pvz., aprašo 983 ir 1038 m. žygius į jotvingių žemes.

Jotvingių vardas padarytas su priesaga *-ing-* iš srities vardo *Jotva*, kuris greičiausiai buvo hidroniminės kilmės, plg. *Jotijà* – Šakių apylinkių upė. Viename 1516 m. dokumente minima *Jotvos* upė (*Ятθа*, l. *Jatfa*) kažkur apie Lydą, galėjusi duoti pradžią Jotvingių vardui. J. Nalepa jotvingių vardą kildina iš hidronimo *Ančia* < **Antįā* (: la. *uõts*, *uõte* 'gilus griovys, latakas'), remdamasis lenkų lotyniškuose šaltiniuose rastomis formomis su *-en-* (*Jentuosi*, *Jentuesones*), esą leidžiančiomis rekonstruoti **Jętьvęgъ* iš baltų **Ant-iv-ingas*. Tačiau šaknį su *-n-* turi tik maža dalis esamų šio vardo įrašų, be to, ne patys seniausi, todėl *-n-* gali būti aiškinamas kaip tolesnio skiemens su *-n-* asimiliacijos padaras.

Įvairiuose ano meto šaltiniuose, be Sūduvos ir Jotvos (Jotvingių), dar vartojamas D a i n a v õ s (gyventojai būtų d a i n ã v i a i) vardas. Plg. D e n o w e tota, quam etiam quidam J e t w e s e n vocant (Mindaugo 1259 m. rašte), на поущи Д о й н о в а Я т в е ж (var. *Ятвезь*; Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštyje). Ir šis vardas greičiausiai hidroniminės kilmės, plg. *Dainavà* – upelis Varėnos apylinkėse.

Linkstama manyti, kad Sūduva, Jotva ir Dainava iš pradžių buvo skirtingų gentinių sričių pavadinimai. Tokia gentinė sritis, matyt, buvo dar ir šaltiniuose (ypač lenkų) jotvingiams priskiriama P o l e x i a, kurios vardas vestinas nuo upės Leko (Elko) pavadinimo. Lietuviškai tą sritį turbūt reikėtų vadinti P a l e k ẽ, o jos gyventojus – p a l ẽ k i a i s. Visai galimas dalykas, sūduviai, jotvingiai, dainaviai ir palekiai senovėje sudarė artimų genčių junginį, kuriame vyravo gausiausia bei stipriausia jotvingių gentis. Veikiausiai Sūduva buvo prie Galindos ir Nadruvos, Dainava – toliau į rytus už Sūduvos, Jotva – į pietus nuo šių abiejų, o už jos dar toliau pietuose (arčiau Narevo) – Palekė (dab. lenkų Podlasie, Paliesė). Tačiau visai patikimų duomenų tokiai lokalizacijai neturime (K. O. Falkas sūduvius linkęs nukelti toliau į pietus). Vardų painiojimas šaltiniuose rodo artimus to junginio genčių ryšius. Ilgainiui, matyt, gentiniai skirtumai laipsniškai nyko, formavosi vieningas etnosas. Tačiau šaltiniuose dar pasitaiko diferenciacijos užuominų. Antai Traidenis pasivadino Jotvingių ir Dainavos didžiuoju kunigaikščiu: Троидень ... и прозовется великим кнземь Я т ь в е з с к и м ь и Д о и н о в ъ с к и м. Taigi besąlygiškai tų genčių

tapatinti nereikėtų. Todėl vartojant jotvingių terminą, reikia prieš akis turėti galimas dvi skirtingas jo reikšmes: siauresniąją – jotvingių gentis, ir platesniąją – nurodytas genčių junginys.

To genčių junginio užimamo ploto ribas nurodyti nelengva. Sprendžiant iš istorinių šaltinių, vakaruose jis ribojasi su galindais ir nadruviais, šiaurėje – su lietuviais. Labai neaiškios rytinės ir pietinės ribos. Rusios ir Lenkijos šaltiniai rodo, kad apie 1264 m. jotvingių (palekių) dar tebegyventa bemaž visoje Palieseje, matyt, mišriai su slavais. Baltiškos kilmės vietovardžių, ypač hidronimų, yra ir dar toliau į pietus iki Bugo upės, net anapus jos, t. y. Kšnos (kildinama iš vak. balt. *Kirsnā) ir Muchaveco baseinuose, bemaž iki pat Varšuvos. Tačiau sunku pasakyti, ar tuos vietovardžius paliko šio junginio gentys, ar kokie kiti vakariniai baltai, nepasiekę istorinių laikų. Kokių nors specifinių dialektologinės diferenciacijos bruožų toponimuose apčiuopti sunku. Be to, čia visur ribos su slavais greičiausiai nebuvo pastovios ir ilgainiui gerokai kito. Apskritai laikomasi nuomonės, kad jotvingių genčių junginys tolimoje praeityje buvo užėmęs gana didelį plotą, jų sodybos siekė Narevo ir Bugo upes, rytuose – Bresto, Drogičino (kildinama iš balt. **Darg-ūk-īnas* ar **Darg-ūt-īnas*), Lydos, gal net Minsko (?) apylinkes.

Ne visai aiški ir šiaurinė jotvingių genčių junginio riba su lietuviais. Rašytinių šaltinių duomenimis, šio junginio gentys (sūduviai?) gyvenę iki Nemuno, t. y. visoje dab. Užnemunėje. Tačiau vakarų baltams būdingų toponimų, ypač hidronimų, randame ir anapus Nemuno, t. y. dešinėje Nemuno baseino pusėje. Taigi Nemunas, matyt, senovėje nebuvo skiriamoji riba tarp vakarinių ir rytinių baltų. Detaliau šis klausimas bus nagrinėjamas antrojoje „Lietuvių kalbos istorijos" knygoje.

Jotvingių genčių junginys nepaliko jokių rašytinių paminklų. Apie jo kalbos ypatybes šiek tiek galima spręsti iš dokumentuose užfiksuotų asmenvardžių ir vietovardžių (pastarųjų dalis ir dabar tebevartojami), taip pat atskirų ypatybių, išlikusių to ploto dabartinių kalbų tarmėse. Tačiau tie duomenys tiek skurdūs, kad nelengva susidaryti bent apytikrį to junginio kalbos vaizdą. Mokslininkai deda labai daug pastangų svarbiausioms ypatybėms išaiškinti. Susidarė, galima sakyti, speciali disciplina – jotvingistika. Daug čia nuveikė K. Būga, J. Gerulis, J. Otrembskis, K. O. Falkas, V. Toporovas, A. Nepokupnas, J. Nalepa, A. Kaminskis, Č. Kudzinovskis, T. Zdancevičius, A. Vanagas ir kt. Laipsniškai ima ryškėti atskiros šio genčių junginio kalbinės

ypatybės. Tačiau rekonstrukcija susiduria su labai dideliais sunkumais. Ypač daug keblumų sudaro tai, kad šiaurinėje ploto dalyje labai sumišę jotvingių (plačiąja prasme) ir lietuvių kalbiniai reliktai. Mat, išnykus jotvingiams, čia daug kur vėliau buvo įsikūrę lietuviai, kurie sulietuvino jotvingių kalbinius palaikus. Dėl to ypač sunku išryškinti tas kalbines ypatybes, kurias turėjo ir lietuviai. Apskritai linkstama manyti, kad kalbos požiūriu šis genčių junginys nebuvo visai vienalytis, nors tarminė diferenciacija greičiausiai nebuvo didelė.

Visi minėti kalbos palaikai rodo, kad jotvingiai (plačiąja prasme) savo kalba buvo artimi prūsams. Nurodytinos šios bendrybės su prūsais:

Baltų dvibalsis *ei* visais atvejais išlaikytas sveikas. Tai rodo kad ir šie pavyzdžiai: jotvingio vardas *Preisinges* su *ei* kaip prūsų žodyje *prēisicks* 'priešas' šalia lie. *príešingas*; miestelio ir miško pavadinimai buv. jotvingių žemėje *Léipalingis*, *Leipalótas* (ir su vakarų baltų priesaga *-al-*, plg. pr. *podalis* 'puodelis') iš vak. balt. **leipā* 'liepa', plg. lie. *Líeplaukė*, *Liepalótas*; kaimo vardas *Deivóniškiai* (jotvingių žemėje), plg. lie. *Dievẽniškės*; ež. *Veisiẽjis* (iš čia ir miestelis *Veisiejaĩ*) kaip pr. ež. *Weyssen*, plg. lie. ež. *Víešis*, up. *Viešà*.

Baltų priebalsiai *š*, *ž* jotvingių, kaip ir prūsų, buvo paversti *s*, *z*, plg. jau minėtus vardus *Preisinges* (: lie. *príešingas*), *Veisiẽjis* resp. *Veisiejaĩ* (: lie. *viẽšas*, *váišės*), be to, dar up. *Kirsnà* (: pr. *kirsnan* 'juodas', bet lie. up. *Kiršinas*, *Kiršnóupis*, *Kiršvalkis*), up. *Seirà*, ež. *Seirìjis*, iš čia ir miestelis *Seirìjai* (: lie. up. *Šeĩrė*), ež. *Azãgis* (: pr. *assegis* 'ešerys', bet lie. up. *Ãžagis* : *ažegỹs*, *ežegỹs* 'pūgžlys'), miestelį *Bérznykas* (: pr. *berse* 'beržas', bet lie. *Béržininkai* – keli kaimai) ir kt. Su *s*, *z* vietoj lietuvių *š*, *ž* buv. jotvingių žemėje yra išlikę daug vardų.

Jotvingių kilmės vardyne gausiai paliudytos kai kurios vakarų baltams (prūsams) būdingos priesagos, ypač *-ing-*, pvz., *Apsìngė*, *Garbìngiai*, *Nedìngė*, *Pilvìngis*, *Stabìngis*, *Suvìngis* ir kt.

Kiek galima spręsti iš vardyno, jotvingių leksika taip pat buvo artima prūsiškajai. Antai sąvokoms 'baltas' ir 'juodas' reikšti buvo vartojami žodžiai, turintys vakarų baltų kamienus *gaila-* 'baltas' ir *kirsna-* 'juodas', plg. pr. *gaylis* 'baltas' (: lie. *gaĩ-dras*, *giẽ-dras*), nom.-acc. n. (?) *kirsnan* 'juodas' (: sl. **čьrnъ*, r. *черный*). Pirmojo pėdsakai išliko jotvingių krašte XV a. užfiksuotame kaimo pavadinime *Gaila*, kurį lenkai (mozūrai) vadino *Biala*, ir pietų Lietuvos ežerų varduose *Gáil-iekas* – Seirijų apyl. ir *Gáil-intas* – Merkinės apyl. Antrojo

pėdsakus išlaikė Sūduvos upė *Kirsnà*, acc. sg. *Kir̃sną* – dešinysis Šešupės intakas, iš čia 1283 m. dokumente to krašto pavadinimas *territorium Kirsnovia*. Plg. pr. *Kirsno* – Galindos ežeras, *Kirsn-appe* (upės vardas) ir lie. *Juodà* – Nevėžio intakas.

'Kalnui, kalvai' pavadinti jotvingiai, kaip ir prūsai, vartojo žodį, kilusį iš vakarų baltų kamieno *garba-* 'kalnas', plg. pr. *garbis* (parašyta *grabis*) 'kalnas' (: lie. *gárbana*, r. *горб* ir kt.). Šio žodžio palaikai išliko jotvingių kilmės (lenkų) toponimuose *Garbas*, *Garbaś*, *Garbaśnica*, esančiuose senojoje jotvingių žemėje, netoli Suvalkijos sienos su buv. Rytų Prūsija (prie Merūniškių). Galbūt čia priklauso ir kalno vardas *Gar̃bus* prie Liškiavio ežero Lazdijų raj., senojoje jotvingių žemėje, taip pat kiti vietovardžiai su *Garb-*. Plg. pr. toponimus *Garbenyken*, *Gailgarben*, *Auctigarben*.

'Akmens' reikšme jotvingiai, kaip ir prūsai, vartojo žodį, turintį vakarų baltų kamieną *staba-* (plg. pr. *stabis* 'akmuo'), kurio palaiką tebeturi Seinų krašto ežero vardas *Stabìngis*. Plg. prūsų ežerą *Stabynk*.

Visi šie duomenys sutampa su šaltinių liudijimu, kad jotvingių genčių kalba nedaug tesiskyrusi nuo prūsų. Tai ypač aiškiai matyti iš abiejų pirmųjų prūsų katekizmų vokiškos pratarmės, kurioje rašoma, jog kryžiuočių į Sembą perkeltieji sūduviai „nors jų kalba ir šiek tiek prastesnė, vis tiek sugeba šioje prūsų kalboje, kuria visas šis katekizmas išspausdintas, taipogi gerai susigaudyti ir visus žodžius suprasti" (V. Mažiulio vertimas). Apie 1562 m. pasirodžiusioje Hieronimo Maletijaus knygelėje apie tų pačių Sembos sūduvių mitologiją yra keletas glosų (posakių bei atskirų žodžių), kurios irgi rodo kalbos artimumą prūsams, pvz., *panicke* 'ugnelė' (plg. pr. *panno* 'ugnis'), *kailes*, var. *kails* 'sveikas' (plg. pr. *kails* 't. p.'), *pockolle*, var. *peckolle* 'velniai' (plg. pr. *pyckūls* 'velnias'), gen. pl. *noussen* 'mūsų' (plg. pr. *noūson* 't. p.').

Iš menkų kalbinių palaikų nelengva nustatyti, kuo jotvingių genčių kalba skyrėsi nuo prūsų kalbos. Paprastai sakoma, kad vietoj prūsų *ā* (iš baltų **ā*) jotvingiai turėję *ō*. Tačiau toks refleksas buvo būdingas ir bent daliai prūsų tarmių. J. Otrembskio nurodomas palatalinių *t'*, *d'* maišymas su *k'*, *g'* ir kai kurios kitos fonetinės ypatybės, rekonstruojamos iš dabartinių lietuvių šnektų buvusiame jotvingių krašte, o ne iš šaltiniuose užfiksuotų jotvingiškų vietos ir asmenų vardų, žinoma, gali būti ir vėlesnis lietuvių tarmių padaras, nors ir susijęs su jotvingių substratu. Linkstama manyti, kad jotvingių hidronimams būdinga

priesaga *-da* yra kilusi iš rekonstruojamo apeliatyvo **udā* 'vanduo', plg. pr. *wundan* 't. p.'. Vietovardžių tyrinėtojai konstatuoja jotvingių kraštui būdingus toponimus su kirčiuota galūne *-ùs*: *Alytùs*, *Guostùs*, *Kertùs*, *Lajùs*, *Niedùs*, *Remtùs*, *Skirziùs*, *Skroblùs*, *Svetùs*, *Teirùs*, *Zebriùs*... Šių ypatybių prūsų toponimijoje neužfiksuota.

Iš lenkų istoriko Dlugošo žodžių, kad jotvingių kalba buvusi (pateikiamas vertimas iš lotynų) „labai panaši prūsų ir lietuvių kalboms ir jiems suprantama", turėtume daryti išvadą, kad jotvingių kalboje turėjo būti ir nemaža bendrų su lietuvių kalba ypatybių. Tačiau jas nelengva išaiškinti dėl jotvingių kalbos palaikų lituanizacijos. Jos turėtų paaiškėti tik gerai ištyrus tuos kalbos palaikus, kurie išliko toliau nuo Lietuvos, nebuvo paliesti lietuvinimo.

Šiaip ar taip, dabar galima konstatuoti tik tiek, kad jotvingių gentys tikrai šnekėjo vakarų baltų tarmėmis, artimomis prūsams, kurios tačiau turėjo ir tam tikrų bendrybių su lietuvių kalba. Jeigu vietoj termino *vakarų baltai* vartosime terminą *prūsai*, tai jotvingius visai pagrįstai galima laikyti prūsų tarme.

J. Otrembskis iškėlė hipotezę, kad jotvingiai šnekėję tarpine baltų ir slavų šakoms kalba. Šiai hipotezei pritarti nėra pamato, nes jos neparemia jotvingių kalbos palaikai. J. Otrembskis daugiausia rėmėsi Lazdijų rajone esančių (greičiausiai jotvingių kilmės) ežerų pavadinimų *Bilsas* (*Bilsas*?) ir *Dùlgas* kilmės aiškinimu. Jis juos kildino iš tariamų jotvingių kalbos apeliatyvų **bilsas* 'baltas' ir **dùlgas* 'ilgas', neturinčių tiesioginių atitikmenų kitose baltų, bet esamų slavų kalbose (: r. *белесый*, *долгий*). Taip iš tikrųjų gali būti, bet *Bilso* negalima visai atskirti (tai įtikinamai įrodė Br. Savukynas) ir nuo lietuvių hidronimų *Bálsė*, *Bálsis*, *Bélzgis* ir kt., išvestų su determinatyvu *-s-* iš ide. šaknies **bhel-* / **bhōl-*. *Dùlgas* turi atitikmenį prūsų ežero varde *Dulgen* ir Latvijos pelkės pavadinime *Duļģis*, taigi padarytas iš populiarios baltų hidronimų šaknies *dul-* su determinatyvu *-g-* (: *dul-b-*, *dul-k-*, *dul-v-* ir kt.). Tuo būdu abiem atvejais greičiausiai esama ne specifinės jotvingių-slavų (kaip norėtų J. Otrembskis), bet bendros baltų-slavų izoglosos.

Čia buvo apžvelgtos tik tos vakarų baltų – prūsų resp. jotvingių – gentys, kurios pateko į istorijos šaltinius. Kiti vakarų baltai, ypač gyvenę anapus Vyslos (į vakarus nuo jos), anksti išnyko, palikę tik menkus pėdsakus toponimijoje. Galbūt jie išnyko dar paskutiniaisiais amžiais prieš mūsų erą, po to kai šį kraštą užtvindė rytų germanų gentys, ypač gotai. Tačiau baigiantis antrajam mūsų eros amžiui gotai iš Pabaltijo pasitraukė pietryčių link. Manoma, kad su jais išsikėlė ir kažkiek vakarų baltų. Be kita ko, taip manyti verčia Ispanijoje tarp vestgotų užfiksuotas asmenvardis, kilęs iš baltų genties galindų pavadinimo. Beje, veikiausiai šio pavadinimo reliktų aptinkama ir kitose

vietose, kur buvo gotai, pvz., Sudetų kalnuose (Čekoslovakijoje), Balkanuose ir kitur. Galindai, matyt, dalyvavo germanų antpuoliuose prieš Romos imperiją. Romos imperatoriaus Voluziano (252–253 m.) laikų monetose imperatoriaus titule greta vendų (venetų) ir finų įrašyti ir galindai.

Pasitraukus iš pietų Pabaltijo germanams, ilgainiui jų vietą užėmė slavai – būsimųjų pomeranų resp. kašubų ir lenkų protėviai. Su jais vakarų baltai suėjo į gana intensyvius kontaktus, tiek taikaus, tiek ir karinio pobūdžio. Tai negalėjo neatsispindėti vakrų balatų kalbos raidoje. Ir prūsų kalbos paminkluose yra daug vakarų slavų skolinių.

Iš Baltijos jūros pusės VIII–XI a. Prūsų žemę, ypač Sembos sritį, nuolat vargino plėšikiški vikingų puolimai.

Kaimynų slavų kraštuose susikūrus Rusios ir Lenkijos valstybėms ir šioms tapus krikščioniškoms (Rusia 988 m., Lenkija 996 m.), padažnėjo kariniai vakarų baltų ir slavų susidūrimai, ypač arčiau Vyslos ir jotvingių krašte. Lenkijos valdovams pavyko įsigalėti Kulmo žemėje. Tačiau jų pastangos nukariauti Prūsų žemę ir prūsus apkrikštyti nedavė rezultatų.

Apie 1230 m. į Prūsų žemę at sikraustė vokiečių Kryžiuočių ordinas, pakviestas mozūrų kunigaikščio Konrado. Tasai Ordinas čia pradėjo ilgą ir labai žiaurų karą prieš vakarų baltų gentis, dar nespėjusias sukurti savo valstybės.

Pirmiausia buvo pavergta Pamedė (apie 1236 m.), po to greit krito Pagudė. 1240 m. kryžiuočiai užgrobė Varmę ir dalį Notangos bei Bartos. Tačiau po dvejų metų įsiliepsnojo pavergtųjų prūsų genčių sukilimas, kuris 1249 m. baigėsi vadinamąja Kristburgo sutartimi, pagal kurią vokiečiai įsigalėjo jau visoje Notangoje ir Bartoje.

1257 m. pavergiama tankiausiai gyvenama prūsų sritis Semba ir dalis Nadruvos. Bet kryžiuočiams (kartu su vokiečiais kalavijuočiais, kurie tuo metu vykdė rytų Pabaltijo nukariavimą toliau šiaurėje, dabartinėse Latvijoje ir Estijoje) pralaimėjus didelį mūšį su lietuviais prie Durbės ežero, pavergtieji prūsai 1260 m. pradėjo didįjį sukilimą. Jie šiuokart net 14 metų narsiai grūmėsi su Vakarų Europos feodalų ir Romos popiežiaus dosniai remiama ir todėl neišsenkama Ordino galybe. Nežiūrint milžiniškų pastangų ir laisvės aukų, sukilėliai pagaliau buvo nugalėti, jiems vadovavęs žymusis notangų vadas Herkus Mantas žuvo. Kryžiuočiai tada itin žiauriai prislėgė prūsus, tačiau šie per tolesnius 20 metų buvo sukilę dar net keturis kartus, paskutinį kartą 1295 m.

Greit po didžiojo sukilimo numalšinimo (1274 m.) vokiečiai nežmoniškai nusiaubė ir pasiglemžė likusią Nadruvos dalį ir visą Skalvą. 1283 m. jie palaužė nepaprastai atkaklų pasipriešinimą iki tol buvusių laisvų sūduvių resp. jotvingių („гордые ятвяги", kaip juos vadina Rusios metraštininkas), kurie ypač daug buvo padėję prūsams jų didžiojo sukilimo metu. Jotvingius kryžiuočiai beveik visai išnaikino: žiauriausiai nusiaubtą jų kraštą pavertė dykuma, apie 1600 sūduvių perkėlė į Sembą (taip šiaurės vakarinėje Sembos pusiasalio dalyje atsirado vadinamasis „Sūduvių kampas"). Šaltiniuose minima, jog vienas jotvingių būrys, vadovaujamas Skurdo, nepasidavęs kryžiuočiams ir perėjęs į Lietuvą.

Taigi 1283 m. kryžiuočiai baigė vadinamosios Prūsų žemės (tarp Vyslos ir Nemuno) nukariavimą ir pradėjo žiaurų karą prieš Lietuvą.

Daug prūsų per visus tuos karus žuvo. Dalis išsiblaškė arba buvo kryžiuočių iškiloti iš gimtųjų vietų. Tam tikra dalis bėgo į Lietuvą ir kaimynų slavų kraštus. Dėl visos tos maišaties atsirado nemaža vietovardžių, kilusių iš vakarų baltų etnonimų (pvz., prūsai, jotvingiai ir kt.) tolokai nuo buv. prūsų resp. jotvingių teritorijos, dabartinėse Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos, Ukrainos TSR, Lenkijos LR, net Čekoslovakijos SR.

Į užkariautas Prūsų žemes ėmė plūsti kryžiuočių globojami kolonistai vokiečiai. Pati likusių prūsų resp. jotvingių liaudis buvo paversta baudžiauninkais ir sparčiai nyko. Net įstatymais buvo draudžiama šnekėti prūsiškai. Praėjus kiek daugiau negu šimtmečiui nuo galutinio pavergimo, kryžiuočių valstybėje prūsai jau sudarė tik maždaug pusę gyventojų (apie 1400 m.). Dar po trijų šimtmečių prūsai kaip etninis vienetas visai išnyko.

Atrodo, kad ilgiausiai prūsų kalba skambėjo Semboje. Įsigalėjus reformacijai, čia dar buvo vokiškai nemokančių žmonių, nes 1545–1561 m. jiems buvo išleisti net trys katekizmai prūsų kalba. Manoma, kad paskutiniai prūsai, mokėję savo gimtąją kalbą, išmirė XVIII a. pirmojoje pusėje. Atsikėlėliai vokiečiai perėmė iš jų viską, net ir vardą: patys Prūsų žemės vokiečiai ilgainiui ėmė vadintis prūsais.

Archeologai tvirtina, kad vakarų baltai iki kryžiuočių invazijos buvo pasiekę palyginti aukštą materialinės ir dvasinės kultūros lygį. Sprendžiant iš archeologijos duomenų, jų kultūra ypač suklestėjo nuo pirmųjų mūsų eros amžių ir tasai klestėjimas tęsėsi iki vokiečių invazijos.

Prūsai bei jotvingiai gyveno gana turtingai. Jau pirmųjų mūsų eros amžių palaidojimuose randama nemaža brangių daiktų, k. a. sidabro

papuošalų, įvairių ginklų, darbo įrankių ir kt. Pagrindinis jų verslas buvo žemdirbystė ir gyvulininkystė, pagalbinis – medžioklė, žvejyba, bitininkystė. Būta ir amatų. Kalviai iš vietinės balų rūdos liejinio pagamindavo įvairių daiktų. Plačiai kultivuota gintaro gavyba.

Klestėjo prekyba. Pagudėje prie Aismarių prūsai turėjo įsirengę Truso uostą (jį vėliau vokiečiai pavadino Elbingu), svarbų prekybos centrą, į kurį atplaukdavo laivai su prekėmis iš Skandinavijos ir kitų kraštų. Kitas uostas buvo Tvankstė – Semboje, ties Priegliaus žiotimis. Jį sugriovę, kryžiuočiai įkūrė Karaliaučių. Plačius prekybinius vakarų baltų ryšius su kitais kraštais rodo radiniai iš tolimų šalių, k. a. monetos, kaldintos Romoje, Bizantijoje, Maž. Azijos kraštuose, Damasko plieno kalavijai, stikliniai karoliai ir kt. Kitoms šalims buvo parduodami savo gaminiai, pvz., vaškas, ūdrų, bebrų, voverių kailiukai ir kitos prekės. I–IV a. būta prekybinių ryšių su Romos imperija. Yra duomenų, jog romėnų laivai pasiekdavo Baltijos jūros pakraščius, bent ties Vyslos žiotimis. Vėlesnius glaudžius prekybinius ryšius su slavais, be kita ko, rodo šaltiniuose minima prūsų gatvė Naugarde (nuo 1185 m.).

Iš visų Prūsų žemės sričių aukščiausią lygį buvo pasiekusi Semba, ypač dėl puikios geografinės padėties tarp Aismarių, Baltijos jūros ir Kuršių marių, taip pat dėl derlingų dirvų ir ypač gintaro gavybos. Sembai buvo geri žvejai ir jūrininkai, turėjo savo prekybos laivų, kuriais pasiekdavo Skandinaviją ir kitas šalis.

Apie prūsų resp. jotvingių dvasinę kultūrą iš rašytinių šaltinių sunku susidaryti aiškesnį vaizdą dėl nepalankaus metraštininkų požiūrio į juos kaip į pagonis, kovojusius su krikščionimis. Kiek objektyvesni ankstesni šaltiniai iš laikotarpio prieš Prūsų žemės nukariavimą. Antai Adomas Bremenietis sembus ir kitus prūsus vadina labai humaniškais žmonėmis, kurie esą vykstą į jūrą pagelbėti atsidūrusiems pavojuje ar užpultiems piratų. „Daug ko girtino galima būtų pasakyti apie jų papročius, – rašė jis apie 1072–1076 m., – jeigu tik turėtų Kristaus tikėjimą, kurio skelbėjus baisiai persekioja“. Lenkų ir kryžiuočių šaltiniuose ypač pabrėžiamas karių narsumas. Esą jotvingis vienas kaudavęsis su šimtu priešų ir žūdavęs vildamasis, kad po mirties palikuonys dainomis jo žygį šlovinsią.

Iš turimų duomenų matyti, jog vakarų baltai buvo išlaikę pagrindinius senosios baltų religinės bei mitologinės sistemos elementus. Šis tas, žinoma, ilgainiui buvo pakeista, modifikuota. Apie tai galima spręsti tik iš šykščių rašytinių šaltinių, nes gyvoji tradicija, išnykus

vakarų baltams, mūsų laikų nepasiekė. Prūsų bei jotvingių garbintų dievų panteonas šaltiniuose atspindėtas prastai. Dievų vardai užrašyti netiksliai, iškraipyti. Nelengva rekonstruoti ne tik atskirų dievybių funkcijas, bet ir autentiškas jų vardų formas. Visais šiais klausimais daug ginčijamasi.

Baltų *Deivas 'dievas' prūsų-jotvingių panteone ilgainiui gavo epitetą *Ukapirmas* (šaltiniuose rašoma *Ockopirmus*, *Occopirnus* ir pan.), tai reiškia 'pirmiausias', kuris ilgainiui virto savarankišku šios dangaus ir žemės dievybės vardu. Ne visai aiškus jo santykis su Perkūnu. Iš kitų dievybių, kurias garbino vakarų baltai, minėtinas vandenų dievas Trimpas (: lie. *treñpti*? Plg. *eĩk sau po Trimpų*!), ilgainiui virtęs Autrimpu (jūros ir ežerų dievas), Potrimpu (upių ir šaltinių dievas) ir Natrimpu (čia *au-*, *po-*, *na-* – priešdėliai); požemių karalystės ir tamsumos dievai Pikulas (: lie. *pìktas*, *peĩkti*) ir Patulas (pr. *pa-* + **tula-* 'žemė', plg. *talus* 'asla'); gynėjas nuo ligų, sveikatos teikėjas Aušautas (pr. *au-* 'nu-' + *šaut-* < **si̯aut-*: lie. *šiaut-*, taigi 'kas *nušauja*, nustumia ligas'); laivų ir jūreivių globėjas Bardaitas ar Gardaitas (iš šaltinių nelabai aišku; pagal V. Toporovą, iš pradžių reiškęs 'barzdotas' ir buvęs Patulo epitetas, o K. Būga šį vardą sieja su *garda-* 'laivas' + *aitas* 'ėjėjas'); šventųjų girių dievas, gyvenantis po alyvomis, Puškaitas (: la. *puškuot* 'apsidengti žiedais'?), kuriam patarnaują barzdùkai (barstùkai?) – maži žmogeliukai, nykštukai (: *barzdà*); šviesos dievas Zvaigstikas ar Svaistikas (originale *Suaixtix* : pr. acc. sg. *swāigstan* 'šviesą'); derliaus dievas Kurka ar Kurkė (: lie. *kùrti*?). Šaltiniuose nurodoma ir daugiau dievų, tik jų vardai, dažnai ir funkcijos, neaiškūs, sunkiai rekonstruojami. Pagal šaltinius, prūsai kažkur Nadruvoje yra turėję kulto centrą Romavą (šaltiniuose *Romowe*, *Romow*, lietuviškai galėtų būti *Romuvà*, plg. lie. *romùs* 'ramus', taigi 'ramumo, nusiraminimo vieta'), kur augęs didžiulis šakotas ąžuolas, buvę dievų stabai, degusi šventoji ugnis, gyvenęs vyriausiasis kunigas, vadinamas kriviu (krivaičiu), su savo padėjėjais vaidilais (vaidilučiais) ir kt.

Mirusios prūsų kalbos yra likę tokie rašytiniai paminklai:

Bazelio epigrafas – trumpas humoristinio turinio tekstelis, įrašytas XIV a. viduryje ar XV a. pradžioje viename Bazelio (Šveicarijoje) universiteto bibliotekos foliante.

Elbingo žodynėlis – 802 prūsų žodžių (bemaž vien daiktavardžių) rankraštinis sąrašas, iki II pasaulinio karo buvęs Elbingo bibliotekoje. Nurašytas XIV a. pabaigoje ar XV a. pradžioje kryžiuočio

Petro Holcvešerio iš dar senesnio nuorašo ar originalo, sudaryto XIV amžiuje ar net XIII a. pabaigoje kažkokio vienuolio Pamedėje. Rašytas Pamedės (gal iš dalies ir Pagudės) tarme, nors yra ir kitų tarmių elementų. Matyt, naudotas teisme, nagrinėjant vokiškai nemokančių prūsų bylas. Prūsų kalbos nemokėję nurašinėtojai pridarė daug klaidų.

Bazelio epigrafas ir Elbingo žodynėlis yra patys seniausi išlikę prūsų – ir apskritai baltų – kalbos paminklai[55].

Simono Grūnavo žodynėlis – apie 100 žodžių sąrašas, esąs vienuolio S. Grūnavo 1517–1526 m. parašytoje „Prūsų kronikoje", kurios išliko tik vėlesni nuorašai. Čia prūsų žodžiai labiau negu kituose paminkluose iškraipyti, pasitaiko net be galūnių, tarmės ypatybės sujauktos, yra primaišyta lenkiškų (atrodo, ir lietuviškų) žodžių, palaikytų prūsiškais.

Svarbiausi prūsų kalbos paminklai – trys spausdinti katekizmai. Visi parašyti Sembos tarme. Dar prieš jų pasirodymą būta rankraštinių prūsiškų religinio turinio tekstų, kuriais katekizmų vertėjai naudojosi. Visuose trijuose katekizmuose vokiškas tekstas vergiškai pažodžiui išverstas į prūsų kalbą (verčiamas net vokiečių artikelis!), kuri gana prasta, daug rašybos, morfologijos, sintaksės klaidų, visokiausių iškraipymų.

Pirmasis ir antrasis katekizmai pasirodė tais pačiais 1545 metais. Antrasis yra kiek pataisytas pirmojo leidimas. Abu nedideli: prūsiško teksto juose tik po 6 nepilnus puslapius. Vertėjas nežinomas.

Didžiausias trečiasis katekizmas, išleistas 1561 m. Jame net 54 prūsiško teksto puslapiai. Jį vertė Pabečių (Semboje, netoli „Sūduvių kampo") klebonas Abelis Vilis, atrodo, vokietis (gal suvokietėjusių prūsų kilmės?), silpnai mokėjęs vietos prūsų tarmę ir katekizmą vertęs padedamas prūsiškai, kuršiškai ir lietuviškai kalbančio Pabečių bažnyčios vertėjo prūso Povilo Mėgoto[56]. Šio katekizmo rašyba kiek nuoseklesnė, sužymėtas kirčiuotų skiemenų ilgumas. Iš brūkšnelių ant pirmojo (*ēi*, *āi*, *āu*, *ēr*...) arba antrojo (*eī*, *aū*...) dvibalsio dėmenų

[55] Yra duomenų, jog popiežiaus legatas Vilhelmas Savojietis, aplankęs Prūsų žemę XIII a. pirmojoje pusėje, buvo išvertęs į prūsų kalbą lotynišką Donato gramatiką, tačiau ji neišliko.

[56] A. Vilis laiške savo bičiuliui J. Funkui skundėsi, kad vietinis amtmonas taip labai lažu apsunkinęs P. Mėgotą, jog šis neturįs laiko padėti jam versti katekizmo, o be šio savo gimtąją kalbą gerai mokančio pagalbininko A. Vilis negalįs baigti darbo.

galima suvaikyti net prūsų kalbos priegaidę. Tačiau šiaip jau ir šio katekizmo kalba prasta, joje daug netikslumų.

Kitomis kalbomis rašytose ano meto knygose ir dokumentuose pasitaiko atskirų prūsiškų glosų (vienas kitas žodis, frazė), taip pat daug vietų ir asmenų vardų, kurie plačiai naudojami mokslininkų, tyrinėjančių prūsų kalbą.

Visų prūsų tekstų (ir glosų) rašyba yra vokiška, pvz., po trumpojo balsio neretai dvigubinamas priebalsis (*labbs* 'gėris', *assis* 'ašis', *meddo* 'medus'...), po ilgojo balsio rašoma *e* raidė (*liede* 'lydys', *wosee* 'ožka'...), raide *s* žymimas ne tik priebalsis *s*, bet ir *z* (plg. *saule* 'saulė' ir *syrne* 'grūdas' : lie. *žìrnis*), priebalsis *š* žymimas raidžių samplaika *sch* (*schis* 'šis'...), *v* – raide *w* (*waix* 'bernas' : lie. *vaĩkas*...) ir kt.

Prūsų kalbos paminklus lingvistai labai intensyviai tyrinėja jau nebe pirmas šimtmetis. Susikūrė ištisa prūsistikos mokslo šaka. Literatūra įvairiais prūsų kalbos klausimais dabar sudaro apie pusę tūkstančio bibliografinių vienetų (nors patys prūsų kalbos paminklai nesiekia nė 100 puslapių!), tarp jų keliasdešimt stambių veikalų. Šioje srityje yra dirbę ar bent prūsų kalbos problemas lietę, galima sakyti, beveik visi baltų kalbotyros specialistai. Ypač reikšmingi G. H. F. Neselmano, E. Bernekerio, M. Šulcės, A. Becenbergerio, E. Levio, D. N. Pirsono, N. van Veiko, R. Trautmano, J. Gerulio, K. Būgos, J. Endzelyno, N. Toporovo, V. R. Šmalstygo, V. Mažiulio, Dž. F. Levino ir kitų darbai. Iš pastarojo dešimtmečio tyrinėjimų pažymėtini kapitaliniai V. Toporovo[57], V. R. Šmalstygo[58] ir V. Mažiulio[59] veikalai. Tačiau, nežiūrint milžiniškų pastangų, mokslininkams nepavyko visai patikimai rekonstruoti prūsų kalbos, kokia ji buvo prieš išnykdama, juo labiau prieš vokiečių invaziją. Mat netiksli garsų ir formų fiksacija tekstuose kelia daugybę sunkiai sprendžiamų problemų. Mokslininkai tebesiginčija ne tik dėl antraeilių dalykų, bet ir dėl kai kurių pagrindinių prūsų kalbos ypatybių traktavimo.

[57] Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь *А – D*. – М., 1975; *Е – Н*. – М., 1979; *I – K*. – М., 1980 (darbas tęsiamas).

[58] Schmalstieg W. R. An Old Prussian Grammar: The Phonology and Morphology of the Three Catechismus: The Pennsylvania State University Press, 1974; Studies in Old Prussian. A Critical Review of the Relevant Literature in the Field since 1945: The Pennsylvania State University Press, 1976.

[59] Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. – V., 1966, t. 1; V., 1981, t. 2.

Apskritai visi sutaria, jog prūsų kalba buvo labai archaiška. Tai matyti kad ir iš visose pozicijose išlaikyto sveiko baltų diftongo *ei*, vardažodžių *ŏ* kamieno vienaskaitos genityvo galūnės *-as*, didžiai archaiškų formų *mais* 'mano', *tebbei* 'tau', *tīrts* 'trečias', *usts* 'šeštas', *newīnts* 'devintas', infinityvų su *-twei* ir kt.

Toji kalba buvo suskilusi į tarmes. Rašytiniai paminklai duoda duomenų tik apie dvi tarmes – pamedėnų (apie ją sprendžiama iš Elbingo žodynėlio) ir sembų (sprendžiama iš katekizmų), tačiau jų paminklai nėra vienalaikiai, pamedėnų bent dviem šimtmečiais ankstesni už sembų. Ryškiausi skirtumai tokie:

Baltų *ē* pamedėnų tarmėje buvo tariamas kaip ilgas platus balsis *ē* (Elbingo žodynėlyje žymimas *e*, *ee*, *ea*, net *ey* rašmenimis), o sembai jį buvo susiaurinę ir vakarinėje dalyje (I katekizmas) tarė, matyt, panašų į lietuvių *ė* balsį (žymėjo *e* raide), o rytinėje dalyje (II ir III katekizmai) jis dėl didelio siaurumo buvo išvirtęs *ī* (pvz., rašoma *turrītwei* 'turėti').

Baltų *ā* ir *ō* pamedėnų tarmėje greičiausiai buvo sutapę į vieną ilgą *ō* (kartais parašomas raidžių junginiu *oa*), plg. Elbingo žodynėlio *brote* 'brolis', *mothe* 'motina', *soalis* 'žolė' ir *podalis* 'puodelis', *woasis* 'uosis'. Sembų tarmėje baltų *ā* buvo išlikęs sveikas, pvz., III katekizmo *brāti* 'brolis', acc. sg. *sālin* 'žolę', tik po lūpinių ir gomurinių priebal-

b

Deutzsch · Preusch · Deutzsch · Preusch

c

d

e

Stas Tāwa Noū-
sonkāigi ains Butta Tawas stan
subban/swaiāsmu Seimīnan
vcka lāngiwingiskai/
preilaikūt turri.

Tāwa Noūson kas tu essei Endangon.

Ka ast sta billiton? Ettrais.

Deiws quoi sen stawidsmu mans wackitwei kaimes Druwit turrimai tāns ast nouson tickars Tawas/bhe mes tennēison tickrai malnijkai/ Nostan kai mes glandewingei bhe sen wissan auschau bisnan tennan madlit turrimai / kāigi stai mūlai malnijkiku swaian mūlan Tawan.

Stai Pirmoi Maddla.

Swintints wirst twais Emnes.

Ka ast sta billiton? Ettrais.

Gottes

9 pav. Prūsų kalbos paminklai: *a* – Bazelio autografas, *b* – Elbingo žodynėlio pradžia, *c* – S. Grūnavo žodynėlio fragmentas, *d* – pirmojo katekizmo titulinis lapas, *e* – trečiojo (Abelio Vilio) katekizmo teksto puslapis

sių išvirtęs *ū*, pvz., III kat. *mūti* 'motina', *lāiku* 'laiko', *mergū* = Elb. ž. *mergo* < **mergā* 'merga', *gallū* = Elb. ž. *galwo* < **gąlvā* 'galva'. Baltų *ō* likimas sembų tarmėje ne visai aiškus: katekizmuose randame tai *ō*, tai *ā*, tačiau po lūpinių priebalsių, kaip ir baltų *ā*, išvirtęs *ū*, pvz., *no* 'ant' (plg. lie. *nuõ*), *enkopts* 'palaidotas' (plg. lie. *kuõpti*) ir *dātwei* 'duoti', bet *pūton* 'gerti' (plg. lie. *puotą̀*).

Baltų *ī* ir *ū* pamedėnai buvo išlaikę sveikus (Elbingo žodynėlyje rašomos raidės *i* resp. *u*), o sembai juos pavertė dvibalsiais, kurie katekizmuose žymimi raidžių *ei*, *ij* resp. *ou* junginiais, pvz., acc. pl. *geīwans*, *gijwans* 'gyvus', gen. pl. *noūson* 'mūsų'.

Iš ryškesnių morfologijos skirtumų nurodytinos *ŏ* kamieno vardažodžių vienaskaitos nominatyvo formos: pamedėnai vietoj baltų galūnės *-as* daug kur buvo įsivedę galūnę *-is*, plg. Elb. ž. *deywis* 'dievas', *dumis* 'dūmas', *snaygis* 'sniegas', *wilkis* 'vilkas', o sembai išlaikė *-as*, tik paprastai išmesdavo balsį *a*, pvz., *deiws* 'dievas', *tāws* 'tėvas', *usts* 'šeštas' ir kt.

Apie kitas prūsų kalbos tarmes neturime duomenų, jeigu neskaitysime pirmųjų dviejų katekizmų pratarmėje esamų užuominų. Čia pastebima, jog prūsai Notangoje tam tikrais atvejais žodžius sutrumpiną ir kitaip ištarią, nes „kai kuriuos skiemenis kontrahuoja arba sutrumpina ir turi tik šiek tiek kitokį tarimą". Iš ten pat esamos pastabos, jog prūsai apie Vėluvą „savo akcentu šiek tiek krypsta į lietuvių kalbą", turime pagrindo manyti, jog šiaurinės bei rytinės tarmės, matyt, turėjo daugiau kalbinių elementų, būdingų rytiniams baltams (lietuviams).

Nežiūrint čia nurodytų dialektinių skirtumų, prūsų kalbos vokalizmas apskritai buvo labai archaiškas. Matyt, vakarų baltų plote senoji baltų vokalizmo sistema išliko gana sveika (be ilgųjų dvibalsių sutrumpėjimo). Vėliau ėmė artėti *ā* ir *ō* fonemos. Trumpieji balsiai *u*, *i* prūsų kalboje paplatėjo (galbūt ne visose tarmėse vienodai) ir buvo panašūs į lietuvių tarmių (ypač žemaičių) *ǫ*, *ę*. Senoviniai ilgieji balsiai Sembos tarmėje kirčiuotuose galūnėse išliko nesutrumpėję (plg. pr. *mensā* 'mėsa', *gallū* 'galva', *semmē* 'žemė', *rikijs* 'ponas', 3. praet. *weddē* 'vedė' ...). Kas juos ištiko nekirčiuotose galūnėse (pvz., *maddla* 'malda', *deiwūtisku* 'išganymas', acc. pl. *madlas* 'maldas', *ackis* 'akis'), ne visai aišku, bet greičiausiai Sembos tarmėje buvo jau sutrumpėję. Pamedėnų tarmė (Elbingo žodynėlis), matyt, ir nekirčiuotose galūnėse ilguosius balsius buvo išlaikiusi nesutrumpintus.

Konsonantizmas turėjo senų pakitimų. Baltų *š*, *ž* buvo išvirtę *s*, *z* (pvz., pr. *assis* 'ašis', *semmē*, t. y. *zemē* 'žemė'), kaip ir dalyje rytų baltų

ploto, taip pat slavų kalbose. Junginiai *tl*, *dl* vietomis prūsų (matyt, ir jotvingių) buvo išversti *kl*, *gl*, tačiau daugumos buvo išlaikyti sveiki (pvz., *ebsentliuns* 'paženklinęs', *addle* 'eglė'). Junginio **si̯* (matyt, ir *zi̯*) sargusis priebalsis *s* (resp. *z*), išnykus *i̯*, virto žvarbiuoju *š* (resp. *ž*), pvz., *schuwikis* < **si̯uvikīs* 'batsiuvys', acc. sg. f. *schan* < **si̯an* 'šią'. Tokia raida buvo būdinga ir latvių kalbai, plg. la. *šũt* < **si̯ut-* 'siūti', acc. sg. f. *šùo* < **si̯an* 'šią', gen. sg. *eža* < **ezi̯ā* 'ežio'. Kitų junginių su *i̯* priebalsiai, taigi ir *t*, *d*, prūsų kalboje išliko nepakitę, tik dėl netobulos tekstų rašybos sunku spręsti, koks likimas ištiko pačius junginius: buvo išlikę sveiki (bent kai kurie iš jų), ar tarti tik atitinkami minkštieji priebalsiai, plg. rašymą *piuclan* < **pi̯ūkl-* 'pjautuvas' (plg. lie. *pjū́klas*), *wormyan* < **-mi̯an* 'raudonas' (nom.-acc. n. galūnė *-an*), *median* < **-di̯an* 'miškas' (plg. lie. dial. *mẽdžias*, la. *mežs* 'miškas'), *lisytyos* < **-ti̯ās* 'aptvara arkliams kaustyti' (: lie. *-čios*, nom. pl. galūnė *-os*), *garian* < **-ri̯an* 'medis' (nom.-acc. n. galūnė), *kelian* < **-li̯an* 'ietis', *dragios* < **-gi̯ās* 'mielės' (: lie. *-gios*; nom. pl. galūnė).

Kirčiavimas buvo laisvas, t. y. kirtį galėjo gauti bet kuris skiemuo. Tai rodo III katekizme sudėti brūkšneliai virš kirčiuotų skiemenų ilguosius balsius žyminčių raidžių (čia *ij* = *ī*). Apie tai pats Abelis Vilis katekizmo pratarmėje rašo: „Kad skaitytojas tokia kalba pagal jos tikrąją prigimtį galėtų suprantamai skaityti ir tai klausytojai taipogi suprastų, reikia atidžiai įsidėmėti, kad penkios balsės visur su pailginimu yra ištariamos. Todėl tokios raidės savo atskirus ženklus privalo turėti. Ten, kur šitie pridėti pažymėjimai prie tokios raidės yra žodyje randami, tokia raidė turi su jos įprastu akcentu ištariama būti. *ā ē ī ō ū ij*" (V. Mažiulio vertimas). Iš tų brūkšnelių dėliojimo matyti, kad prūsų kalboje kirtis šokinėjo panašiai kaip lietuvių kalboje, plg. pr. *mūti* : lie. *mótina*, pr. *antrā* : lie. *antrà*, pr. *kaimīnan* : lie. *kaimýną*, pr. *turrītwei* : lie. *turė́ti*. Tačiau būta ir skirtumų, plg. pr. *semmē* : lie. *žẽmė*, pr. *weddē* : lie. *vẽdė*, pr. acc. pl. *āusins*, *rānkans* : lie. *ausìs*, *rankàs*. Vieni iš tų skirtumų nesunkiai paaiškinami, kiti kelia įvairių problemų. Galimos ir klaidos.

Kaip jau buvo nurodyta, iš brūkšnelių virš atskirų dvibalsių dėmenų galima suvaikyti ir prūsų kalbos priegaides. Pasirodo, baltų akūtas prūsų kalboje tebeturėjo iš esmės kylantį, o cirkumfleksas – krintantį balso judėjimą, plg. pr. *pogaūt* (brūkšnelis virš dvibalsio *au* antrojo dėmens, taigi balsas kylantis), lie. *pagáuti* (akcentuojamas pirmasis *au* dėmuo!), pr. acc. pl. *kaūlins* : lie. *káulas*, pr. acc. sg. *geīwan* : lie. *gývas*, pr. acc. sg. *soūnan* : lie. *sū́nų*, pr. *boūt* : lie. *bū́ti*, bet pr. acc. pl.

āusins (brūkšnelis virš dvibalsio pirmojo dėmens, taigi balso judėjimas krintantis), lie. acc. sg. *aũsį* (akcentuojamas antrasis *au* dėmuo!), pr.3. praes. *lāiku* : lie. *laĩko*, pr. *ēit* : lie. *eĩti*, pr. gen. sg. *ālgas* : lie. acc. sg. *algą*, pr. acc. sg. *mārtin* : lie. *marčią*, pr. *etkūmps* 'vėl' : lie. *kum̃pti*. Taigi priegaidžių realizacija prūsų ir lietuvių kalbose buvo skirtinga. Šiuo atveju prūsams, kaip matysime, artimesni latviai.

Daiktavardžiai tebeturėjo bevardę giminę. Ji gražiai išlaikyta Elbingo žodynėlyje, iš dalies ir I–II katekizmuose. Tačiau III katekizme A. Vilis neretai bevardės giminės formas keičia vyriškosiomis. Dviskaita paliudyta prastai: jos likučiais linkstama laikyti formas *austo* 'burna, t. y. dvi lūpos' (plg. s. sl. *usta*, av. *aoštā*), *broakay* 'kelnės', *straunay* (*strannay*) 'strėnos' (dėl galūnės plg. s. sl. *rǫcě*), *nozy* 'nosis' (plg. skr. *agnī*). Tekstuose daiktavardžiai paprastai turi tik 5 linksnius: nominatyvą, genityvą, datyvą, akuzatyvą ir vokatyvą. Vietoj instrumentalio ir lokatyvo vartojamos prielinksnių *sen* 'su' ir *en* 'į' konstrukcijos su datyvu ir akuzatyvu, pvz., *sen vissamans christiānans* 'su visais krikščionimis', *en wirdans* 'žodžiuose'. Aiškią instrumentalio formą turi tik asmeniniai įvardžiai, pvz., *sen māim* 'su manimi'. Lokatyvo formą kalbininkai įžiūri, pvz., prieveiksmyje *bītai* 'vakare'. Sunku pasakyti, ar tekstų parašymo epochoje prūsų kalba dar turėjo instrumentalio ir lokatyvo linksnius (tuo atveju tekstų prielinksnines konstrukcijas tektų aiškinti vergiško vertimo iš vokiečių kalbos padaru), ar šių linksnių buvo jau netekusi (tuo atveju nurodytos atskiros formos traktuotinos kaip reliktai). Buvo iškelta hipotezė, kad vakarų baltai instrumentalio ir lokatyvo iš viso neturėjo (J. Kazlauskas, V. Mažiulis ir kt.), bet ji dar nėra pakankamai įrodyta.

Daiktavardžių *ŏ* kamienas turėjo tokias linksnių galūnes:

Nom. sg. katekizmuose vyrauja sutrumpinta galūnė *-s* (iš balt. *-as*), pvz., *deiws* 'dievas', *tāws* 'tėvas', retai pasitaiko pilna *-as*. Elbingo žodynėlyje vietoj *-(a)s* dažnai būna *-is*: *deywis* 'dievas', *dumis* 'dūmas', *wilkis* 'vilkas'. Nom.-acc. neutr. galūnė *-an*: *assaran* 'ežeras'.

Gen. sg. *-as* (iš **-asa*?): *bītas* 'vakaro', *deiwas* 'dievo', *tāwas* 'tėvo', *grīkas* 'nuodėmės' ...

Dat. sg. *-ų* (greičiausiai iš **-ō*): *malnīku* 'vaikui', *piru* 'bendrijai', *sīru* 'širdžiai' ...

Acc. sg. *-an*: *deiwan* 'dievą'.

Voc. sg. *-e*: *deiwe* 'dieve', *thawe* 'tėve'.

Nom. pl. *-ai*: *wijrai* 'vyrai'. Nom.-acc. pl. neutr. *-o* (Elb. ž.; iš **-ā*): *warto* 'durys', *slayo* 'rogės'.

Gen. pl. -*an* (iš ide. *-*ŏm* ar *-*ōm*?): *grīkan* ʻnuodėmių'.

Dat. pl. -*amans* (iš -*amas*, su *n* iš acc. pl. -*ans*): *malnijkikamans* ʻvaikeliams'.

Acc. pl. -*ans* (iš ide. *-*ŏns* ar *-*ōns*?): *deiwans* ʻdievus'.

Daiktavardžių *i̯ŏ* kamienas jau turėjo nom. sg. galūnę -*īs* (nekirčiuotą turbūt -*is*): *rikijs* ʻviešpats'. Acc. sg. *rikijan* ʻviešpatį'.

Daiktavardžių *ā* kamieno linksniavimas:

Nom. sg. -*ā* > Elb. ž. -*ō*, III kat. po lūpinių ir gomurinių priebalsių -*ū* (iš *-*ā́*), nekirčiuota, matyt, sutrumpėjusi: *spigsnā* III kat. ʻprausimas', *galwo* Elb. ž., *gallū* III kat. ʻgalva'.

Gen. sg. -*as* (iš *-*ās*; veikiausiai ir kirčiuotai pozicijai buvo apibendrintas trumpas balsis *a*): *galwas* ʻgalvos'.

Dat. sg. -*ai* (iš *-*āi*): *tickray* ʻdešinei'.

Acc. sg. -*an* (iš *-*ān*): *mērgan* ʻmergą'.

Nom. pl. Elb. ž. -*os*, III kat. -*as* (iš *-*ās*): *lauxnos* ʻžvaigždės', *madlas* ʻmaldos'.

Gen. pl. – kaip *ŏ* kamieno.

Dat. pl. -*āmans* (po lūpinių ir gomurinių -*ūmans*): *gennāmans* ʻmoterims, žmonoms', *mergūmans* ʻmergoms'.

Acc. pl. -*ans* (iš *-*ā́ns*): *rānkans* ʻrankas'.

Daiktavardžių *ē* kamieno fleksija:

Nom. sg. -*ē*, nekirčiuota Elbingo žodynėlyje žymima -*e*, III katekizme – -*i* (greičiausiai trumpa; iš *-*ḗ*): *semmē* ʻžemė', *saule* ʻsaulė', *kurpi* ʻkurpė'.

Gen. sg. -*is* (gali būti apibendrinta iš nekirčiuotos pozicijos; iš *-*ḗs*): *gijwis* ʻgyvenimo'.

Dat. sg. -*ei* (iš *-*ēi*): *semmey* ʻžemei'.

Acc. sg. -*en* (iš *-*ēn*): *semmien* ʻžemę'.

Nom. pl. Elb. ž. rašoma -*es* (iš *-*ēs*): *raples* ʻreplės', katekizmuose nėra aiškių pavyzdžių.

Gen. ir dat. pl. nėra pavyzdžių, o acc. pl. tėra *kurpins* ʻkurpes' su naujadariniu -*ins*.

Daiktavardžių *i* kamienas (tėra tik šių linksnių pavyzdžiai):

Nom. sg. -*is*: *assis* ʻašis'.

Dat. sg. -*ei*: *nautei* ʻbėdai'.

Acc. sg. -*in*: *naktin* ʻnaktį'.

Nom. pl. -*īs*: *ackis* ʻakys'.

Dat. pl. -*imans*: *c̦rixtiānimans* ʻkrikščionims'.

Acc. pl. -*ins*: *ackins* ʻakis'.

Daiktavardžių *u* kamienas (neabejotini tik šių linksnių pavyzdžiai):

Nom. sg. *-us*: *dangus* 'dangus'. Nom.-acc. n. *-u* > *-o*: *alu* 'midus', *meddo* 'medus'.

Acc. sg. *-un* > *-on*: *sunun*, *sounon* 'sūnų'.

Priebalsinių kamienų pavyzdžiai:

Nom. sg. *brote* Elb. ž. 'brolis' (plg. skr. *bhrātā*), *duckti* III kat. 'duktė', *mothe* Elb. ž., *mūti* III kat. 'motina' (plg. skr. *mātā*), *smoy* Elb. ž. 'žmogus' (plg. s. lie. *žmuõ*, dial. *žmuõj*), *emmens*, *emnes* 'vardas' (plg. s. sl. *imę*), *kērmens* 'kūnas', *smunents* 'žmogus' (plg. lietuvių *rašąs* < **rašants*).

Gen. sg. baigiasi *-es*: *kermenes* 'kūno'.

Dat. sg. *-ei*: *giwāntei* 'gyvenančiai' (tėra tik dalyvių pavyzdžiai).

Acc. sg. *-in*: *smunentin* 'žmogų'.

Acc. pl. *-ins*: *smunentins* 'žmones'.

Tekstuose yra nemaža paradigmų painiojimo, jų svyravimo. Greičiausiai ne visi jie atspindi ano meto nykstančios prūsų kalbos būklę, kurioje svyravimų, žinoma, galėjo būti. Dalį painiojimo lėmė ir vertėjų nesugebėjimas taisyklingai prūsiškai pasakyti, prastas kalbos mokėjimas.

Būdvardžiai kaitomi kaip daiktavardžiai, tačiau greta nominalinių pasitaiko ir pronominalinių galūnių, pvz., dat. sg. m. *reddisku* 'apgaulingam' || *wargasmu* 'piktam', nom. pl. m. *maldai* 'jauni' || *wertei* 'verti', dat. pl. m. *wissamans* || *wisseimans* 'visiems'. Bevardės giminės vienaskaitos formos (*ŏ* kamieno) dvejopos: su galūne *-an* (kaip daiktavardžių) ir su *-a* (kaip lietuvių kalboje), pvz., *labban* nuo *labs* 'geras' ir *salta* nuo **salts* 'šaltas'. Aukštesniojo laipsnio daryba ne visai aiški. Atrodo, vartotos formos su priesagomis *-ies-* (?) ir *-is-* (silpnasis *-es-* laipsnis), pvz., *muisieson* 'dažnesnis' (nom.-acc. n.?), gen. sg. *tawischas* 'artimesnio'. Aukščiausiasis laipsnis reiškiamas pavartojant žodelį *ucka* (skaityk *uka*), dedamą prieš nelyginamojo ar aukštesniojo laipsnio formą, pvz., *ucka kuslaisin* 'silpniausią'. Įvardžiuotiniai būdvardžiai tekstuose reti ir vartojami nenuosekliai. Taip yra todėl, kad vertėjus stipriai veikė vokiškas originalas ir jie tik iš dalies atspindėjo įvardžiuotinių būdvardžių vartoseną šnekamojoje prūsų kalboje. Atsimintina, jog ir senuosiuose latvių raštuose, taip pat vokiečių verstuose, įvardžiuotinių būdvardžių labai maža ir jie nenuosekliai vartojami.

Įvardžiai ypač skyrėsi nuo lietuviškų, jų formos daugeliu atžvilgių archaiškesnės. Vietoj lietuvių *tas* prūsai turėjo *stas* (senovinio **sa* ir

naujesnio *tas hibridas ar iš *sitas = lie. šìtas?), kurio paradigma buvo tokia (formos vartojamos ir verčiant vokiečių artikelį):

Nom. sg. *stas*, f. *sta*, n. *sta* (balt. **tas*, **tā*, **ta*).

Gen. sg. *stesse*, *stessei* 'to', f. *stessias* > *stessies* 'tos' (balt. **tas̯ia* ar **tes̯ia*, **tese*, f. **tas̯iās* ar **tes̯iās*). Vyriškosios giminės formos iš pradžių, matyt, baigėsi tik *-se*; variantas *-sei* antrinis ir neaiškios kilmės.

Dat. sg. *stesmu* 'tam', f. *stessei* 'tai' (balt. m., f. **tasmei*). Formos priderintos prie daiktavardžių.

Acc. sg. *stan* 'tą' (balt. **tãn*, f. **tā̃n*).

Nom. pl. *stai*, *stei* 'tie' (balt. **teí*, gal ir **taí*). Moteriškosios giminės aiškių pavyzdžių nėra, vartojama ta pati forma.

Gen. pl. m. ir f. *stēison*, *stēisan* 'tų' (balt. **teisōn*).

Dat. pl. m. ir f. *stēimans* 'tiems; toms' (balt. m. **teimas*).

Acc. pl. m. ir f. *stans* 'tuos; tas' (balt. **tṓns*, f. **tā́ns*).

Kiti giminiiai įvardžiai (kaitomi iš esmės pagal *stas* modelį): *schis* 'šis' (*š-* vietoj *s-* iš linksnių su **si̯-*), *tāns* < **tanas* ir (enklitikas) **dis* 'jis', *kas* 'kas', *kawīds* 'koks', *stawīds* 'toks', *subs* 'pats'.

Negimininių įvardžių kaityba:

Nom. sg. *as*, ret. *es* 'aš', *tū* > *toū* 'tu' (balt. **es*, **tū́*). Gen. sg. nėra pavyzdžių.

Dat. sg. *mennei* 'man', *tebbei* 'tau', *sebbei* 'sau' (balt. **menei*, **tebei*, **sebei*).

Acc. sg. *mien* 'mane', *tien*, *tin* 'tave', *sien*, *sin* 'save'. Ne visai aišku, kaip reikia skaityti šias formas: gal *mīn*, *tīn*, *sīn* iš balt. **mēn*, **tēn*, **sēn*?

Instr. sg. (*sen*) *māim* '(su) manimi'. Plg. lie. dial. *taimì*, *saimì* < *ta(v)imì*, *sa(v)imì*.

Nom. pl. *mes*, ret. *mas* 'mes', *ioūs* < **i̯ūs* (balt. **mes*, **i̯ū́s*).

Gen. pl. *noūson*, *noūsan* 'mūsų', *iouson*, *ioūsan* 'jūsų'. Čia *noūs-*, *ioūs-* iš *nūs-*, *jūs-* (balt. **nū́sōn*, **i̯ū́sōn*).

Dat. pl. *noūmas* < *nūmas* 'mums', *ioūmas* 'jums' ir (su *-ns* kaip daiktavardžių) *noūmans* < *nūmans* resp. *ioūmans* < *iūmans* (balt. **nūmas*, **i̯ūmas*).

Acc. pl. *mans* 'mus', *wans* 'jus' su daiktavardžių *-ns* ir *m-* iš *mes* (balt. **nas*, **u̯as*).

Savybiniai įvardžiai buvo skirtingi negu lietuvių kalboje, būtent, *mais* 'mano', *twais* 'tavo', *swais* 'savo' < **mai̯as*, **tu̯ai̯as*, **su̯ai̯as*, plg. sl. *mojь*, *tvojь*, *svojь*. F. *maia*, *twaiā*, *swaia*. Linksniavo taip:

Gen. sg. m. ir f. *maisei*, *twaise(i)*, *swaisei*.

Dat. sg. *maiāsmu, twaiāsmu, swaiāsmu* (vartojama ir moteriškajai giminei reikšti, nors yra ir f. *swaiai* 'savai').

Acc. sg. *maian, twaian, swaian.*

Daugiskaitos tėra tik dat. *swāimans* < **swaiamans* ir acc. *maians, twaians, swaians.*

Skaitvardžiai tekstuose užfiksuoti tik kai kurie: *ains*, f. *ainā* '1' (be žodžio pradžios *v-*, plg. balt. **e/ainas*), *dwai* '2' (gali būti sena nom.-acc. du. n. forma, plg. s. sl. *dъvě*), *dessimpts* '10' (iš balt. **dešimts*), acc. pl. *tūsimtons* 'tūkstančius'. Kiek daugiau kelintinių skaitvardžių: *pirmas* 'I', *anters* 'II', *tirtis* 'III' (iš **tirtijas*), *kettwirts* 'IV', *piēncts* 'V', *usts* 'VI' (iš balt. **uštas*), *septmas* 'VII', *asmus* 'VIII', *newīnts* 'IX' (su išlaikytu *n-*!), *dessīmts* 'X'.

Veiksmažodis labai neaiškus. Kaip prūsai asmenavo, tikro vaizdo iš tekstų susidaryti neįmanoma. Trūksta duomenų (pvz., prezento turima beveik tik 3. pers. forma), esantys ne visi patikimi, pasitaiko ir įtartinų formų, dėl kurių negalime būti tikri, ar jas iš tikrųjų turėjo prūsų kalba, ar tėra vertėjų pasidaryti. Trečiojo asmens forma labai dažnai vartojama vietoj vienaskaitos pirmojo ir antrojo asmenų, pvz., *as druwē* 'aš tikiu', *druwē tu* '(ar) tiki tu'. Painiojamos ir kitos formos. Kadangi tokių reiškinių esama ir senuosiuose latvių tekstuose, rašytuose vokiečių, tai linkstama manyti, kad toji painiava neatspindi prūsų gyvosios kalbos, o tėra vertėjų nemokšiškumo bei nesugebėjimo versti padaras.

Vienaskaitos I asmens tikrą formą turi tik veiksmažodis *boūt* 'būti': *asmai* arba *asmu* 'esu'. Pirmasis variantas gali būti senesnės formos **esmi* perdirbinys su medijo galūne *-mai*, antrasis – turi *-u* < **-ō* iš tematinės paradigmos.

Pavyzdžių su 2. sg. galūne užfiksuota daugiau, bet jie gerokai įvairuoja, ne visi aiškūs. Tyrinėtojai juose randa tiek indoeuropiečių „pirminių" galūnių *-sei, -sai* (pvz., *waisei* 'žinai', *etskīsai* 'atsikeli'), tiek ir „antrinės" *-s* (pvz., *wedais, weddeis* 'vesk') atspindžių.

1. pl. formos baigiasi *-mai* (*giwammai* 'gyvename', *lāikumai* 'laikome', *turrimai* 'turime'), 2. pl. formų pabaiga įvairuoja, dažniausiai *-ti, -ty*, rečiau *-tei, -tai, -te, -ta* (*asti, astei, astai* 'esate', *edeitte* 'valgykite', *seggīta* 'darykite').

3. pers. atematinių formų galūnė *-t(i)*, pvz., *ast* 'yra', *dāst* 'duoda' (plg. lie. *ẽsti*, s. lie. *duosti* 'duoda'), tematinės formos baigiasi kamiengaliu, pvz., *polīnka* 'palieka', *lāiku* 'laiko', *turri* 'turi'. Be to, dar yra antrinės kilmės formų su pridėta dalelyte *-ts* (iš **tas* ar **dis*), pvz., *astits* 'yra' (*asti+ts*), *billāts* 'bylojo'.

Prezento ir preterito kamienai daugeliu atvejų yra seni baltų veldiniai. Futūro tėra vienintelė pusiau patikima forma *postāsei* 'tapsi' (pavartota du kartus), šiaip futūras reiškiamas perifrastiškai su pagalbiniu veiksmažodžiu *wīrst* (: lie. 3. praes. *wir̃sta*) ir veikiamuoju preterito dalyviu, pvz., *pergubuns wīrst* 'atvyks'. Liepimui reikšti vartojamos optatyvo kilmės formos su *-ai-*, *-ei-*, pvz., *imais* 'imk', *imaiti* 'imkite', *edeitte* 'valgykite'. Tariamas veiksmas reiškiamas indikatyvu arba infinityvo kamieno formomis su *-lai*, pvz., *boūlai* 'būtų', *niturrīlai* 'neturėtų'. Yra sangrąžinių veiksmažodžių, pvz., *audāst sien* 'atsitinka, nusiduoda', *etlāikusin* 'susilaiko'. Bendratys net trejopos: su *-t*, *-twei* ir *-tun* > *-ton*, pvz., *dāt, dātwei, daton* 'duoti'.

Iš dalyvių nurodytinos skirtingos negu lietuvių kalboje preterito aktyvo formos su *-uns*, pvz., *īduns* 'valgęs', ir abejotina prezento pasyvo forma su *-manas*: nom. pl. f. *poklausīmanas* 'išklausomos'.

Nekaitomų žodžių, kurie skirtųsi nuo lietuvių, prūsai turėjo gana daug, pvz., *etkūmps* 'vėl' (: lie. *kum̃pti*), *stwen* 'ten' (su pridėtiniais *s-* ir *-v-*), *stwendau* 'iš ten' (: sl. *tǫdu*), *pansdau* 'po to' (: sva. *fan* 'nuo' + *-dau*), *pirsdau* 'priešais' (: gr. dial. πaρ + *-dau*), *pagār* 'greta' (: la. *gaŗām*), *sclait* 'bet' (: svž. *slītan* 'skaldyti'), *surgi* 'apie' (: arm. *cuŕ* 'sulenktas' + *gi*) ir kt.

Sunku spręsti apie prūsų kalbos sintaksę, nes tekstai yra pažodinis vertimas. Šiuo atžvilgiu neišsiskiria nė III katekizmas, šiaip jau geriausias prūsų kalbos paminklas. Matyt, A. Vilis skaitė prūsui P. Mėgotui vokiškai iš eilės kiekvieną katekizmo žodį, o šis jam sakė prūsišką atitikmenį, kartais pataikydamas tiksliai išversti, kartais šį bei tą supainiodamas. „Vertė" ne tik vokiečių artikelį, bet ir žodelį *zu* prieš bendratį! Dažnai pasitaikantis akuzatyvas vietoj genityvo ar datyvo greičiausiai atsirado nesupratus vokiečių silpnosios linksniuotės formų su *-en*, pvz., vokišką frazę *des allmăchtigen Vaters* išvertė *steise wissemusīngin tawas* (lietuviškai būtų *to visagalintį tėvo* vietoj *to visagalinčio tėvo*). Tokių pavyzdžių daug.

Prūsų leksika, suprantama, tekstuose atspindima ne visa. Tačiau ir iš jos matyti prūsų žodyno savitumas. Jame būta daug žodžių, kurių neturi lietuvių ir latvių kalbos (pavyzdžiai pateikti p. 244 – 245). Tokie žodžiai paprastai turi atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose, daugiausia slavų ir germanų. Apskritai prūsų žodyne buvo išlaikyta daug didžiai archaiškos indoeuropiečių leksikos. Antai daiktavardis *aswinan* 'kumelės pienas' turi tą pačią šaknį kaip skr. *aśvā* 'kumelė' (ir lietuvių kalboje seniau būta žodžio *ašvà* 'kumelė', plg. dial. *ašvíenis* 'darbinis arklys'),

daiktavardis *dadan* 'pienas' turi atitikmenį skr. *dadhi* 'rūgštus pienas', *aglo* 'lietus' – gr. *ἀχλύς* 'sutemos, rūkas', *geits* 'duona' – s. sl. *žito* 'javai', įvardis acc. sg. m. *din* 'jį' – av. *dim* 'jį' ir pan.

Iš bendrosios baltų leksikos prūsų kalboje buvo daugiau tokių žodžių, kurie turi atitikmenis lietuvių kalboje, bet atsiskiria nuo dabartinių latviškųjų atitikmenų, pvz., *angurgis* 'ungurys' (la. *zutis*), *antis* 'antis' (la. *pīle*), *ausis* 'auksas' (la. *zȩ̂lts*), *balgnan* 'balnas' (la. *sȩdli*), *buttan* 'butas' (la. *mãja*), *duckti* 'duktė' (la. *meîta*), *gīdan* 'gėda' (la. *kàuns*), *krawian* 'kraujas' (la. *asins*), *parstian* 'paršelis' (la. *sivȩ̃ns*), *peile* 'peilis' (la. *nazis*), *sarke* 'šarka' (la. *žagata*), *soūns* 'sūnus' (la. *dȩ̂ls*), *stogis* 'stogas' (la. *jùmts*), *werwirsis* 'vieversys' (la. *cīrulis*). Matyt, dėl to tam tikros reikšmės turėjo prūsų kaimynystė su lietuviais. Latviai gyveno toliau nuo prūsų, todėl ir leksikos bendrybių mažiau. Tačiau prūsų kalboje vis dėlto pasitaiko ir tokių žodžių, kurie turi atitikmenis latvių kalboje, bet atsiskiria nuo lietuviškųjų, pvz., *nabis*, la. *naba* 'bamba', *salme*, la. *salmi* 'šiaudai', *warrin*, la. *vara* 'jėga' ir kt.

Vakarų baltai paliko nemaža pėdsakų tose kalbose, kurios imtos vartoti buvusioje jų teritorijoje, ypač Rytų Prūsijos vokiečių ir lenkų kalbose. Jų indėlis šių kalbų raidai nėra pakankamai ištirtas. Kai kurie mokslininkai linkę laikyti jį buvus labai didelį. Antai J. Otrembskis tvirtina, kad jotvingių substratas nulėmęs nemaža lenkų kalbos reiškinių, pvz., prisidėjęs prie kirčio priešpaskutiniame skiemenyje nusistovėjimo, sukėlęs tarminį (mozūrų krašte) *š*, *ž*, *č*, *dž* virtimą *s*, *z*, *c*, *dz*, šiaurės rytų Lenkijoje dėl jo esą atsiradę tam tikrais atvejais *an* tipo junginių vietoj įprastinių nosinių balsių, sumišę fonemos *y* (*ы*) ir *i*, taip pat tam tikrais atvejais *ch* ir *k* , imta tarti *mjasto*, *vjara*, *pjivo*, *bježe* vietoj *miasto* 'miestas', *wiara* 'tikyba', *piwo* 'alus', *bierze* 'ima'. Spėjama, kad baltų substratas į vakarus nuo Vyslos yra kiek paveikęs kašubų kalbą.

Vakarų baltų kilmės leksikos skolinių aptikta ne tik Rytų Prūsijos vokiečių kalboje, bet ir artimesnėse lenkų, ukrainų, net baltarusių tarmėse. Tie skoliniai nėra pakankamai ištirti. Kai kurie iš jų aptikti toliau nuo buvusios vakarų baltų teritorijos; juos ten galėjo palikti pabėgėliai ar perkeltieji prūsai resp. jotvingiai. Vakarų baltų, ypač jotvingių, kilmės skolinius daugeliu atvejų sunku atskirti nuo lituanizmų, kuriuos paliko ištuštėjusios vakarų baltų teritorijos dalyje vėliau apsigyvenę lietuviai, ilgainiui patys suslavėję ar suvokietėję. Tokios rūšies skoliniai (jų gana daug) bus aptarti antrajame „Lietuvių kalbos istorijos" tome, kalbant apie tų kraštų lituanizmus. Čia nurodysime tik tokius žodžius (jų palyginti nedaug), kurių priskyrimas vakarų baltizmams nekelia abe-

jonių. Kai kurie iš jų aptinkami tik senesniuose lenkų ar rytų slavų kalbų paminkluose, pvz., l. *grawda* 'sodas, giraitė' (plg. pr. *graude* 'giria'), ryt. sl. *бруйса* 'kuoja (žuvis)' (iš pr. dial. **bruis-* šalia *brunse* 't. p.', plg. lie. *bruĩšė* / *bruñšė* su -*š*-). Iš dabar vartojamų neabejotinų vakarų baltizmų pirmiausia minėtini tie, kuriuos turi lenkų tarmės buv. Rytų Prūsijoje, pvz., *kadyk* 'kadugys' (pr. *kadegis*), *kautki* 'maži žmogeliukai (mitologinės būtybės), iš požemių išlendantys arklidėje ir padedantys šeimininkui' (kildinama iš pr. demin. **kaukutis*, plg. *cawx* 'velnias') ir *czajczaduch* 'pokštus krečiantis velnias' (*czajcz* – gali būti iš **kauk-*), *napatolić się* 'ateiti į svečius nekviestam, nelauktai' (siejama su prūsų požemių dievo Patols < Patulas vardu, dėl reikšmės plg. r. *как из-под земли* 'nelauktai', *черт принес* 'apie nelauktą lankytoją' ir pan.). Iš plačiau šiaurės rytų Lenkijoje vartojamų vakarų baltizmų minėtini *kurp(y)* 'toks apavas' (pasitaiko net pietų Lenkijoje, bet arealas nesusisiekia ir yra toli nuo rytų slavų kalbų baltizmo *курпы*; plg. pr. *kurpe*), *pedy* 'naščiai' (išplitęs bemaž iki Varšuvos; plg. pr. *pijst* 'nešti', *pīdimai* 'nešame'), *polwy* 'palvė' (Lomžos apylinkėse; lie. *pal̃vė* irgi gali būti prūsizmas). Vakarų baltų kilmės yra Volinijos siuvėjų argo žodis *гейтка* 'duona; rugiai' (plg. pr. *geits*, *geytko* 'duona').

Rytų Prūsijos vokiečių kalboje prūsų kilmės žodžių (ne visur juos lengva atskirti nuo lituanizmų) buvo gana daug, ypač Ordino laikų dokumentuose. Iš labiau paplitusių minėtini: *Duck*, *Dock*, *Dogg* 'šeškas' (plg. pr. *duckis* 'žiurkėnas'), *Kaddig* 'kadugys' (vartojamas ir Pomeranijoje, Brandenburge, Hamburgo apylinkėse, nuneštas net į Sileziją, pateko į vokiečių bendrinę kalbą; plg. pr. *kadegis* 't. p.'), *Kujel* 'šernas' (pr. *cuylis*), *Margéll*, *Marjéll* 'mergaitė, mergina' (ypač išplito VDR rytuose, vartojamas ir bendrinėje šnekamojoje kalboje; plg. pr. *mergo* 'merga, tarnaitė'), *Palwe* 'viržiais apaugusi žemė', *Pawirpen* 'padienis, laisvai samdomas darbininkas' (plg. pr. *pawirps* 'laisvas') ir kt.

RYTŲ BALTAI IR LIETUVIŲ KALBOS IŠTAKOS

I tūkst. pr. m. e. pabaiga—VII m. e. a.

Bendros pastabos

Matėme, kad baltai suskilo į vakarinius ir rytinius paskutiniojo tūkstantmečio pr. m. e. viduryje. Lietuvių kalba išsirutuliojo iš rytinės baltų atšakos, kurios istoriją dabar ir nagrinėsime.

Linkstama manyti, kad suskilę rytų baltai, tiksliau tas baltų kalbinis vienetas, kuris davė pradžią istorinių laikų rytinių baltų kalboms, ilgą laiką, beveik tūkstantmetį, dar sudarė palyginti vieningą, be ryškesnės diferenciacijos, kalbinį vienetą, kurio neraižė žymesnės izoglosos. Didesnė diferenciacija prasidėjo tik I m. e. tūkstantmetyje, ypač apie jo vidurį.

Šiaurėje rytinių baltų kaimynai nuo senų laikų buvo finai. Riba tarp vienų ir kitų, kaip jau buvo nurodyta, iš seno nebuvo nei griežta, nei pastovi. Ji svyravo plačiu diapazonu, kur buvo mišrios sodybos, ir laipsniškai stūmėsi į šiaurę. Turimais duomenimis, paskutiniojo tūkstantmečio pr. m. e. viduryje finai dar tebebuvo visoje šiaurinėje dabartinės Kuržemės dalyje maždaug iki Abavos upės, Rygos pajūryje ir toliau visoje Latvijos TSR teritorijoje į šiaurę nuo Dauguvos. Po daugiau kaip pusantro tūkstančio metų įsiveržę į šį kraštą kalavijuočiai senųjų finų palikuonis lybius rado jau gyvenančius daug mažesniame plote: tik Baltijos pajūryje šiaurės Kuržemėje, Ventos upės žemupyje ir anapus Rygos įlankos tarp Dauguvos žemupio ir dab. Estijos TSR sienos iki linijos Aizkrauklė—Burtniekų ežeras rytuose. Visą kitą teritoriją tada jau buvo užėmusios baltų gentys, asimiliavusios anksčiau ten buvusius finus.

Rytuose istorinių rytinių baltų protėviai iš seno ribojosi su kitomis baltų gentimis, kurios po slavų invazijos ilgainiui buvo asimiliuotos. Tasai procesas, kaip matėme, truko ilgą laiką ir buvo labai sudėtingas, su tam tikromis bilingvizmo fazėmis, todėl nurodyti to meto baltų ir slavų etnografines ribas, jų dinamiką visiškai neįmanoma. Apskritai linkstama manyti, kad I m. e. tūkstantmečio antrojoje pusėje baltų gentys rytuose dar siekė plotus, esančius kažkur netoli nuo Pskovo, Polocko ir Minsko.

Pietuose bei pietvakariuose rytiniai baltai, šiuo atveju lietuvių protėviai, siekėsi su vakarų baltais.

Archeologų nuomone, rytų baltų materialinė ir dvasinė kultūra ypač suklestėjo maždaug nuo II m. e. šimtmečio. Apskritai II–V m. e. šimtmečiai laikomi baltų – visų, ne tik rytinių – kultūros pakilimo laikotarpiu. Pagrindinis jų verslas tada buvo žemdirbystė. Jos raidai nemažą reikšmę turėjo geležinio kirvio pagaminimas. Geležiniu kirviu žmonės lengviau galėjo didžiulius miško plotus paversti dirbama žeme. Išsirutuliojo aukštesnė lydiminės žemdirbystės forma – dirvoninė žemdirbystė. Dirbamąją žemę imta skirstyti į du laukus. Vienas iš jų būdavo dirbamas, o kitas užleidžiamas mišku. Po keliolikos metų, vos spėjus miškui užželti, tą plotą išdegindavo ir vėl paversdavo dirbama žeme, o dirvonuoti palikdavo anksčiau dirbtąjį plotą. Ugnis sunaikindavo piktžoles, padengdavo žemės paviršių pelenų sluoksniu, kuris atstodavo trąšas. Žemei purenti baltai vartojo medinį arklą, vėliau sustiprintą geležiniu noragu. Be tradicinių javų, k. a. kviečių, miežių, sorų, dar gausiai sėjo rugius (žodis bendros kilmės baltų-slavų-germanų kalbose), nuo pirmųjų mūsų eros amžių ir avižas (baltų-slavų-italikų bendrybė), kanapes (terminą baltai galėjo gauti per slavus), nuo I m. e. tūkst. vidurio taip pat žirnius (pirmykštė šio žodžio reikšmė buvo 'grūdas', plg. pr. *syrne* 'grūdas', s. sl. *zrьno*, r. *зерно*) ir pupas (greičiausiai baltiškos kilmės žodis, sietinas su lie. *pùsti*, *putà* ir kt.). Javams nuimti vartojo geležinius pjautuvus. Grūdus malė trinamosiomis girnomis.

Šalia žemdirbystės tada klestėjo ir gyvulininkystė. Naminius gyvulius augindavo ne tik mėsai, bet ir žemės darbams. Vis plačiau imta naudoti arklį, ypač susisiekimui, raitininkystei. Medžioklė, miško bitininkystė ir žvejyba liko tik kaip pagalbinis užsiėmimas.

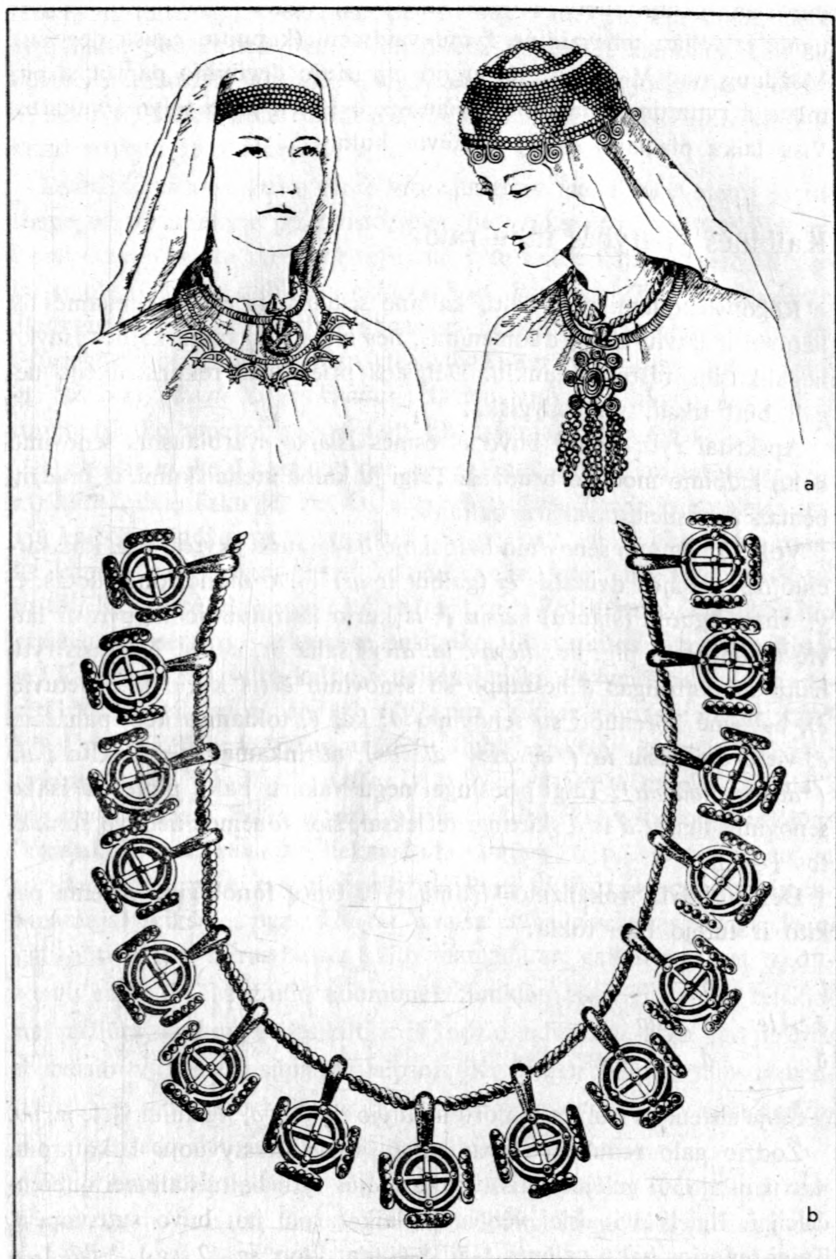
Klestėjo amatai. Pirmaisiais mūsų eros amžiais pagrindinius darbo įrankius ir ginklus baltai gamindavosi jau iš geležies, ją gamindavo iš vietinių balų rūdos. Metalurgija ir ypač metalų apdirbimas tada baltų kraštuose, archeologų tvirtinimu, buvo pasiekę gana aukštą lygį. Baltai buvo bene geriausi metalurgai šiaurės ir rytų Europoje. Iškasenos rodo aukštą kalvių meistriškumą. Jie buvo sukūrę savitą dekoratyvinį metalo apdirbimo stilių. Papuošalus daugiausia gamindavo iš žalvario, tačiau archeologai randa ir stiklo ar net sidabro, gintaro papuošalų. Žalvarinius papuošalus neretai pasidabruodavo ar inkrustuodavo emaliu. Aukšto lygio buvo ir audimas. Vartoti vilnoniai ir lininiai drabužiai, austi daugiausia iš natūralios spalvos siūlų, gausiai puošiami žalvariniais bei kitokiais papuošalais. Klestėjo taip pat puodininkystė ir keramikos gamyba.

Be savų gaminių, naudotasi ir atvežtiniais. Mainų prekybos ryšius baltai palaikė ne tik su kaimynais, bet ir tolimais kraštais. I–IV m. e. a. daug prekiauta su Romos imperijos Padunojo provincijomis. Rytų baltų žemėse rasta iš buv. Romos provincijų atgabentų segių, emalio ir stiklo karolių, daugybė Romos monetų, vartotų ir kaip žaliava papuošalų gamybai. Iš rytų baltų kraštų būdavo išvežamas vaškas, brangūs žvėrių kailiai, medus, įvairūs papuošalai ir kt.

Pirmaisiais mūsų eros amžiais pakito baltų visuomeninė struktūra. Tai buvo gentinės santvarkos suirimo baltų kraštuose laikotarpis. Ūkiniu vienetu ilgainiui tapo nebe gimininė bendruomenė, pagrįsta visų narių giminyste, bet atskira šeima. Turto kaupimas atskirų šeimų rankose didino nelygybę. Dėl to padažnėjo grobiamieji karai, labai padidėjo ginklų gamyba. Norint apsiginti, reikėjo stiprinti piliakalnius, kurie šiuo laikotarpiu iš sustiprintų gyvenviečių laipsniškai virto gynybinio pobūdžio negyvenamomis tvirtovėmis.

Rytų baltai buvo iš esmės išlaikę senąją baltų religiją, suprantama, ilgainiui ją savitai išrutulioję, kiek modifikavę. Nemaža jų dievybių liko tos pačios, taigi buvo panašios kaip vakarų baltų (Dievas, Perkūnas ir kt.), bet kitos kiek skyrėsi, be to, neretai turėjo tik skirtingus vardus. Rekonstruoti visą rytų baltų dievų panteoną dėl duomenų stokos dabar sunku. Mat išvadas tenka daryti iš daug vėlesniuose šaltiniuose esamų nuotrupų, dažniausiai atsitiktinių, paprastai tik apie lietuvių, rečiau latvių, dievus, nes apie kitų rytinių baltų genčių dievus mes, galima sakyti, nieko nežinome. Be to, šaltiniuose esamos užuominos nėra nei tikslios, nei objektyvios, užrašytos krikščionių, kurie niekino ir smerkė pagonybę. Šį bei tą dar galima išpešti iš lietuvių bei latvių mitologijos ir senovės papročių, kurių reliktų yra šių tautų folklore.

Iš visų tų duomenų matyti, kad rytų baltų religija nebuvo vieninga: ilgainiui atskirose gentyse labiau išplisdavo tai vienų, tai kitų dievų kultai. Be pagrindinių dievų, nemažą reikšmę turėjo ir smulkesnės dievybės, susijusios su įvairių gamtos jėgų ir reiškinių garbinimu, jų įtakos žmogaus gyvenimui supratimu. Tai – visokie naminiai dievukai ir dvasios, dievų vaikai (dukros), kaukai ir pan. Būta ir moteriškosios giminės dievybių, k. a. Žemyna – derliaus deivė maitintoja, Laima – žmonių likimo lėmėja, be to, dar visokios laumės bei raganos. Iš seno rytų baltai tebeturėjo šventąsias girias, globojo šventuosius ąžuolus ir kitus medžius, saugojo amžinąją ugnį. Greičiausiai šiuo laikotarpiu ėmė įsigalėti paprotys mirusiuosius laidoti nedegintus,

10 pav. *a* – galvos apdangalo ir kepuraitės rekonstrukcija (III–IV a.), *b* – žalvarinis vėrinys kaklui puošti (III–IV a.)

paprastai skobtiniuose ąžuolo karstuose, tačiau laidojimo apeigose ugnis ir vėliau tebevaidino žymų vaidmenį (kapuose gausu degėsių). Maždaug nuo V–VI a. vėl atgijo mirusiųjų deginimo paprotys, pirmiausia rytiniuose ploto pakraščiuose, o iš ten plito tolyn į vakarus. Visą laiką plačiai klestėjo protėvių kultas.

Kalbinės ypatybės ir jų raida

Rekonstruodami rytų baltų kalbinę sistemą, iš esmės remiamės tik lietuvių ir latvių kalbų duomenimis, nes kitos rytų baltų kal̃bos išnyko nepalikusios rašto paminklų. Dėl šios priežasties rekonstrukcija negali būti tiksli, yra sąlygiška.

Apskritai rytų baltai buvo iš esmės išlaikę svarbiausius senovinio baltų kalbinio modelio bruožus. Taigi jų kalba archaiškumu iš pradžių bemaž nenusileido vakarų baltams.

Vokalizmas nuo senovinio baltiškojo daugiausia skyrėsi tuo, kad kirčiuotos pozicijos dvibalsis _ei_ (galbūt ir _ai_) buvo monoftongizuotas, t. y. virto ilguoju (siauru) balsiu _ẹ̄_, iš kurio išsirutuliojo lietuvių ir latvių dvibalsis _ie_, plg. lie. _diẽvas_, la. _dìevs_ šalia pr. _deiws_. Naujasis rytų baltų monoftongas _ẹ̄_ nesutapo su senoviniu _ē_ (iš kurio kilo lietuvių _ė_), bet ėmė koreliuoti su senoviniu _ō_: kai _ẹ̄_, toldamas nuo panašaus _ē_, virto dvibalsiu _ie_ (_*dẹ̄vas_> _*dievas_), atitinkamai ir _ō_ pakito į _uo_ (_*dōnā_> _*duona_). Taigi priešingai negu vakarų baltų plote čia išliko senovinių ilgųjų _ā_ ir _ō_ skirtingi refleksai, šios fonemos nebuvo suplaktos į vieną.

Dėl nurodytų vokalizmo virtimų rytų baltų fonologinė sistema pakito ir turėjo būti tokia:

_ĭ_   _ŭ_
_ẹ̄_ > _ie_   _ō_ > _uo_
_ĕ_   _ă_

Šioje sistemoje trumpųjų porų neturėjo tik _ẹ̄_ ir _ō_, ilgainiui virtę _ie_, _uo_.

Žodžio galo redukcijos rytų baltai, bent ankstyvuoju laikotarpiu, dar neturėjo. Ji galėjo rastis tik prasidėjus rytų baltų kalbinei diferenciacijai. Ilgieji dvibalsiai vėlyvuoju laikotarpiu jau buvo sutrumpėję. Taigi senosios baltų galūnės _*-āi_, _*-ēi_ (dat., loc. sg., 2. sg.), _*-āu_, _*-ēu_ (1. sg.), _*-ān_, _*-ēn_ (acc., instr. sg.), _*-āns_, _*-ēns_ (acc. pl., kur tokios buvo) virto _*-ai_, _*-ei_, _*-au_, _*-eu_ > _*-i̯au_, _*-ans_, _*-ens_. Senovinės ga-

lūnės *-ōi (dat. sg.), *-ōn (gen. pl.) ir *-ōns (acc. pl., kur tokia buvo) rytų baltų plote virto *-ui, *-un, *-uns. Paprastai manoma, kad čia buvęs pereinamasis laipsnis *-uoi, *-uon, *-uons. Bet jo galėjo ir nebūti, nes rytų baltai, neturėdami trumpojo ŏ, ilgąjį ō galėjo trumpindami keisti artimu jam trumpuoju *u*.

Dvibalsis *eu* rytų baltų plote virto junginiu *i̯au*. Dabar vietoj jo tariame *au* po minkšto priebalsio, plg. lie. *riáug-ėti* 'atsirūgti' ir gr. ἐ-ρεύγ-ομαι. Tačiau *au* ir *eu* refleksai rytų baltų kalbose gerokai sumišę, plg. lietuvių dubletus *šáutuvas* || že. *šiáutuvas (šaulỹs* || *Šiauliaĩ)*, *žlaũgtas* || *žliaũgia*, *plauskà* || *pliauskà*, *plaũtas* || dial. *pliaũtas* ir kt. Prūsų tekstuose randame parašytą dvibalsį *eu*, pvz., *peuse* 'pušis' (plg. gr. πεύκη), *keuto* (lie. *kiáutas*), tačiau sunku pasakyti, ar prūsai turėjo išlaikę senesnį *eu*, ar taip tik rašoma vietoj *iau*.

Dvibalsis *ui*, be ŏ kamieno dat. sg. galūnės, galbūt jau turėtas ir vieno kito žodžio šaknyje. Bet tai nėra visai tikra. Bendrų lietuvių ir latvių kalboms žodžių su *ui* yra visai nedaug, pvz., lie. *kùika* 'liesa, menka kumelė' : la. *kuĩka* 't. p.', lie. *luĩtas* : la. *luîts* 'didelis duonos gabalas', lie. *muità* 'dvėsena' : la. *muita* 't. p.'. Prūsų kalba šio dvibalsio greičiausiai neturėjo: tekstuose pasitaiko tik svetimos kilmės žodžiuose. Jo kilmė rytų baltų kalbose ne visai aiški. Pažymėtina, kad *ui* neretai kaitaliojasi su *ai*, *ei (ie)*, *i(y)*, pvz., *rùinas* 'rainas' : *ráinas*, *klùikša* 'paklaikėlis' : *klaĩkšas*, *rùišis* 'šlubis' : *ráišis*, *gruinỹs* 'plikis' : *grýnas*, *puĩšos* 'suodžiai' : *paĩšos* 't. p.', *kùika* 'liesa, menka kumelė' : pr. *paustocaican* 'laukinis arklys', la. *kluĩņi* 'kreivos kojos' : *kleĩnis* 'kreivakojis', la. *smuĩdrs* 'lieknas' : la. *smĩdrs* 't. p.'. Dariniai su *ui* turi tendenciją gauti tam tikrą ekspresyvinę, tiksliau pejoratyvinę (menkinamąją) reikšmę, pvz., *klùikis* 'kvaiša' šalia *paklaĩkęs*. Taigi čia *ui* gali būti ir tam tikras balsių kaitos naujadaras, galbūt *i* ar net *u*, diftongų eilėje (V. Mažiulio nuomonė). Sunkiau patikėti neretai reiškiama pažiūra, kad *ui* galėjęs kilti ir iš žodžio vidurio *ōi*, arba kad jis esąs dvibalsio *ai* (ide. *ŏi*) silpnasis laipsnis (K. Būga). Šiaip ar taip, *ui* bendroje rytų baltų epochoje dar turėjo būti retas dvibalsis. Vėliau žodžių su *ui* atsirado daugiau ir jų kilmė galėjo būti kitokia.

Taigi rytų baltai, be *ie*, *uo*, turėjo šiuos dvibalsius (vėlyvojoje epochoje) : *ai*, *ei*, *au*, *ui*. Dar buvo tautosilabiniai junginiai (mišrieji dvibalsiai) *a*, *e*, *u*, *i*+ *r*, *l*, *m*, *n* (ilgųjų tautosilabinių junginių, suprantama, nebebuvo). Dvibalsis *au* nebeturėjo paralelinės poros *eu*, o dvibalsis *ui* buvo visiškai vienišas ir retas.

Baltų konsonantizmo sistema išliko beveik nepakitusi. Žvarbieji spirantai *š*, *ž* ankstyvuoju laikotarpiu turėjo būti dar sveiki, vėliau didesnėje ploto dalyje, kaip ir vakarų baltų plote, virto sargiaisiais *s*, *z* ir sutapo su senaisiais *s*, *z* (pastarasis iš suskardėjusio *s*). Sveikus *š*, *ž* iki šių dienų išlaikė tik lietuvių kalba.

Paveldėti neskiemeniniai *i̯*, *u̯* pozicijoje tarp balsių veikiausiai jau buvo išvirtę *j*, *v*, bet tarp priebalsio ir balsio galėjo dar tebebūti *i̯*, *u̯*. Toks *u̯* tarp priebalsio ir *ŭ*, *ō* > *uo*, matyt, jau buvo susiliejęs su balsiais ir išnykęs (bent vėlyvuoju laikotarpiu), plg. lie. *dù* < **du̯úo* < **du̯ō*, la. *divi* < **duu̯-*. Tokios pozicijos *u̯* > *v* ir vėliau atskirose baltų kalbose (ne tik rytų, bet ir vakarų) nyko prieš naujos kilmės *ŭ*, *uo*, plg. lie. že. *tũorą* < *tvorà*, pr. (Sembos tarmės) *gallū* < **galvā*.

Priebalsių samplaikos *tl*, *dl* virto *kl*, *gl* (matėme, vietomis ir vakarų baltų plote), plg. lie. *žénklas* < **žentlas* (: pr. *ebsentliuns* 'paženklinęs'), lie. *ẽglė*, la. *egle* < **edlē* (: pr. *addle* 't. p.'). Samplaikos *bn*, *pm* virto *gn*, *km*, pvz., lie. *dùgnas* < **dub-nas* (: *dùb-ti*), la. *Dignāja* (vietovardis) < **Dubnāja*, lie. *sẽkmas* 'septintas' < **sepmas* iš **sept-mas* (: *sept-ynì*, plg. pr. *sept-mas*, lot. *sept-imus*).

Priebalsių palatalizacija dar tebebuvo menka. Visame rytų baltų plote turbūt tik *k*, *g* turėjo minkštąsias poras (iš **ki̯*, **gi̯* ir prieš priešakinį vokalizmą), plg. vėlesnį virtimą į *c*, *dz* atskirose rytų baltų kalbose. Ploto dalyje, bent vėlyvuoju laikotarpiu, pozicijoje prieš (išnykusį) *i̯* jau galėjo būti suminkštėję *š*, *ž* > *s*, *z* (plg. **si̯*, **zi̯* vėliau latvių ir kitose kalbose virtimą *š*, *ž*) ir *t*, *d* (iš pastarųjų ilgainiui išsirutuliojo *č*, *dž* > *š*, *ž*), kuriuos lietuvių protėviai dar tebeturėjo nepakitusius. Kiti priebalsiai greičiausiai minkštųjų porų dar neturėjo arba jų minkštumas buvo visai nežymus.

Sunku rekonstruoti rytų baltų prozodijos ypatybes, ypač kirčiavimo sistemą. Kaip matėme, neaiškus ir ankstesnis baltų kirčio šokinėjimas paradigmose, taigi neturime tvirtesnio atspirties taško rytų baltų kirčiavimui rekonstruoti. Be abejo, kirtis turėjo būti laisvas, nesusietas su vienu kuriuo skiemeniu (toks susiejimas vietomis galėjo rastis tik rytų baltų kalbinio skilimo epochoje). Matyt, kirtis šokinėjo panašiai kaip senovės lietuvių kalboje, kurios kirčiavimo raida bus aptariama antrajame „Lietuvių kalbos istorijos“ tome. Priegaidėjimas turėjo būti išlaikytas senovinis baltiškasis, taigi ilgieji skiemenys (matyt, net nekirčiuoti) vieni buvo akūtiniai – greičiausiai tebetarti su vyraujančiu balso kilimu, kiti cirkumfleksiniai, kuriuos tariant vyravo

balso kritimas. Be abejo, būta nemaža metatonijos ir enklizės (proklizės) reiškinių.

Rytų baltų morfologija jau turėjo būdinguosius lietuvių bei latvių kalbų morfologijos bruožus ir todėl gerokai skyrėsi tiek nuo baltų prokalbės, tiek ir nuo vakarų baltų morfologijos.

Daiktavardžiai buvo tik dviejų giminių: vyriškosios ir moteriškosios. Atskiri žodžiai, suprantama, galėjo būti vartojami abiejų lyčių būtybėms pavadinti, plg. lie. *vẽpla*, *kerẽpla*, *ìšgama*, la. *aũša* 'vėjavaikis, -ė', *bezkauņa* 'begėdis, -ė' ir kt. Bevardės giminės daiktavardžių rytų baltai nebeturėjo. Jie čia gavo vyriškosios, retai moteriškosios giminės galūnes.

Skaičiai buvo išlaikyti visi trys: vienaskaita, daugiskaita ir dviskaita. Tačiau dviskaitos tebuvo tik nominatyvas-akuzatyvas-vokatyvas ir datyvas su instrumentaliu (du pastarieji, matyt, tesiskyrė kirčiu), o genityvo resp. lokatyvo rytų baltai neturėjo, išskyrus suprieveiksmėjusias formas.

Linksniai tebebuvo visi septyni (kartu su vokatyvu). Šalia senovinių vienaskaitos lokatyvo formų buvo vartojamos ir antrinės kilmės postpozicinės (su **-én*), kurios vis labiau įsigalėjo (ypač *ā*, *ē*, *i*, *u* kamienų paradigmose) ir stūmė iš vartosenos senąsias formas be postpozicijos. Ploto dalyje pastarųjų (nepostpozicinių) vėlyvuoju rytų baltų laikotarpiu galėjo jau ir visai nebebūti. Be to, dar buvo vartojamos postpozicinės vienaskaitos formos, sudarytos iš akuzatyvo + **nă* ir lokatyvo resp. genityvo + **pei* > **pie* (iliatyvo, adesyvo ir aliatyvo užuomazgos), tačiau jų vartojimas greičiausiai buvo dar gerokąi ribotas, turėjo neparadigminį pobūdį ir galbūt turėtas ne visame rytų baltų plote. Daugiskaitos atitikmenų, matyt, dar nebuvo. Todėl visos šios formos į žemiau rekonstruojamas paradigmas neįtraukiamos.

Linksniavimo tipai (bent svarbiausieji) buvo tie patys, kaip baltų prokalbėje, tik kai kurių iš jų produktyvumas pakito. Vyravo *ŏ* (> balt. *a*), *ā*, *ē*, *i*, *u* kamienai. Išvestiniai variantai (*i*)*i̯ŏ*, *i̯ā*, *i̯u* tapo labai produktyvūs ir rutuliojosi į visai savarankiškus linksniavimo tipus. Sunku pasakyti, kokie buvo *ī*, *ū* kamienų reliktai ir ar jie turėti visame rytų baltų plote. Priebalsiniai kamienai jau galėjo būti gerokai apnykę, tik neturime duomenų, iš kurių galėtume nustatyti to sunykimo laipsnį bei detales. Be abejo, sveikiausi buvo išlikę *n* ir *r* kamienai, kiti priebalsiniai kamienai turėjo būti jau pastebimai sumišę su *i* kamienu, kuris ypač stipriai turėjo paveikti vadinamuosius šakninio tipo daiktavardžius. Apie heteroklitinio linksniavimo likučius galima tik spėlioti.

Rekonstruotinos tokios vėlyvojo laikotarpio (prieš pat rytų baltų suskilimą) svarbiausiųjų linksniavimo tipų paradigmos (palyginimui skliausteliuose pateikiamos ankstyvojo baltų laikotarpio galūnės):

ŏ kamienas

Vienaskaita

Nom.	**dievas*	*-*as* (balt. *-*as*)
Gen.	**dievā*	*-*ā̃* (*-*ā̃*)
Dat.	**dievui* / *-uo* / *-u*	*-*ũi*, *-ũo*, *-u* (*-*ō̃i*?)
Acc.	**dievan*	*-*ãn* (*-*ãn*)
Instr.	**dievuo*	*-*uó* (*-*ṓ*)
Loc.	**dievie* / *-*en*	*-*ié*, *-*eń* (*-*eí*)
Voc.	**dieve*	*-*e* (*-*e*)

Daugiskaita

Nom.	**dievai*	*-*aí* (*-*aí*)
Gen.	**dievun*	*-*ũn* (*-*ō̃n*)
Dat.	**dievamus*	*-*amus* (*-*amas*)
Acc.	**dievuos* / *-uns*	*-*uós*, *-*uńs* (*-*ṓ[n]s*)
Instr.	**dievais* .	*-*ãis* (*-*ãis*)
Loc.	**dievuosu* / *-unsu*	*-*uosu*, *-*unsu* (*-*eisu*)

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**dievuo*	*-*uó* (*-*ṓ*)
Dat., instr.	**dievamā*	*-*amá* (*-*amā́*)

Dat. sg. formų rekonstrukcija probleminė (žr. p. 200). Nurodytos trys formos (**dievui*, **dievuo*, **dievu*) yra išlikusios lietuvių kalbos tarmėse. Jų istorija apskritai nėra pakankamai paaiškėjusi, kelia įvairių problemų.

Loc. sg. senoji forma **dievie* kitų linksniavimo tipų (ypač *ā*, *ē* kamienų) pavyzdžiu ilgainiui buvo sustiprinta postpozicija *-*én* 'į'. Tasai procesas, matyt, nebuvo vienkartinis. Antai lietuvių (ppr. sen. raštų) forma *dievè*, kildinama iš **dievén*, galbūt bus gavusi postpoziciją dar tada, kai vietoj *ie* tebebuvo tariama *ę̄*: **dę̄vę̄* + *en* > **dieven*. Senųjų raštų *Dieweie* (Bretkūnas, Vaišnoras), traktuotina kaip *dievieje*, galėjo gauti *-je* (*-o-je*, *-ė-je* ir kt. pavyzdžiu) ir vėliau, priaugusią prie nepostpozicinės lokatyvo formos tęsinio **dievie*. Dar plg. žemaičių *tókie šáltie* 'tokiame šaltyje, taip (labai) šąlant' tipo pasakymus (iš **tókie-je* **šáltie-je*).

Šalia acc. pl. galūnės **-uós* (iš balt. **-ṓs*) turėjo būti ir variantas **-uńs* (iš **-ṓns*). Taip manyti verčia žemaičių tarmės įvardžiuotinė forma *gerū́s-ius* / *gerúns-ius* ʻgeruosiusʼ ir loc. pl. *miškūs-è* / *miškuns-è* ʻmiškuoseʼ.

Paveldėtą loc. pl. formą **dieviesu* (iš balt. **deiu̯eisu*) rytų baltai pakeitė variantu **dievuosu* / **dievunsu*, pasidarytu derinantis prie *ā* ir *ē* kamienų modelio: pagal acc. pl. **rankās*, **žemēs* šalia loc. pl. **rankāsu*, **žemēsu* pavyzdį ir šalia acc. pl. **dievuos* / **dievuns* ėmė sakyti loc. pl. **dievuosu* / **dievunsu*. Ar ilgai buvo išlikusi (kaip gretiminė) senoji forma **dieviesu*, neturime duomenų.

i̯ŏ ir *ii̯ŏ* kamienai

(**sveti̯as* ʻsvečiasʼ, **dagīs* ʻdagysʼ)

Vienaskaita

Nom.	**sveti̯as*	**dagīs* **-īs* (iš balt. **-ii̯as*)
Gen.	**sveti̯ā*	**daǵā*
Dat.	**sveti̯ui*/*-uo*/*-u*	**daǵui*/*-uo*/*-u*
Acc.	**sveti̯an*	**daǵan*/**-in*
Instr.	**sveti̯uo*	**daǵuo*
Loc.	**svetie*/*-en*	**dagie*/*-en*
Voc.	**svete*	**dage*

Daugiskaita

Nom.	**svetiai*	**daǵai*
Gen.	**sveti̯un*	**daǵun*
Dat.	**sveti̯amus*	**daǵamus*
Acc.	**sveti̯uos*/*-uns*	**daǵuos*/*-uns*
Instr.	**sveti̯ais*	**daǵais*
Loc.	**sveti̯uosu*/*-unsu*	**daǵuosu*/*-unsu*

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**sveti̯uo*	**daǵuo*
Dat., instr.	**sveti̯amā*	**daǵamā*

Acc. sg. forma **daǵan* galūnės vokalizmu netiko prie nom. sg. **dagīs*, plg. acc. sg. **dievan* šalia nom. sg. **dievas*, **avin* šalia **avis*; **sūnun* šalia **sūnus*. Šių pastarųjų porų pavyzdžiu ir šalia nom. sg. **dagīs* anksti buvo pasidaryta acc. sg. forma **dagīn* > **dagin* (iš kurios išrie-

dėjo dabartinė lietuvių *dãgį*), savo galūne sutampanti su *i* kamieno akuzatyvu, plg. **avin* 'avį'. Tai suartino šiuos abu linksniavimo tipus, davė impulsą jų sąveikai. Ilgainiui atsirado ir dabartinio tipo loc. sg. forma, plg. lie. *dagyjè* (kaip *avyjè*). Visa tai galėjo prisidėti prie nom. sg. galūnės *-is* atsiradimo *iįŏ* kamieno baritonų paradigmoje vietoj *-īs*, plg. lie. *rū́šį* : *rū́šis* = *brólį* : *x* (*x* = *brólis*). Sunku pasakyti, kurie iš šių procesų nukeltini į rytų baltų epochą ir kurie vyko vėliau, rytų baltams jau suskilus.

ā kamienas

Vienaskaita

Nom.	**rankā*	**-ā́* (**-ā́*)
Gen.	**rankās*	**-ā̃s* (**-ā̃s*)
Dat.	**rankai*	**-ãi* (**-ā̃i*)
Acc.	**rankan*	**-ãn* (**-ā̃n*)
Instr.	**rankan*	**-ań* (**-ā́n*)
Loc.	**rankājen*	**-ājén* (**-ā́i*)
Voc.	**ranka*	**-a* (**-a*)

Daugiskaita

Nom.	**rankās*	**-ā̃s* (**-ā̃s*)
Gen.	**rankun*	**-ũn* (**-ō̃n*)
Dat.	**rankāmus*	**-āmus* (**-āmas*)
Acc.	**rankās*/*-ans* (?)	**-ā́s*, **-ańs* (?) (**-ā́[n]s*)
Instr.	**rankāmīs*	**-āmī́s* (**-āmī́s*)
Loc.	**rankāsu*	**-āsu* (**-āsu*)

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**rankié*	**-ié* (**-eí*)
Dat., instr.	**rankāmā*	**-āmā́* (**-āmā́*)

Ar šalia loc. sg. **rankājen* buvo vartojama (bent ankstyvuoju laikotarpiu) ir gretiminė nepostpozicinė forma **rankai* < **rankāi*, neturime duomenų. Postpozicija yra priaugusi labai anksti, dar nesutrumpėjus lokatyvo galūnės ilgajam dvibalsiui *āi*.

Acc. pl. galūnės **-ans* < **-āns* rytų baltų plote galėjo ir nebūti. Lietuvių acc. pl. *rankàs* (rytų aukštaičiai *-as* išlaiko sveiką!), loc. pl. *rañkose* (ir rytų aukštaičių *-ose*) resp. ill. pl. *rañkosna* (ryt. *-osna*), latvių acc. pl. *rùokas*, loc. pl. *rùokâs* rodo buvus acc. pl. galūnę **-ā́s*. Variantą **-ańs*

(iš balt. *-*ắns* galėtume rekonstruoti tik iš lietuvių įvardžiuotinės formos *gerą̃s-ias*, bet tokios rekonstrukcijos neremia lie. dial. *gerós-ias* 'gerąsias', la. *labãs* 't. p.'; be to, lietuvių formos *gerą́sias* paplitimas (tarp dviejų nesusisiekiančių *gerósias* 'gerąsias' arealų) rodo galimą antrinę *-*ańs* kilmę dėl *ŏ* kamieno *-*uńs* iš balt. *-*ṓns* įtakos.

Šio tipo daiktavardžiai su -*i̯*- prieš kamiengalį turėjo tas pačias galūnes, tik nom. sg. kai kurių (nedaugelio) buvo galūnė *-*ī́*. Pateikiama paradigma (**martī* 'marti'):

Vienaskaita		Daugiskaita	Dviskaita
Nom.	**martī*	**marti̯ās*	Nom.-acc.-voc. **martie*
Gen.	**marti̯ās*	**marti̯un*	Dat., instr. **marti̯āmā*
Dat.	**marti̯ai*	**marti̯āmus*	
Acc.	**marti̯an*	**marti̯ās*/*-ans* (?)	
Instr.	**marti̯an*	**marti̯āmīs*	
Loc.	**marti̯ājen*	**marti̯āsu*	

ē kamienas

Vienaskaita			Daugiskaita	
Nom.	**žemē*	*-*ẽ* (*-*ẽ*)	**žemēs*	*-*ẽs* (*-*ẽs*)
Gen.	**žemēs*	*-*ẽs* (*-*ẽs*)	**žemi̯un*	*-*i̯ūn* (*-*i̯ō̃n*)
Dat.	**žemei*	*-*ei* (*-*ēi*)	**žemēmus*	*-*ēmus* (*-*ēmas*)
Acc.	**žemen*	*-*ẽn* (*-*ẽn*)	**žemēs*/*-ens*(?)	*-*és*, *-*eńs* (*-*é*[*n*]*s*)
Instr.	**žemen*	*-*eń* (*-*ēn*)	**žemēmīs*	*-*ēmī́s* (*-*ēmī́s*)
Loc.	**žemējen*	*-*ējeń* (*-*éi*)	**žemēsu*	*-*ēsu* (*-*ēsu*)
Voc.	**žeme*	*-*e* (*-*e*)		

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**žemie*	*-*ié* (*-*ei*)
Dat.,instr.	**žemēmā*	*-*ēmā́* (*-*ēmā́*)

Kaip matyti iš paradigmos, galūnės paralelinės (*i̯*)*ā* kamieno fleksijai, taigi visa tai, kas buvo pasakyta apie *ā* kamieno formas, mutatis mutandis tinka ir šiai paradigmai.

i kamienas

Vienaskaita			Daugiskaita	
Nom.	**avis*	*-*is* (*-*is*)	**avīs*	*-*ī̃s* (*-*i̯es*)
Gen.	**avies*	*-*ies* (*-*ẽis*)	**avi̯un*	*-*i̯ūn* (*-*i̯ō̃n*)

Dat.	**avie*/*-i*	*-*ie*, *-*i* (*-*ẽi*)	**avimus*	*-*imus* (*-*imas*)
Acc.	**avin*	*-*īn* (*-*īn*)	**avīs*	*-*ís* (*-*ińs*)
Instr.	**avimi*	*-*imi* (*-*imi*)	**avimīs*	*-*imís* (*-*imís*)
Loc.	**avējen*/*-ījen*	*-*ējeń*, *-*ījeń* (*-*éi*)	**avisu*	*-*isu* (*-*isu*)
Voc.	**avie*	*-*ie* (*-*ẽi*)		

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**avī*	*-*í* (*-*í*)
Dat., instr. **avimā*	**avimā*	-*imá* (*-*imá*)

Šalia dat. sg. paveldėtos galūnės *-ie* (iš balt. *-*ei*) rytų baltai greičiausiai jau turėjo ir *-i*. Šios galūnės kilmė ne visai aiški. Linkstama manyti, kad ji buvo įsivesta iš priebalsinių kamienų, plg. gr. νυκτί, ποδί ir kt. Tačiau tokie priebalsinių kamienų datyvai irgi sudaro problemą, nes neturime duomenų, kad iš seno priebalsinių kamienų paradigmoje būtų buvusi dat. sg. galūnė *-i*. Linkstama manyti, kad formos su *-i* yra senovinės lokatyvo, o ne datyvo formos. Plg. lie. ad. sg. *širdi-pi* su postpozicija *-pi(e)* prie loc. sg. **širdi*. Kadangi *ā*, *ē* kamienų dat. sg. ir loc. sg. galūnės buvo vienodos (*-*āi*, *-*ēi*), tai ilgainiui ir loc. sg. **širdi*, matyt, imta vartoti ne tik lokatyvui, bet ir datyvui reikšti.

Loc. sg. forma **avējen* turi postpoziciją *-*en*, pridėtą prie baltų loc. sg. **au̯ēi*, o **avijen* – prie antrinės kilmės lokatyvo (einančio ir datyvu) **avi*. Gal jau turėtas variantas **avījen* su ilguoju *ī* (plg. lie. *naktyjè*, la. *naktī*), priderintu prie *ā* ir *ē* kamienų modelio (plg. *-*ājen*, *-*ējen*). Ar buvo išlikusi (kaip gretiminė) nepostpozicinė forma, neturime duomenų.

Acc. pl. galūnė *-*ís* rytų baltų plote įsivesta vietoj balt. *-*ińs* (ar buvo ši išlikusi, neturime duomenų) pagal *ā* kamieno *-*ás*, *ē* kamieno *-*és* ir *ō* kamieno *-*ṓs* > *-uós* modelį.

u kamienas

Vienaskaita

Nom.	**sūnus*	*-*us* (*-*us*)
Gen.	**sūnaus*	*-*ãus* (*-*ãus*)
Dat.	?	(*-*au̯ei*?)
Acc.	**sūnun*	*-*ũn* (*-*ũn*)
Instr.	**sūnumi*	*-*umi* (*-*umi*)
Loc.	**sūnuojen*/*-ūjen*	*-*uojeń*, *-*ūjeń* (*-*ō[u]*)
Voc.	**sūnau*	*-*ãu* (*-*ãu*)

Daugiskaita

Nom.	**sūnūs*	*-ū̃s (*-au̯es)*
Gen.	**sūnun*	*-ũn (*-u̯ō̃n)*
Dat.	**sūnumus*	*-umus (*-umas)*
Acc.	**sūnūs*	*-ū́s (*-uńs)*
Instr.	**sūnumīs*	*-umī́s (*-umī́s)*
Loc.	**sūnusu*	*-usu (*-usu)*

Dviskaita

Nom.-acc.-voc. **sūnū* *-ū́ (*-ū́)*
Dat., instr. **sūnumā* *-umā́ (*-umā́)*

Dat. sg. forma neaiški. Neįmanoma nustatyti, ar rytų baltai buvo išlaikę hipotetiškai baltams rekonstruojamos formos **sūnau̯ei* tęsinį **sūnavie*, ar vartojo kurią kitą formą resp. formas, davusias pradžią dabartinėms lietuvių *sū́nui*, *sū́nuo*, *sū́nu*, kurios dabar turi tas pačias galūnes kaip *ŏ* kamienas.

Loc. sg. forma **sūnuojen* (iš čia lie. dial. *sūnuo[je]*) turi postpoziciją *-*en*, pridėtą prie loc. sg. **sūnuo* < balt. **sūnō* (iš ide. **sūnōu*). Formos **sūnujen* (> lie. *sūnujè*) ir **sūnūjen* (plg. la. *tirgū* 'turguje') yra antrinės kilmės. Pirmoji greičiausiai laikytina analoginiu dariniu sekant *i* kamieno modelį: pagal nom. sg. *-is* : acc. sg. *-*in* : loc. sg. *-*ijen* pavyzdį ir šalia nom. sg. *-us* : acc. sg. *-*un* pasidaryta loc. sg. *-*ujen*. Antrosios formos galūnė *-*ūjen* turi ilgąjį *ū*, matyt, įsivestą pagal loc. sg. *-*ījen*, *-*ājen*, *-*ējen* pavyzdį. Ne visai tikra, ar šios antrinės kilmės formos jau buvo rytų baltų epochoje, ar atsirado (ypač *-*ūjen*) vėliau, po rytų baltų suskilimo.

Nom. pl. galūnė *-ūs* gali būti išsirutuliojusi iš senesnės *-*uu̯(e)s*, kuri laikytina baltų *-*au̯es* (iš ide. *-*ŏu̯es*) perdirbiniu su *u* dėl kitų linksnių įtakos, jeigu tik *-*ūs* nėra analoginis darinys pagal kitų linksniavimo tipų modelį, plg. nom. pl. *-*ā̃s*, *-*ē̃s*, *-*ī̃s* šalia acc. pl. *-*ā́s*, *-*ḗs*, *-*ī́s*.

Gen. pl. galūnė *-*un* išsirutuliojo iš balt. *-*u̯ōn* su išnykusiu *u̯* tarp priebalsio ir *ō*>*uo*.

Acc. pl. galūnė *-*ū́s* (kaip ir *i* kamieno *-*ī́s*) įsivesta vietoj baltų *-*uńs* pagal *ā* kamieno *-*ā́s*, *ē* kamieno *-*ḗs* ir *ŏ* kamieno *-*ṓs* > *-*uós* modelį. Senesnės *-*uńs* refleksų neturime.

Daiktavardžiai su *i̯* prieš kamiengalį (*i̯u* kamienas) savo linksniavimu rytų baltų epochoje dar nesiskyrė nuo kitų *u* kamieno daiktavardžių. Jų paradigmoje *i̯ŏ*-kamienės fleksijos tada dar nebuvo.

Vienaskaita

Nom.	**akmuo*, **sesuo*	**-ũo* (**-ō̃*)
Gen.	**akmenes*, **seseres*	**-(en/er)-es* (**...-es*)
Dat.	**akmenie/-i*, **seserie/-i*	* " *-ie*, *-i* (**... -ẽi*)
Acc.	**akmenin*, **seserin*	* " *-īn* (**... -īn*)
Instr.	**akmen(i)mi*, **seser(i)mi*	* " *-(i)mi* (**... -mi*)
Loc.	**akmenijen*, **seserijen*	* " *-ijeń* (**... -i*)
Voc.	**akmen*, **seser*	**-en*, **-er* (**-en*, **-er*)

Daugiskaita

Nom.	**akmenes*, **seseres*	* " *-es* (**...-es*)
Gen.	**akmenun*, **seserun*	* " *-ũn* (**... -ō̃n*)
Dat.	**akmen(i)mus*, **seser(i)mus*	* " *-(i)mus* (**...-mas*)
Acc.	**akmenins/-īs*, **seserins/-īs*	* " *-ińs*, *-ī́s* (**...-ińs*)
Instr.	**akmen(i)mīs*, **seser(i)mīs*	* " *-(i)mī́s* (**... -mī́s*)
Loc.	**akmen(i)su*, **seser(i)su*	* " *-(i)su* (**... -su*)

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**akmene*, **sesere*	* " *-e* (**...-e*)
Dat., instr.	**akmen(i)mā*, **seser(i)mā*	* " *-(i)mā́* (**... -mā́*)

Dat. sg. galūnė *-i* greičiausiai lokatyvinės kilmės, žr. prie *i* kamieno dat. sg. (p. 318).

Instr. sg., dat. pl., instr. pl. ir dat., instr. du. greta senovinių priebalsinio linksniavimo formų **akmenmi *sesermi*, **akmenmus *sesermus*, **akmenmīs *sesermīs*, **akmenmā *sesermā* (toks tipas dar pasitaiko lietuvių senesniuose raštuose) greičiausiai jau buvo vartojamos ir *i*-kamienės **akmenimi *seserimi*, **akmenimus *seserimus*, **akmenimīs *seserimīs*, **akmenimā *seserimā*.

Sunku pasakyti, ar greta loc. sg. **akmenijen*, **seserijen* jau buvo vartojamos ir *i*-kamienės formos **akmenējen*, **seserējen* resp. **akmenījen*, **seserījen*. Taip pat neturime duomenų, jog būtų išlikusi (kaip gretiminė) nepostpozicinė forma **akmeni*.

Acc. pl. galūnė **-ī́s* (su ilguoju *ī*) yra antrinė, anksti įsivesta iš *i* kamieno paradigmos.

Sunku pasakyti, ar rytų baltų epochoje dar buvo išlikusios senosios priebalsinio linksniavimo loc. pl. formos **akmensu*, **sesersu*, ar jau var-

totos *i*-kamienės **akmenisu*, **seserisu*. Kurį laiką galėjo būti ir abu variantai.

Nom.-acc.-voc. du. galūnė *-*e* paliudyta tik Daukšos postilėje: *Du ʒ̃mûne* 'du žmonės' (pavartota du kartu; plg. sen. raštų *žmuo* 'žmogus'). Taigi šių linksnių priebalsinio kamieno forma anksti pradėta keisti *i*-kamiene, kuri galėjo būti vartojama ir rytų baltų epochoje. Apskritai *i*-kamienių formų atsiradimo konsonantinio linksniavimo paradigmose procesui išryškinti neturime pakankamai duomenų. Galimas dalykas, kad ir kai kurie kiti linksniai rytų baltų epochoje jau turėjo gretimines *i*-kamienes formas.

Kitų priebalsinių kamienų paradigmų rekonstruoti neįmanoma (plg. p. 207–208).

Būdvardžiai buvo patyrę didelę gimininių įvardžių linksniavimo įtaką. Todėl patogiau pirma apžvelgti gimininius įvardžius, o paskui būdvardžius.

Gimininių įvardžių formos, palyginti su turėtomis baltų prokalbėje, buvo gerokai pakitusios. Vyriškosios giminės paradigmoje formantas -*sm*- virto -*m*-, taigi vietoj dat. sg. **tasmei* 'tam' ir loc. sg. **tasmi* 'tame' rytų baltai ėmė sakyti **tamei* > *tamie* 'tam' ir **tami* 'tame'. Linkstama manyti, kad *s* išnyko dėl daugiskaitos datyvo **teimas* → **tiemus* įtakos (čia -*sm*- iš seno nebuvo). Atskirų linksnių formas rytų baltai perdirbo pagal daiktavardžių modelį: vietoj senovinių gen. sg. m. **tasi̯a* 'to', f. **tasi̯ās* 'tos', pl. **teisōn*, f. **tāsōn* 'tų', dat. sg. f. **tasi̯āi* 'tai' pasidarė **tā̃* 'to', f. **tā̃s* 'tos', pl. **tũn* 'tų', **tãi* 'tai', plg. **dievā* 'dievo', **rankās* 'rankos', **rankun* 'rankų', **rankai* 'rankai'. Tuo būdu atsirado tokia rytų baltų paradigma:

	Vyr. g.		Mot. g.	
Vienaskaita				
Nom.	**tas*	(**tas*)	**tā́*	(**tā́*)
Gen.	**tā̃*	(**tasi̯a*)	**tā̃s*	(**tasi̯ās*)
Dat.	**tamie*	(**tasmei*)	**tãi*	(**tasi̯āi*)
Acc.	**tãn*	(**tą̃n*)	**tãn*	(**tā̃n*)
Instr.	**tuó*	(**tṓ*)	**tań*	(**tā́n*)
Loc.	**tami*/*-*eń*	(**tasmi*)	**tājeń*	(**tā́i*)
Daugiskaita				
Nom.	**tié*	(**teí*)	**tā̃s*	(**tā̃s*)
Gen.	**tũn*	(**teisōn*)	**tũn*	(**tāsōn*)

Dat.	**tiemus*	(**teimas*)	**tāmus*	(**tāmas*)
Acc.	**tuós*	(**tṓns*)	**tā́s*	(**tā[n]s*)
Instr.	**tãis*	(**tãis*)	**tamı́s*	(**tāmı́s*)
Loc.	**tuosu/tunsu*	(**teisu*)	**tāsu*	(**tāsu*)

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**tuó*	(**tṓ*)	**tié*	(**teí*)
Dat., instr.	**tiemā*	(?)	**tāmā*	(?)

Šalia loc. sg. m. veldinio **tami* ʽtame' daiktavardžių pavyzdžiu (plg. **dieven* ʽdieve, dievuje') atsirado variantas **tamen* (iš čia lie. *tamè*). Dar plg. loc. sg. f. **tājen* ʽtoje' (kaip **rankājen* ʽrankoje'), loc. pl. m. **tuosu/tunsu* ʽtuose' (kaip **dievuosu/-unsu* ʽdievuose').

Panašiai linksniavo ir kitus gimininius įvardžius. Jų kiek padaugėjo. Iš tos epochos gali būti **šitas* (plg. *šis* + *tas*), **kuris* (*kur* + *is* ʽjis' ?) ir dar kai kurie. Sunku pasakyti, ar pilnas paradigmas turėjo savybiniai įvardžiai **menas* > **manas*, **tevas*, **sevas*. Plg. lie. *màno*, *tàvo*, *sàvo*.

Iš pateiktos parodomojo įvardžio *tas* paradigmos matyti, kad rytų baltų epochoje gimininių įvardžių linksniavimas gerokai priartėjo prie *ō* resp. *ā* kamieno daiktavardžių linksniavimo. Moteriškosios giminės fleksija visai sutapo. Vyriškosios giminės paradigmose liko skirtingos dat. sg., loc. sg., nom. pl., dat. pl. ir dat., instr. du. galūnės. Šių linksnių įvardžio formos, turinčios specifinius pronominalinio linksniavimo bruožus, ilgainiui tapo labai produktyvios: pagal jas imta perdirbinėti būdvardžių ir kitų kalbos dalių paradigmas. Taigi rytų baltai ėmė linksniuoti taip (formos su pronominalinės kilmės fleksija išretintos):

Vienaskaita

Nom.	**tas*	**baltas*	**dievas*
Gen.	**tā̃*	**baltā*	**dievā*
Dat.	**t a m i e*	**b a l t a m i e*	**dievui/-uo/-u*
Acc.	**tãn*	**baltan*	**dievan*
Instr.	**tuó*	**baltuo*	**dievuo*
Loc.	**t a m i / - e ń*	**b a l t a m i / - e n*	**dieven*

Daugiskaita

Nom.	**t i é*	**b a l t i e*	**dievai*
Gen.	**tũn*	**baltun*	**dievun*
Dat.	**t i e m u s*	**b a l t i e m u s*	**dievamus*

Acc.	**tuós*	**baltuos*	**dievuos*
Instr.	**tãis*	**baltais*	**dievais*
Loc.	**tuosu/tunsu*	**baltuosu/-unsu*	**dievuosu/-unsu*

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**tuó*	**baltuo*	**dievuo*
Dat., instr.	**tiemā*	**baltiemā*	**dievamā*

Pronominalinės fleksijos skverbimasis į būdvardžių paradigmas, be baltų kalbų, pastebimas dar germanų šakoje, plg. gotų dat. sg. *godamma* ʻtvirtamʼ kaip *þamma* ʻtamʼ šalia *daga* ʻdienaiʼ (vyr. giminės žodis), nom. pl. *godai* ʻtvirtiʼ kaip *þai* ʻtieʼ šalia *dagos* ʻdiẽnosʼ ir pan. Šio reiškinio priežastys nėra pakankamai aiškios. Prielaida, matyt, glūdi sintaksėje: įvardis eina pirmasis derinamame linksniuojamų kalbos dalių junginyje (pvz., lie. *tas pilkas vilkas*, bet ne **vilkas pilkas tas* ar kitaip) ir dėl to kitos kalbos dalys, pirmiausia būdvardžiai (skaitvardžiai, dalyviai), juo seka, prie jo formų derinasi. Galėjo lemti ir įvardžiuotinių būdvardžių pavyzdys, kur dėl įvardžio (antrojo dėmens) įtakos būdvardis (pirmasis dėmuo) anksti gavo pronominalinę formą, plg. dat. sg. m. **geruo-jam(ie)* → *gerám-jam(ie)*.

Pronominalinės fleksijos įsigalėjimas būdvardžių (ir skaitvardžių, dalyvių) paradigmose nebuvo vienkartinis procesas, bet vyko laipsniškai. Matyt, greta pronominalinių dar ilgai buvo vartojamos ir senovinės nominalinės galūnės. Plg. tokią padėtį prūsų kalbos tekstuose. Tų būdvardžių, kurių reikšmė artima daiktavardžiams arba kurie gali eiti daiktavardžiais, lietuvių kalboje nominalinės galūnės išliko iki šių dienų (tarmėse jas neretai greta pronominalinių gali gauti ir kiti būdvardžiai), pvz., sakome *medìniai*, *medìniams*, *dvíem* (*dviẽm*) *medìniam*, neretai ir dat. sg. *medìniui*, loc. sg. *medìnyje*, net voc. sg. *medìni* (kaip *bróli*). Dar plg. būdvardžių *mažùtis*, *baltakãklis* (pvz., *paukštis*), *greitakõjis* (pvz., *žmogus*) ir panašių nominalinį linksniavimą.

Būdvardžių aukštesniojo laipsnio formos su priesaga **-i̯es*, bent dalyje rytų baltų ploto, buvo išplėstos elementu *-n-*: iš čia lietuvių *-esn-*, pvz., *gerèsnis*. Kokios buvo aukščiausiojo laipsnio formos, sunku pasakyti. Galbūt toje rytų baltų ploto dalyje, iš kurios kilo lietuvių kalba, tada jau turėta priesaga *-iáusias*. Jos kilmė neaiški, sukurta įvairių hipotezių. Vieni tyrinėtojai mano, kad *geriáusias* išvesta iš prieveiksmių aukštesniojo laipsnio *geriaũs*. Priesagą *-iaus* jie kildina iš **-ē-i̯ōs* (plg. aukštesniojo laipsnio ide. **-i̯ōs*), bet čia susiduriama su nemažais foneti-

niais sunkumais. Kiti tyrinėtojai *-iaus-(ias)* sieja su slavų *-uch-*, pvz., č. *hrdouš* 'išdidus žmogus', l. *leniuch* 'tinginys'. Bet ir slavų priesagos *-uch-* kilmė nelengvai išaiškinama. E. Frenkelis *-iaus-ias* < **-eus-* sieja su graikų priesaga -εύς, dedama prie aukščiausiojo laipsnio formų, pvz., ἀριστεύς iš ἄριστος 'geriausias'. Suomių kalbininkas K. Liukonenas paskelbė naują aiškinimą, pagal kurį aukščiausiojo laipsnio formų pagrinde glūdi jo rekonstruojamas senovinis *u* kamieno būdvardžių lokatyvas su galūne **-éu*. Baltų būdvardžio **tālus* (> lie. *tolùs*) lokatyvas **tāléu* (iš čia esąs lie. *toliaũ*) buvęs išplėstas santykiniu įvardžiu *jis*, taigi **tāléu-jis* > **toliáu-jis*, kuris pagal *dangujęsis* šalia *dangujęjis* modelį virtęs *toliáusis*. Iš visų šių samprotavimų matyti, kad priesagos *-iausias* užuomazgų ieškotina tolimoje senovėje, taigi ši priesaga gali būti paveldėta iš palyginti senos epochos.

Įvardžiuotiniai būdvardžiai rytų baltų epochoje dar nebuvo galutinai suaugę į vieną žodį. Greta vyraujančio dviejų žodžių – būdvardžio ir įvardžio – junginio turėjo būti vartojamos ir atskirų linksnių gretiminės į vieną žodį suaugusios formos, kurių reliktai užfiksuoti lietuvių tarmėse, pvz., dat. sg. m. *geruo-jám* 'gerajam' (su nominaline pirmojo dėmens galūne), f. *gẽro-jai* 'gerajai' (iš balt. **gerāi-i̯āi*) ir kt.

Negimininių įvardžių paradigma buvo gerokai pakitusi bei papildyta:

Vienaskaita

Nom.	**eš, *tu*	*(*ež, *tu)*
Gen.	**mane(n)(s), *teve(n)(s), *seve(n)(s)*	*(*mene, *teu̯e, *seu̯e)*
Dat.	**mani/-ie, *tevi/-ie, *sevi/-ie*	*(*meni/-ei, *tebi/-ei, *sebi/-ei)*
Acc.	**mane(n), *teve(n), *seve(n)*	*(*mēn, *tēn, *sēn)*
Instr.	**manimi, *tevimi, *sevimi*	
Loc.	**mani(jen), *tevi(jen), *sevi(jen)*	

Daugiskaita

Nom.	**mes, *jū́s*	(**mes, *i̯ū́s*)
Gen.	**mūsun, *jūsun*	(**nūsōn, *i̯ūsōn*)
Dat.	**mumus, *jumus*	(**nūmas, *i̯ūmas*)
Acc.	**mū́s, *jū́s*	(**nas, *u̯as*)
Instr.	**mumís, *jumís*	

Nom. sg. **eš* 'aš' kilo iš baltų **ež* suduslėjus žodžio galo skardžiajam priebalsiui, plg. la. *es*. Galbūt tada vietomis jau būta ir gretiminės formos *aš* su žodžio pradžios *a-*.

Pirmojo asmens kamieno **men-* balsis *e* nosinių priebalsių aplinkoje ilgainiui virto *a* (vėliau tasai *a* buvo įsivestas ir į II asmens bei sangrąžinio įvardžio kamienus), plg. latvių gen. sg. *manis* 'manęs' šalia *tevis* 'tavęs', *sevis* 'savęs', lietuvių dial. (klaipėdiškių žemaičių) *mùnęs* 'manęs' šalia *tẽvęs* 'tavęs', *sẽvęs* 'savęs'.

Gen. sg. formas **mene* 'manęs', **teve* 'tavęs', **seve* 'savęs' imta vartoti ir akuzatyvui reikšti (lietuvių tarmėse iki šiol *manè, tavè, savè* išlaikė abiejų linksnių reikšmę). Suplakimą, matyt, stimuliavo sintaksinė analogija, plg. *àš tavè mataũ* ir *àš tavę̃s nemataũ*. Ilgainiui vardažodžių akuzatyvo pavyzdžiu buvo padaryti variantai su **-n*, taigi **manen, *teven, *seven* (iš čia lietuvių tarmių *manę̃, tavę̃, savę̃* > ryt. *manį̃, tavį̃, savį̃*, latvių *mani, tevi, sevi*). Pastarosios formos vartotos kaip gretiminės šalia pirmųjų abiem linksniams reikšti (tarmėse ir ši būklė išliko). Dėl pastangų išskirti linksnius prie genityvo formų buvo pridėtas šio linksnio rodiklis **-s* (plg. *katė̃s, akiẽs, seserès* > *seseř̃s, šakõs, sūnaũs*), taigi atsirado formos **manes, *teves, *seves* (iš **mane, *teve, *seve*; užfiksuotos lietuvių senuosiuose raštuose) ir **manens, *tevens, *sevens* (iš **manen, *teven, *seven*; iš čia lie. *manę̃s, tavę̃s, savę̃s*, la. *manis, tevis, sevis*). Jos imtos vartoti specialiai tik genityvui reikšti.

Dat. sg. veldinius **tebi / -ie* 'tau', **sebi / -ie* 'sau' (iš balt. **tebi / -ei, *sebi / -ei*) rytų baltai perdirbo į **tevi / -ie, *sevi / -ie* su *v* vietoj *b* pagal genityvo modelį (plg. gen. sg. **teve, *seve*< balt. **teu̯e, *seu̯e*). Variantai su *-ie*, taigi **manie, *tevie, *sevie*, yra ankstyvi perdirbiniai, turintys tą pačią galūnę kaip *i* ir priebalsinių kamienų daiktavardžiai, plg. **avie* 'aviai', **seserie* 'seseriai'.

Instr. sg. formos **manimi, *tevimi, *sevimi* su *i* kamieno daiktavardžių galūne *-imi* gali būti ir vėlesnės kilmės. Jos rekonstruojamos remiantis lietuvių kalbos duomenimis.

Loc. sg. nepostpozicinės formos **mani, *tevi, *sevi* vėliau daiktavardžių pavyzdžiu buvo perdirbtos į postpozicines **manījen, *tavījen, *savījen* > lie. *manīje, tavīje, savīje*, že. *-ēje* (plg. *avīje*, že. *-ēje*).

Šalia nom. pl. **mes* vėlyvoje epochoje vietomis jau galėjo būti ir variantas **mēs* su pailgėjusiu *ē* dėl II asmens *jūs* įtakos, plg. lie. dial. *mẽs*, la. *mẽs*.

Kiti daugiskaitos linksniai turėjo formas su žodžio pradžios *m-* ir *j-*, perdirbtas pagal nom. pl. **mes* ir **jūs* pavyzdį.

Dat. pl. formose vietoj laukiamų kamienų **mū-, *jū-* buvo pasidaryta **mu-, *ju-* su trumpuoju vokalizmu pagal *u* kamieno daiktavardžių

modelį, kur šalia nom. pl. galūnės *-*ūs* buvo dat. pl. *-*umus*, pvz., **sūnūs*, bet **sūnumus*.

Daugiskaitos lokatyvo formos veikiausiai dar nebuvo. Dviskaitos formoms rekonstruoti trūksta duomenų (žr. p. 214).

Rekonstruotini tokie rytų baltų vėlyvosios epochos skaitvardžiai:

**vienas*, f. *-*ā* '1' (balt. **einas*) su pridėtiniu *v*-, kurio kilmė neaiški, greičiausiai kažkokios dalelytės palaikas (plg. lie. *vič-veĩnelis*); vyriškosios giminės paradigma, matyt, jau buvo paveikta pronominalinio linksniavimo;

**duó*, f. **dvié* '2' (iš **duō*, f. **duei*) su išnykusiu *v* tarp priebalsio ir *uo*;

**trĩs* '3' (iš **trijes*);

**keturie*, f. *-*jās* '4' (balt. **ketures*). Skaitvardžių '4' – '9' vyriškosios giminės paradigmoje, matyt, jau buvo įsivesta pronominalinė fleksija, nors atskiri linksniai dar galėjo būti išlaikę ir gretimines formas su nominalinėmis priebalsinio linksniavimo galūnėmis (acc. sg. -*is* išliko lietuvių kalboje iki šių dienų);

**penkie*, f. *-*jās* '5' (balt. **penkes*);

**sešie* ar **šešie*, f. *-*jās* '6' (balt. **sešes* ir **ušes*) su *s*...*š* > *š*...*š* asimiliacija;

**septĩnie*, f. *-*jās* '7' (balt. **septĩnes*);

**aštuonie*, f. *-*jās* '8' (balt. **aštōnes*);

**devĩnie*, f. *-*jās* '9' (balt. **neuĩnes*) su žodžio pradžios *d*- vietoj baltų *n*-, matyt, dėl gretimo skaitvardžio '10' įtakos (gali būti ir *n*... *n*> *d*...*n* disimiliacija);

**dešimt(i)s* '10' (balt. **dešimts*). Šalia priebalsinio linksniavimo formų šio skaitvardžio paradigmoje anksti atsirado variantų su *i* kamieno (vėliau ir kitų kamienų) galūnėmis.

'11'–'19' buvo nusakomi konstrukcija 'vienas lieka po dešimties', 'du lieka po dešimties' ir t. t. Ilgainiui rutuliojosi du jos variantai: 'vienas lieka (po dešimties)' ir 'vienas (lieka) po dešimties'. Iš pirmojo kilo šių dienų lietuvių kalbos formos *vienúo-lika*, *dvý-lika*, *trý-lika*, *keturió-lika* ir t. t., iš antrojo – latvių *vien-pa-desmits*→ *vienpadsmit*, *divi-pa-desmits*→ *divpadsmit*, *trīs-pa-desmits*→ *trīspadsmit* ir t. t.

'20'–'90' buvo reiškiama skaitvardžių '2'–'9' derinamu junginiu su '10', plg. lie. *dvì dẽšimti*, *trỹs dẽšimtys*, la. *divi desimti*→ *divdesmit*, *trīsdesmit* ir t. t.

šimtas '100' (balt. **šimtan*);

*tū́(k)stant(i)s '1000' (baltų archetipas neaiškus) su greičiausiai įspraustiniu _-k-_; greta priebalsinio linksniavimo fleksijos paradigmoje anksti atsirado _i_ kamieno (vėliau ir kitų kamienų) galūnės.

Kelintiniai skaitvardžiai: _*pirmas_, _*ant(a)ras_, _*treti̯as_, _*ketvirtas_, _*penktas_, _*šeštas_, _*sekmas_ (iš _*sep[t]mas_), _*aš(t)mas_, _*devintas_, _*dešimtas_... Jų linksniavimas, matyt, jau buvo paveiktas gimininių įvardžių.

Veiksmažodžio sistema buvo palyginti mažai pakeista. Rytų baltai turėjo tris laikus: prezentą, preteritą ir futūrą. Be indikatyvo ir gerokai įvairuojančio optatyvo-imperatyvo (geidžiamosios ir liepiamosios nuosakų prototipo), rytų baltai, matyt, jau buvo pasidarę kondicionalį (tariamąją nuosaką). Pasyvą jie reiškė veiksmažodžio _būti_ ir veikiamųjų dalyvių junginiu (kaip dabar lietuvių kalboje). Sangrąžiniai veiksmažodžiai, matyt, jau buvo susiformavę, sangrąžos dalelytė suaugusi į vieną žodį su veiksmažodžiu, nors dar galėjo išlaikyti tam tikro savarankiškumo. Be vienaskaitos ir daugiskaitos, vartotos dviskaitos formos.

Indikatyvo paradigmos palyginti nesunkiai rekonstruojamos. Jos nedaug tesiskyrė nuo hipotetinių baltiškųjų (formos skliausteliuose):

Prezentas

atematinė paradigma _(būti)_

1. _*esmi_ ar _*esmie (*esmi_ ar	_*esmē (*esmē)_	_*esvā (*esu̯ā)_ _*esmei_, _*esmai)_
2. _*esie (*esei_ ar _*esai)_	_*estē (*estē)_	_*estā (*estā)_
3. _*esti (*esti)_		

_ŏ_ kamienas _(rinkti)_

1. _*renkuo (*renkō)_	_*renkamē (*renkamē)_	_*renkavā (*renkau̯ā)_
2. _*renkie (*renkei)_	_*renkatē (*renkatē)_	_*renkatā (*renkatā)_
3. _*renka (*renka)_		

_i_ kamienas _(turėti)_

1. _*turi̯uo (*turi̯ō)_	_*turimē (*turimē)_	_*turivā (*turiu̯ā)_
2. _*turie (*turei)_	_*turitē (*turitē)_	_*turitā (*turitā)_
3. _*turi (*turi)_		

ā kamienas *(laikyti)*

1. **laikau (*laikāu)* **laikāmē (*laikāmē)* **laikāvā (*laikāu̯ā)*
2. **laikai (*laikāi)* **laikātē (*laikātē)* **laikātā (*laikātā)*
3. **laikā (*laikā)*

Preteritas

ā kamienas *(rinkti)*

1. **rinkau (*rinkāu)* **rinkāmē (*rinkāmē)* **rinkāvā (*rinkāu̯ā)*
2. **rinkai (*rinkāi)* **rinkātē (*rinkātē)* **rinkātā (*rinkātā)*
3. **rinkā (*rinkā)*

ē kamienas *(laikyti)*

1. **laikau (*laikēu)* **laikēmē (*laikēmē)* **laikēvā (*laikēu̯ā)*
2. **laikei (*laikēi)* **laikētē (*laikētē)* **laikētā (*laikētā)*
3. **laikē (*laikē)*

Futūras

1. ***rinks(i̯)uo (*rinks[i̯]ō)*** ****rinks(i)mē (*rinks[i]mē)***
****rinks(i)vā (*rinks[i]u̯ā)***
2. ****rinksie (*rinksei)*** ****rinks(i)tē (*rinks[i]tē)***
****rinks(i)tā (*rinks[i]tā)***
3. ****rinks (*rinks)***

Liepimui reikšti buvo vartojamos trejopos formos:

1. Kilusios iš indoeuropiečių optatyvo. Jas turėjo ir vakarų baltai, pvz., pr. *wedais* arba *wedeys* 'vesk'. Jų palikimu dabartinėse rytų baltų kalbose laikytinos lietuvių tarmių (rytų aukštaičių vilniškių) liepiamosios nuosakos „be -k" formos, pvz., *nèš*< **nešiẽ* 'nešk' (plg. refl. *nešiẽ-s* 'neškis'), *rãšai* 'rašyk', *tylỹ* 'tylėk'. Senovėje tokių formų būta ir latvių kalboje, plg. reliktą *lìeciẽt, daraĩt* šalia *lìekat* 'dėkite', *darāt* 'darykite'. Pažymėtina, kad ir slavų kalbose optatyvas buvo virtęs liepiamąja nuosaka. Minėtų formų pagrinde glūdi prezento kamienas. Padarytų iš prezento *ŏ* kamieno formų galūnę *-ie*< balt. **-ei* (resp. **-ai*) tyrinėtojai kildina iš senovinės optatyvo paradigmos ir sieja su gr. φέροις, got. *bairais*, s. sl. *beri*. Veiksmažodžių *i* kamieno galūnė *-y* laikoma sutraukta iš *-i-* (kamiengalis)+ *-ī-* (senovinis atematinio optatyvo sufiksas). Kontrakciją rodo galūnės cirkumfleksas. Veiksmažodžių *ā* kamieno galūnė *-ai* tuo pačiu būdu kildinama iš optatyvo **-āi*< **-ā-*+ **-ī-*. Tokiomis optatyvo kilmės formomis buvo reiškiamas

ne tik liepimas, bet ir geidžiamas, kartais galimas ar leidžiamas veiksmas. Iš čia mūsų geidžiamoji, arba leidžiamoji, nuosaka (permisyvas), pvz., *te-nešiẽ* 'tegu neša', *te-rãšai* 'tegu rašo', *te-tyliẽ*, dial. *te-tylỹ* 'tegu tyli'. Jos galūnės *-ie*, *-ai*, *-y* gali būti išsirutuliojusios iš optatyvo 3. sg. fleksijos **-ei(t)* resp. **-ŏi(t)*, **-āi(t)*, **-ī(t)*, plg. gr. φέροι, got. *bairai*, skr. *bhárēt*. Priešdėlis *te-* laikytinas vėlesnės kilmės.

2. Formos su *-ki* (ir *-ke*?). Jos galėjo būti vartojamos liepimui reikšti ploto dalyje, iš kurios kilo lietuvių kalba. Pagrinde glūdi infinityvo kamienas, plg. lie. *rašý-k*, *rašý-ki-me*, *rašý-ki-te*. Paprastai tyrinėtojai formantą *-ki- (-ke-)* sieja su įvairiomis kitų indoeuropiečių kalbų dalelytėmis, pvz., skr. *kam*, gr. κὲν, κὲ, κὰ, s. sl. *kъ* ir pan. Tačiau kitose kalbose jos tėra tik tam tikros dalelytės, atliekančios, pvz., stiprinamąją funkciją, o lietuvių kalboje eina imperatyvo formos darybiniu elementu. Buvo pastangų mūsų *-ki-* kildinti iš dalelytės *gi* (pvz., J. Kazlauskas), bet čia susiduriama su fonetiniais sunkumais. V. Toporovas ir O. Trubačiovas kėlė mintį, kad lietuvių *k-* imperatyvas, kaip ir rusų tarmių imperatyvo dalelytė *-ka* (pvz., *давай-ка*, *расскажи-ка*), gali būti Pabaltijo finų kalbų įtakos rezultatas. Mat šios kalbos iš seno turėjo imperatyvo formantą *-ka*. Suprantama, mūsų protėviai galėjo pamėgdžioti tik finų imperatyvo modelį, o pats formantas *-ki-* greičiausiai nebuvo skolintas. Jo kilmė neaiški. Tasai formantas priaugo prie kažkokios veiksmažodžio formos, vartotos liepimui reikšti ir turėjusios tą patį kamieną kaip bendratis. Veikiausiai pradžią davė senoviniai begalūniai imperatyvai, pvz., **ei* 'eik' (> lot. *ī* 'eik'), **dō* 'duok' (plg. lie. *eĩ-k*, *dúo-k*). Ilgainiui skirtumai tarp senovinio imperatyvo ir bendraties kamieno buvo išlyginti, ištisai apibendrintas bendraties kamienas, plg. *mès-k*, *vès-k* su *mès-*, *vès-* vietoj **mèt-*, **vèd-* iš bendraties *mès-ti*, *vès-ti* < **met-ti*, **ved-ti*.

3. Indikatyvo prezento (gal ir futūro?) formos, plg. la. *dari* 'daryk' (ir 'darai'), *darām* / *darīsim* 'darykime' (ir 'darome', 'darysime'), lie. *nẽšam* 'neškime' (ir 'nešame'), *rãšom* 'rašykime' (ir 'rašome'). Ilgainiui ploto dalyje indikatyvo formos liepimui reikšti visuotinai įsigalėjo. Latviai dabar paprastai tik tokias formas tevartoja.

Tariamam veiksmui reikšti, bent vėlyvuoju laikotarpiu, rytų baltai vartojo kondicionalį. Tai buvo formos, pasidarytos iš supino (siekinio), išplėsto formantu *-bi-* ir asmenų galūnėmis. Remiantis lietuvių senųjų raštų duomenimis, galima rekonstruoti tokią veiksmažodžio *nešti* kondicionalio paradigmą, kuri turėjo būti būdinga bent tam plotui, iš kurio kilo lietuvių kalba:

1. sg. _*neštumbi̯au_ / _*nešti̯ā_
2. sg. _*neštumbie_ / _-ei_
1. pl. _*neštumbimē_
2. pl. _*neštumbitē_
1. du. _*neštumbivā_
2. du. _*neštumbitā_
3. pers. _*neštun_

Latvių senųjų raštų ir tarmių (augšzemniekų) 1. sg. _dûtubu_ arba _dūtumu_ 'duočiau' tipo formos rodo, kad panašus supino kilmės kondicionalis turėjo būti ir tame plote, iš kurio kilo latvių kalba.

Trečiuoju asmeniu ėjo grynas supinas, be jokio formanto. Manoma, kad čia formantas labai anksti nukrito.

Kitose kondicionalio paradigmos formose prieš _-b-_ supino galūnės priebalsis _n_ dėsningai virto _m_ (asimiliacija): _*neštun-bi̯au_, _*neštun-bie_> _*neštumbi̯au_, _*neštumbie_ ir t. t.

1. sg. forma _*neštumbi̯au_ kelia abejonių. Mat lietuvių senuosiuose raštuose tokio tipo pavyzdžiai labai reti (rasti vos du!) ir gali būti naujadaras, pasidarytas pagal kitų paradigmos asmenų modelį. Senuosiuose raštuose paprastai vartojamos iš _*nešti̯ā_ tipo kilusios formos. Taigi visai galimas dalykas, kad paradigma (bent vėlyvuoju laikotarpiu, ypač pralietuvių kalboje) bus buvusi supletyvinė: vienaskaitos pirmasis asmuo turėjo visai kitokios darybos ir kilmės formą negu kiti asmenys.

Formanto _-bi-_ kilmė nėra pakankamai išaiškinta. Jam pradžią davė kažkokia pagalbinio veiksmažodžio _būti_ forma. Panašią formą tam pačiam reikalui vartoja ir slavai, plg. rusų kalbos _я пошел бы_, _ты пошел бы_ ir kt. Kondicionaliui sudaryti rusų kalboje panaudota skirtinga veiksmažodžio _būti_ resp. _быть_ forma: rusų _бы_ iš _*bū_, plg. lie. _bū́-ti_. Tačiau slavų kalbose būta ir artimesnių mūsų formantui _-bi-_ ekvivalentų, plg. sen. slavų kalbos kondicionalio formas _bimь_, _bi_, _bimъ_, _biste_, _bišę_ (čia _bi-_ iš _*bī-_). Taigi mūsų formantui _-bi-_ pradžią turėjo duoti veiksmažodžio _būti_ kažkokia forma, susijusi su lietuvių senųjų raštų ir tarmių preterito kamienu _bi-_, plg. 3. praet. dial. _bìt(i)_ 'buvo', la. _biju_ 'buvau'. Vieni tyrinėtojai mano, kad tai buvo veiksmažodžio _būti_ senovinė optatyvo, kiti – kad perfekto ar preterito forma. Linkstama manyti, jog tą patį _-bi-_ turi ir sąlygos jungtukas _jéib_< _*jéi-bi_. Juk tariamoji nuosaka dažniausiai vartojama reiškiant sąlygą. Galbūt dėl pasakymų _jìs atė̃jo válgytų_ (čia _válgytų_ – siekinys) ir _*jìs atė̃jo jéi-bi válgęs_ (= lenkų _żeby jadł_) kontaminacijos ilgainiui

imta sakyti **jìs atẽjo jéi-bi válgytų*. Formantas *-bi-*, kaip ir kiti enklitikai, iš pradžių turėjo būti laisvas: galėjo eiti tiek prieš siekinį *(*jéi-bi valgytų)*, tiek ir po jo, taigi **jéi válgytų-bi*. Iš čia 3. cond. *válgytų-(bi)*, 1. pl. **valgytum-bi-mē*, 2. pl. **valgytum-bi-tē* ir t. t. Bet visai tai raidai išryškinti dar trūksta duomenų.

Supletyvinės 1. sg. formos **neštiā* 'neščiau' (iš čia lie. dial. *neščia* 'neščiau') formantas buvo akūtinis, taigi **-tiá*, plg. refl. *sukčió-si* 'sukčiausi', kirčiavimą *sukčià*, bet *rašýčia*. 1. sg. cond. formos su **-tiā* kilmė neaiški. Yra pareikšta įvairių prielaidų bei spėliojimų. Chr. Stangas iškėlė hipotezę, kad savo kilme tai esanti net ne veiksmažodžio, bet, kaip siekinys ar būdinys, pirmykštė daiktavardžio forma. Plg. *dẽčia* 'kiaušinių dėjimo laikas, dėtis', pl. *im̃čios* 'imtynės' tipo veiksmažodinius daiktavardžius. Tačiau neaišku, kodėl daiktavardinės kilmės forma imta vartoti būtent vienaskaitos I asmeniui reikšti.

Vyriškosios giminės dalyvių, kaip ir būdvardžių, linksniavimas turėjo būti paveiktas įvardžių fleksijos. Veikiamųjų dalyvių paradigmose įsivyravo *iŏ*-kamienės galūnės. Galima rekonstruoti tokią veikiamųjų prezento ir preterito dalyvių paradigmą (*renkąs*, *rinkęs*):

Vienaskaita

Nom.	**renkans*	**rinkens*
Gen.	**renkantiā*	**rinkusiā*
Dat.	**renkantiamie*	**rinkusiamie*
Acc.	**renkantin*	**rinkusin*
Instr.	**renkantiuo*	**rinkusiuo*
Loc.	**renkantiami/-en*	**rinkusiami/-en*

Daugiskaita

Nom.	**renkan*	**rinken*
Gen.	**renkantiun*	**rinkusiun*
Dat.	**renkantiemus*	**rinkusiemus*
Acc.	**renkantiuos*	**rinkusiuos*
Instr.	**renkantiais*	**rinkusiais*
Loc.	**renkantiuosu/-iunsu*	**rinkusiuosu/-iunsu*

Dviskaita

Nom.-acc.-voc.	**renkantiuo*	**rinkusiuo*
Dat., instr.	**renkantiemā*	**rinkusiemā*

Taip turėjo būti linksniuojamas ir futūro dalyvis, pvz., **rinksi̯ans* 'rinksiąs' (rekonstruojamas lietuvių kalbos duomenimis).

Neveikiamųjų dalyvių (pvz., **renkamas*, **rinktas*, **rinksi̯amas* ar **rinksimas*, ploto dalyje ir reikiamybės dalyvio **rinktinas*) linksniavimas iš esmės nesiskyrė nuo būdvardžių.

Be nurodytų dalyvių, rytų baltai jau greičiausiai turėjo dalyvinės prigimties nekaitomas (ar iš dalies kaitomas) formas, kurios dabar lietuvių gramatikose vadinamos padalyviais ir pusdalyviu.

Padalyviai kilo iš senovinės veikiamųjų dalyvių vienaskaitos datyvo formos su konsonantine galūne **-i* (lokatyvo kilmės) arba **-ie*, vartotų absoliutinio datyvo konstrukcijoje, pvz., *tėvui *rašanti/-ie* '...rašant' (pirmykštė reikšmė '...rašančiam'). Kada į vyriškosios giminės paradigmas įsibrovė įvardinė fleksija, t. y. vietoj dat. sg. **rašanti/-ie* imta sakyti **rašanti̯amie* (iš čia dabartinė forma *rašančiam*), tasai procesas nepalietė absoliutinio datyvo konstrukcijos, nes čia dalyvis ėjo predikatu, tarp jo ir kitų linksniuojamų žodžių nebuvo atributinio ryšio. Toje konstrukcijoje dalyvio senovinė datyvo forma, likusi kokia buvo, ilgainiui neteko datyvo reikšmės, tapo nuo veikiamųjų dalyvių paradigmos izoliuota forma (vėliau nukrito ir datyvo funkcijų nebeatliekanti galūnė) ir virto dabartiniu padalyviu. Sunku pasakyti, ar visi padalyviai (visų laikų) atsirado vienu kartu, nes kiti galėjo būti pasidaryti ir vėliau (net ne visų rytinių baltų) pagal esamą modelį, plg. *rašantį* : *rašant* = *rašiusį* : *x*; *x* = *rašius*.

Pusdalyvis turi veiksmažodžio infinityvo kamieną, išplėstą priesaga *-dama-* (f. **-damā*), pvz., lie. *rašý-damas*, *-a*, la. *rakstī-dams*, *-a*. Vartojamas prieveiksmiškai ir eina predikatiniu pažyminiu (latvių kalboje gali eiti ir predikatu, pvz., *kur iedams*? 'kur eini?'), todėl turi tik visų skaičių nominatyvo formas. Kilmė nėra pakankamai išaiškinta. Linkstama manyti, kad priesaga *-dama-* yra sudėtinė, iš *-da-* ir *-ma-*. Pirmojoje tyrinėtojai įžiūri veiksmažodžių prezento priesagą *-da-* (< ide. **-dŏ-*), pvz., lie. 3. praes. *vér-da* (: inf. *vìr-ti*, 3. praet. *vìr-ė*). Antroji tapatinama su neveikiamųjų dalyvių priesaga *-ma-*, pvz., *rãšo-mas*. Dėl to linkstama manyti, kad **ver-da-mas*, **pū-da-mas* (šalia *pū́-ti* spėjama buvus prezento *dŏ* kamieną **pū́-da-*) iš pradžių buvo neveikiamieji prezento dalyviai. Vėliau, tapus nebedariai *-da-* priesagai, tuos dalyvius galėjo jau skaldyti nebe **pūda-mas*, bet *pū-damas* (plg. lie. inf. *pū́-ti*, naująsias prezento formas *pū̃va*, *pūsta*). Ilgainiui priesaga *-dama-* galėjo būti abstrahuota ir imta dėti prie įvairių veiksmažodžių bendraties kamienų. Kadangi neveikiamieji dalyviai turi ne tik pasyvo reikšmę, bet taip pat

gali žymėti ir nuolatinę veiksmo ar vyksmo ypatybę (pvz., lie. *nèdegamas stógas* 'nedegantis stogas'), tai jų reikšmė labai priartėja prie veikiamųjų dalyvių reikšmės. Todėl iš neveikiamųjų dalyvių atsiradę priesagos *-dama-* dariniai ilgainiui ėmė keisti veikiamuosius dalyvius tais atvejais, kai šie buvo vartojami prieveiksmiškai, plg. senesnį lietuvių pasakymą *darýk ką̃ galį̃s* ir naujesnį *darýk ką̃ galė́damas*. Vėliau šie dariniai visai neteko būdvardinės reikšmės, įgijo tik prieveiksmio reikšmę ir tapo tam tikrais nekaitomais dalyviais, kuriuos lietuviai vadina pusdalyviais.

Bendratis rytų baltų plote, matyt, turėjo tik variantus su *-ti* ir *-tie*, taigi **sukti*, **suktie*. Supinas baigėsi *-tun*, pvz., **suktun* 'suktų'.

Nekaitomų žodžių skaičius rytų baltų epochoje turėjo gerokai padidėti. Iš specifinių rytų baltams žodelių, kurių greičiausiai neturėjo vakariniai baltai, nurodytini, pvz., prieveiksmiai **nū* 'dabar', **kur*, **vēl* 'vėl; dar', prielinksniai **iki*, **nuo* 'nuo' (plg. pr. *no, na* 'ant' ir kt.), **anta* 'ant', **ažu(o)* ir **už* (šių abiejų reikšmės skyrėsi), **pas*, **ata*, **ati* (ilgainiui įsigalėjo tik kaip priešdėlis), dalelytės **ā/ē* 'o', **gi*, **ge*, **ga*, **gu* ir kt.

Rytų baltų s i n t a k s i n ė s struktūros rekonstruoti neįmanoma ne tik dėl duomenų stokos, bet ir dėl menko ištyrimo. Be abejo, palyginti su būkle baltų prokalbėje, turėjo padaugėti prielinksninių konstrukcijų, įvairėti sakinių struktūra.

L e k s i k o s rekonstrukciją sunkina toji aplinkybė, kad menkuose prūsų kalbos paminkluose anaiptol ne visi vakarų baltų žodžiai buvo užfiksuoti. Taigi yra pavojus bent dalį senojo baltų žodyno priskirti specifinei rytų baltų leksikai. Be to, pačių rytinių baltų (remiamasi iš esmės tik lietuvių ir latvių kalbomis) leksikos ryšiai nėra pakankamai ištirti. Visa tai trukdo pateikti detalią rūpimos leksikos charakteristiką, kuri daugeliu atvejų neišvengiamai turi hipotetinį pobūdį. Reikia tenkintis bendresniu jos apibūdinimu, tipiškesnių pavyzdžių iškėlimu.

Be abejo, pasinaudojant žodžių darybos priemonėmis, rytų baltų epochoje buvo prisidaryta daug naujų leksemų ir perdirbta senųjų. Prie tokios specifinės rytų baltų leksikos įprasta priskirti tuos lietuvių ir latvių kalbų žodžius, kurių nėra prūsų kalbos paminkluose ir kurie neturi visai tapačių atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose. Darybos požiūriu jie gana įvairūs. Yra galūnės vedinių, pvz., lie. *vyžà*, la. *vîze* (: *výžti* 'pinti'); priesagų vedinių, pvz., *árklas*, la. *ar̃kls* (: *ár-ti*), *balánda*, la. *baluoda* (: *bál-ti*, *bál-tas*), *nãginė*, la. *nadzene* 'prastas batas; kepurė su stogeliu' (: *nãgas*, pr. *nage* 'koja'); įvairių dūrinių, pvz., *arúodas*, la. *aruõds* (*aruo-* siejama su balt. **arūs*, plg. pr. acc. *arrien* 'javus'; *-das*:

dė̃-ti, plg. *iñ-das*, *ìž-das*, *priẽ-das*). Būta ir ypatingų, nelengvai paaiškinamų, perdirbinių. Antai vietoj paveldėto baltų *r* kamieno daiktavardžio **brātē* 'brolis' (plg. pr. *brati*, *brote*), gen. sg. **brāteres* atsirado *l* priesagos darinys **brālīs* (iš čia lie. *brólis*, la. *brãlis*), spėjama, sutraukus deminutyvo formą **brā(terė)līs*.

Suprantama, prie rytų baltų epochos darinių su didesne tikimybe priskirtini tie lietuvių-latvių žodžiai, kurių prūsai neturėjo (tekstuose vartojamos kitos leksemos!) ar kurių negalėjo turėti (pamatinis žodis kitoks, pvz., *balánda* ← *baltas*, plg. pr. *gaylis* 'baltas'). Pateikiamas žiupsnis tokių lietuvių-latvių žodžių (ne visų jų etimologija aiški), suskirstytų semantinėmis grupėmis.

a) Kūno dalys:

kója, la. *kãja* (etimologija neaiški, mėginama sieti su gr. κιεῖν 'bėgti' ir kt.), plg. pr. *nage*;

kãklas, la. *kakls* (linkstama vesti iš ide. šaknies *$k^{u}el$-* 'sukti, kreipti'), plg. pr. *winsus*;

lū́pa, la. *lũpa* (: vvž. *lobbe*, *lubbe* 'stora, nukarusi lūpa'?), plg. pr. *warsus*;

nùgara, la. *mugura* (senesnė forma su *n*-, plg. skolinį suom. *nukero*, lyb. *nugar*; etimologija neaiški), plg. pr. *rikisnan*;

óda, la. *âda* (etimologija neaiški), plg. pr. *keuto*.

b) Gyvūnai:

er̃žilas, la. *èrzelis* (: gr. ὄρχις 'pautas'?), plg. pr. *sirgis*;

kumẽlė, *kumelỹs*, la. *kumele*, *kumeļš* (: skr. *kumārás* 'vaikas'?), plg. pr. *kaywe* 'kumelė', *arwaykis* 'kumelaitis';

vištà, la. *vista* (: ?), plg. pr. *gerto*;

balañdis, la. *baluôdis* (: *bãlas*, *báltas*), plg. pr. *poalis*;

lakštiñgala, la. *lakstîgala* (: *lė̃kti*, *lakstýti*, *lakióti*?), plg. pr. *salowis*;

blezdingà, la. *bezdelîga* (iš **blezdelinga*) 'kregždė' (: ?), plg. pr. *smicuto* 'kregždė';

žiùrkė, la. *žùrka* (: ?), plg. pr. *dutkis* (gali būti *duckis*) 'žiurkėnas';

žal(k)tỹs, la. *zal̂ktis* (: *žãlias*?), plg. pr. *anxdris*;

skruzdė̃, *skruzdėlė̃*, la. *skudra*, *skruzda* (: ?), plg. pr. *saugis*;

úodas, la. *uôds* (: *ė̃da*, *ė̃sti*), plg. pr. *tussis* (gali būti *cussis*);

žuvìs, la. *zivs*, *zuvs* (: gr. ἰχθῦς ir kt.), plg. pr. *suckis*;

ménkė, la. *mę̃nca*, *meñce* (: *meñkas*), plg. pr. *sweikis*;

vėgėlė̃, la. *vêdzele* (: ?), plg. pr. *wilnis*.

c) Augmenys:

kar̃klas, la. *kàrkls* (: ?), plg. pr. *apewitwo*;

méldas, la. *meldi* (įžiūrima ide. šaknis **meldh-* 'tapti minkštu'), plg. pr. *bleusky*;
dagỹs, la. *dadzis* (: *dègti*), plg. pr. *kaāubri* (taisoma į *kāubri*).

d) Gamtos reiškiniai ir fiziografiniai terminai:
lietùs, la. *liêtus* (: *líeti*, *lýti*), plg. pr. *aglo*;
liepsnà, la. *lìesma* (: ?), plg. pr. *lopis*;
smė̃lis, *smìltis*, la. *smēlis*, *smilkts* (: *smulkùs* ir kt.), plg. pr. *sixdo*;
mólis, la. *māls* (: *mẽlas*, *mė̃lynas*?), plg. pr. *laydis*.

e) Įrenginiai ir padargai:
krósnis, la. *krâsns* (: *kráuti*), plg. pr. *stabni*;
síena, la. *siêna* (: *siẽti*), plg. pr. *seydis*;
súolas, la. *suôls* (įžiūrima ide. šaknis **sel-* 'sėdėti'), plg. pr. *sosto*;
sleñkstis, la. *slìeksnis* (: *sliñkti*?), plg. pr. *pocorto*;
rõgės, la. *ragavas*, *ragus* (: *rãgas*), plg. pr. *slayo*.

f) Apdaras:
drabùžis, la. *drẽbe* (: *dìrti*, *draskýti*), plg. pr. *rūkai*;
káilis, *kailiniaĩ*, la. *kailis* (: la. *kaîls* 'nuogas'?), plg. pr. *kisses* 'kailiniai', *stordo* (gali būti *scordo*) 'plaukuota oda, kailis';
dir̃žas, la. *dir̃ža* (: *dir̃žti* 'kietėti'), plg. pr. *saninsle*.

g) Maistas:
dešrà, la. *desa* (: *dedešrà*, la. *dedesa* 'toks augalas'?), plg. pr. *laitian*;
píenas, la. *piẽns* (: *pýti* 'šlapti; duoti, atleisti pieną'), plg. pr. *dadan*;
svíestas, la. *sviêsts* (: *svíesti*), plg. pr. *anctan*.

h) Būdvardžiai:
dìdelis, *dìdis*, la. *dižs* (: ?), plg. pr. *debīkan*;
liñksmas, la. *lìksms* (: *liñkti*?), plg. pr. *wessals*;
pìktas, la. *pikts* (: *peĩkti*, *pỹkti*, *paĩkas*), plg. pr. *wargs*;
rùdas, la. *ruds* (: *raudónas*), plg. pr. *cucan* (taisoma į *cuncan*);
stiprùs, la. *stiprs* (: *stìpti*), plg. pr. *sparts*;
sveĩkas, la. *svèiks* (: ?), plg. pr. *kails*.

i) Veiksmažodžiai:
darýti, la. *darît* (: *derė́ti*), plg. pr. *seggīt*;
girdė́ti, la. *dzìrdêt* (: *gìrti*), plg. pr. *kirdīt*;
melúoti, la. *meluôt* (: *mẽlas* ir kt.), plg. pr. *mēntimai* 'meluojame'.

Su mažesne tikimybe prie rytų baltų epochos darinių reikia priskirti tuos baltiškus žodžius (neturinčius visai tapačių atitikmenų kitose indoeuropiečių kalbose), kurių nors ir nėra prūsų kalbos paminkluose, bet ten nerandame ir jų pakaitalų, taigi atitinkama leksema galėjo į prūsų tekstus atsitiktinai nepatekti, pvz.: (lie.) *ãklas* — (la.) *akls* (: *akìs*),

apúokas — *apuôgs* (: *ū́kauti*), *apvalùs* — *apaļš* (: *vélti*), *aviẽtė* — *avieksne* (: *avìs*), *bjaurùs* — *bļaũrs* (: r. *буря* 'audra'?), *dẽglas* 'margas' — *dęgls* (: *dègti*), *dėlẽ* — *dẽle* (ir *pirmdėlẽ* 'karvė su pirmu veršiu', la. *dęls* 'sūnus': la. *dêt* 'čiulpti, siurbti', r. *доить* 'melžti'), *dumblas* — *dubļi* (: *dùbti*), *gardùs* — *gar̂ds* (: skr. *gr̥dhyati* 'reikalauja, yra godus'?), *greĩtas* — *greits* 'gyvas, linksmas, įniršęs, supykęs' (: *griẽti*, *griẽbti*?), *griẽžtis* — *grìeznis* (: *griéžti* 'pjauti, rėžti'), *gulė́ti* — *gulêt* 'miegoti, gulėti' (: gr. βάλλειν 'mesti'?), *kiáuras* — *caũrs* (: r. *чурка* 'pagalys, avilys'?), *klónis* — *klãns*, *klāne* (: r. *клонить* 'lenkti, kreipti'), *kùrmis* — *kur̃mis* (: ?), *pelė́da* — *pęlę̂da* (: *pelẽ* + *ė́sti*), *piẽnė* — *pienis*, *piẽnes* (: *píenas*), *pur̃vas* — *pùrvs* 'pelkė' (: gr. πυρρός 'rausvas, raudonas'?), *rãgana* — *ragana* (: *regė́ti*, plg. r. *ведьма* 'ragana' : *видеть* 'matyti'), *regė́ti* — *redzêt* (: *rãgas*, *ragáuti*, *rãginti*?), *siaũras* — *šàurs* 'ankštas, siauras' (: ?), *skránda* — *skrañdas* 'seni drabužiai, skarmalai' (: *skrèsti* 'nešvarumais, purvais apsitraukti'), *smagùs* 'sunkus' — *smags* (: *smõgti*?), *sprãgilas* — *sprigulis* (: *spragė́ti*), *svėrẽ* — *svẽres* 'tokios piktžolės' (: ?), *šakalỹs* — *sakaļi* 'pagaliukai, deginami jaujose ir kitur šviesai' (: *šakà*), *šir̃mas* 'baltas su maišytais tamsiais plaukais (arklys)' — *sir̃ms* (: ?), *tẽkis* — *tękulis* (: *tekė́ti* 'bėgti'), *týras* — *tīrs* (siejama su ide. **tāi-*, **tī-* šaknies žodžiais), *vėlùs* — *vęls* (: ?), *vóras* — *vâris* (: *vir̃vė*, *vérti*, plg. vok. *Spinne* 'voras' : *spinnen* 'verpti; sukti').

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad kai kurie rytų baltų veldiniai lietuvių ir latvių kalbose savo daryba kiek skiriasi, plg. *dešrà* — *dęsa*, *er̃žilas* — *èrzelis*, *griẽžtis* — *grìeznis*, *liepsnà* — *lìesma*, *sleñkstis* — *slìeksnis*, *drabùžis* — *drẽbe*, *rõgės* (dial. *rãgės*) — *ragavas*, *ragus*, *sprãgilas* — *sprigulis*, *blezdingà* — *bezdelîga*. Taigi čia susiduriame su išvestinėmis formomis iš rytų baltų vartotų pamatinių žodžių.

Ilgainiui pakito ir kai kurių žodžių reikšmė. Plg. lie. *kaktà* ir la. *kakts* 'kampas'. Mat latviai dabar 'kaktos' reikšme vartoja žodį *pìere*, kilusį greičiausiai iš **priere*, taigi 'priešakinė'. Ne visuomet lengva išaiškinti pirmykštę žodžio reikšmę, ypač jeigu ji pakito abiejose kalbose. Iš lietuvių kalboje pakitusios reikšmės žodžių nurodytini, pvz., šie:

bérnas — šio žodžio pamate glūdi ide. šaknis **bher-* 'nešti', taigi pirmykštė reikšmė buvo 'nešiojamas, išnešiotas'. Plg. la. *bę̃rns* 'vaikas'. Tos reikšmės atšvaitas išliko lietuvių žodžiuose *bernẽlis* 'vaikelis' ir sen. raštų *bebernis* 'bevaikis'. Dabartinė reikšmė 'bernas' yra antrinė;

druskà — pirmykštė reikšmė buvo 'trupinys, mažytis gabalėlis, truputis', plg. la. *druska*, demin. *druscịņa* 't. p.'. Lietuvių *druskà* 'соль' dabar turi antrinę reikšmę (juk druska sudėta iš smulkių gabalėlių!);

lóva – anksčiau turėjo 'suolo' reikšmę, plg. r. *лава* 'suolas', la. *lâva* 'plautas (pirtyje)'. Reikšmės pakitimas 'suolas' → 'lova' rodo, kad senovėje ant suolų buvo gulima;

óras – žodis padarytas iš *ár-ti*. Pirmykštė jo reikšmė buvo 'ariamas laukas', t. y. 'mišku neužaugusi tuščia vieta', plg. *õrė* 'arimas', la. *ârs* 'vieta lauke'. Dabartinė šio žodžio reikšmė 'воздух, vok. Luft' – antrinė;

plutà – pagrinde glūdi ide. šaknis **pleu-* 'plaukti', taigi pirmykštė reikšmė buvo 'kas išplaukia į paviršių, yra viršuje', plg. la. *pluta* 'švelni (galvos) oda, odos spalva; kūnas';

spalvà – iš ide. šaknies **sp(h)el-* 'skelti, plėšti'. Pirmykštė reikšmė buvo 'kas atskelta, nuplėšta', plg. la. *spal̃va* 'paukščio plunksna', lot. *spolium* 'nuluptas kailis'. Lietuvių kalboje žodis gavo 'spalvos' reikšmę nuo to, kad plaukų ar plunksnų spalva paprastai turima galvoje apibūdinant gyvulius bei paukščius.

Kai kurių žodžių reikšmė lietuvių kalboje susiaurėjo, pvz.:

nókti – seniau turėjo platesnę 'eiti' reikšmę, plg. la. *nãkt* '(at)eiti'. Dar plg. lie. *priẽjęs* 'prinokęs';

raudóti – turėjo ne tik 'balsu verkti', bet ir apskritai 'verkti' reikšmę, plg. la. *raûdât* 'verkti, raudoti'. Platesnę reikšmę išstūmė veiksmažodis *ver̃kti*;

vélti – neteko platesnės 'risti, ritinti' reikšmės, plg. la. *vel̃t* 'risti, ritinti, velti (milą)'. Išstūmė veiksmažodis *rìsti* (*rìtinti*).

Rytų baltų suskilimas

Kada prasidėjo rytų baltų kalbinė diferenciacija, nustatyti nelengva. Kaip sakyta, rytų baltai greičiausiai ilgą laiką sudarė palyginti monolitinį kalbinį vienetą, ryškesnis skilimas prasidėjo tik apie I m. e. tūkst. vidurį. Suprantama, kai kurių skirtumų turėjo būti ir anksčiau, gal jau nuo pat pirmųjų mūsų eros šimtmečių, bet tie skirtumai nebuvo ryškūs, turėjo daugiau tarminės diferenciacijos pobūdį.

Išryškinti rytų baltų skilimo procesą sunku dėl lyginamųjų duomenų stokos. Juk turime tenkintis iš esmės tik lietuvių ir latvių kalbų duomenimis. Kitos istoriniuose šaltiniuose minimos rytinių baltų kalbos išnyko nepalikusios rašto paminklų. Apie jas šį bei tą sužinome tik iš tų pėdsakų, kurie yra senųjų dokumentų ir šių dienų to krašto vardyne, taip pat dabartinėse kalbose bei jų tarmėse. Bemaž visai nieko nežinome apie

rytuose išnykusius baltus, kurių nemaža dalis galėjo priklausyti rytinių baltų ar jiems artimam arealui. Tie baltai rytuose skilimo metu dar nebuvo išnykę ir kalbinė diferenciacija, šiaip ar taip, turėjo paliesti ir juos, tačiau apie visa tai mes iš esmės nieko nežinome. Taigi įmanoma aptarti tik istorinių rytų baltų kalbinę diferenciaciją, t. y. nagrinėti diferenciacijos procesus toje rytų baltų arealo dalyje, iš kurios išsirutuliojo istorijos šaltiniuose minimos kalbos: kur̃šių, žiemgãlių, sė̃lių, latgãlių (lãtvių) ir lietùvių, ypač dviejų paskutiniųjų, kurių tęsinys pasiekė mūsų dienas ir kurių duomenys tyrinėtojams lengvai prieinami.

Iš šio rytinių baltų kalbinio komplekso pirmieji turėjo išsiskirti kuršiai. Apskritai juos linkstama laikyti tarpiniais tarp vakarų ir rytų baltų. Iš labai skurdžių kuršių kalbos pėdsakų matyti, kad ši gentis kalbos požiūriu vienomis ypatybėmis turėjo būti labiau susijusi su vakarų, kitomis – su rytų baltais. Net linkstama manyti, kad kuršiai iš pradžių priklausė ne rytų, bet vakarų baltų arealui, tik vėliau „surytietėję" (V. Mažiulis ir kt.). Šiaip ar taip, jų išsiskyrimas iš istoriniuose šaltiniuose paliudytų kalbų komplekso yra senas.

Kitų šio komplekso genčių kalbos ryškiau turėjo išsiskirti tik maždaug nuo VII m. e. amžiaus. Be kita ko, tai rodo ir tyrinėjimai vadinamuoju glotochronologijos metodu[60].

Skilimas prasidėjo tuo, kad šiaurinėje istorinių rytų baltų ploto dalyje kalba ėmė greičiau kisti ir tolti nuo pirmykščio prototipo. Tą greitesnį kitimą sukėlė finų substratas. Su finais tiesiogiai kontaktavo ir patyrė stiprų finų substrato poveikį tik šiaurinės istorinius laikus pasiekusių baltų gentys: kuršiai, žiemgaliai, latgaliai, iš dalies ir sėliai. Toliau pietuose gyvenusių lietuvių (suprantama, ir prūsų bei kitų vakarinių baltų) protėviai su finais tiesioginių kontaktų neturėjo arba tie kontaktai buvo visai menki ir labai seni.

Apie V–VII a. baltų gentys Pabaltijy buvo gerokai pasistūmusios į šiaurę, kur gyveno finai. Pastarųjų masės įsiliejo į čia apsigyvenusių baltų etnosą. Pereidami prie visai kitos sistemos kalbos, finai darė šiems baltams labai stiprų poveikį. Todėl šiaurinėje Pabaltijo dalyje baltų genčių kalba gerokai nutolo nuo savo prototipo, palyginti su pietinės dalies genčių (dabartinių lietuvių protėvių) kalba, kuri liko daug archaiškesnė, mažiau pakitusi, nes čia tarpusavy maišėsi tik artimai giminingos pačių baltų gentys.

[60] Žr. Urbutis V. Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos. – Kalbotyra, t. 4, p. 381–386.

Čia nagrinėjamų rytinių baltų kalbinę raidą maždaug nuo VI – VII a. turėjo kažkiek suintensyvinti ir sąlytis su slavais. Be kita ko, taip manyti verčia abiejose šakose panašūs fonetiniai procesai. Žymus baltų kalbų tyrinėtojas A. Senas (Senn) net mano, kad rytų baltų *ę̄* (iš **ei*) virto *ie* dėl slavų poveikio, plg. *dienà*, *sniẽgas*, la. *dìena*, *snìegs* ir r. *день*, *снег*, l. *dzień*, *śnieg*. Suprantama, slavų poveikis ne visoms rytų baltų gentims buvo vienodo stiprumo (intensyvesnis arčiau esančioms) ir tai savo ruožtu turėjo didinti kalbinę diferenciaciją. Tai diferenciacijai prielaidą, žinoma, sudarė pačių baltų susiskaldymas, ilgainiui lėmęs gentinių kalbų atsiradimą.

Dėl visų šių priežasčių vėliau kalbos skirtumai tarp atskirų rytinių baltų genčių vis didėjo. XIII a. šaltiniuose išlikę latvių (latgalių) tikriniai vardai rodo, kad vėliausiai XII a. latvių kalbos garsynas jau turėjo būti iš esmės susiklostęs toks, koks jis yra šiandien.

Svarbiausios izoglosos, kurios anksčiausiai suskaldė rytų baltų kalbinį kompleksą, buvo šios:

Žvarbieji priebalsiai *š*, *ž* šiaurinėje rytų baltų arealo dalyje (kuršių, žiemgalių, sėlių ir latgalių kalbose) virto sargiaisiais atitikmenimis *s*, *z*. Kaip matėme, toks virtimas buvo palietęs ir prūsų bei kitų vakarų baltų kalbą. Tik pietinėje rytų baltų arealo dalyje – lietuvių kalboje – išliko senoviniai *š*, *ž*, plg. lie. *ašìs*, *žẽmė* ir la. *ass*, *zeme*, pr. *assis*, *semmē* (t. y. *zemē*). Sunku pasakyti, ar šis konsonantizmo pakitimas rytų ir vakarų baltų arealuose vyko tuo pačiu laiku. Jis būdingas ir slavams, plg. s. sl. *осъ* 'ašis', *zemja* 'žemė'. Žvarbiųjų priebalsių buvo netekę ir Pabaltijo finai (juos pavertė *h*), taigi rytų baltų plote *š*, *ž* galėjo būti pakeisti *s*, *z* ir dėl finų substrato.

Minkštuosius priebalsius *k*, *g* (kilusius iš **kį*, **gį* arba suminkštėjusius pozicijoje prieš priešakinį vokalizmą) sėlių, latgalių ir kuršių protėviai pavertė afrikatomis *c*, *dz*. Lietuviai, greičiausiai ir žiemgaliai, juos išlaikė sveikus. Plg. lie. *kìtas*, *gérvė* ir la. *cits*, *dzẽrve*. Šis virtimas susijęs su priebalsių palatalizacija, kurios panašūs rezultatai buvo ir slavų kalbose, plg. s. sl. *črъvь*, *cěna*, *žeravь* (: lie. *kirmìs*, *káina*, *gérvė*).

Su priebalsių palatalizacija bei jotacija susijęs samplaikų **sį*, **zį* (taip pat iš senesnių **šį*, **žį*) ploto dalyje virtimas *š*, *ž*, plg. la. *šũt* 'siūti', gen. sg. *eža* 'ežio'. Tokį virtimą turėjo ir vakarų baltai, plg. pr. *schuwikis* 'batsiuvys' (= lie. *siuvìkas*), acc. sg. *schan* 'šią'. Jis būdingas taip pat slavams, plg. r. *шыть* 'siūti'. Lietuvių kalboje šiuo atveju išliko nepakitę *s*, *z* ir *š*, *ž*, tik jie suminkštėjo, plg. *siū́ti*, *kóšiu*, *ẽžio*. Koks likimas šias samplaikas ištiko kitose baltų kalbose, neturime patikimų duomenų.

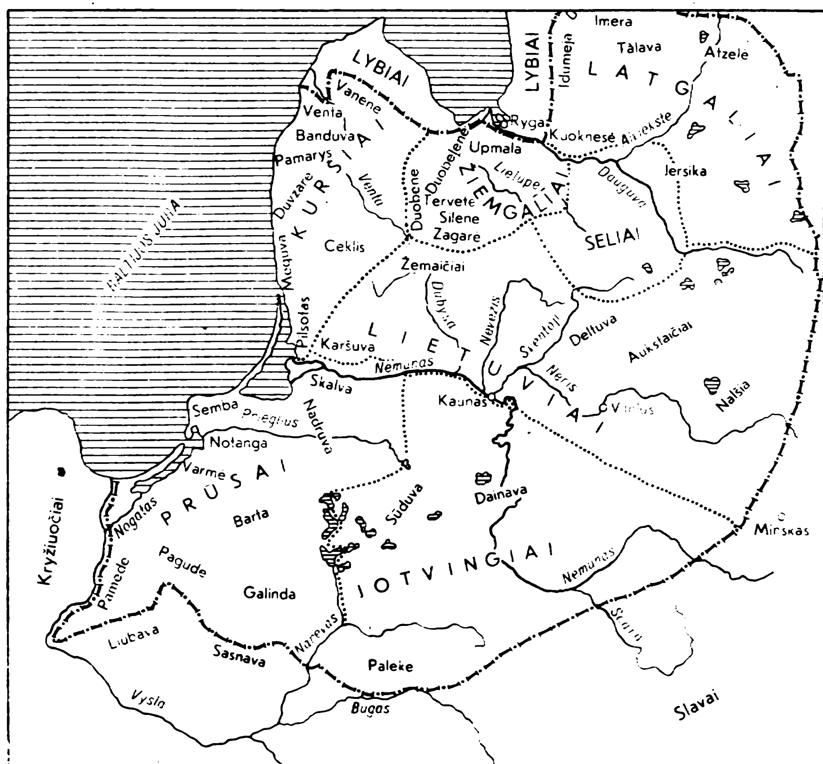
Galbūt ir baltų **ti̯*, **di̯* ploto dalyje anksti buvo pradėję kisti. Latviai dabar vietoj jų turi *š*, *ž* (galbūt iš senesnių *č*, *dž*), plg. gen. sg. *vãcieša* 'vokiečio', *brîeža* 'briedžio' < **vākieti̯ā*, **briedi̯ā*. Vakarų baltai šių samplaikų priebalsius *t*, *d* išlaikė sveikus, plg. pr. *medione* 'medžioklė'. Atrodo, sveikus juos turėjo ir kuršiai. Tačiau žiemgaliai vietoj **ti̯*, **di̯* jau turėjo *č*, *dž* (gal tik pietuose) arba *š*, *ž* (gal tik šiaurėje). Koks likimas juos ištiko sėlių kalboje, ne visai aišku. K. Būga linkęs manyti, kad buvo išlaikyti sveiki.

Iš vokalizmo srities ryškią izoglosą sudarė skirtingas baltų *an*, *en*, *un*, *in* likimas. Latgaliai (latviai) juos pavertė (per tam tikrą pereinamąjį laipsnį) į *uo*, *ie*, *ū*, *ī*, plg. la. *rùoka* 'ranka', *pìeci* 'penki', *sùtît* 'siųsti', *dzît* 'ginti'. Kitos baltų (ir vakarų) kalbos *an*, *en*, *un*, *in* išlaikė sveikus arba tepakeitė tik tam tikroje pozicijoje, pvz., lietuviai pavertė nosiniais balsiais žodžio gale ir prieš nesprogstamuosius priebalsius. Plotų pakraščiuose galėjo būti ir tam tikro nukrypimo, pvz., rytiniai žiemgaliai ir arčiau latgalių esantys sėliai vietomis galėjo būti jau netekę tautosilabinio *n*. Pastebėtina, kad tautosilabinių *an* tipo junginių raida latgalių ir kai kuriose kitose rytų baltų kalbose primena jų likimą rytinių slavų kalbose, plg. r. *дуб*, *язык* šalia l. *dąb*, *język*.

Skirtumų atsirado ir rytų baltų prozodijoje. Šiaurinės gentys dėl pirmąjį žodžio skiemenį kirčiuojančių Pabaltijo finų įtakos ėmė atitraukti kirtį nuo galūnių į žodžio pradžią. Kiek šis procesas buvo palietęs atskiras rytų baltų kalbas, trūksta duomenų. Latviai dabar turi apibendrintą pirmojo skiemens kirtį. Matyt, taip kirčiavo jau senieji latgaliai. Sunkiau spręsti apie kuršius ir žiemgalius. Kadangi jų gyventoje teritorijoje dabar kirtis yra apibendrintas pirmajam skiemeniui (latvių tarmėse) arba atitrauktas daugeliu atvejų (lietuvių tarmėse), tai greičiausiai jis atspindi prieš pat išnykimą buvusį panašų ir nevienodą kuršių bei žiemgalių kirčiavimą, jau kažkiek paveiktą finų. Sėliai, bent jų pietinė dalis (dab. Lietuvoje), galėjo neturėti kirčio atitraukimo, išskyrus galbūt šiaurinę dalį (dab. Latvijoje), ypač kur sėliai gyveno mišriai su lybiais ir latgaliais.

Kirčio atitraukimas nuo galūnės sudarė sąlygas žodžio galo vokalizmo redukcijai: atsirado tendencija nekirčiuotus ilguosius žodžio galo balsius trumpinti (dvibalsius *uo*, *ie* monoftongizuoti), o trumpuosius — visai išmesti.

Detaliau skilimas išryškės apžvelgus istorijos šaltiniuose minimas baltų gentis ir jų kalbų palaikus. Pradėsime nuo kuršių.

11 pav. Baltų gentys XIII a. pradžioje

Kuršiai

Jie į istorijos šaltinius pateko anksčiau už kitus. Pačias seniausias žinias apie kuršiùs randame islandų sagose, tam tikruose literatūros kūriniuose, sukurtuose palyginti vėlai, XII a. pabaigoje ir ypač XIII a., bet pateikiančiuose gana patikimų duomenų iš senesnių laikų, ypač iš vikingų epochos. Vadinamojoje „Hervaro sagoje“ pasakojama, kad karalius Ivaras apie 675 m. užkariavęs rytų kraštus, tarp kitų ir Kuršą. Kitoje sagoje, vadinamoje „Heimskringla“ („Žemės ratas“), nurodoma, kad Upsalos karalius Erikas apie 850–860 m. kariavęs Kurše. Į šią sagą įtrauktoje „Magnúsar sagoje“ kalbama apie tai, kad karalius paskyręs Sveiną Ulfsoną „sargu“ prieš vendų, kuršių (*af Vindum ok Kurum*), kitų rytiečių ir saksų užpuldinėjimus. Kuršiai minimi ir kitose

sagose, kur kalbama apie IX–X a. įvykius. Čia pateikiama šiek tiek duomenų apie kuršių gyvenimą, santvarką, pastatus, būdą ir turtingumą.

Bremeno–Hamburgo arkivyskupas Rimbertas (miręs 888 m.) savo pirmtako ir mokytojo Ansgaro gyvenimo aprašyme (Ansgaras ir Rimbertas anuomet platino krikščionybę Skandinavų kraštuose) pateikė ilgoką pranešimą apie Danijos ir Švedijos vikingų karus su kuršiais. Pagal jį, apie IX a. vidurį kuršiai (*Cori*) nusikratę švedų valdžios (greičiausiai kurį laiką mokėjo duoklę). Tada 853 m. juos bandę nukariauti danai, bet buvę kuršių stipriai sumušti. Kitais metais (854 m.) švedų karalius Olafas su didele kariuomene atplaukęs į kuršių žemę, paėmęs ir sudeginęs miestą, kurį Rimbertas vadina *Seeburg* (jis buvo dabartinės latvių Gruobinios vietoje), ir po penkių dienų žygio pasiekęs kitą kuršių miestą – *Apulia* (nustatyta, kad tai buvo dabartinė Apuõlė Skuodo rajone), kurį apsupęs, aštuonias dienas nesėkmingai puolęs, bet neįstengęs paimti. Miestą gynę net 15 000 karių (skaičius labai padidintas). Devintą apgulties dieną abi pusės susitaikiusios: kuršiai atidavę švedams pagrobtus iš danų turtus, dar pridėję po pusę svaro sidabro už kiekvieną mieste buvusį žmogų (aiškiai perdėta, kad pergalė atrodytų įspūdingesnė), davę įkaitų ir pasižadėję mokėti duoklę.

Vėliau kuršius (*Cori* – sekė Rimbertu) ir jų kraštą (*Curland*) mini Adomas Bremenietis savo „Hamburgo vyskupų istorijoje“, parašytoje 1072–1076 m. Daug apie juos kalba danų istorikas Saksas Gramatikas, ypač savo 1180–1202 m. parašytoje Danijos istorijoje, į kurią įtraukė nemaža duomenų iš islandų sagų.

Nuo XII a. pradžios kuršius mini Rusios metraščiai (*Кърсь*), o nuo XIII a. – vokiečių kalavijuočių šaltiniai (*Curones*, *Kûren* ir kt.).

Kuršių vardas šaltiniuose ir kalbinėje tradicijoje turi tris variantus: šaknis *kurš-* (lietuviškoji tradicija), *kurs-* (kuršių-latvių tradicija) ir *kur-* (germaniška tradicija). Seniausiu laikytinas lietuviškosios tradicijos variantas *kurš-*. Kuršiškas-latviškas *kurs-* (iš čia Rusios metraščių *Кърсь*) turi *s* iš baltų *š*. Germaniškos tradicijos variantas *kur-* (Rimbertas, Adomas Bremenietis, kalavijuočių šaltiniai) gautas per Pabaltijo finų, greičiausiai lybių, tarpininkavimą. Pastarieji su kuršiais turėjo susipažinti dar tada, kai *š* nebuvo virtęs *s*: baltų *kurš-* finų kalboje dėsningai virto *kurh-* (plg. suomių baltizmus *halla* – *šalnà*, *heimo* – *šeimà*, *heinä* – *šiẽnas*, *hihna* – *šikšnà*, *kauha* – *káušas*, *vaha* – *vãškas* ir kt.), iš čia lybių bei estų *kur-*, plg. *Kuramaa* ‘kuršių žemė’ (*maa* ‘žemė, kraštas’). Kadangi Pabaltijo finai VI–VII a. žvarbiųjų priebalsių *š*, *ž* jau nebetu-

rėjo (tai rodo slaviški skoliniai, plg. *sulku* < ryt. sl. *šьlkъ* 'šilkas'), su kuršių vardu jie turėjo susidurti dar prieš VI amžių.

Vardo kilmė neaiški. Yra kelios jo etimologijos, bet nei viena iš jų negali pretenduoti į visai įtikinamą. Bene patikimiausia K.Būgos. Pagal jį, etnonimas *kuršiai* kildintinas iš nebevartojamo žodžio **kuršas*, reiškusio 'lydimą, skynimą, kirtimą'. Kad tokį žodį baltai galėjo turėti, rodo giminingos kalbos, plg. ukr. *корс* 'lydimas', slovėnų *kŕš* 'krūmas', č. *krs* 'išsišakojęs medis, kerežis' ir kt.

Kuršiai anksti sukūrė savitą kultūrą. Archeologai jiems priskiria plokštinius griautinius kapus, apdėtus tarpusavyje susijungiančiais akmenų vainikais.

Anksčiau tyrinėtojai (pvz., O. Vydemanas, A. Bylenšteinas ir kt.) manė, kad kuršiai buvo ne baltų, bet finų gentis. Paskui buvo įrodytas (ypač J. Endzelyno, K. Būgos ir V. Kiparskio) jų baltiškumas. Tačiau nėra abejonės, kad kuršiai buvo labai paveikti finų, išaugę ant finų substrato.

IX–XII a. kuršius nuolat puolė vikingai. Rimberto aprašytas Apuolės apgulimas – tai tik vienas epizodas ilgoje vikingų kovų su kuršiais istorijoje. Matyt, kuršiai turėjo gerą karinę-administracinę organizaciją, nes vikingai susidurdavo su stipriais atkirčiais. Vienoje sagoje minimas kuršių valdovas, vadinamas „tironu". Taigi greičiausiai būta tam tikro centralizuoto visos genties valdymo, bent turėta bendrą karo vadą.

Kuršiai pasižymėjo karingumu. Kaip ir prūsų sembai, jie buvo ypač drąsūs ir sumanūs jūrininkai. Istorikų nuomone, jau IX a. mokėjo statyti gerus laivus. Apskritai garsėjo kaip jūrų gentis. Jų laivai su prekėmis lankydavosi Gotlando saloje, Švedijoje, Danijoje ir kitur. Greit įgudo ne tik atremti iš jūros puolančius vikingus, bet ir patys pradėjo pulti vikingų laivus Baltijos jūroje, ėmė veržtis į Švedijos ir Danijos pakraščius, juos apiplėšdavo bei nusiaubdavo. Įsimaišydavo į Skandinavijos pusiasalio valdovų kivirčus. Antai 1042 m. kuršiai puolė Daniją. Jos karalius Svenas 1050 m. paskyrė specialų laivyno vadą (vikingą Hakoną), kuris turėjo vasarą ir žiemą saugoti Danijos krantus nuo kuršių ir kitų užpuolikų iš rytų. 1170 m. kuršiai įvykdė labai stiprų antpuolį į Elando salą prie Švedijos krantų.

Nuo XI a. antrosios pusės kuršiai ėmė garsėti kaip jūros piratai. Kryžiuočių kronikininkas Henrikas Latvis rašo, jog jie XIII a. pradžioje buvo įpratę niokoti ir plėšti danų bei švedų karalystes, išvežti bažnyčių varpus ir įvairias brangenybes, jog nepabūgdavę susiremti jūroje ir su

12 pav. Kuršių karys IX a. (rekonstrukcija)

vokiečių laivais, kad kuršiams tose kovose apskritai sekdavęsi, kad jų viename žygyje (1210–1212 m.) dalyvavę net iki 300 laivų.

Tada Vakarų Europos bažnyčiose buvo meldžiamasi: „Viešpatie, apgink mus nuo vikingų siautėjimo“, o Danijos bažnyčiose: „Dieve, saugok mus nuo kuršių“. Todėl nenuostabu, jog Adomas Bremenietis kuršius apibūdino kaip „žiauriausią gentį“ (*gens crudelissima*), kurios visi, net ir vikingai vengią (*fugitur ab omnibus*).

Nuo XI a. pabaigos vikingų siautėjimo epocha baigėsi. Baltijos jūros regione pamažu ėmė įsigalėti vokiečiai, ypač nuo XII a. antrosios pusės. Suklestėjo Hanzos ir kiti prekybiniai vokiečių miestai. Vokiečių pirkliai įsteigė dvi faktorijas prie Dauguvos žiočių, ėmė statydintis čia pilis, steigti ūkius-dvarus. Popiežius Aleksandras III vokiečių pirkliams ir kolonistams į pagalbą XII a. pabaigoje atsiuntė vienuolį Meinhardą, kuris pradėjo platinti krikščionybę tarp vietinės finų genties lybių, organizuoti karinį jų pavergimą. Meinhardo pradėtą darbą tęsė vienuolis Bertoldas, kuris 1198 m. žuvo kovose su vietiniais gyventojais. Popiežius į jo vietą paskyrė vyskupą Albertą. Šis 1200 m. išsikėlė su stipriu vokiečių riterių kryžininkų būriu prie Dauguvos žiočių. Vokiečių pirklių remiamas, Albertas 1201 m. pastatė Rygos pilį, kuri tapo svarbiausia baze kovai su finų ir baltų gentimis. Albertui pasiūlius, popiežius Inocentas III įkūrė 1202 m. specialų riterių vienuolių ordiną, Kalavijuočių ordiną, kuriam buvo pavesta užkariauti Pabaltijį ir apkrikštyti čia gyvenančias finų ir

baltų gentis. Prasidėjo žiaurus karas. Iki 1207 m. buvo nukariauta finų gentis lybiai, arba lyviai. Pagal jų vardą vėliau visas užgrobtas žemes kalavijuočiai ėmė vadinti Livonija.

Po lybių nukariavimo tiesioginė grėsmė iškilo kuršiams ir kitoms baltų gentims. Kalavijuočiai veikė pagal seną pavergėjų taisyklę „skaldyk ir valdyk": kiršino tarpusavy vietines gentis, stengdamiesi neleisti joms susijungti į bendrą kovą prieš pavergėjus.

1210 m. pavasarį kuršiai užpuolė Irbės sąsmaukoje vokiečių laivus, ir kalavijuočiai buvo stipriai sumušti. Tų metų liepos 12 d. kuršių laivai pasirodė Dauguvos žiotyse ir plaukė Rygos link. Padėtis buvo tiek kritiška, kad vokiečiai prie ginklo šaukė net moteris ir vaikus. Pirmuoju smūgiu kuršiams nepavyko Rygos užimti. Vokiečiai greit susilaukė pastiprinimų. Neatvykus kuršių sąjungininkams lybiams ir latgaliams, kuršiai buvo priversti nuo Rygos pasitraukti. Kokia kritiška buvo tuo metu kalavijuočių būklė, rodo tai, kad kuršių atrėmimo dieną – liepos 13-ąją – Livonijos vokiečiai vėliau švęsdavo kaip šventę.

Žiauriais antpuoliais, klasta ir apgaule vokiečių valdos laipsniškai didėjo. Danų karaliaus Valdemaro II padedami, kalavijuočiai užgrobė estų žemes. 1229 – 1230 m. žiemą, sukaupę didelę kariuomenę, kalavijuočiai pavergė šiaurinę Kuršo dalį tarp Ventos ir Abavos upių. Tačiau 1236 m. rugsėjo 22 d. Saulės mūšyje kalavijuočių galybę visiškai sutriuškino lietuviai. Tuo pasinaudojo kuršiai ir atsikratė vergijos. Kalavijuočių ordinas išsigelbėjo tik susijungdamas su Prūsų žemių nukariavimą pradėjusiu Kryžiuočių ordinu.

Nuolat remiami Vakarų Europos feodalų, vokiečiai toliau tęsė Pabaltijo šalių nukariavimą, nepaisydami stipraus pralaimėjimo 1242 m. balandžio 5 d. ant Peipaus ežero ledo, kur buvo sumušti rusų pulkų, vadovaujamų Aleksandro Nevskio. Iki 1245 m. kalavijuočiai pavergė bemaž visus kuršius. Tačiau po Durbės mūšio (1260 m. liepos 13 d.), kur vokiečiai buvo stipriai lietuvių sumušti, kuršiai vėl sukilo.

Nuo 1261 m. prasidėjo naujas kuršių pavergimas, kuris truko iki 1267 m. ir buvo vienas iš žiauriausių visos Livonijos istorijoje. Vokiečiai sistemingai degino kuršių pilis ir gyvenvietes, masiškai žudė gyventojus. Dalis kuršių pabėgo (todėl vietovardžiai su *Kurš-* išblaškyti po visą Latviją, Lietuvą ir dar toliau) arba buvo prievarta išvaryti į Vidžemę, kur nuo tada atsirado daug kuršių sodybų.

Pavergti ir paversti vokiečių baudžiauninkais, kuršiai greit ėmė nykti. Išblaškyti tarp kitų genčių, jie ilgainiui ištirpo jose. Tie, kurie liko savo žemėje, buvo labai praretėję. Šiaurinė jų dalis galų gale sulatvėjo, o pie-

tinė sulietuvėjo. Prancūzų keliautojas Žilberas de Lenua (G. de Lannoy), keliavęs 1413 m. iš Liepojos į Rygą, pervažiavo per kuršių, lybių ir žiemgalių kaimus. Savo kelionės aprašyme jis kuršius aiškiai atskiria nuo kitų genčių, sakydamas, jog kiekviena iš jų turinti savo kalbą. Kuršius, vartojančius savo kalbą, mini ne vienas XVI a. rašytojas, pvz., A. Krancas (Krantz, miręs 1517 m.), B. Rusovas (Russow, rašęs 1577 m.) ir kt. M. Brandis 1600 m. rašė, kad Kuršo kunigaikštystės valstiečiai šneką savo kalba, kuri esanti panaši į latvių kalbą (nesutapatina su latvių kalba!). Tačiau vėlesni rašytojai (A. Bureus 1631 m., I. Scott 1639 m., P. Einhorn 1649 m.) jau konstatuoja kuršius šnekančius latviškai. Taigi jie turėjo galutinai sulatvėti apie XVII a. pradžią. Pietinė kuršių dalis sulietuvėjo, matyt, dar anksčiau, nes XVI a. liautasi juos minėti.

Remiantis kalavijuočių dokumentais (ypač 1253 m. dalybų tarp vyskupo ir Ordino aktu), senąją kuršių žemę sudarė šios 9 sritys:

Vanenė (sulotyninta *Wannenia*; 1253 m. dokumente ji vadinama *Vredecuronia*, t. y. 'Taikos Kuršu', vvž. *Freden* 'taika') – apėmė Abavos upės baseiną (dab. Latvijoje apie Dundagą, Valdemarpilį, Talsus, Sabilę, Kandavą).

Venta (vok. *Winda*) – Ventos upės žemupyje maždaug iki Abavos upės ir dešinėje Užavos baseino pusėje (dab. Latvijoje apie Ventspilį, Piltenę ir kt.).

Bandava (*Bandowe*, lietuviškai būtų *Banduva*) – dab. Latvijoje apie Alsungą, Kuldygą (Kuldingą), iš dalies Skrundą.

Pamarys (vok. dial. *Bihavelanc* < *bi* 'prie', *have* 'marios, įlanka', *lanc* 'išilgai, pagal'; K. Būgos nuomone, mariomis anuomet vadintas Liepojos ežeras) – dab. Latvijoje apie Liepoją, Poviluostą (la. Pāvilosta), Gruobinią, Durbę, Aizputę.

Duvzarė (lietuviškai būtų *Dvi-žãrė*, t. y. 'Dvi-šãkė', matyt, nuo išsišakojusio Papės ežero) – į pietus nuo Liepojos ežero Latvijos TSR ir nedidelis dab. žemaičių pakraštėlis Lietuvos TSR.

Skrùnda-Žiẽmgala (dokumente vadinama *terra inter Scrunden et Semigalliam*) – nuo Ventos aukštupio Latvijoje iki žiemgalių žemės vakarinio pakraščio ties Ezerės upės aukštupiu, pietuose iki dab. žemaičių Lietuvoje (Skrunda, Saldus...).

Mėgava (*Megowe*, lietuviškai būtų *Mėguva*) – nedidelė sritis apie Šventąją, Palangą, Kretingą Lietuvoje.

Pilsotas (*Pilsaten*, plg. kurš. > la. *pils* 'pilis' + *sāta* 'tvora; kiemas') – šiaurinė buv. Klaipėdos krašto dalis palei Baltijos jūrą ir Kuršių marias (dab. Klaipėda, Priekulė...).

Ceklis (*Ceclis*, lietuviškai būtų *Keklis* ar *Keklys*) – dab. žemaičių šiaurės vakarų dalis, pietryčiuose greičiausiai maždaug iki dounininkų/dūnininkų ribos (kur *uo*, *ie* > *ou*, *ei*), vakaruose iki Mėguvos ir Pilsoto sričių.

Kuršių kalba išnyko nepalikusi rašto paminklų. Tiesa, S. Grūnavo „Prūsų žemės kronikoje" (1517–1526 m.) yra neva prūsiškas „Tėve mūsų" tekstelis, kuris iš tikrųjų parašytas kuršių ir latvių kalbų mišiniu. Bet tasai tekstelis visai mažas ir, be to, tiek netikslus, kad iš jo sunku daryti kokias nors konkrečias išvadas apie kuršių kalbą. Taigi vienintelis šaltinis, iš kurio galima šį bei tą sužinoti apie kuršių kalbą, yra jos pėdsakai ano meto dokumentų ir šių dienų tikriniuose varduose, taip pat žodžiuose, patekusiuose į lybių kalbą, latvių vadinamąsias kuršiškas šnektas ir lietuvių žemaičių tarmę. Vienas kitas kuronizmas (t. y. kuršių kilmės žodis) įsigalėjo net latvių ir lietuvių bendrinėse kalbose, pvz., la. *dziñtars* 'gintaras', *męñca* 'menkė', *skrañdas* 'skarmalai, skudurai', *teñcinât* 'dėkoti', lie. *zuĩkis*. Iš visų tų palaikų matyti, kad kuršiai šnekėjo tarpine tarp vakarų ir rytų baltų kalba. V. Mažiulis mano, kad jie iš pradžių yra buvę vakarų baltai, tik dėl stiprios finų įtakos maždaug nuo I mūsų eros tūkstantmečio vidurio labai priartėjo prie rytų baltų. Šiaip ar taip, vokiečių invazijos epochoje kuršių kalba turėjo būti palyginti artima lietuvių ir latvių kalboms, nes kuršiai paskui greit sulietuvėjo ir sulatvėjo.

Baltų dvibalsį *ei*, bent Pamario ir Ceklio sričių kuršiai (gal ir visi kiti?), turėjo būti išlaikę sveiką, t. y. nepavertę *ẹ̄* > *ie*. Taip manyti verčia kuršiški vietovardžiai šaltiniuose, pvz., *Gaweysen* – dab. la. *Gaviêze*, *Leypiaseme* – dab. lie. *Líeplaukė*, ir skoliniai lybiams, plg. *løiga* 'atliekamas', *kəidas* 'skietas'. Dvibalsio *ei* nevertimu *ẹ̄* > *ie* kuršiai buvo artimi prūsams. Tačiau, priešingai negu prūsai, jie nebuvo suplakę į vieną baltų *ā* ir *ō*. Pirmasis jų kalboje greičiausiai buvo išlaikytas sveikas, plg. *Baten* – la. *Bāte*, *Asenputten* – la. *Āzpute*, *Warthayen* – la. *Vārtāja*, *Maysedis* – lie. *Mósėdis* (iš **Mójasėdis*), *Nateye* – lie. *Notė̃nai*. Antrasis, bent ploto dalyje (o gal ir visame?), galėjo būti virtęs dvibalsiu *ou* (tartu kaip šiaurės žemaičių *ọu*?), plg. *Alouste* – la. *Aluoksta*, (ad lignum sanctum, quod vocatur) *Ouse* Warpe – lie. *úosis*. Tačiau dokumentuose pasitaiko kuršiškų vietovardžių, užrašytų su *e*, *o* raidėmis vietoj rytų baltų *ẹ̄*, *ō* > *ie*, *uo*, pvz., *Gresen* – dab. la. *Griêze*, *Scoden* – dab. lie. *Skuõdas*. Jeigu šie vardai neatspindi lietuviškos ar latviškos tarties (tarp kuršių galėjo gyventi nemaža lietuvių ir latgalių-latvių, iš kurių

vokiečiai galėjo nugirsti vardus), turėtume manyti, kad bent dalis kuršių tarmių tarė *ę*, *ō* ar net *ie*, *uo*.

Priebalsius *š*, *ž* kuršiai, kaip vakarų baltai (prūsai bei jotvingiai) ir visi šiauriniai rytų baltai (žiemgaliai, sėliai, latgaliai), buvo pavertę *s*, *z*, pvz., *Sate*-purwe – lie. *Šãtės*, *Vesete* – lie. *Viešẽtė*, *Sansugale* – lie. *Žąsū̃gala*, *Sare* – lie. *Žar-ẽnai*. Tik lietuviai išlaikė senovinius *š*, *ž*.

Kuršiai minkštuosius *k*, *g*, priešingai negu vakarų baltai (ir lietuviai, taip pat greičiausiai žiemgaliai), buvo pavertę afrikatomis *c*, *dz* (kaip ir sėliai, latgaliai), pvz., *Rutzove* – la. *Rucava*, lie. *Rùkiava*, *Sintere* arba *Zynthere* – la. *Dzintere* (: *giñtaras*). Tačiau samplaikose **tį*, **dį* afrikatos nebuvo atsiradę (kaip ir prūsų kalboje, iš dalies žemaičių tarmėje), plg. *Jameiten*, *Lippayten*, *Walteyten* – dabar latviai kuršių *ť* pavertė *ķ* (plg. kuronizmą *kaķis* < **katis* 'katė') ir šiuos vietovardžius taria *Jamaiķi*, *Lipaiķi*, *Valtaiķi* (lietuviškai būtų *Jamaičiai*, *Lipaičiai*, *Valtaičiai*), kurš. > la. *Plaģi* (iš **Pladįai*) su *ģ* vietoj kuršių *ď*, plg. lie. *Plãd-iškis*.

Mišrieji dvibalsiai *an*, *en*, *in*, *un* kuršių, kaip ir prūsų (iš dalies lietuvių, matyt, dar sėlių), buvo išlaikyti sveiki, plg. *Bandowe* (srities vardas), *Ywande* (plg. prūsų upėvardį *Iwanthi* : lie. *ývas* 'apuokas'), *Lancseden* – dab. la. *Lank-sẽži*, *Sansugale* – lie. *Žąsū̃gala* (*Žąs-* < *Žans-*); *Pa-stenden* – vietovė prie Steñdės upės netoli Talsų, *Wense* – dab. la. *Veñzava*; *Goldingen* – vokiečių perdirbta (plg. *Gold* 'auksas') iš kurš. **Kuldinga* > la. *Kul̃dīga*, *Grynde* (: lie. *grindà*); *Pundiken* ir *Pa-pundiken* (plg. prūsų asmenvardį *Pundico*), *Scrunden* – dab. la. *Skruñda*. Plg. latvių kalbos kuronizmus *dziñtars* 'gintaras' (pačių latvių žodis *dzĩtars* išliko tik tarmėse), *męñca* 'menkė', *skrañdas* 'skarmalai, skudurai', *teñcinât* 'dėkoti' ir kt.

Latvių tarmių Kurše ir lietuvių žemaičių šnektų ypatybių analizė leidžia rekonstruoti dar tokias ryškesnes kuršių fonetikos ypatybes:

Baltų trumpuosius balsius *u*, *i* kuršiai (kaip ir bent dalis prūsų) buvo paplatinę ir tarė turbūt kaip žemaičių *ǫ*, *ę*, plg. la. dial. *drošķis* vietoj *drušķis* 'mažas, kresnas žmogus', la. dial. *ķesląs* vietoj *ķislas* 'viduriai', lie. že. *bǫ̂va* 'buvo', *lę̂ktę* 'likti'. Dar plg. Rimberto rašymą *Cori* 'kuršiai'.

Prieš tautosilabinius *r*, *l* kuršiai trumpuosius balsius buvo pailginę. Dabar Kuršo latviai *u*, *i* prieš tokį *r* ne tik ilgina, bet ir dvibalsina, t. y. vietoj *ur*, *ir* taria *uor*, *ier*. Galbūt ši ypatybė buvo būdinga jau ir kuršių kalbai.

Manoma, kad kuršiams buvo būdinga *i* epentezė tarp balsių ir minkštųjų priebalsių, plg. la. dial. *paĩrît* vietoj *parîtu* 'poryt', *sveîpji* vietoj

svêpji ʿsuodžiai', *klu'cens* ʿgervė' < lybių *klūk* ʿgulbė'. Greičiausiai tokios kilmės yra, pvz., žemaičių *kuīsis* ʿmažasis uodas', taip pat *zuīkis*.

Kuršių kalbos morfologijos rekonstruoti neįmanoma. Galima konstatuoti tik kai kurias būdingesnes priesagas, priešdėlius ir kt. Antai kuršių krašto vardynui būdinga priesaga *-ng-* (pvz., *Bãbrùngas*, *Bū́tingė*, *Gandingà*, *Kretingà*, *Kul̃dinga* > la. *Kuldīga*, *Palangà*...) turėtų būti paveldėta iš kuršių. Šią priesagą turi ir prūsų bei jotvingių vardynas, kitur ji reta, taigi rodo kuršių kalbos artumą vakarų baltams.

Kuršiai deminutyvus, matyt, darėsi su priesaga *-al-* (vietoj lietuvių *-el-*, *-ėl-*), plg. *Nogall* – la. *Nuõgale*. Vietovardžių su šia priesaga knibždėte knibžda buvusioje kuršių teritorijoje: *Burgãlis*, *Gervãlė*, *Kretingãlė*, *Luknãlė*, *Rotãlis*, *Upãlė*, *Žemãlė*... Ir dabar daugelis žemaičių tebevartoja šią priesagą deminutyvams darytis.

Iš kuršiškų priešdėlių minėtinas *ab-* vietoj lietuvių *ap-*, plg. *Ab-lingà*. Žemaičiai, K. Būgos duomenimis, yra išlaikę ir bendrinį žodį *ab-lingà* ʿapylinkė, aplinka'.

Kuršių kilmės vardynas ir kuronizmai latvių bei lietuvių (žemaičių) tarmėse leidžia rekonstruoti kai kurias leksemas. Jos irgi neretai sutampa su prūsų kalbos atitikmenimis, plg. pr. *kelan* ʿratas' : kurš.> la. *du-cele* ʿdviratis vežimas', pr. *kērscha(n)*, *kirscha(n)* ʿper, virš' : kurš.> la. *Cęrsupji*, *Cirspene* (bet lie. *skeĩsas*, la. *šķęrss)*, pr. *wirbe* ʿvirvė' : kurš.> la. *virbe* ʿt. p.', pr. *wangus* ʿlydimas' : kurš. **vanga* ʿt. p.' (plg. *Als-vanga*, *Ie[va]-vanga* ir kt.). Kuronizmais laikomi dar, pvz., lietuvių (žemaičių) žodžiai *cỹrulis* ʿvieversys' (ir la. *cīrulis)*, *pỹlė* ʿantis' (ir la. *pīle)*, *kū̃lis* ʿakmuo', *pūraĩ* ʿkviečiai', latvių (kuršiškų šnektų) *dañga* ʿkampas', *dzir̨a* ʿgiria, miškas', *sębs* ʿvėlus', *glendi* ʿžiūrėk', *rinda* ʿeilė' ir kt.

Kuršių nerijos gyventojai, kalbėję iš esmės latviškai ir lietuvių neretai vadinti kuršiais (patys save vadino latviškai *kursenieki*, lietuviškai *kuršininkai*), nėra tiesioginiai senųjų kuršių palikuonys, bet daugiausia ateiviai iš Latvijos (matyt, Kuršo), pradėję čia keltis apie XVI amžių.

Žiemgaliai

Anksčiausiai žiemgalius, kaip ir kuršius, pradėjo minėti Skandinavijos šalių šaltiniai. Danų kronikoje „Annales Ryenses“ rašoma, kad apie 870 metus danų vikingai pajungė sau „visą Prūsiją, Žiemgalą *(Semigaliam)*, karelų žemę ir daug kitų šalių“. „Ingvaro sagoje“ pasakojama apie narsų vikingą Ingvarą (mirusį 1041 m.), kuris kartu

su Anundu plaukęs pas žiemgalius *(Seimgaler)* priversti juos mokėti duoklę. Pietų Švedijoje, Sėdermanlando (Södermanland) srityje, rasti du paminkliniai akmenys, kuriuose iškaltame runų tekste minima Žiemgala. Viename iš jų, vadinamajame Nedervalo akmenyje, apie 1040 m. įrašyta, jog tą akmenį pastačiusi Sigrida savo vyrui Sveinui, kuris turtingais laivais dažnai plaukdavęs į Žiemgalą *(Sæimgala)* aplink Domisnesą (Dómisnoes, t. y. Kolkos ragą). Antrame, Gekstenos akmenyje, iškaltame apie 1000–1075 m., rašoma, jog jį Gumos sūnus Roaras pastatęs Slodės tėvui Audarui, kuris dalijęs auksą Žiemgaloje *(o Sæmgąlum)*.

Nuo XII a. pradžios žiemgalius pradeda minėti Rusios metraščiai *(Зимигола)*, o nuo XIII a. – vokiečių kalavijuočių šaltiniai *(Semigalli, Semgallen* ir kt.).

Žiemgalių vardas šaltiniuose turi žodžio pradžios *Z-*, taigi gautas iš tų baltų genčių, kurios senesnį *ž* buvo pavertusios *z*. Po jo esančio vokalizmo žymėjimas svyruoja. Skandinavų *Seim-galer* ir Rusios metraščių *Зими-гола* (čia *и*, t. y. *i*, iš senesnio dvibalsio *ei*, plg. *eĩti* : *идти)* rodo buvus senovinį baltų dvibalsį *ei*, taigi *Zeim-* resp. *Žeim-*. Galbūt šiuos šaltinius rašę asmenys su žiemgalių vardu susipažino iš kuršių, nes kitos rytų baltų kalbos *ei* buvo pavertusios *ie*, taigi turėjo *Ziem-* resp. *Žiem-*. Plg. Lavrentijaus metraščio 1106 m. formą *Зѣм-гола*, su *ѣ*, atliepiančiu rytų baltų *ie*. Greičiausiai ir vokiečių *Semi-galli*, *Sem-gallen* bei „Annales Ryenses“ *Semi-galiam* formose raidė *e* rašoma vietoj *ie*. Plg. rašymą *Lethowia* 'Lietuva'. Tuo būdu žiemgalių vardo pirmąjį dėmenį *Žiem-* galima įtarti turint tą pačią šaknį kaip žodžiai *žiemà (*la. *ziema*, pr. *zeimo* – parašyta *semo*, r. *зима)* resp. *žiemiaĩ* 'šiaurė', *žiemỹs* 'šiaurės vėjas'. Antrasis dėmuo siejamas su žodžiu *gãlas*, matyt, turėjusiu reikšmę 'sritis, kraštas', plg. la. *viņš dzîvuo mūsu galā* 'jis gyvena mūsų apylinkėje (krašte, šalyje)', s. r. *коньць* 'sritis' (Pskovas, Naugardas). Taigi *Žiẽmgala* suprastina kaip 'žiemių (šiaurės) galas (sritis, kraštas)', o *žiemgãliai* – 'žiemių (šiaurės) krašto gyventojai'. Tokį vardą galėjo duoti jiems tik pietiniai kaimynai (matyt, lietuviai).

Latviai dabar žiemgalių žemę vadina *Zęmgale (*su *Zem-*, o ne *Ziem-)*, o jos gyventojus – *zęmgalieši*,. lietuviškai būtų *Žémgala*, *žemgãliai*. Dvibalsis *ie* galėjo virsti *e* tik nekirčiuotas (jei kirčiavo *Žiemýgala*), plg. lie. dial. *letùvis*< *lietùvis* ir kt. Bet galėjo būti kirčiuojama ir *Žiẽmgala* (tokią formą nustatė K. Būga: *Žiẽmgala*, bet *žiemgãlis*). Kirčiuoto *ei*> *ie* virtimo *e* pavyzdžių turime labai nedaug ir jie sporadiški.

Todėl veikiausiai žiemgalių vardo pirmojo dėmens vokalizmas latvių kalboje ilgainiui buvo monoftongizuotas ne dėl fonetinių, bet kitokių priežasčių. Lengviausia suprasti semantinę vardo perinterpretaciją nuo 'žiemių krašto' prie 'žẽmo krašto'. Juk Žiemgala – tai žemumų kraštas. Neišleistina iš akių ir tai, kad ilgainiui labai pakito to krašto gyventojų sudėtis, buvo pakeista net kalba. Beje, analogiją turime ir Lietuvoje: Žemaičių krašto XVI a. vietovardis *Жеймигола*, *Жимигола*, *Жемигола*[61] dabar betariamas *Žemýgala* (du kaimai Raseinių rajone). Plg. latvių Stenderio žodyne (p. 67) terminą *zę̂mgalieši*, vokiškai verčiamą *Niederländer* šalia *augšgalieši*, vok. *Oberländer*. Visa tai rodo, kad etnonimo variantas *žemgãliai*, la. *zemgaļi* ir jo sąsaja su *žẽmas*, la. *zems* yra antrinės kilmės. Todėl jo *žem-* negalima tapatinti su žemaičių varde esamu *žem-*, kurio tiesioginis siejimas su *žẽmas* yra neabejotinas. Plg. rašymą Rusios metraščiuose *Жемоймь* 'Žemaičiai' šalia *Зимигола* 'Žiemgala', *Лит(ъ)ва* 'Lietuva'. Taigi reikia daryti skirtumą tarp *žiemgãlių*, la. būtų *ziemgaļi* – baltų genties etnonimo ir *žémgalių*, la. *zemgalieši* – dabartinių Lielupės baseino (Latvijoje) gyventojų pavadinimų.

Prieš vokiečių invaziją žiemgaliai kokio nors vieningesnio politinio vieneto, matyt, nesudarė. Nedideles teritorijas valdė atskiri kunigaikštukai, kurie neretai kovodavo tarpusavyje ir su kitomis gentimis. Būta tam tikros nesantaikos tarp žiemgalių ir lietuvių dėl pastarųjų ekspansijos į šiaurę. Lietuviai dažnai traukdavo per žiemgalių žemę į lybių ir estų žemes. Puldinėdavo jie ir žiemgalius, matyt, neretai įsikurdavo jų žemėje. Vokiečiai išnaudojo žiemgalių tarpusavio susiskaldymą ir nesantaiką su lietuviais. Jie kiršino vienus prieš kitus, stengdamiesi tuos ar kitus patraukti į savo pusę ir pasidaryti talkininkais. Pvz., 1202 m. vokiečiai sudarė sutartį su žiemgaliais prieš lybius. 1205 m. žiemgalių sritinis vadas Viestartas kartu su vokiečiais puolė lietuvius, grįžtančius iš estų žemės su dideliu grobiu. Užpuolimas pavyko. Panašų antpuolį Viestartas su vokiečiais pakartojo 1208 m., bet šįkart susimokėliai buvo stipriai lietuvių sumušti. Tačiau greit žiemgaliai suprato, kokį pavojų Pabaltijo gentims kelia vokiečiai ir ėmė jungtis su kitomis gentimis bendrai kovai prieš kalavijuočius. Antai 1210 m. žiemgaliai kartu su lybiais, kuršiais, lietuviais, estais ir rusais apgulė

[61] Спрогис И. Я. Географический словарь древней Жемойтской земли XVI столетия. – Вильна, 1888, с. 114.

vokiečių užimtą Kuoknesę. 1228 m. jie kartu su kuršiais ir žemaičiais užėmė ir išgriovė Daugavgryvos (šalia Rygos) pilį ir vienuolyną.

Iš visų Livonijos genčių žiemgaliai ilgiausiai ir atkakliausiai priešinosi vokiečiams. Jie krito paskutinieji. Pranašesnių vokiečių jėgų spaudžiami, ne kartą buvo priversti pasiduoti, bet pirmai progai pasitaikius vėl sukildavo ir numesdavo pavergėjų jungą. Tokios progos buvo dažnesnės, kai pradėjo formuotis Lietuvos valstybė ir lietuviai stojo į mirtiną kovą su Ordinu.

Pirmą kartą žiemgaliai (dar ne visi nukariauti) buvo priversti pripažinti Ordino valdžią 1230 m. Bet po Saulės mūšio (1236 m.) jie, kaip ir kuršiai, sukilę numetė vokiečių jungą. Ordinui pavyko juos vėl pavergti tik 1250 m., vykstant Lietuvoje vidaus karams. Tačiau po Ordino pralaimėjimo prie Durbės (1260 m.) žiemgaliai vėl sukilo ir visiškai išsivadavo iš priespaudos. Tik kai 1271 m. Ordinas užgrobė Mežuotnės ir Tervetės pilis — svarbiausius rytų ir vakarų Žiemgalos centrus, 1272 m. jie buvo priversti vėl pasirašyti su Ordinu taikos sutartį, pripažino Ordino valdžią ir įsipareigojo mokėti duoklę.

Naujas žiemgalių sukilimas įsiliepsnojo 1279 m., kai Žiemgalių žemėje prie Aizkrauklės lietuviai smarkiai sumušė kalavijuočius. Tai buvo paskutinysis žiemgalių sukilimas, trukęs daugiau kaip 10 metų. Tam sukilimui iš pradžių vadovavo sumanus vadas Nameisis. Atrodo, kad jis tada vadovavo visai Žiemgalai, išskyrus vokiečių užgrobtą Mežuotnės sritį. Jis palaikė glaudžius ryšius su lietuvių kunigaikščiu Traideniu, daug padėjusiu žiemgaliams. Tik gavę paramos iš kitur, kalavijuočiai pajėgė nuniokoti Tervetės ir Duobelenės sritis, sudeginti pačią Duobelę. 1279 m. rudenį Nameisis planavo net pulti Rygą, bet vokiečių šnipai iš anksto ruošimąsi susekė, ir Ordinas spėjo laiku imtis priemonių puolimui atremti. 1281 m. kalavijuočiai užėmė Tervetę, bet tų pačių metų pabaigoje ji vėl buvo žiemgalių atsiimta. Tada vokiečiai šalia jos pasistatė savo pilį, iš kurios be paliovos puldinėjo žiemgalius ir juos vargino. Nepavykus mėginimui kartu su lietuviais užimti šios pilies, žiemgaliai patys sudegino savo Tervetę ir pasitraukė į Raktuvės pilį.

Vokiečiai, neįstengdami užimti paskutiniųjų žiemgalių pilių (Duobės, Raktuvės, Sidabrės ir kt.), ėmėsi niokojimo taktikos: nuolatiniais „reizais" alino žiemgalių žemę, vertė žmones badauti. Žiemgaliai pagaliau dėl to buvo priversti palikti Raktuvę. Vokiečiai pilį sudegino. Paskutinysis žiemgalių atramos punktas buvo Sidabrė, kur jie dar galėjo rasti ramybę ir prieglobstį. Bet dėl plintančių ligų ir bado, vo-

kiečių labai stipriai spaudžiami, ilgainiui žiemgaliai ir šią pilį turėjo palikti. Ji taip pat buvo sudeginta.

Sidabrės pilies sudeginimu 1290 m. baigėsi žiemgalių laisvės kova. Dešimtys tūkstančių kovotojų ir beginklių žmonių pasitraukė į Lietuvą, kiti bėgo į Kuršą ir Vidžemę. Dalis žiemgalių buvo prievarta išvežti į Mintaujos apylinkes. Apskritai, užgrobęs kurią Livonijos sritį, Ordinas dažnai gyventojus išvarydavo į kitas sritis. Vėliau, XV amžiuje, prancūzų keliautojas Žilberas de Lenua mini išsikėlusių žiemgalių sodybas Kurše ir Vidžemėje. Matyt, pabėgėliai žiemgaliai buvo paskl̦idę gana plačiai. Tai rodo vietovardis *Zęmgaļi*, ypač gausiai išplitęs Kuržemės pietvakarių dalyje (Liepojos, Aizputės rajonuose), taip pat apie Jėkabpilį, Ilūkstę. Kuržemės pietvakarių dabartinėje latvių kalbos tarmėje dialektologai konstatuoja ryškias žiemgališkų tarmių ypatybes. Kada žiemgaliai čia buvo atsikėlę, neaišku. Galėjo kėlimasis prasidėti dar prieš vokiečių invaziją dėl nuolatinių lietuvių puldinėjimų, bet ypač suintensyvėjo Ordino kovų laikais.

Lietuviškosios Žiemgalos tyrinėtojas ir žymus mūsų kraštotyrininkas J. Šliavas (kilęs iš Žeimelio apylinkių) paskyrė žiemgaliams tokias eiles:

Matau jus slenkančius iš amžių glūdumos...
Rūsčių kovų liepsnos nugairinti veidai.
Išplėštas židinys prie Lielupės plačios,
O priešais – sunkūs tremtinių keliai.

Kur Mežuotnė? Kur Tervetė? Kur Sidabrė sena?
Kur šiandien Viestartas su raitelių pulkais?
Kapai, milžinkapiai ir užmiršta kalba...
Ir metraščiai vos beišskaitomais ženklais...

Tačiau nemirus ji – tauta tebegyva,
Tada vien nugalėta buvus riterių nuožmių.
Kapai, milžinkapiai, kalba jau pamiršta,
Tačiau jų kraujas tebeverda manyje, jaučiu...

XIV a. aprimus kovoms, prasidėjo ištuštėjusių Žiemgalos plotų kolonizavimas. Pietinę dalį (mažesnę) apgyvendino lietuviai, šiaurinę (didžiąją) dalį – latviai. Būta jų kažkiek ir anksčiau. Yra duomenų, kad senąjį žiemgalių centrą apie Duobelę dar XIII a. pabaigoje užplūdo latgaliai (latviai). 1348 m. dokumentas Gedeikonių vietovėje

(6 km į rytus nuo Žeimelio) jau randa lietuvius. Lietuvos didieji kunigaikščiai, atrodo, nuo pat Mindaugo laikų valdė dalį Žiemgalos. Vytenis ir Gediminas oficialiai titulavosi Žiemgalos valdovais. Taigi pietinių žiemgalių lietuvėjimas, o šiaurinių latvėjimas turėjo prasidėti gana anksti.

Kada žiemgalių kalba galutinai išnyko, nustatyti nelengva. Spartus žiemgalių latvėjimas galėjo prasidėti tik XIV a., latgaliams ėmus masiškai kolonizuoti nuo karų ištuštėjusius Lielupės žemumų plotus. Žilbero de Lenua kelionės metu (1413–1414 m.) žiemgališkai dar buvo kalbama. Taigi latviškoje Žiemgalos dalyje žiemgalių kalba galutinai turėjo išnykti greičiausiai ne anksčiau kaip XV a. pabaigoje. Lietuviškoje Žiemgalos dalyje tai galėjo atsitikti ir kiek anksčiau. Gediminas 1323 m. laiške pranciškonų ordino vienuoliams rūpinosi gauti žiemgališkai mokantį kunigą. Taigi XIV a. pirmojoje pusėje čia dar buvo šnekama žiemgališkai. Yra duomenų, kad maždaug po šimtmečio (sprendžiama iš 1426 m. dokumento) žiemgalių sritys, įėjusios į Lietuvos valstybės sudėtį, buvo jau lietuviškos. Taigi čia žiemgalių kalba turėjo išnykti dar XIV a. pabaigoje ar XV a. pradžioje.

Žiemgalių substratas turėjo suvaidinti žymų vaidmenį latvių bendrinės kalbos formavimosi istorijoje. Juk latvių bendrinei kalbai pradžią davė būtent ta latvių kalbos tarmė, kuri atsirado buvusioje žiemgalių teritorijoje, ypač jos centre apie Mintaują (Jelgavą). Čia geriausiai išlaikytas latvių kalbos garsynas, skiriamos visos trys priegaidės. Pirmykštėje latvių tėvynėje, latgalių žemėje, dabar latvių kalba suskilusi į dvi skirtingas tarmes: į dalį vidurinio dialekto, artimo esančiam buvusioje žiemgalių teritorijoje, ir labai skirtingą augšzemniekų dialektą. Matyt, ištuštėjusius žiemgalių plotus užpildė iš kitos Dauguvos pusės (iš vidurinės Vidžemės) atsikėlę „tikrieji" latviai. Todėl Žiemgaloje ir Vidžemėje kalba suvienodėjo, o toliau rytuose latgalių (latvių) kalba ilgainiui gerokai pakito (dėl stipraus finų substrato?). Tačiau visi šie klausimai dar nėra pakankamai paaiškėję.

Senąją žiemgalių žemę sudarė plotai, esantys vidurinėje dabartinės Latvijos TSR dalyje (visame Lielupės baseine) ir šiauriniuose Lietuvos TSR pakraščiuose maždaug iki Mūšos upės.

Vakaruose žiemgaliai ribojosi su kuršiais. Šiaurėje jie siekė Rygos įlanką. Kalavijuočių šaltiniai čia mini buvus žiemgalių uostą (portus Semigallorum), matyt, Lielupės žiotyse. Popiežius Inocentas III, grasindamas prakeikimu, buvo uždraudęs visiems krikščionims prekybos reikalais lankytis šiame uoste.

Žiemgalių kaimynai šiaurės vakaruose ir šiaurės rytuose (anapus Dauguvos) buvo finų gentis lybiai. Dauguvos žiotyse ir Rygos apylinkėse, kaip svarbiame prekybai rajone, gyventojai vokiečių invazi-

jos metu ir ypač jai pasibaigus buvo gerokai sumišę: čia šalia finų (lybių) turėjo būti ir baltų, ypač žiemgalių ir sėlių. Tie baltai greičiausiai ir bus davę vardą Rygai (upei, nuo kurios pavadintas miestas), plg. lietuvių hidronimus *Rìnga, Rìngė, Riñgė, Ringẽ, Riñgis, Ringỹs, Ringẽlė* ir kt. (per pusšimtį upių ir ežerų), siejamus su apeliatyvais *rìnga, rìngė, riñgė, ringẽ, rìngis* 'vingis, vingiuota linija', *ringiúoti* 'vingiuoti, raitytis' ir kt.

Rytuose siauru ruožu žiemgaliai siekė sėlius. Pietiniai žiemgalių kaimynai buvo lietuviai.

Žiemgalių žemę XIII a. kalavijuočių šaltiniai skirsto į šias 7 sritis:

Duobenė (rašo *Dobene, Dubene,* plg. lie. *duobẽ,* la. *dùobe*) – vakarinė sritis kuršių pašonėje. Pietuose ji užgriebė Lietuvos pakraštį ties Akmene.

Sparnenė (*Sparnene,* plg. lie. *sparñas,* la. *spãrns*) – į rytus nuo Duobenės Latvijoje apie Aucę, Zebraus ežerą, Bikstus, Jaunpilį.

Duobelenė *(Dubelene)* – į rytus nuo Sparnenės Latvijoje apie Duobelę, Džūkstę.

Tervetenė *(Thervetene)* – į pietus nuo Duobelenės, Latvijoje Tervetės (vardas greičiausiai finų kilmės) paupiais.

Silenė *(Sillene,* plg. *šìlas,* la. *sils,* lietuviškai būtų *Šilinė)* – į pietus nuo Tervetenės, dabartiniame Lietuvos–Latvijos pasienyje.

Zagarė *(Sagare, Sagera,* plg. lie. *Žagãris* ež., *Žagãrių* ež., lietuviškai – *Žagãrė)* – Žagarės ir Joniškio apylinkės Lietuvoje, pietuose maždaug iki Mūšos upės.

Upmala *(Upemolle,* plg. la. *upe* 'upė'+ *mala* 'kraštas, krantas', taigi lietuviškai būtų *Paupys)* – didelė sritis, kurią sudarė visos rytinės žiemgalių žemės Lielupės baseine iki pat Dauguvos upės, pietuose – maždaug iki Mūšos Lietuvoje (Linkuvos, Žeimelio, Vaškų, Saločių apylinkės).

Jokių žiemgalių kalbos rašytinių paminklų neišliko. Apie šią kalbą galima spręsti tik iš istorijos šaltiniuose randamų žiemgališkų tikrinių vardų (jų išliko mažiau negu kuršių), senosios žiemgalių žemės vietovardžių ir to krašto dabartinių latvių bei lietuvių tarmių kai kurių ypatybių. Visų šių duomenų yra palyginti nedaug, be to, jie atskirais atvejais gana prieštaringi. Todėl ne visi tyrinėtojai žiemgalių kalbą vienodai traktuoja. A. Bylenšteinas ją laikė latvių kalbos tarme. Tačiau dabar daugumas tyrinėtojų ją traktuoja kaip atskirą rytinių baltų kalbą, kuri, vienų nuomone, buvusi artimesnė latvių, kitų nuomone, – lietuvių kalbai. Iš tikrųjų tapatinti žiemgalių genties – ir jų kalbos –

su latviais neleidžia ne tik abiejų skyrimas istorijos šaltiniuose, juose užfiksuoti žiemgalių kalbos duomenys, bet ir įvairūs kitokie faktai. Antai senųjų žiemgalių žemėje prie Duobelės yra vietovardis *Latvieši* 'Latviai' (senoje latvių žemėje jis būtų neįsivaizduojamas). 1220 m. vyskupas Albertas surengė žygį prieš žiemgalius, kuriame dalyvavo latgaliai (latviai). Panašių faktų yra daug. Jie rodo, kad žiemgaliai buvo kita negu latgaliai (latviai) gentis, kaip matysime, turėjusi savitą kalbą, vienomis ypatybėmis artimesnę latvių kalbai, kitomis – lietuvių, dar kitomis – vakarų baltų kalboms.

Skirtingai negu kuršiai, žiemgaliai baltų *ei* tam tikrais atvejais buvo pavertę *ie* (kaip ir lietuviai su latviais), plg. *Ecowe* – dabar la. *Iẽcuve*, *Blidenen* – la. *Blìdiene*, *Zetzedua* – la. *dzedzieda* 'dirvonas'. Baltų *ā* ir *ō* žiemgalių kalboje buvo aiškiai skiriama (pirmasis išlaikytas sveikas, antrasis galėjo būti virtęs dvibalsiu *uo*), plg. *Aarennen*, *Arine*, *Aren* – la. *Ārĩši*, *Plane* – dabar la. *Plãne*, bet *Eglonene* – la. *Egluona*, *Dobene* – la. *Duobe*, *Mesyote*, *Medzoten* – la. *Mežuôtne*.

Priebalsiai *š*, *ž* žiemgalių buvo paversti *s*, *z* (kaip vakarų ir visų šiaurinių rytų baltų kalbose), plg. *Sillene* – lie. *šilas*, *Serpen* – lie. *Šérpai(čiai)*, *Sagare* – lie. *Žagãrė*, *Bersenene* – lie. *Béržėnai*. Šiuo atveju žiemgaliai buvo artimesni latviams negu lietuviams.

Minkštųjų *k*, *g* likimas žiemgalių kalboje ne visai aiškus. XIII a. šaltiniuose yra pavyzdžių, rodančių *ḱ*, *ǵ* virtimą afrikatomis *c*, *dz* (kaip latvių kalboje), plg. *Autzis* – la. *Aũce*, lie. *Áukė*, *Zetzedua* – la. *dzedzieda* 'dirvonas'. Tačiau tuose pačiuose dokumentuose yra parašymų ir su *k*, *g* (kaip lietuvių kalboje): *Keckow*, *Augegua* ir kt. Latvių kalbininkė V. Dambė detaliai ištyrė Blydienės apylinkių senojoje Žiemgaloje vietovardžius ir rado daug tokių, kuriuose išlaikyti sveiki *ḱ*, *ǵ*, pvz., *Duǵis*, *Plùoķis*, *Luǵene*, *Staļǵis* ir kt. Galbūt dalis žiemgalių *ḱ*, *ǵ* buvo išvertę *c*, *dz*, o kiti išlaikę sveikus, arba pavyzdžiai su *ḱ*, *ǵ* > *c*, *dz* į šaltinius pateko iš rytinių žiemgalių kaimynų latgalių (latvių) ar sėlių lūpų?

Ne visai aiškus ir baltų junginių **tį*, **dį* likimas. Sveikų priebalsių *t*, *d* (kaip kuršiai ir vakarų baltai) žiemgaliai tikrai nebuvo išlaikę, tik neaišku, kaip jie tarė iš jų išsirutuliojusius garsus: *š*, *ž* (kaip latviai) ar *č*, *dž* (kaip lietuviai), plg. *Mezoten*, *Mezyote*, *Mes(y)othen*, *Medzothen* – la. *Mežuôtne* (: la. *mežs* 'miškas', lie. dial. *mẽdžias* 't. p.'). Žinoma, ir šiuo atveju galėjo būti tarminio tarties skirtumo: vieni žiemgaliai (šiauriniai) galėjo tarti kaip latviai, kiti (pietiniai) – kaip lietuviai.

Mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *un*, *in* likimas žiemgalių kalboje taip pat kelia problemų. Remiantis dokumentuose rašymu *Blidenen* – la. *Blìdiene* (: lie. *blindìs)*, *Mytowe*, *Mitowe*, *Mitowia* – lie. *Mintaujà*, *Sloka* – la. *Slùoka* (: lie. *slankà)* buvo tvirtai įsigalėjusi nuomonė, kad žiem̃galių kalboje tautosilabinio *n* būta išnykusio ir, matyt, tarta panašiai kaip latvių kalboje. Tačiau V. Dambės minėti Blydienės krašto vietovardžių tyrinėjimai rodo, kad žiemgaliai greičiausiai nurodytus mišriuosius dvigarsius buvo išlaikę sveikus (kaip vakarų baltai ir iš dalies lietuviai), plg. *Bleñdiena*, *Dùņķi*, *Rìnkas* ir daug kitų.

Senosios Žiemgalos latvių tarmės rodo, kad žiemgalių kalba prieš tautosilabinį *r* buvo išlaikiusi trumpuosius balsius (neilgino jų kaip kuršiai), bet tarp *r* ir tolesnio priebalsio kartais įterpdavo balsį, plg. šaltiniuose rašymą *Terevethene* šalia *Thervethene*. Dabar latvių žiemgališkųjų tarmių daliai tokia anaptiksė būdinga, pvz., *darazs* vietoj *dàrzs* 'sodas', *zirags* vietoj *zir̃gs* 'žirgas', *berizs* vietoj *bẽrzs* 'beržas' ir kt. Pasitaiko anaptiksė ir po *l*, bet daug rečiau, pvz., *galads* vietoj *gal̂ds* 'stalas', *ilagi* vietoj *il̃gi* 'ilgai' ir pan. Panašus reiškinys konstatuotas vietomis ir lietuvių tarmėse buvusioje senosios Žiemgalos teritorijoje, pvz., *sãr*ᵊ*gs* 'sargas', *pẽr*ᵊ*k* 'perka' (Žeimelis ir kt.). Visa tai gali būti susiję su žiemgalių kalbos substratu.

Tyrinėtojai yra iškėlę vieną kitą spėjamą žiemgalių kalbos morfologinę bei žodžių darybos ypatybę. V. Dambė nustatė, kad dabartinis vienasėdžio vardas *Sàuzeŗi* seniau turėjo formą *Sava zirgi*, *Sauva zirgu māja*, plg. lie. *sàvo žirgaĩ*. Iš to ji daro išvadą, jog žiemgalių (kaip ir lietuvių) kalboje buvo vartojama savybinio įvardžio nekaitoma forma, juoba kad ji pasitaiko ir kai kuriose latvių žiemgališkose šnektose.

Žiemgalių vietovardžiams šaltiniuose būdinga priesaga *-ene*, pvz., *Bersenene*, *Dubelene*, *Eglonene*, *Putelene*, *Silene*, *Sparnene* ir kt. Šią priesagą ir dabar turi daug Žiemgalos vietovardžių. Dokumentų priesagoje *-ene* dėl netobulos rašybos gali būti sulietos dvi žiemgalių priesagos: *-ene* (lietuviškas atitikmuo būtų *-enė*) ir *-iene* (= lie. *-ienė)*, plg. *Blidenen* – dab. la. *Blìdiene*.

Minėtina ir žiemgaliams būdinga priesaga *-uve* (dokumentuose rašoma *-ua*, *-oa*), pvz., *Augegua*, *Padaugua*, *Pelkua*, *Zetzedua* ir kt. Plg. šių dienų to krašto vietovardžius la. *Iẽcuve*, *Vir̃cuve*, *Audruve*, lie. *Raktuvẽs*, *Salduvẽs kalnai* ir kt.

Tiek vietovardžiai su *-ene* / *-iene*, tiek ir su *-uve* baigiasi galūne *-e* (lietuviškai būtų *-ė*), taigi turi *ē* kamieno formas. Sprendžiant iš žiemgališkų vietovardžių dokumentuose ir šių dienų to krašto tarmių, rei-

kėtų sutikti su J. Šliavo nuomone, kad žiemgalių kalboje daiktavardžių *ē* kamienas yra buvęs ypač produktyvus.

Žiemgalių leksika, sprendžiant iš turimų duomenų, vienais atvejais buvo artimesnė lietuviams, pvz., *Sydobren*, *Sydobre* : lie. *sidãbras* (la. *sudrabs*, *sidrabs*), *Gayde* : lie. *gaidỹs* (la. *gaîlis*), kitais atvejais latviams, pvz., *Naba* : la. *naba* 'bamba', *Upemolle*, t. y. *Upmala* : la. *mala* 'kraštas, krantas', dar kitais atvejais – vakarų baltams, pvz., *Sebrus* : jotv. > lie. *Zebriùs*, žiemg.> lie. *Dãbikinė* : pr. *debīkan* 'didelis'.

Sėliai

Ilgai buvo manoma, kad sėliai į istorijos šaltinius pateko vėlai, tik XIII a. (kalavijuočių kronikos). Tačiau dabar keliama mintis, kad sėliai minimi viename romėnų žemėlapyje, vadinamame „Tabula itineraria Peutingeriana", sudarytame III ar IV a., kurio kopijos išlikusios iš X–XII a. Tame žemėlapyje sužymėti ano meto Europos vandens keliai. Viena iš upių, įtekančių į Baltijos jūrą, vadinama *Fluvius Sellianus*, t. y. *Sėlių upė*. Tą upę tyrinėtojai linkę tapatinti su Dauguva. Šio vandens kelio pradžia (ar pabaiga) pažymėta *Caput fl(uvii) Selliani*. Dauguvos vadinimas sėlių upe neturėtų kelti nusistebėjimo, nes sėlių gyvenami plotai iš tikrųjų buvo nusidriekę pagal Dauguvą, o mūsų eros pradžioje sėliai galėjo gyventi dar toliau Dauguvos žemupyje, net jos žiotyse, juoba kad sėlius prie Rygos (šalia kitų genčių) mini ir kalavijuočių šaltiniai. Taigi sėliai iš tikrųjų gali būti viena iš anksčiausiai paminėtų baltų genčių.

Tačiau visai neabejotinuose istorijos šaltiniuose sėlių vardas pasirodo vėliausiai iš visų baltų genčių, tik XIII a. pradžioje. Jų nemini Rusios metraščiai (gal neskyrė nuo latgalių ar lietuvių?). Iš kalavijuočių šaltinių pirmoji sėlius pamini Henriko Latvio kronika (1208–1225 m.), kur jie vadinami lotyniškai *Selones*. Čia rašoma, kad svarbiausias sėlių centras buvęs Sėlpilis *(castrum Selonum)* – kairiajame Dauguvos krante, dab. Jėkabpilio rajone (į pietryčius nuo Plavinių). Matyt, čia buvo patogi brasta per Dauguvą. Pro čia sėlių sąjungininkai lietuviai keldavosi į kitą Dauguvos pusę, žygiuodami į latgalių, lybių ir estų žemes. Kronikoje Sėlpilis vadinamas lietuvių „prieglobsčiu" (refugium). Toks „prieglobstis" negalėjo patikti vokiečiams, ir jie stengėsi jį panaikinti. Dar invazijos pradžioje 1208 m. didelė vokiečių kariuomenė kartu su apkrikštytais lybiais ir latgaliais apsupo Sėl-

pilio tvirtovę ir privertė sėlius pasiduoti. Tada sėliai turėjo duoti įkaitų, pasižadėti krikštytis, neprileisti prie pilies lietuvių ir visais atvejais klausyti vokiečių. Kronikos žiniomis, tuo ir baigėsi sėlių nukariavimas. Taigi sėlius vokiečiai pavergė greitai. Nuo 1208 m. nėra jokių duomenų, kad sėliai būtų sukilę ar kitaip priešinęsi vokiečiams.

Vėliau, XIII a. pabaigoje, sėlius mini „Eiliuotoji Livonijos kronika", kur jie vokiškai vadinami *Selen*, o jų kraštas – *Selenland*. Šiokių tokių žinių apie jų žemę dar yra ir kituose kalavijuočių dokumentuose, pvz., popiežiaus Inocento IV akte (1254 m.), patvirtinančiame kalavijuočių teises į sėlių kraštą, Mindaugo dovanojimų kalavijuočiams 1254, 1255 ir 1261 m. aktuose ir kt. Tačiau tos žinios labai šykščios, minima nedaug sėliškų vietovių.

Sėlių vardas gali būti hidroniminės kilmės, plg. *Sěliupis*, *Sėliupỹs* (upė), *Sělinė* (bala), *Sělinis* (pieva) : *selěti* 'tekėti', *sělinti* 'slinkti, šliaužti, artintis', *sálti* 'tekėti' ir kt. K. Kuzavinio nuomone, iš hidronimų kilo genties pavadinimas **Sěl(i)a* ar **Sělė* (> lie. dial. *Sěla* – kaimas Tauragnų apyl.), iš čia *Sěla* – krašto vardas, o *sěliai* – jo gyventojai.

Sėliai, matyt, anksti pradėjo lietuvėti (pietinė dalis) ir latvėti (šiaurinė dalis). Pietinėje dalyje lietuviai tarp sėlių ėmė kurtis dar gerokai prieš vokiečių invaziją. Matyt, todėl vokiečiams ir nepavyko šios dalies įjungti į Livoniją. Galbūt jau tada sėliai sudarė tik tam tikras salas lietuvių masėje. Iš kalavijuočių dokumentų matyti, kad Mindaugas save laikė (ar kitų buvo laikomas) ir Sėlos valdovu, matyt, tik pietinės dalies. Čia sėliai turėjo galutinai sulietuvėti gal dar prieš XIV a. vidurį, nes Hermano iš Vartbergės kronika, aprašydama kalavijuočių 1373 ir 1375 m. karo žygius, tarp kitų nuniokotų vietovių mini Antazavę, Uteną, Tauragnus ir šias vietas vadina lietuvių žemėmis. Sunkiau ką nors tikra pasakyti apie šiaurinės Sėlos dalies sulatvėjimo laiką. Bet greičiausiai ir čia sėliai anksti, matyt, dar XIV a., įsiliejo į latgalių masę.

Senąjį sėlių gyvenamą plotą nustatyti dabar nelengva. Matyt, XIII a. pradžioje sėliai pietuose daug kur gyveno mišriai su lietuviais, o šiaurėje – su latgaliais. Mindaugas 1261 m. aktu kalavijuočiams, reikia manyti, perleido tik tą Sėlos dalį, kur bent daugumą sudarė sėliai. Į ištisai lietuvių gyvenamus plotus, taip pat tuos, kur lietuviai aiškiai vyravo (kur sėliai buvo beišnykstantys), Ordinas vargu ar galėjo pretenduoti. Pagal 1261 m. aktą pietinė sėlių žemės (kurią Mindaugas perleido Ordinui) riba ėjo nuo Naujinio pilies (maždaug dabartinio

Daugpilio), pro Luodžio ežerą, toliau Šventąja iki Latuvos žiočių, Latuva iki Vašuokos, iš čia Viešinta ir Lėveniu iki Mūšos. Popiežiaus Aleksandro IV 1257 m. rašte sėlių žemei priskiriamos ir Tauragnų bei Utenos apylinkės. Beje, šiose vietose, ir net toliau į pietryčius, aptikta hidronimų, kurie gali būti sėliški, pvz., *Aknystà*, *Driñgis*, *Tuõlas* ir kt. Taigi XIII a. pirmojoje pusėje, reikia manyti, pietinė sėlių žemės riba turėjo eiti maždaug pro Salaką, Taũragnus, Uteną, Svėdasus, Subačių, Palėvenę, Pasvalį, Saločius. Maždaug iki šių vietovių tada dar galėjo gyventi sėliai, tačiau daug kur jau mišriai su lietuviais. Matyt, lietuvių būta ir už šios ribos gerokai toliau į šiaurę, sėlių žemės gilumoje, galbūt vietomis jų ten net vyrauta. Tačiau tasaĩ kraštas iš tradicijos dar tebebuvo vadinamas Sėla. Taigi senajai Sėlos žemei priskirtini dabartiniai Lietuvos TSR Biržų, Kupiškio, Rokiškio rajonai, didžioji dalis Utenos ir Zarasų rajonų, rytinė Pasvalio rajono dalis, taip pat šiauriniai Panevėžio ir Anykščių rajonų pakraščiai.

Vakaruose Sėla siekė žiemgalių Upmalos sritį Latvijoje. Ir čia riba greičiausiai buvo negriežta, daug kur sėliai gyveno mišriai su žiemgaliais. Padauguviais sėlių gyvenvietės tam tikromis salelėmis tarp žiemgalių ir lybių masyvų galėjo būti nusidriekusios net iki pat Rygos.

Šiaurinę sėlių ribą su latgaliais XIII a. dokumentai nurodo Dauguvos upę. Rytuose iš tikrųjų Dauguva galėjo skirti sėlius nuo latgalių. Tačiau vakarinėje dalyje sėlių neabejotinai būta ir anapus Dauguvos, Aiviekstės upės baseine. Tai aiškiai rodo vietovardžiai ir dabartinių latvių tarmių duomenys. Tie sėliai anapus Dauguvos buvo Kuoknesės kunigaikščio valdiniai, gyveno mišriai su latgaliais, kurių net galėjo būti daugiau negu sėlių. Matyt, todėl XIII a. šaltiniai šį kraštą ir priskiria latgaliams.

Sėlių kalba išnyko nepalikusi jokių rašto paminklų. Apie ją šį bei tą galima spręsti tik iš dokumentuose išlikusių negausių sėliškų vietovardžių, dabartinio Sėlių žemės vardyno ir to krašto lietuvių bei latvių tarmių ypatybių. Apskritai duomenų apie sėlių kalbą turime dar mažiau negu apie kuršių ar žiemgalių kalbas. Tuos duomenis daugiausia yra tyrinėjęs K. Būga, pats kilęs iš tos Lietuvos dalies, kur senovėje gyveno sėliai.

Kadangi sėlių kalba yra palikusi tik visai menkus pėdsakus, tai tyrinėtojai nesutaria dėl jos pobūdžio. K. Būga manė, kad ji buvusi artima kuršių kalbai. J. Endzelynas su tuo nesutiko, tvirtindamas, kad jokių išskirtinių kuršių-sėlių bendrybių nebuvo. Ne kartą reikšta mintis, kad sėlių kalba buvusi tarpinė tarp lietuvių ir latvių kalbų. Tačiau

visai aiškių įrodymų ir tam teiginiui paremti neturime. Apskritai duomenų yra nedaug ir iš jų sunku spręsti apie sėlių kalbos vietą tarp kitų rytinių baltų kalbų.

Istorijos šaltiniuose minimi sėliški vietovardžiai, pvz., *Lodenbeke* – dab. *Lúodžio* ežeras prie Salako, *Medone* – la. *Maduona, Vesinthe* – lie. *Viešintà*, rodo, kad sėliai, kaip ir kiti rytiniai baltai, turėjo *ie, uo* (gal dar *ę̄, ō*?). Dabar latvių sėliškoje tarmėje tie dvibalsiai monoftongizuoti, plg. *īvą* 'ieva', *ûga* 'uoga' (senoviniai *ī, ū* čia paversti diftongais *ou, ei*, plg. *boût* 'būti', *reît* 'ryti'), o lietuviai buv. Sėloje juos (bent kirčiuotus) išlaikė sveikus. Baltų *ō* ir *ā* sėlių kalboje turėjo būti nesutapę, ir pastarasis, atrodo, tebebuvo išlaikytas sveikas, plg. *Nalexe* – lie. *Nóliškis, Rave*(munde) – lie. *Rovėjà*.

Priebalsiai *š, ž*, kaip ir kitų šiaurinių rytų baltų (ir visų vakarų baltų), sėlių kalboje greičiausiai buvo virtę *s, z*, plg. *Malaysen* – dabar lie. *Malaĩšiai* (ofic. *Maleĩšiai*), *Swenteuppe* – lie. *Šventóji, Wesinte* – lie. *Viešintà*. Pavyzdžių su *ž*> *z* šaltiniuose nėra, bet tokį virtimą sėlių kalboje buvus rodo lietuviškosios Sėlos dalies vietovardžiai, pvz., ežerų vardai *Zadúojas* (: lie. *Žãdikė* – Šušvės deš. intakas), *Zálvas* (: lie. *Žėlva* – miestelis netoli Ukmergės), *Zirnajaĩ* (: lie. *Žirnajaĩ* – ežeras prie Pabaisko), miesto vardas *Zarasaĩ* (pagal K. Būgą, iš **Ezerasaĩ* : lie. *ẽžeras*) ir kt.

Minkštieji *k, g* sėlių kalboje buvo išvirtę *c, dz*, plg. *Nertze*< **Nerke, Latzedzen* < **Lakege(n)*. Sėlių *c* < *ḱ*, matyt, buvo labai minkštas, todėl lietuviai jį keitė savuoju *č* (kaip slavizmuose *kùpčius*< l. *kupiec, kãpčius*< l. *kopiec* ir kt.), plg. ež. *Čẽdasas*< sėlių **Cedasas* (: lie. *Kẽdiškė* ir kt.), *Čičirỹs* (: la. *Ciecere*, lie. būtų **Kikirys*), *Čiáunas*< sėlių **Ciaunas* (: lie. *Kiáunas*) ir kt. Analogiškai ir sėlių *dz*< *ǵ* turėtų būti keičiamas lietuvių *dž*, tačiau trūksta atitinkamų pavyzdžių.

Dėl įtikinamų pavyzdžių stokos ne visai aišku, koks likimas sėlių kalboje ištiko baltų samplaikas **tį*, **dį*. K. Būga 1416 m. akto vietovardį *Apste* kildino iš **Apaste*< **Apastįā* (dabar lie. *Apaščià*), o latviškosios Sėlos miestelio vardą *Subate* vedė iš **Subatįā* (plg. lie. *Subãčius*), tuo suponuodamas sėlių kalboje buvus *t', d'* vietoj baltų **tį*, **dį*.

Tautosilabinis *n* sėlių kalboje veikiausiai buvo išlaikytas. Taip manyti verčia šaltiniuose užfiksuoti sėliški vietovardžiai bei vandenvardžiai *Gandennen, Lensen, Swenteuppe* (*Swentoppe*). Vietovardžių su išlaikytu tautosilabiniu *n* yra ir dabartinėje latviškoje Sėloje. Tačiau Viešintos vardas dokumentuose rašomas dvejopai: 1261 m. dokumente

Vesinthe, Wesinte, o 1392 m. dokumente – *Vesyten* (šalia *Gandennen* ir *Lensen*). Jeigu variantas *Vesyten* užrašytas ne iš latgalių lūpų, jis galėtų rodyti, kad bent dalis sėlių tautosilabinio *n* buvo netekę.

Dabartinių Sėlos lietuvių ir latvių tarminių duomenų analizė rodo, kad sėlių kalba turėjo labai atvirus *e*, *ē*, linkusius virsti *a*, *ā*. Tyrinėtojai yra pareiškę nuomonę, kad mūsų kupiškėnų tarmės pagrindinė ypatybė („dadininkavimas") galinti būti sėlių substrato padaras. Kai kas ir anykštėnų „rotininkavimą" sieja su sėlių substratu. Tačiau sėlių substratas galėjo sudaryti tik prielaidas šioms ypatybėms atsirasti. Patys sėliai greičiausiai „nerotininkavo" ir „nedadininkavo".

Latvijos Sėloje tam tikrais atvejais ilginami trumpieji balsiai prieš tautosilabinį *r*. Sunku pasakyti, ar ir ši ypatybė yra susijusi su sėlių substratu.

Latvių sėliškųjų tarmių būdinga ypatybė yra kylančioji priegaidė vietoj kitų augšzemniekų laužtinės. Linkstama įtarti, kad prie šios priegaidės atsiradimo (pakeičiant tris latvių kalbos priegaides) galėjo prisidėti sulatvinti sėliai.

Dabartiniam sėlių krašto vardynui (ypač hidronimijai) būdingos priesagos *-aj-* (pvz., *Alm-ajà*, *Indr-ajà*, *Kam-ajà*, *Lak-ajaĩ*), *-uoj-* (*Lazd-uojà*, *Zad-úojas*...), *-as-*, *-es-* (*Čẽd-asas*, *Svẽd-asas*, *Zãr-asas*, *Brad-esà*, *Lauk-esà*...), *-ėt-* (*Baršk-ėtà*, *Drisv-ėtà*...), *-ykšt-* (*An-ykštà*, *Lúod-ykštis*...) ir kt.

Sėlos lietuvių ir latvių tarmėse išliko nemaža sėliškos kilmės žodžių, pvz., lie. dial. *zliaũgtie* 'smarkiai tekėti' (plg. lie. *žliaũgti*), *zelmuõ* 'šelmuo' (plg. *želmuõ* 't. p.'), la. dial. *maukt* 'bulves kasti' (kitur la. *rakt*), *grieznis* 'grieztis' (kitur la. *kālis*) ir kt.

Latviai (latgaliai)

Į šiaurę nuo Dauguvos, rytinėje dab. Latvijos TSR dalyje gyveno baltų gentis latgãliai. Juos mini XI–XII a. Rusios metraščiai (*Лѣтьгола*, *Лотыгола*). Pavergę lybius, vokiečiai anksti susidūrė su latgaliais. Iš kalavijuočių šaltinių jie pirmiausia minimi Henriko Latvio „Livonijos kronikoje" aprašant 1206 m. įvykius. Čia vadinami dviem vardais: latgaliais ir latviais. Kad tai viena gentis, nurodoma toje pačioje kronikoje, pvz., rašoma „latviai, kurie iš tikrųjų vadinasi latgaliai" (*Lethos, qui proprie dicuntur Lethigalli*), o pora eilučių žemiau „latviai arba latgaliai" (*Letthi vel Letthigalli*). Nuo 1209 m.

latgalių resp. Latgalos vardas iš šios kronikos išnyksta, lieka tik latviai (*Leththi*, *Lethti*, *Letti*; šalies vardas *Leththia*, *Lettia*). Greit įsigali lotyniška formulė *Livonia et Letthia* resp. *Lyvones et Letti*. Į kronikos pabaigą belieka tik Livonijos vardas.

Kituose (vėlesniuose) vokiečių šaltiniuose latgalių vardo visai nėra: turimi tik latviai (*Letten*, kraštas *Lettland*), kurių vardas kartais painiojamas su *Livonia*, pvz., *Livonia seu Lettia*, *Lyvonia et Lettya* ir pan. Nuo XV a. visuotinai įsigali Livonijos terminas, kaip visos vokiečių kolonijos pavadinimas. Latvijos ir Estijos vardai pasitaikydavo tik ano meto istorikų darbuose.

Lenkų šaltiniuose Latgalos vardas išliko ilgiau, net XVI a. (*Łothwa seu Łothigoła)*, paskui išnyksta, lieka tik *Łothwa*.

Latviškuose tekstuose terminas *latvis* pirmą kartą pasirodo 1648 m. Vilniuje išleistame rinkinyje „Lukiškių pavasaris“ (*Ver Lukiscanum*), skirtame pagerbti karaliui Vladislovui Vazai. Čia įdėtas latviškas ketureilis, prasidedantis žodžiais *Starpan to lele meže tas Latvis dzyvoiams* 'tarp didelių miškų latvis gyvendamas'. Greta termino *latvis* greit atsirado priesaginis vedinys *latvietis* (iš pl. *latvieši* ar dial. **latviši* kilo r. *латыши*, l. *Łotysze*), kuris ilgainiui labai įsigalėjo ir išstūmė iš vartosenos senesnį žodį *latvis*. Pastarasis dabar beturi iškilmingumo atspalvį, yra „aukšto stiliaus“ žodis, vartojamas retai, daugiausia poezijoje.

Terminas *Latvija* atsirado tik XIX a. ryšium su latvių nacionaliniu atgimimu. Dar vėliau, nuo XX a. pirmojo dešimtmečio buvo atgaivintas ir Latgalos vardas. Bet dabar juo imta vadinti vieną iš keturių Latvijos istorinių bei etnografinių sričių dab. Latvijos TSR rytuose. Šios srities gyventojai, norint atskirti nuo senųjų latgalių, dabar paprastai vadinami latgaliečiais (la. *latgalieši*).

Iš to, kas buvo pasakyta, matyti, jog žodis *Latvija (*ir la. *latvietis)* yra priesaginis vedinys iš *latvis*. Etnonimas *latvis*, dial. *latuvis* padarytas iš senesnio šalies pavadinimo *Latva*, *Latuva (*plg. *lietùvis* ← *Lietuvà)*, kuris pats greičiausiai yra hidroniminės kilmės, plg. upėvardžius *Latavà*, *Latuvà*, *Lãtupis*, la. *Late*, *Latupe* ir kt. Iš čia ir senesnis lenkiškas šalies vardas *Łothwa*, rusiškas *Лотва (*iš *Лотъва)*. Latgalos vardas – sudurtinis, sudarytas iš *lat*-vis ir *galas* 'sritis, kraštas', plg. *Žiem-gala*. Prie Papilio yra kaimas vardu *Latvýgala*.

Senuosiuose dokumentuose esančių vardų su *let*- *(Лѣтыгола*, lot. *Letti*, vok. *Letten)* kilmė ne visai aiški, bet jie veikiausiai gauti per finų tarpininkavimą, plg. lybių *let'l'i* arba *Lättali* 'latvis', est. *Läti* 'Latvija'.

Senieji latgaliai prieš vokiečių invaziją gyveno susiskaldę tam tikromis bendruomenėmis, neturėjo vienos valstybės. Pietrytinė jų dalis sudarė Jersikos kunigaikštystę (čia įėjo ir dalis sėlių), kurios centras

(Jersika) buvo dešiniajame Dauguvos krante. Toliau į vakarus už Jersikos buvo Kuoknesės kunigaikštystė. XI a. ir XII a. pradžioje Dauguvos prekybos keliu ėmė labai domėtis Rusia. Polocko kunigaikščiai stengėsi tą kelią išlaikyti savo valdžioje. Jersikos ir Kuoknesės kunigaikštystės buvo priverstos jiems mokėti duoklę. Tačiau, prasidėjus vokiečių invazijai, padėtis greit pasikeitė. Rusios kunigaikščiai dėl feodalinio susiskaldymo ir mongolų antplūdžio silpnai gynė savo valdas Latgaloje. Patys latgaliai, susiskaldę į atskiras bendruomenes, nepajėgė ilgai spirtis gerai organizuotam ir vakarų Europos šalių remiamam Kalavijuočių ordinui.

1206 m. vokiečiai sudegino Kuoknesės pilį ir nusiaubė apylinkes. 1209 m. netikėtu puolimu jiems pavyko užimti ir sudeginti Jersiką. Tačiau jos kunigaikštis Visvaldis dar ilgokai kovojo. Vokiečiai Jersikoje įsigalėjo tik po jo mirties.

Nors latgaliai atkakliai priešinosi, kalavijuočiai palaužė juos anksčiau negu kuršius ar žiemgalius.

Ilgainiui senosios Latgalos gyventojus ištiko kitoks likimas negu likusią Livonijos dalį. XVI a. pasibaigus vadinamajam Livonijos karui (kurį Ordinas pralaimėjo), 1561 m. visa senovinė Latgala atsidūrė Lietuvos–Lenkijos (Žečpospolitos) valdžioje. 1629 m. nemaža jos dalis (dab. Vidžemė iki Aiviekstės upės) atiteko Švedijai, iš kurios ją XVIII a. atėmė Rusijos caras Petras I (pagal vokišką vardą *Livland* tada ją imta vadinti *Лифляндия*). Tačiau likusią (t. y. visą dabartinę) Latgalą ir toliau valdė Žečpospolita. Ją imta vadinti lotyniškai *Livonia Polonica*, o lenkiškai – *Inflanty Polskie* arba tiesiog *Inflanty* (irgi nuo vok. *Livland*). Po pirmojo Žečpospolitos padalijimo (1722 m.) ši Latgala atiteko Rusijai. Iš pradžių iš jos buvo sudaryta Daugpilio provincija, kuri nuo 1802 m. prijungta prie naujai įsteigtos Vitebsko gubernijos. Tuo būdu Latgala net kelis šimtmečius buvo atskirta nuo kitų Latvijos sričių. Žečpospolitos valdomi Latgalos gyventojai buvo stipriai lenkinami, vėliau caro valdžia juos rusino. Todėl šis kraštas gerokai nutauto, suslavėjo. Jau 1930 m. Latgaloje latviai sudarė tik 57% visų gyventojų. Skirtingai nuo kitų Latvijos sričių, kurios buvo susijusios su vokiečių kultūra, čia vyravo lenkų, vėliau baltarusių įtaka. Tai paveikė Latgalos ekonominės ir dvasinės kultūros raidą. Latgaloje pagrindinė religija buvo ne liuteronų (kaip kitur Latvijoje), bet katalikų, gana plačiai išplito ir pravoslavija, kurios užuomazgos siekia net X–XII a. Latgaloje formavosi kitokia latvių raštų kalba, išaugusi iš vietinės augšzemniekų („latgaliečių“) tarmės.

Sprendžiant iš istorinių šaltinių, senajai latgalių žemei priklausė visa dabartinė Latgala ir didžioji (rytinė bei vidurinė) dabartinės Vidžemės dalis. Pietinę ribą sudarė Dauguvos upė (matėme, kad Aiviekstės baseine greta latgalių daug kur būta ir sėlių) maždaug iki Aizkrauklės. Vakaruose latgalių kaimynai buvo lybiai, užėmę plotą maždaug iki Aizkrauklės—Burtniekų ežero linijos. Šiaurėje latgaliai sie-

kė estų žemę (ribos vakarinė dalis ėjo piečiau dabartinės Estijos TSR sienos, rytinė dalis – maždaug dabartine siena). Rytuose latgaliai siekė rytinių slavų gentį krivičius (iš čia latviškas rusų pavadinimas *krìevi*), gyvenusius Pskovo bei Polocko srityse. Taigi latgaliai buvo pati didžiausia Livonijos baltų gentis.

Šaltiniai mini tokias senosios Latgalos sritis:

Imera (dokumentų *Ymera* – upės vardas, dab. Seda, įtekanti į Burtniekų ežerą) – nedidelė sritis šiaurės vakaruose, prie Estijos (dab. Mazsalaca, Rūjiena...).

Talava *(Tholowa)* – didelė sritis į pietus nuo Imeros, užimanti visą Gaujos aukštupio baseiną (dab. Valmiera, Smiltenė, Valka, Gaujiena...).

Idumeja – nedidelė sritis vakaruose į šiaurę nuo Cėsių, kur latgaliai gyveno mišriai su lybiais.

Kuoknesės kunigaikštystė – latgalių ploto pietvakariuose, į šiaurę nuo Dauguvos (dab. Aizkrauklė, Kuoknesė...), kur latgaliai gyveno mišriai su lybiais (vakarinėje dalyje) ir sėliais (rytinėje).

Atzelė – didelė sritis šiaurės rytuose.

Jersikos kunigaikštystė – pati didžiausia latgalių sritis (pietryčiuose), apimanti didžiąją dalį dabartinės Latgalos ir nemažą Vidžemės plotą (dab. Cesvainė, Rėzeknė, Ludza, Daugpilis, Kraslava ir kt.).

Kaip matėme, vokiečių pavergti prūsai suvokietėjo, jų kalba išnyko. Latgaliai resp. latviai, taip pat vokiečių pavergti, ne tik neišnyko, bet dar gerokai išplito tų pačių vokiečių pavergtose kuršių, žiemgalių ir sėlių žemėse. Kitaip sakant, pavergtieji kuršiai, žiemgaliai ir sėliai ne vokietėjo, bet latvėjo. Kodėl taip atsitiko?

Į šį klausimą trumpai atsakyti nelengva. Paprastai nurodomos įvairios priežastys. Pirmiausia, aiškinama skirtingomis istorinėmis ir ekonominėmis-socialinėmis sąlygomis. Mat į užgrobtas Prūsų žemes paskui karius ir dvasininkus tuoj ėmė plūsti vokiečiai žemdirbiai. Į užkariautą Livoniją dėl tolimo jūros kelio vokiečių žemdirbiai nesikėlė. Čia vokiečiai visą laiką sudarė tik aukščiausią valdantį gyventojų sluoksnį, kuris laikėsi atokiai nuo vietinių žmonių, stengėsi šių neįsileisti į savo tarpą. Taigi čia susidarė du griežtai atriboti pasauliai: užkariautojų ponų, arba vokiečių, ir pavergtųjų gyventojų, t. y. „nevokiečių". Terminas *nevokietis (Undeutsch)* čia greit išstūmė visus kitus vietinių tautybių pavadinimus kaip priešprieša vokiečiams. Tokia padėtis gerokai mažino vokietėjimo procesą.

Latgaliai, kaip sakyta, buvo pati didžiausia Livonijos gentis. Ypač ji ėmė vyrauti po vokiečių invazijos, kurios metu kitos gentys labai smarkiai nukentėjo. Atkakliausiai vokiečiams pasipriešinusių kuršių ir žiemgalių nedaug bebuvo likę. Jų daugelį vokiečiai išžudė, kiti buvo ištremti arba pabėgo iš savo krašto. Didelė sėlių teritorijos dalis atiteko Lietuvai kartu su kuršių ir žiemgalių pietinėmis sritimis. Didesnė už kitas latgalių gentis per visus tuos karus nukentėjo mažiau. Vokiečiai jos žmonių ne tiek daug išžudė. Todėl latgaliai vėliau greit užpildė ištuštėjusias kitų genčių teritorijas, ėmė sparčiai plisti jose. Jie tapo aiškiai dominuojančia gentimi visuose tuose plotuose, kurie buvo Ordino (ne Lietuvos!) valdžioje.

Tam tikrų šio proceso užuomazgų galbūt reikėtų ieškoti ir ankstesnėje baltų genčių migracijoje, vykusioje dar prieš vokiečių invaziją. Antai žinoma, kad sėliai anksti pradėjo keltis į Latgalą, daugiausia pagal Aiviekstės upę. Čia jie vėliau ir sulatvėjo. J. Endzelynas mano, kad dalis kuršių buvo pirmieji baltai, dar prieš vokiečių invaziją apsigyvenę vakarų Vidžemėje tarp lybių, kur jie atplaukė jūra. Vokiečių invazija visus tuos migracijos bei mišimo procesus dar labiau paspartino.

Visa tai sudarė sąlygas atsirasti latgalių ir kitų baltų genčių Livonijoje kalbiniam lydiniui, kuris ir davė pradžią dabartinei latvių kalbai ir jos tarmėms. Juk bet kokie kontaktai su toliau į pietus už Ordinui pavaldžios teritorijos gyvenančiais baltais (lietuviais) tada buvo praktiškai nutrūkę. Tai prisidėjo prie latvių ir lietuvių kalbų didesnio išsiskyrimo.

Matyt, ir vokiečiai latvių kalbą kiek protegavo, palyginti su kitomis Livonijos kalbomis. Jie su ja buvo geriau susipažinę, o kitomis nesidomėjo. Tuo būdu latvių kalba įgijo tam tikrą pirmenybę tarp kitų vietinių kalbų. Be kita ko, tai rodo ir senųjų genčių pavadinimų vartojimas. Pvz., vokiečiai terminus kuršiai, žiemgaliai greit ėmė vartoti tik geografijos reikšme (*Curonus* – Kuržemės vokietis, *Semigallus* – Žiemgalos vokietis), o kaip etnonimą šalia neapibrėžto „nevokietis" vartojo tik terminą latviai *(die Letten)*.

Iš senųjų latgalių dabartinė latvių kalba paveldėjo ne vien pavadinimą, bet ir pagrindines kalbos ypatybes. Tačiau nemažą įnašą yra davusios ir kitos gentys, ypač žiemgaliai. Juk jų teritorijoje susiformavo toji latvių kalbos tarmė, iš kurios – ypač Mintaujos (Jelgavos) ir Valmieros apylinkių – išaugo dabartinė bendrinė latvių kalba. Tačiau

visi tie kalbinės konsolidacijos procesai dar nėra pakankamai ištirti. Nors daug kas čia tebėra neaišku, vis dėlto pagrįstai linkstama manyti, kad senųjų latgalių palikuonys atliko pagrindinį vaidmenį suliejant šiaurines rytų baltų gentis ir jų kalbas vokiečių valdomoje Livonijoje į vieningą latvių etnosą bei latvių kalbą. Tačiau žiemgališkosios tos kalbos šnektos (paveiktos žiemgalių substrato) davė pradžią latvių bendrinei kalbai. Čia nurodytina paralelė iš lietuvių kalbos istorijos. Juk ir lietuvių bendrinės kalbos formavimosi raidoje labai svarbų vaidmenį atliko toji tarmė, kuri išaugo senųjų prūsų ir sūduvių (jotvingių) teritorijoje.

Latvių etnoso ir kalbos formavimosi bei konsolidacijos procesas baigėsi, matyt, tik apie XVI a. pabaigą – XVII a. pradžią. Tada latvių kalba jau įsivyravo visoje dab. Latvijos TSR teritorijoje. Tačiau tą procesą pristabdė Latgalos patekimas į Žečpospolitos valdžią, keliems šimtmečiams atskyręs didelę senosios latgalių žemės dalį nuo likusio latvių tautos kamieno.

Bendrinė latvių kalba galutinai susiformavo tik XIX a. ir tam procesui didelę reikšmę turėjo Jurio Alunano (Alunāns, 1832–1864 m.) ir Ačio Kronvaldo (1837–1875 m.) raštai.

Taigi dabartinė latvių kalba traktuotina kaip tam tikras bendras šiaurinis rytų baltų kalbos variantas, atsiradęs susiliejus gentinėms kalboms, kurios buvo išaugusios daugiausia ten, kur baltai stipriai maišėsi su finais, ypač lybiais. Dėl finų substrato tos gentinės baltų kalbos stipriai nutolo nuo pirmykščio rytų baltų prototipo, gavo įvairių naujovių. Visa tai būdinga ir latvių kalbai.

Dabar latvių kalbą vartoja apie 2 mil. žmonių, iš jų maždaug 370 tūkst. gyvena už Latvijos TSR ribų.

Svarbiausios latvių kalbos fonetinės ypatybės yra šios:

Ji turi rytų baltams būdingą dvibalsį *ie* (iš balt. **ei*), pvz., *dìevs* 'dievas' (plg. pr. *deiws*). Tai bendra visų rytinių baltų ypatybė (išskyrus bent iš dalies kuršius), turėta, be abejo, jau senųjų latgalių kalboje. Kaip ir kiti rytų baltai, latviai skiria senovinius baltų *ō* ir *ā*, pirmąjį diftongizuoja (kaip visi rytų baltai, išskyrus bent dalį kuršių), o antrąjį išlaikė sveiką (tik dalis tarmių susiaurino arba diftongizavo), plg. *uôsis* 'uosis', *puôds* 'puodas' ir *mãte* 'motina', *stât* 'stoti'.

Priebalsius *š*, *ž*, kaip ir visi kiti šiauriniai rytų baltai (ir vakarų baltai), latviai pavertė *s*, *z*, pvz., *sir̃ds* 'širdis', *sìens* 'šienas', *zir̃gs* 'žirgas', *zìema* 'žiema'.

Minkštuosius *k*, *g* pavertė *c*, *dz*, pvz., *cept* 'kepti', *ticu* 'tikiu', *dzẽrve* 'gervė', *rędzu* 'regiu'. Tai bendra kuršių, sėlių ir latgalių ypatybė (galbūt turėjo ir dalis žiemgalių).

Samplaikų **tį*, **dį* priebalsius pavertė *š*, *ž*, pvz., gen. sg. *vãcieša* 'vokiečio', *briêža* 'briedžio'. Greičiausiai tai bendra latgalių ir bent dalies žiemgalių ypatybė. Tokius pačius *š*, *ž* latviai turi ir vietoj senesnių **sį*, **zį*, pvz., *šũt* 'siūti, *kãšu* 'košiu', gen. sg. *eža* 'ežio'. Apie jų likimą kitų Livonijos baltų genčių kalboje spręsti neturime duomenų, bet šio reiškinio turėta ir vakarų baltų (prūsų).

Senoviniai tautosilabiniai junginiai (mišrieji dvibalsiai) *an*, *en*, *un*, *in* latvių kalboje paversti *uo*, *ie*, *ū*, *ī*, pvz., *rùoka* 'ranka', *zùoss* 'žąsis', *pìeci* 'penki', *cìest* 'kęsti', *lûks* 'lunkas', *sùtît* 'siųsti', *dzìt* 'ginti', *lìst* 'lįsti'. Tai gali būti tipiška latgalių ypatybė, nes neturime visai įtikinamų duomenų, kad ją būtų iš seno turėjusios kitos baltų gentys.

Kitas būdingąsias latvių fonetikos ypatybes galime lyginti tik su lietuvių kalbos atitikmenimis, nes dėl duomenų skurdumo apčiuopti jų išnykusiose kitų baltų genčių kalbose neįmanoma ar bent labai rizikinga. Antai latviai neilgina kirčiuotų trumpųjų balsių. Lietuviai kirčiuotus *a*, *e* (tarmėse ir *u*, *i*) yra pailginę, išskyrus tam tikrus atvejus. Taigi šiuo atveju latviai išlaikė senesnę būklę (plg. la. *rats* – lie. *rãtas*, la. *rets* – lie. *rẽtas* iš balt. **rătas*, **rĕtas*), išskyrus sėliškąsias šnektas, kur esama ilginimo (gal paveldėto iš sėlių kalbos?).

Vietoj baltų *e* ir *ē* latviai turi 4 balsius: plačiuosius *ę*, *ę̄* ir siauruosius *e*, *ē*[62], pvz., *sęnāk* 'seniau, anksčiau', *sę̃kla* 'sėkla', *zeme* 'žemė', *sẽne* 'grybas'. Platumas-siaurumas apskritai priklauso nuo tolesnio skiemens, taigi ši ypatybė yra antrinės kilmės.

Iš konsonantizmo skirtybių ypač krinta į akis latvių kalboje asimiliacinio priebalsių minkštinimo nebuvimas. Prieš priešakinės eilės balsius latviai priebalsių neminkština. Tačiau istorinę priebalsių palatalizaciją, be minėtų minkštųjų *k*, *g* virtimo *c*, *dz* ir **tį*, **dį* bei **sį*, **zį* virtimo *š*, *ž*, dar rodo minkštieji *ņ*, *ļ*, *ŗ* iš **nį*, **lį*, **rį*, pvz., gen. sg. *zìr̃ņa* 'žirnio', *brãļa* 'brolio', *pavasaŗa* 'pavasario'. Taigi dabartinis kietų priebalsių išlaikymas prieš priešakinį vokalizmą vargu ar galėjo atsirasti be kitų kalbų (antai priebalsių neminkština vokiečiai) įtakos.

62 Įprastinėje latvių rašyboje platumas nežymimas (žymimas tik lingvistiniuose raštuose). Taip pat nežymimos priegaidės, bet žymimas balsių ilgumas. Lingvistiniuose raštuose vartojama tikslesnė, bet kiek modifikuota rašyba, sudaryta J. Endzelyno. Ji vartojama ir šioje knygoje.

Ypač dideli skirtumai prozodijoje. Latviai dabar kirčiuoja pirmąjį žodžio skiemenį. Atitraukus kirtį į akūtinį skiemenį, atsirado nauja laužtinė priegaidė, pvz., *dar̃bs*, pl. *dar̂bi* (plg. lie. *dárbas*, *darbaĩ*), *duôt* (lie. *dúoti*) ir t. t. Tokį kirčiavimą lengviausia paaiškinti Pabaltijo finų, kirčiuojančių pirmąjį žodžio skiemenį, įtaka. Svarbiausią vaidmenį turėjo suvaidinti bemaž visai asimiliuotų lybių substratas. Tačiau senovinės baltų priegaidės (nekreipiant dėmesio į naująją laužtinę) latvių kalboje išliko mažiau pakitusios negu lietuvių kalboje. Baltų akūtas latvių kalboje tebėra iš esmės kylanti (arba tęstinė, latviškai *stieptā*, žymima cirkumflekso ženkleliu), o baltų cirkumfleksas – krintanti (žymima gravio ženkleliu) priegaidė, plg. *brãlis* – lie. *brólis*, *saũle* – lie. *sáulė*, *kur̃mis* – lie. *kùrmis*, bet *pràts* – lie. *prõtas*, *dràugs* – lie. *draũgas*, *cìems* – lie. *kiẽmas*.

Su kirčio atitraukimu į pirmąjį skiemenį susijusi galūnių redukcija. Baltų trumpieji balsiai, išskyrus *u*, latvių galūnėse iškrito, o ilgieji sutrumpėjo, dvibalsiai virto vienabalsiais, plg. nom. sg. *vìlks* – lie. *vil̃kas*, gen. sg. *akmens* – lie. dial. *akmenès* 'akmeñs', nom. sg. *nakts* – lie. *naktìs*, bet *medus* – lie. *medùs*; gen. sg. *vìlka* – lie. *vil̃ko* (*-o* iš **-ā*), nom. sg. *zeme* – lie. *žẽmė* (*-ė* iš **-ē*), nom. pl. *pęlus* – s. lie. *pẽlūs* 'pelai', *acis* – lie. *ãkys*; 1. sg. praes. *saku* – lie. *sakaũ*, 2. sg. *saki* – lie. *sakaĩ*, *vedi* – lie. *vedeĩ*. Tačiau vienaskiemeniuose žodžiuose latviai vokalizmo ilgumą išlaikė, plg. gen. sg. m. *tà* – lie. *tõ*, nom. pl. *jũs* – lie. *jū̃s*, dat. sg. f. *tài* – lie. *taĩ*, kartais net geriau už lietuvius, plg. nom. sg. f. *tã* – lie. *tà* (iš **tā́*), *šĩ* – lie. *šì* (iš **šī́*). Taip pat geriau išlaikytas kai kurių priešdėlių senovinis vokalizmo ilgumas, plg. *nùo-mest* – lie. *nu-mèsti*.

Morfologijoje yra nemaža skirtumų, bet tai daugiausia tokie reiškiniai, kurių užuomazgų yra ir lietuvių kalboje, tik latviai juos toliau išrutuliojo. Antai latviai nebeturi dviskaitos (senuosiuose raštuose dar yra jos reliktų), bet ji sparčiai nyksta ir lietuvių kalboje, dabar daugiausia vartojama tik tarmėse.

Latvių kalboje visur įsigalėjo įvardinis linksniavimas. Čia įvardžių galūnes turi ir daiktavardžiai, plg. *tam labam vīram* 'tam geram vyrui'. Lietuvių kalboje jas gavo tik būdvardžiai ir kai kurios kitos kalbos dalys, tačiau ir lietuvių tarmėse pasitaiko daiktavardžių su įvardine dat. sg. galūne, pvz., *výram* 'vyrui'.

Vienaskaitos instrumentalis savo forma latvių kalboje visur sutapo su akuzatyvu, o daugiskaitos instrumentalis – su datyvu, pvz., (*ar*) *vīru* '(su) vyru' ir *vīru* 'vyrą', (*ar*) *vīriem* '(su) vyrais' ir *vīriem* 'vyrams'.

Bet ir lietuvių tarmėse sutrumpintos daugiskaitos instrumentalio ir datyvo formos tam tikrais atvejais sutapo, pvz., *rañkoms* 'rankomis' ir 'rankoms'.

Vardažodžių *ŏ* kamienas latvių kalboje turi vienaskaitos lokatyvo galūnę, įsivestą iš *ā* kamieno, pvz., *cìemā* 'kieme' kaip *rùokā* 'rankoje' (čia *-ā* atitinka lietuvių *-oje*< **-āję*).

Išnyko būdvardžių *u* (plg. lie. *gražùs*) ir daiktavardžių *iu* (plg. lie. *vaĩsius*) kamienai, o daiktavardžių *u* kamieno paradigmoje daugiskaitos linksniai turi *ŏ* kamieno galūnes, pvz., *tìrgi* 'turgūs' kaip *vìlki* 'vilkai' (plg. lie. dial. *tuřgai* kaip *vilkaĩ*). Taip pat latvių kalboje nebėra daiktavardžių *r* kamieno (nyksta jis ir lietuvių kalboje, plg. tarmines formas *duktẽ*, gen. sg. *duktẽs* vietoj *dukteřs*), visai nebeliko *i* kamieno vyriškosios giminės žodžių (nedaug jų ir lietuvių kalboje, pvz., *vagìs*, *žvėrìs*). Greičiausiai dėl finų įtakos išnyko iš daiktavardžių padaryti būdvardžiai su *-inis* (plg. lie. *medìnis*, *geležìnis*).

Tačiau kai kurios formos latvių kalboje išliko gana archaiškos, pvz., skaitvardžiai *septiņi*, *deviņi* (su trumpuoju *i* prieš *-ņi*) yra senoviškesni už lietuvių *septynì*, *devynì* (čia ilgasis *y* antrinis).

Iš veiksmažodžio ypatybių nurodytinas preterito *ē* kamieno perėjimas į *ā* kamieną, pvz., *metām*, *nesām* – lie. *mẽtėme*, *nẽšėme*. Prezento *ā* kamieno veiksmažodžiai, kurių infinityvas baigiasi *-īt* (= lie. *-yti*), turi preterito formas su priesaga *-īj-*, pvz., *darīju* – lie. *dariau*; o tie, kurių infinityvas baigiasi *-uot* (=lie. *-uoti*), turi preteritą su *-uoj-*, pvz., *mę̧luôju* – lie. *melavau*. Latviai turi pasidarę naują reikiamybės nuosaką – debityvą (santykinis elementas *jā-* ir prezento 3. asmuo), pvz., *jāmet* 'reikia mesti'.

Latvių kalbos sintaksė taip pat ne vienu dalyku skiriasi nuo lietuvių. Taip yra daugiausia todėl, kad ją šiuo požiūriu yra stipriai paveikusi vokiečių kalbos įtaka. Žymiojo latvių kalbos tyrinėtojo J. Endzelyno žodžiais tariant, latviams ištisus šimtmečius reikėjo klausyti, ką sako vokiečiai, tiesa, latviškais žodžiais, bet vokiečių dvasia. Ir to rezultatas – latvių sintaksė daugiau primenanti Europos vakarus, lietuvių sintaksė – rytus. Latvių sintaksėje esama ir finiškų elementų.

Leksika kilmės požiūriu gana įvairi. Didžiąją jos dalį sudaro veldiniai iš rytų baltų epochos bei jų pagrindu pasigaminti vėlesni latviški dariniai. Tarp senųjų veldinių yra siekiančių net indoeuropiečių prokalbės laikus, be to, tokių, kurie nerandami kitose baltų kalbose, pvz., *agrs* 'ankstyvas' (: skr. *agram* 'pradžia, smaigalys'), *asins* 'kraujas' (: skr. *áşŗk*, gen. sg. *asnás* 't. p.'), *gùovs* 'karvė' (: skr. *gāus*, gr.

βοῦς 'jautis'), *priẽde* 'pušis' (iš **piedre* : gr. πῖδύω 'srovenu, liejuosi'), *siẽva* 'žmona, moteris' (: sva. *hīwa* 't. p.'), *smiêties* 'juoktis' (: skr. *smayatē* 'juokiasi', s. sl. *smejǫ sę* 't. p.') ir kt. Šiaip jau leksikoje atsispindi sudėtinga latvių tautos ir kalbos formavimosi istorija. Šykštūs išnykusių šiaurinių rytų baltų genčių kalbos pėdsakai neleidžia nustatyti kiekvienos iš jų indėlį į šių dienų latvių kalbos leksikoną. Konstatuoti galima tik tuos atskirų genčių žodžius, kuriuose išliko ryškios fonetinės ypatybės, iš seno nebūdingos latgaliams, be to, tuos žodžius, kurių paplitimas maždaug sutampa su senųjų genčių teritorija. Bendrinėje latvių kalboje praktiškai neįmanoma atskirti žiemgališkos ir sėliškos kilmės žodžių nuo senosios latgališkos leksikos. Su tam tikru tikimybės laipsniu galima išskirti (anaiptol ne visus) daugiausia tik kuronizmus, kuriais laikytini, pvz., *cīrulis* 'vieversys', *duñcis* 'kiaulių skerdžiamasis peilis; durklas', *dziñtars* 'gintaras', *kànkari* 'skarmalai, driskalai, atbrizgos', *krañts* 'skardis, status krantas', *leñce* 'diržas, juosta', *lùncināt* 'vizginti uodegą', *mẹñca* 'menkė', *pīle* 'antis', *sklañda* 'kartis, šatra', *skrañdas* 'skarmalai, skudurai', *vañdīt* 'rausti, knisti, versti', *viñgrs* 'tamprus, elastingas' ir kt. Tarmėse kuronizmų (kaip ir žiemgalizmų bei sėlizmų) yra daug, paprastai ten, kur senovės kuršiai (atitinkamai žiemgaliai ar sėliai) yra gyvenę.

Nors glaudesni kontaktai tarp latvių ir pietinių rytų baltų, t. y. lietuvių, kelis šimtmečius buvo, galima sakyti, visai nutraukti, tačiau latvių kalboje, ypač pietinėse jos tarmėse arčiau Lietuvos, taip pat Latgaloje, lietuvių kilmės žodžių yra palyginti nemaža, priskaičiuojama apie 200. Ne visur juos lengva atskirti nuo kuronizmų. Latvių bendrinėje kalboje lietuviškos kilmės yra tik kelios dešimtys žodžių. Čia jie pateko įvairiais keliais ir daugelis palyginti neseniai, XIX arba XX amžiuje. Mat žymieji latvių kultūros veikėjai J. Alunanas ir A. Kronvaldas sąmoningai vartojo lietuvių kilmės žodžius (nelaikydami jų skoliniais) tada latvių kalboje buvusiems germanizmams pakeisti. Lituanizmų nevengė ir didysis latvių poetas Janis Rainis (1865—1929 m.), dar vaikystėje susipažinęs su lietuvių kalba ir jos tautosaka. Nemaža lituanizmų randame ir vėlesnių rašytojų, kilusių iš Lietuvos pasienio (pvz., J. Janševskio, J. Jaunsudrabinio), veikaluose. Iš labiau bendrinėje kalboje įsigalėjusių lituanizmų nurodytini šie (kai kurių žodžių reikšmė dėl įvairių priežasčių pakito): *gẽrbt* 'rengti', taisyti, slaugyti' (lie. *geñbti), ģimene* 'šeima' (lie. *giminẽ), gīmis* 'veidas' (lie. *gỹmis), glęznuôt* 'tapyti' (lie. dial. *gleznóti), kareivis* 'kareivis' (lie. *kareĩvis), ķir̃mis* 'kirmgrauža' (lie. *kirmìs), mẽginât* 'mėginti, bandy-

ti' (lie. *mėgìnti)*, *veĩkals* 'parduotuvė' (lie. *veĩkalas)*, *žagars* 'žagaras '(lie. *žãgaras)*, *žagata* 'šarka' (lie. dial. *žagatà)*, *žebẽrklis* 'šakota šaka' (lie. *žebérklas)* ir kt.

Iš vakarų baltų (prūsų) kilusių žodžių latvių kalboje tėra vos keli ir paprastai gauti per kuršių tarpininkavimą, pvz., *glīsis* 'gintaras', *īlęns* 'yla'. Gana populiarus prūsų kilmės žodis *ķermenis* 'kūnas' buvo įvestas į latvių kalbą dirbtinai XIX a. antrojoje pusėje.

Latvių kalboje yra daug leksikos skolinių iš finų (ypač lybių), germanų ir slavų kalbų. Finizmai jau buvo aptarti anksčiau (žr. p. 181). Germanizmų latvių bendrinėje kalboje priskaičiuojama apie pusę tūkstančio, o tarmėse – net per 3 tūkstančius. Jie gana įvairūs. Seniausią sluoksnį sudaro žodžiai, gauti daugiausia iš šiaurės ir rytų germanų kalbų dar vikingų epochoje ar net anksčiau. Tokių žodžių palyginti nedaug, pvz., *ę̃rkulis* 'kuodelis' (šved. dial. *erkul* 'verpiamojo ratelio verpstas'), *gatve* 'alėja; bandotakis' (got. *gatwō* 'siaura gatvelė, gyvulių varykla'), *īlęns* 'yla' (got. **ēla*, matyt, gauta iš prūsų per kuršius), *kùngs* 'ponas' (sen. vok. *kunig* 'karalius'), *mũks* 'vienuolis' (šved. ir danų *munk* 't. p.') ir dar vienas kitas.

Daugiausia latvių kalbos germanizmų gauta iš vokiečių kalbos. Juk pavergę baltų gentis, vokiečiai iki pat XIX a. pradžios Latvijoje išlaikė viešpataujančią padėtį: jiems priklausė dvarai, jie ėjo svarbiausias šalies administracines pareigas, buvo dvasininkai ir šiaip vadovai. Todėl didelę vokiečių kalbos įtaką patyrė ne tik latvių kalbos leksika, bet ir kiti lygmenys, ypač sintaksė, iš dalies net fonetika ir morfologija. Senesnį vokiškų skolinių sluoksnį sudaro žodžiai, gauti XIII–XVII a. iš viduramžių vokiečių žemaičių kalbos, kuria daugiausia kalbėjo Latvijos pavergėjai. Šie skoliniai išstūmė nemaža senų latviškų žodžių ir tvirtai įsigalėjo latvių bendrinėje kalboje, pvz., *ãrsts* 'gydytojas' (vvž. *arste*), *bikses* 'kelnės' (vvž. *büxen*), *brīvs* 'laisvas' (vvž. *vrī*), *dviẽlis* 'rankšluostis' (vvž. *dwēle*), *laũva* 'liūtas' (vvž. *louwe*), *nagla* 'vinis' (vvž. *nagel*), *sīpuols* 'svogūnas' (vvž. *cipolle*), *skuõla* 'mokykla' (vvž. *schole*), *slikts* 'blogas, prastas' (vvž. *slicht* 'paprastas'), *stuñda* 'valanda; pamoka' (vvž. *stunde*), *tuõrnis* 'bokštas' (vvž. *torn*, *torne*), *zę̃ns* 'berniukas' (vvž. *soen*), *ziẽpes* 'muilas' (vvž. *sepe*) ir daug kitų. Naujesnį vokiškų skolinių sluoksnį sudaro žodžiai, gauti XVII–XIX a. jau iš susidariusios vokiečių bendrinės kalbos, kurią pradėjo vartoti ir Latvijos kolonistai (vadinamosios Baltisch-Deutsch). Ypač daug tokių skolinių išplito tarmėse ir apskritai šnekamojoje latvių kalboje. Kalbininkams XIX a. antrojoje pusėje pradėjus

energingą kovą prieš šiuos skolinius, jų bendrinėje kalboje buvo apmažinta, bet vis dėlto liko, pvz., *brilles* 'akiniai' *(die Brille)*, *guȓķis* 'agurkas' *(die Gurke)*, *muõde* 'mada' *(die Mode)*, *puȓveris* 'milteliai; parakas' *(das Pulver)*, *tiñte* 'rašalas' *(die Tinte)*, *ùn* 'ir' *(und)* ir kt. Turima taip pat vertinių iš vokiečių kalbos (kalkių), pvz., *ciêtzeme* 'sausuma' (plg. *das Festland)*, *debesszils* 'žydras' *(himmelblau)*, *caũrredzams* 'permatomas' *(durchsichtig)*, *pìekrišana* 'pritarimas, sutikimas' *(der Beifall)*, *skatît caũri* 'peržiūrėti' *(durchsehen)* ir daug kitų. Plg. verstinius frazeologizmus *turêt acis vaļā* 'gerai žiūrėti, nežiopsoti' (plg. *die Augen offen halten)*, *trãpît naglai uz gaȓvas* 'pataikyti tiesiai, pataikyti į patį tašką' *(den Nagel auf den Kopf treffen)* ir kt. Dėl vokiečių kalbos įtakos įvardžiai *tas*, f. *tā* neretai pavartojami vokiečių artikelio *der*, *die*, *das* reikšme.

Slavizmų latvių kalboje, daugiausia rytinėse tarmėse, priskaičiuojama apie 900. Seniausią jų sluoksnį sudaro tie, kurie buvo gauti dar toje epochoje, kada baltų dvibalsio *au* atitikmens slavai nebuvo pavertę *u*, bet tarė **ō* (iš čia latvių *uo*), pvz., *duõma* 'mintis' (plg. r. *дума*), *kàpuõsts* 'kopūstas' *(капуста)*, *muõcît* 'kankinti' *(мучить)*, *rùobeža* 'siena, riba' *(рубеж)* ir kt. Jie turėjo patekti į senųjų latgalių kalbą (iš čia vėliau paplito po visą Latviją) greičiausiai apie IX–X amžių ir rodo tuomet buvusius glaudžius kontaktus tarp latgalių ir rytinių slavų genties krivičių. Toje epochoje krivičiai dar ir diftongo *ei* nebuvo pavertę *i*, bet tarė **ẹ̄* (iš čia latvių *ie*), plg. latvišką jų vardą (dabar taikomą visiems rusams) *krìevi*.

Prie senųjų slavizmų, gautų dar iki vokiečių invazijos, reikia priskirti ir tuos, kurie turi *u*, *i* vietoj senovinių slavų redukuotų balsių *ъ*, *ь*, dvibalsį *ui* vietoj slavų *ы*, ilgąjį balsį *ē* vietoj *ѣ* ir *я* ir kai kuriuos kitus, pvz.: a) *kuȓts* 'medžioklinis šuo' (s. r. **хъртъ*), *pùlks* 'pulkas' (s. r. *пълкъ*), *cilvẽks* 'žmogus' (s. r. **чьловѣкъ* – iš tarmės, kur buvo maišoma *č* ir *c*), *kristît* 'krikštyti' (s. r. *крьстити*), *Pliskava* 'Pskovas' (s. r. *Пльсковъ*); b) *kuĩlis* 'kuilys' (iš sl. **кыль*), *muĩta* 'muitas' (s. r. *мыто*); c) *grẽks* 'nuodėmė' (s. r. *грѣхъ*), *svẽts* 'šventas' (s. r. *святъ*); d) *dabût* 'gauti' (r. *добыть*), *grãmata* 'knyga' (s. r. *грамота*), *pàtaga* 'botagas' (sl. *batogъ*, *p* vietoj *b* veikiausiai kilo iš lybių tarties), *ũsas* 'ūsai' (r. *усы*) ir kt.

Vokiečių invazija nuo XIII a. nutraukė glaudžius latvių protėvių latgalių kontaktus su slavais. Jie atsinaujino tik XVIII a., kada Latvijos teritorija įėjo į Rusijos imperijos sudėtį. Nuo tada ėmė rastis nau-

jesnių rusų skolinių, ypač šnekamojoje kalboje, bet dalis įsigalėjo ir bendrinėje kalboje, pvz., *cęna* ʻkaina' (*цена*), *pagrabs* ʻrūsys' (*погреб*), *pavãrs* ʻvirėjas' (*повар*), *stràdât* ʻdirbti' (*страдать*), *zvans* ʻvarpas, varpelis' (*звон*) ir kt. Yra ir vertimų (kalkių), pvz., *cìest neveiksmi* ʻpatirti nesėkmę' (*терпеть неудачу*), *izbêgt* ʻišvengti' (*избегать*), *par nùožȩ̂luôšanu* ʻgaila, deja' (*к сожалению*) ir kt.

Iš lenkų kalbos gautų žodžių yra tik Latgalos (augšzemniekų) tarmėje.

Dabartinė latvių kalba turi tris pagrindines tarmes: vidurio, lybiškąją ir augšzemniekų. Jos iš dalies yra susijusios su išnykusiomis senųjų baltų genčių kalbomis, išsaugojo nemaža tų kalbų pėdsakų.

Vidurio tarmė užima nemažą senųjų kuršių teritorijos dalį (išskyrus šiaurę), didžiąją dalį senųjų žiemgalių ploto (vakarinę) ir latgalių žemės vakarines sritis. Buvusioje kuršių teritorijoje yra ryškių substratinių kuršių kalbos elementų. Šis plotas ir sudaro vadinamąją kuršiškąją vidurio tarmės patarmę. Ji ryškiai atsiskiria nuo likusios (didžiosios) vidurio tarmės dalies, kur skirtumas tarp buv. žiemgalių ir buv. latgalių ploto šnektų tėra menkas. Pastarosios dalies kalba ir sudarė latvių bendrinės kalbos pamatą. Čia geriausiai išlaikyti senieji garsai, ploto dalyje tebeskiriamos visos trys priegaidės. Ypač bendrinei kalbai artimos šnektos, kuriomis kalbama apie Mintaują (Jelgavą) buvusioje žiemgalių žemėje.

Lybiškąja tarme šnekama tose vietose, kur palyginti dar neseniai gyveno lybiai: Kuršo šiaurėje ir anapus Rygos įlankos Vidžemės šiaurės vakarų dalyje. Šioje tarmėje jaučiama ypač stipri lybių kalbos įtaka. Skiriamos dvi šios tarmės patarmės: tamniekų (Kurše) ir Vidžemės lybiškoji.

Augšzemniekų (lietuviškai galėtume vadinti aukštaičiais) tarmė yra į rytus nuo vidurio tarmės. Ji užima senovės sėlių teritoriją ir didžiąją latgalių teritorijos dalį. Ši tarmė labai skiriasi nuo abiejų pirmųjų, kurios tarpusavyje artimesnės. Ypač stipriai pakitęs augšzemniekų tarmės vokalizmas, beje, ne visur vienodai. Ryškiai išsiskiria sėliškosios ir latgališkosios patarmės. Ši tarmė yra artimesnė, negu kuri kita, lietuvių kalbai, ypač žemaičių tarmei.

Dėl stiprios bendrinės kalbos įtakos latvių tarmės dabar greitai nyksta, būdingosios jų ypatybės jau gerokai suniveliuotos.

Pirmieji rašytiniai latvių kalbos paminklai siekia XVI a. Jų kalba labai prasta. Net iki XIX a. antrosios pusės bemaž visų raštų autorai buvo vokiečiai, bet ne latviai.

Nuo 1522 m. Rygos krovikų bei nešikų gildijos sąrašuose pasitaiko atskirų latviškų žodžių ir sakinių. Iš XVI a. pirmosios pusės yra išlikusių ir kiek didesnių latviškų tekstelių — maldos „Tėve mūsų" (la. tēvreize) vertimų. Yra duomenų, kad 1525 m. Liubeke katalikų valdžios organų buvo konfiskuota ir sudeginta nemaža į Rygą siunčiamų liuteroniškų knygų, tarp kurių buvusi ir latviška knyga. Deja, nei vienas jos egzempliorius iki šiol nesurastas.

Pirmosios išlikusios latviškos knygos yra šios: 1585 m. Vilniuje išleistas katalikiškas P. Kanizijaus katekizmas, išverstas į latvių kalbą E. Tolksdorfo; 1586 m. Karaliaučiuje pasirodęs latviškas M. Liuterio mažojo katekizmo vertimas, atliktas J. Ryvijaus; 1587 m. taip pat Karaliaučiuje buvo išspausdintos dar dvi latviškos knygos – „Nevokiškos psalmės bei dvasinės giesmės" ir „Evangelijos bei epistolos, iš vokiečių į nevokiečių kalbą išverstos".

Šių keturių pirmųjų latviškų knygų prasta ir rašyba, ir kalba. Čia neskiriami sargiųjų ir žvarbiųjų priebalsių skardieji atitikmenys nuo duslių jų, beveik nežymimi minkštieji priebalsiai, labai nenuosekliai žymimas balsių ilgumas, prastai skiriami kai kurie kiti garsai, o galūnėse vietoj *a*, *e*, *u* dažniausiai rašoma *e*. Vertimas, galima sakyti, ištisai pažodinis. Vis dėlto šiuose tekstuose yra užfiksuota ir kai kurių senesnių kalbos ypatybių, pvz., vartojamas iliatyvas, kai kurios archaiškos galūnės ir kt. Tekstai parašyti vidurio tarme.

Iš XVII a. latviškų leidinių nurodytini G. Mancelio darbai, ypač jo didelė postilė, K. Fiurekerio giesmynas ir kiti raštai, J. Jatnieko (vadinamo Reiteriu – vienintelis latvis!) knygos, E. Gliuko biblija ir G. Elgerio katalikiški raštai, išleisti Vilniuje. Šių knygų kalba kiek geresnė, tačiau toli iki tobulumo.

XVIII a. ir XIX a. pirmojoje pusėje pasirodė gana daug ir įvairesnių latviškų knygų, tačiau jų autoriai ar vertėjai – vis tie patys vokiečiai. Latviai į savo rankas latvių literatūrą tvirtai paėmė tiktai XIX a. antrojoje pusėje.

Pirmoji latvių kalbos gramatika pasirodė 1644 m. (prasta). Kiek geresnė 1695 m. H. Adolfio gramatika (parengė naudodamasis K. Fiurekerio rankraščiais). Šias ir kelias kitas XVII – XVIII a. gramatikas toli pralenkė 1761 m. pasirodžiusi G. F. Stenderio gramatika. Pirmąją mokslinę latvių kalbos gramatiką parašė A. Bylenšteinas (I d. 1863 m., II d. 1864 m.). Pirmoji latvio ir latviškai parašyta gramatika pasirodė 1879—1880 m. (trys dalys, autorius A. Sterstė). Pirmoji kalbininkų J. Endzelyno ir K. Miūlenbacho parašyta „Latviešu gramatika" išėjo 1907 m. Modernišką mokslinę latvių kalbos gramatiką parašė J. Endzelynas (vokiškai pasirodė 1922 m., latviškai 1951 m., už ją autorius gavo Lenino premiją). Latvijos TSR Mokslų Akademijos Kalbos ir literatūros institutas parengė ir 1959–1967 m. išleido didelę (dviejų tomų) akademinę bendrinės latvių kalbos gramatiką („Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika").

Pirmasis latvių kalbos žodynas (iš tikrųjų vokiečių—latvių) pasirodė Rygoje 1638 m. Autorius – G. Mancelis. Iš vėlesnių minėtini G. Elgerio 1683 m. lenkų–lotynų–latvių, J. Langijaus latvių–vokiečių (liko rankraštis, baigtas rašyti 1685 m.), J. Langės 1772 m. vokiečių–latvių ir 1777 m. latvių–vokiečių, G. F. Stenderio 1799 m. latvių–vokiečių, J. Kurmino 1858 m. lenkų–lotynų–latvių (iš tikrųjų latgaliečių tarmės), K. Ch. Ulmano 1872 m. vokiečių–latvių ir 1880 m. latvių – vokiečių ir kt. Didelį mokslinį žodyną XIX a. pabaigoje pradėjo rašyti latvių kalbininkas K. Miūlenbachas. Jį baigė J. Endzelynas. 1923–1932 m. pasirodė keturi didžiuliai tomai. 1934–1945 m. išleisti dar du papildomi tomai. 1972 m. pradėtas leisti akademinis latvių bendrinės kalbos žodynas („Latviešu literārās valodas vārdnīca"), kurio numatomi 8 tomai.

Latvių kalba buvo mokslininkų gana intensyviai tyrinėjama tiek pačioje Latvijoje, tiek ir už jos ribų. Ypač reikšmingi žymiausio latvių kalbininko Janio Endzelyno darbai. Dabar latvių kalbą gana intensyviai tiria ištisa plejada tarybinių Latvijos kalbininkų. Nemaža reikšmingų darbų aliekama ir už Latvijos ribų. Dėl prastos XVI–XVIII a. kalbos fiksacijos baltistai daug dėmesio skiria latvių tautosakos, ypač liaudies dainų (išleisti didžiuliai rinkiniai), taip pat vardyno (jis surinktas ir moksliškai apdorojamas) ir tarmių (intensyviai tyrinėjamos), duomenų analizei.

* * *

Susipažinę su šiaurinio rytų baltų arealo gentimis ir jų kalbomis, galėsime lengviau išskirti pietinį šių baltų arealą, t. y. tą kalbinį vienetą, iš kurio išsirutuliojo lietuvių kalba.

Jos ištakas sudarė toliau į pietus nuo aptartųjų genčių gyvenę rytų baltai, esantys arčiau vakarų baltų – prūsų bei jotvingių. Skirtingai negu šiaurinėje dalyje, kur baltai suformavo naujesnį kalbinį klodą finų gyventoje teritorijoje, rytų baltų pietinė dalis buvo senose baltų žemėse, kuriose jie gyveno jau ne pirmą tūkstantmetį. Čia baltai nepatyrė ryškesnės finų įtakos. Su finais buvo kažkiek susidūrę tik tolimi šių baltų protėviai, bet tų kontaktų būta visai silpnų. Todėl čia baltų kalba išliko mažai pakitusi, kokia ji buvo iki rytų baltų ryškesnio suskilimo epochos, t. y. dar prieš VII amžių.

Čia, pietinėje dalyje, išliko sveiki senoviniai baltų priebalsiai *š*, *ž* (iš ide. *k̂*, *ĝ* / *ĝh*). Galėjo tik kiek paryškėti jų „žvarbumas", t. y. šnypščiamasis pobūdis.

Minkštieji priebalsiai *k*, *g* iš senesnių junginių **kį*, **gį* ir pozicijoje prieš priešakinį vokalizmą čia liko kokie buvę, nevirto afrikatomis (kaip dalyje šiaurinio arealo).

Iš junginių **sį*, **zį*, ilgainiui išnykus *į*, čia atsirado minkštieji priebalsiai *s*, *z*, bet ne *š*, *ž*, kaip šiauriniame areale (gal ir ne visame) ir vakarų baltų plote (bent prūsų kalboje).

Junginiai **tį*, **dį* prieš nepriešakinį vokalizmą pietiniame areale greičiausiai buvo išlaikyti sveiki. Ilgainiui, išnykus *į*, imta tarti labai minkštus *t*, *d*, iš kurių vėliau atsirado afrikatos, bet ne *š*, *ž* (kaip bent dalyje šiaurinio arealo).

Vokalizmas pietuose apskritai buvo išlaikytas toks kaip rytų baltų epochoje, tik mišrieji dvibalsiai *an*, *en*, *un*, *in* žodžio gale ir prieš nesprogstamuosius priebalsius ilgainiui virto nosiniais balsiais.

Žodžių galo vokalizmas nebuvo patyręs redukcijos. Ji čia atsirado vėliau ir nebuvo tokia intensyvi kaip šiauriniame areale (bent latvių kalboje).

Prozodija pietuose iš esmės nepakito: išliko laisvas kirtis, senovinė priegaidžių sistema (ji pakito vėliau).

Išliko archaiška linksniavimo ir asmenavimo sistema, kurią šiauriniame areale, bent latvių kalboje, imta gana intensyviai prastinti.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog rytų baltų kalbinis suskilimas turi būti suprantamas kaip šiaurinės dalies laipsniškas nutolimas nuo konservatyvios pietinės dalies, kurioje senovinė būklė išliko bemaž nepakitusi.

Šis pietinis rytų baltų arealas ir davė pradžią lietuvių kalbai. Čia j o s i š t a k o s. Bet apie lietuvių kalbą ir jos raidą dabar nekalbėsime, nes tam skirti visi tolesni „Lietuvių kalbos istorijos“ tomai.

Tasai kalbinis vienetas, kuriam jau galima duoti lietuvių kalbos vardą (pralietuvių kalba), bus detaliai aptartas antrajame tome. Jame bus nagrinėjama lietuvių kalbos raida iki pirmųjų rašto paminklų.

Sutrumpinimai

a. — — — — aukštaičių, aukštaitiškai.
abl. — — — abliatyvas (lot. ablativus), toks linksnis.
acc. — — — accusativus, galininkas.
act. — — — activum, veikiamosios rūšies.
ad. — — — adessivus, esamasis pašalio vietininkas.
adv. — — — adverbium, prieveiksmis
air. — — — airių, airiškai.
alb. — — — albanų, albaniškai.
all. — — — allativus, einamasis pašalio vietininkas.
an. — — — anglų, angliškai.
aor. — — — aoristas (veiksmažodžių laikas).
arm. — — — armėnų, armėniškai.
av. — — — Avestos teksto (sen. iranėnų) kalba.
balt. — — — baltų prokalbės (ppr. forma).
b. k. — — — bendrinė kalba, bendrinės kalbos forma.
br. — — — baltarusių, baltarusiškai.
bulg. — — — bulgarų, bulgariškai.
comp. — — — gradus comparativus, aukštesnysis laipsnis.
cond. — — — conditionalis, tariamoji nuosaka.
č. — — — — čekų, čekiškai.
dat. — — — dativus, naudininkas.
dažn. — — — dažniausiai.
demin. — — deminutivum, mažybinis.
dial. — — — tarminė (ne bendrinės kalbos) forma.
du. — — — dualis, dviskaita.
dz. — — — dzūkų, dzūkiškai, t. y. su *c*, *dz* vietoj kitų lietuvių *t*, *d* arba *č*, *dž*.
Elb. ž(od). — Elbingo žodynėlis.
est. — — — estų, estiškai.
ež. — — — — ežeras.
f(em). — — — femininum, moteriškosios giminės.
freq. — — — žr. praet. freq.
fut. — — — futurum, būsimasis laikas.
gal. — — — galų kalba, gališkai.
gen. — — — genitivus, kilmininkas.
germ. — — — germanų prokalbės (ppr. forma).
got. — — — gotų, gotiškai.
gr. — — — — graikų, graikiškai.
het. — — — hetitų, hetitiškai.
ide. — — — indoeuropiečių prokalbės žodis (jo forma, garsas ir pan.).
ill. — — — — illativus, einamasis vidaus vietininkas.
imper. — — imperativus, liepiamoji nuosaka.
ind. — — — indų, ppr. s. ind. = senoji indų kalba.
i(ness). — — inessivus, esamasis vidaus vietininkas.
inf. — — — infinitivus, bendratis.
instr. — — — instrumentalis, įnagininkas.
interj. — — — interjectio, jaustukas ir ištiktukas.
isl. — — — — islandų, islandiškai.
kam. — — — kamienas.
kaš. — — — kašubų, kašubiškai.
kat. — — — katekizmo, katekizmų (ppr. prie prūsų kalbos pavyzdžių, imtų iš katekizmų, o ne iš žodynėlio).
kelt. — — — keltų, keltiškai.
l. — — — — lenkų, lenkiškai.

la. — — — — latvių, latviškai.
lie. — — — — lietuvių, lietuviškai.
lyb. — — — lybių (lyvių), lybiškai.
loc. — — — lokativus (esamasis vidaus) vietininkas.
lot. — — — lotynų, lotyniškai.
m(asc). — — masculinum, vyriškosios giminės.
nauj. — — — naujas žodis, nauja forma.
n(eutr). — — neutrum, bevardės giminės.
nom. — — — nominativus, vardininkas.
norv. — — — norvegų, norvegiškai.
opt. — — — optativus (tokia nuosaka).
p. — — — — puslapis, puslapiai.
p. — — — — pietų, pietiniai, pvz., p. že. = pietų žemaičių (tarmės).
pan. — — — panašiai.
partic. — — — participium, dalyvis.
pass. — — — passivum, neveikiamosios rūšies.
perf. — — — perfektas (veiksmažodžių laikas).
permiss. — — permissivus, geidžiamoji nuosaka.
pers. — — — persona, asmuo.
pl. — — — — pluralis, daugiskaita.
plg. — — — palygink.
ppr. — — — paprastai.
pr. — — — — prūsų, prūsiškai.
praep. — — — praepositio, prielinksnis.
praes. — — — praesens, esamasis laikas.
praet. — — — praeteritum, būtasis kartinis laikas.
praet. freq. — praeteritum frequentativum, būtasis dažninis laikas.
pranc. — — prancūzų, prancūziškai.
prt. — — — particula, dalelytė.
psn. — — — pasenęs žodis, forma.
pvz. — — — pavyzdžiui.
r. — — — — rusų, rusiškai.
refl. — — — verbum reflexivum, sangrąžinis veiksmažodis, jo forma ar galūnė.
resp. — — — vok. respektive, atitinkamai, tai yra.
ret. — — — retai.
ryt. — — — rytų aukštaičių.
rum. — — — rumunų, rumuniškai.
s. — — — — senoji, pvz., s. r. = senoji rusų, s. sl. = senoji slavų (kalba).
sg. — — — — singularis, vienaskaita.
skr. — — — sanskrito, sanskritiškai.
sl. — — — — slavų, slaviškai.
srb. — — — serbų kalba, serbiškai.
suom. — — suomių, suomiškai.
superl. — — gradus superlativus, aukščiausiasis laipsnis.
s. v. — — — sub voce, prie žodžio.
sva. — — — senosios vokiečių aukštaičių kalbos (žodis, forma).
svž. — — — senosios vokiečių žemaičių kalbos (žodis, forma).
š. — — — — šiaurės, šiauriniai.
šved. — — — švedų kalbos, švediškai.
t. y. — — — tai yra.
toch. — — — tocharų, tochariškai.
t. p. — — — ta pati reikšmė, ten pat (tame pačiame puslapyje, toje pačioje tarmėje).
tt. — — — — ir tolesni (puslapiai, paragrafai, tomai, metai).
t. t. — — — taip toliau.
up. — — — upė, upelė.
vak. — — — vakarų.

var. — — — variantas, variantai.

voc. — — — vocativus, šauksmininkas.

vok. — — — vokiečių, vokiškai.

vva. — — — viduramžių vokiečių aukštaičių (žodis, forma).

vvž. — — — viduramžių vokiečių žemaičių (žodis, forma).

že. — — — — žemaičių, žemaitiškai.

žml. — — — žemėlapis.

žr. — — — — žiūrėk.

* — — — — ženklelis, dedamas prieš rekonstruotas formas (garsus).

|| — — — — ženklas, dedamas tarp gretiminių formų (garsų).

/ — — — — ženklas, dedamas tarp skirtingų kalbų (tarmių) tų pačių formų (garsų) ar skirtingų tos pačios paradigmos elementų.

→ — — — — ženklas, rodąs nefonetinį vieno garso ar formos pakeitimą kitu garsu resp. forma.

< — — — — kilęs iš (ko).

> — — — — virtęs (kuo).

Žodžių rodyklė

Turinys

Зигмас Петрович Зинкявичюс

История литовского языка, т. 1.

Происхождение литовского языка

На литовском языке

Вильнюс, «Мокслас», 1984

ИБ № 2188

Zigmas Zinkevičius

Lietuvių kalbos istorija, t. 1.

Lietuvių kalbos kilmė

Redaktorė A. Petruševičienė
Meninė redaktorė B. Grabauskienė
Dailininkas A. Žvilius
Techninė redaktorė N. Marozaitė
Korektorės: M. Vaineikienė, R. Senkutė

Duota rinkti 83.05.24. Pasirašyta spausdinti 84.03.21. LV 12085. Formatas 60×90[1]/16. Popierius — spaudos Nr 1. Garnitūra —„Romaninė“, 10 punktų. Iškilioji spauda, 24,5 sąl. sp. l. 26,16 apsk. leid. l. Tiražas 10000 egz. Užsakymas 919. Kaina 2 rb 60 kp. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23. Spaudė K. Poželos spaustuvė, 233000 Kaunas, Gedimino 10.

Zinkevičius Z.
Zi-102 Lietuvių kalbos istorija.— V.: Mokslas, 1984 —
[T.] 1. Lietuvių kalbos kilmė. 390 p., iliustr. Žodžių rodyklė: p. 381—389.

Leidinyje nušviečiama lietuvių kalbos kilmė, lietuvių kalbos ištakos nuo seniausių lingvistinei analizei pasiekiamų laikų (maždaug IV tūkstantmetis pr. m. e.) iki mūsų eros VII a., kai susiformavo kalbinė sistema, kurią jau galima pavadinti lietuvių kalba. Leidinyje liečiama daug bendrųjų indoeuropeistikos, baltistikos problemų ir kt. Skiriama lingvistams, istorikams, archeologams, etnografams ir plačiam skaitytojų ratui.

Z $\frac{4602010000—003}{M854(08)—84}$ 131—84

BBK 81.2L
4L

Filologijos m. daktaras,
VVU profesorius
Zigmas Zinkevičius —
žymus dialektologijos,
kalbos istorijos,
onomastikos specialistas —
yra išleidęs šias knygas:

* Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. — V., 1957.
* Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais). — V., 1966.
* Lietuvių kalbos tarmės. — K., 196[illegible]
* Kalbotyros pradmenys. — K., 1969; II pataisytas ir papildytas leidimas, 1980.
* Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. — V., 1975.
* Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. — V., 1977.
* Lietuvių kalbos dialektologija. — V., 1978.
* Kazimieras Būga. Gyvenimas ir darbai. — V., 1979.
* Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1980, t.1; 1981, t.2.
* Kalbininkas K. Būga. — K., 1981.